Antwerpen in de tijd van de Reformatie

Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577

Guido Marnef

bron
Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*. Meulenhoff, Amsterdam / Kritak, Antwerpen 1996

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/marn002antw01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

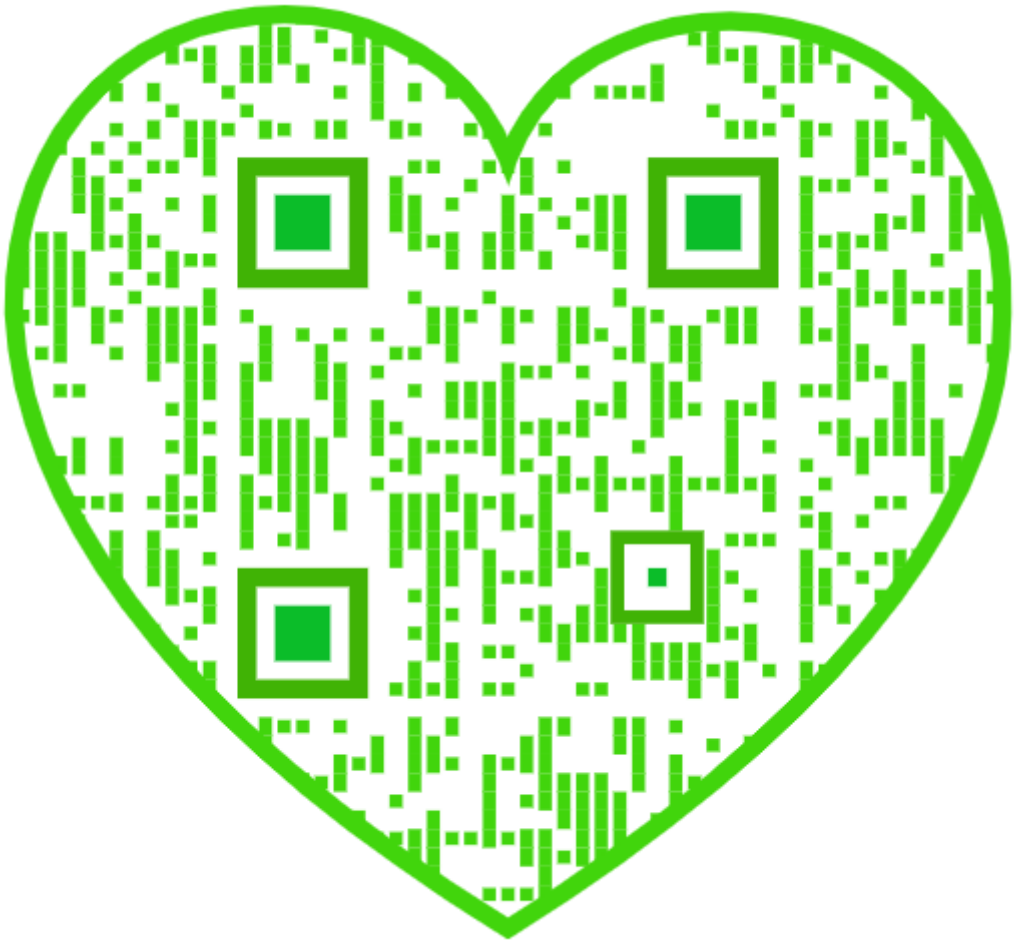

Inleiding

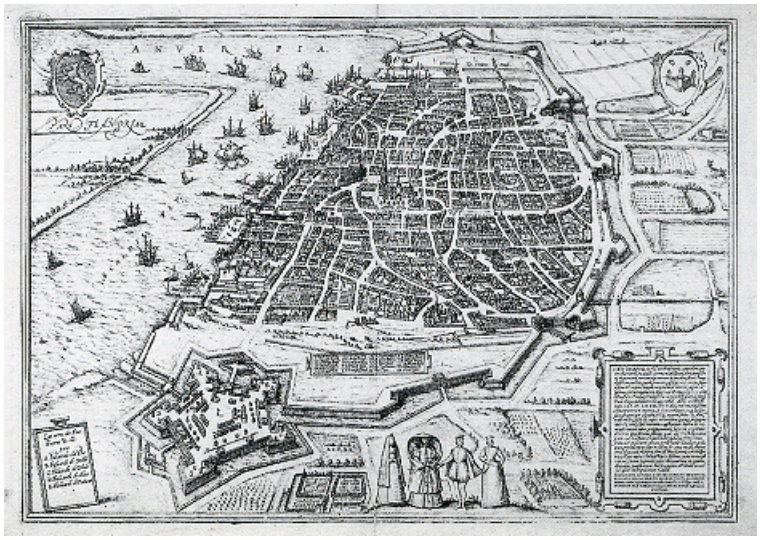

Zicht op Antwerpen vanuit het zuiden met op de voorgrond het Spanjaardenkasteel. Uit G. Braun en F. Hogenberg, *Civitatis Orbis Terrarum*, 1572. (Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet)

aant.

In een brief van 29 februari 1568 noemde de hertog van Alva Antwerpen ‘una Babilonia, confusión y receptáculo de todas sectas indiferentemente’ en ‘la villa más frecuentada de gente perniciosa.’[1] De Spaanse theoloog Benito Arias Montano was evenmin mals in zijn oordeel en klaagde over de verderfelijke invloed van de haast ontelbare sekten die zich in Antwerpen ontwikkeld hadden. Hij noemde daarvan ‘luteranos, zwinglianos, anabaptistas, calvinistas, adamistas, libertinos, ateistas y otras pestilencias innumerables.’[2] Een Spaanse soldaat die in 1585 deelnam aan de belegering van het opstandige Antwerpen, beweerde dat de stad wel zeventien verschillende religies en 94 sekten telde.[3] Natuurlijk hebben we in deze drie gevallen te maken met personen die de niet-katholieke religieuze stromingen door een sterk vijandige bril bekeken. Bij hun beschrijving van al deze nieuwe stromingen schrokken zij er niet voor terug om de overdrijving tot een stijlfiguur te verheffen. Toch kunnen we uit hun getuigenis afleiden dat het protestantisme in Antwerpen bijzonder veel weerklank vond en er zich in diverse varianten uitte.

Professor H.G. Koenigsberger noemde de Reformatie het centrale gebeuren dat de eerste helft van de zestiende eeuw domineerde.[4] Vele West-Europese steden werden beroerd door de drang naar religieuze vernieuwing. Op sommige plaatsen maakte de hervormingsbeweging zich op rustige wijze waar en kreeg zij de steun van de lokale overheid, elders zorgde zij voor verscheurdheid en conflicten binnen de stadsmuren. Sinds de Duitse kerkhistoricus Bernd Moeller in 1962 zijn invloedrijke boek *Reichsstadt und Reformation* publiceerde[5], is het onderzoek naar de stadsreformatie uitgegroeid tot een druk en internationaal beoefend genre. Dat het onderzoek zich sindsdien sterk verruimd heeft, mag blijken uit een aantal topics die de jongste decennia op de voorgrond traden, zoals de lekenvroomheid aan de vooravond van de Reformatie, de rol van het gedrukte

aant.

boek en de orale cultuur, de sociale structuur van de steden en de socioprofessionele rekrutering door de diverse religies, de relatie tussen stads- en plattelandsreformatie en de impact van de Reformatie op de positie van de vrouw en het gezin. Bovendien is de aandacht niet alleen uitgegaan naar de vroege Reformatie, maar ook naar de religieuze situatie in de tweede helft van de zestiende eeuw.[6]

Het onderzoek naar de stadsreformatie is in elk geval de grenzen van een enge kerkgeschiedenis en van confessionele betrokkenheid ontgroeid. Er is een algemene tendens om het reformatiegebeuren te situeren in een ruime maatschappelijke context. Meer traditioneel gerichte kerkhistorici lieten zich naar aanleiding van deze evolutie meer dan eens ontvallen dat de Reformatie op die manier gereduceerd wordt tot een sociaal fenomeen, terwijl de zo belangrijke religieuze factor onvoldoende tot zijn recht komt. Heiko A. Oberman, een groot specialist van het laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse theologische denken, typeerde de nieuwe oriëntatie in het vakgebied van de reformatiegeschiedenis als volgt: 'Methodisch bedeutete das die Interessenverschiebung vom Individuum zur Gruppe, von der Biographie zur Prosopographie, vom Traktat zur Steuerliste, von gesammelten Werken zu gesammelten Akten. Kurzum: die Erhebung religiöser und ideeler "Grundwerte" verlagerte sich zur Bestimmung sozialer und politischer "Faktoren" und "Abläufe".'[7] Het is evident dat er geen conflictverhouding hoeft te bestaan tussen de religieuze en de sociale geschiedenis. Beide disciplines moeten elkaar aanvullen. Het is perfect mogelijk het religieuze gebeuren ernstig te nemen en het tegelijkertijd te situeren in zijn concrete *Sitz im Leben*. David Nicholls verwoordde dit treffend toen hij stelde dat 'the history of the Reformation needs to be an attempt at total history, with social, economic, political, intellectual and military affairs taking their place alongside the anthropologically inspired history of culture and communication'.[8] In het besef dat een globale geschiedschrijving in een periode van toenemende specialisatie moeilijk te bereiken is, heb ik toch willen streven naar een benadering die het reformatiegebeuren situeert in een ruim stedelijk kader. De werken van Philip Benedict, Barbara Diefendorf en Ronnie Po-chia Hsia waren in dit opzicht bijzonder inspirerend.[9]

In Nederland en België vertaalde de algemene secularisatiebeweging na de Tweede Wereldoorlog zich in een afstandelijker en objectiever benadering van de reformatiegeschiedenis. In Nederland gold dit bij uitstek voor de geschiedenis van de Opstand en de Reformatie, uitgelezen thema's uit de 'vaderlandse' geschiedenis, die de identiteit van de natie en het historisch bewustzijn van de religieuze groepen in het verleden mede vorm gegeven hadden.[10] In 1962 verschenen twee degelijke proefschriften die al snel als voorbeelden golden voor verder onderzoek: dat van J.J. Woltjer over Friesland en dat van G. Moreau over Doornik.[11] In 1975 publiceerde Johan

Decavele een monumentale studie over de vroege Reformatie in het graafschap Vlaanderen, waarin de ontwikkelingen in Gent, Brugge, Ieper en een aantal kleinere steden uitvoerig aan bod kwamen.[12] Het onderzoek naar het reformatiegebeuren in de Nederlandse steden kan de jongste jaren op een opmerkelijke belangstelling rekenen. Zo verschenen recentelijk proefschriften over de vroege Reformatie in Rotterdam en Kampen en over de positie van de calvinistische Kerk tijdens de jonge Republiek in Delft, Haarlem en Utrecht.[13]

In 1982 maakte Johan Decavele de balans op van het in België verrichte onderzoek. Hij concludeerde dat de kennis over de Reformatie in de Zuidelijke Nederlanden sedert 1960 behoorlijk verruimd en meer genuanceerd was, maar er bleven wel enkele opvallende witte vlekken bestaan voor een aantal belangrijke steden. Vooral Antwerpen sprong daarbij in het oog: 'Allereerst is er de grote handelsmetropool Antwerpen, die zonder enige twijfel onder alle Nederlandse steden hét centrum is geweest waar de krachtlijnen samenliepen van het Nederlandse protestantisme in zijn verschillende uitingen, zowel het lutheranisme als het doperdom en zoveel andere, veel kleinere sektenbewegingen.'[14] Dat een grondige studie over de Reformatie in Antwerpen ontbrak, heeft zeker te maken met het feit dat veruit de meeste aandacht uitging naar de sociaal-economische ontwikkelingen in de Scheldestad. Het was immers bij uitstek deze component van de historische werkelijkheid die de Gouden Eeuw van Antwerpen mogelijk maakte. Het gevolg was dat de politieke, religieuze, culturele en tot op zekere hoogte zelfs de sociale geschiedenis aanzienlijk minder aandacht kreeg.

De chronologische begrenzing van dit boek (1550-1577) valt makkelijk te verklaren. Omstreeks het midden van de eeuw trad het protestantisme te Antwerpen in een nieuwe fase. Het anabaptisme kende een krachtige herleving en de gereformeerden gingen over tot de oprichting van volwaardige tegenkerken. Op dat moment had het protestantisme in verschillende gebieden van Europa reeds officieel 'burgerrecht' verworven. De lutherse variant had zich in een aantal Duitse steden al enkele decennia geconsolideerd; Maarten Luther, die op het protestantisme van de eerste generatie een sterke stempel had gedrukt, was in 1546 overleden. In de Nederlanden, waar de reformatorisch gezinden op een vijandig gestemde overheid stuitten, verliep de ontwikkeling van het protestantisme veel moeizamer.[15] Karel V bestreed er hardnekkig elke vorm van ketterij. Nochtans kende het lutheranisme in de Nederlanden een krachtige start, vooral in Antwerpen. In de handelsmetropool aan de Schelde verbleven permanent Duitse kooplieden en de monniken van het in 1514 opgerichte augustijnerklooster onderhielden nauwe contacten met hun ordebroeder uit Wittenberg. Reeds in 1518 werden er boeken van Luther te koop aangeboden. De centrale overheid reageerde echter krachtdadig en na de ontmanteling van het augustij-

nerklooster eind 1522 viel het belangrijkste steunpunt van het vroege lutheranisme weg. In de jaren twintig ontwikkelde zich gaandeweg een brede evangelische beweging die diverse reformatorische invloeden in zich opnam. Kleine groepjes van gelijkgezinden kwamen stiekem samen. Op dergelijke vergaderingen of conventikels werd de Schrift gelezen en becommentarieerd. Velen formuleerden kritiek op de roomse Kerk, maar lieten het daarom niet noodzakelijk tot een echte breuk komen. Typerend was dat de beweging werd gedragen door intellectuelen. Clerici, kunstenaars, schoolmeesters en goed geschoolde ambachtslieden traden op de voorgrond.

De aanhangers van het anabaptisme, dat zich vanaf het begin van de jaren dertig manifesteerde in Holland en Friesland, opteerden wél voor een radicale breuk met de oude kerk. De (her) doop werd pas toegediend op volwassen leeftijd, na een periode van bewuste voorbereiding. Diegene die de doop ontving, brak als het ware met zijn vroegere leven en trad toe tot een gemeenschap van heilige broeders. In tegenstelling tot de evangelische beweging rekruteerde het anabaptisme vooral onder eenvoudige ambachtslieden. Vele ‘kleyne luyden’ werden ongetwijfeld aangetrokken door de apocalyptische boodschap van Melchior Hoffman, die de wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel in het vooruitzicht stelde. Toen in 1534-1535 enkele radicale leiders in de Westfaalse bisschopsstad Münster met geweld het Nieuwe Jeruzalem wilden vestigen, vertoonde het anabaptisme een sterke expansie. Het Münsterse avontuur werd echter bloedig onderdrukt en sindsdien werd de doperse beweging in de Nederlanden hardnekkig vervolgd, ook nadat Menno Simons haar op een uitgesproken pacifistisch spoor had getrokken.

De harde repressie heeft bij vele evangelisch gezinden de neiging tot groepsvorming en afscheiding versterkt, al kwam het aan niet-doperse zijde voor het midden van de eeuw niet tot de vorming van echte tegenkerken. De doopsgezinden beschikten in dit opzicht over een stevige organisatorische voorsprong. Omstreeks 1550 vertoonde het doperdom dat Menno Simons vorm had gegeven, in elk geval een krachtige opbloei in Antwerpen. Op korte tijd groeide de doopsgezinde broederschap er uit tot een van de belangrijkste kernen in de Nederlanden. In 1554-1555 gingen de gereformeerden in Antwerpen over tot de vorming van volwaardige tegenkerken met de oprichting van een ondergrondse Franstalige en Nederlandstalige gemeente. Het religieuze landschap vertoonde omstreeks het midden van de zestiende eeuw dan ook een rijk geschakeerd palet. Naast de zich profilerende doopsgezinden en gereformeerden was er in de Scheldestad een lutherse kern overeind gebleven die nauwe contacten onderhield met geloofsgenoten in het Duitse Rijk. De katholieke Kerk bleef in numeriek opzicht wel volledig dominant, maar zij kreeg af te rekenen met een groei-

ende concurrentie. Het Tridentijns hervormingsprogramma, dat gestalte kreeg op het concilie van Trente (1545-1563), was nog volop in de maak. Het proces van confessionele profilering kwam pas op gang, zowel aan protestantse als aan katholieke zijde. Doordat de religieuze verhoudingen nog niet uitgekristalliseerd waren, was er nog ruimte voor verschuivingen binnen het religieuze landschap.

Het chronologische eindpunt van deze studie valt samen met het einde van de repressie. In januari 1577, enkele maanden na de totstandkoming van de Pacificatie van Gent, werden in Antwerpen nog zes doopsgezinden terechtgesteld. Zo geeft de religievervolging een eenheid aan de jaren 1550-1577; het protestantisme was in die periode een ondergronds gedreven beweging. Alleen het Wonderjaar (april 1566-april 1567) bracht een kortstondige onderbreking van de religieuze repressie. In dat jaar - het jaar van het Smeekschrift, de hagenpreken en de Beeldenstorm - zorgde de verzetsbeweging van de lage edelen en de calvinisten voor een krachtige expansie van het protestantisme. De calvinisten en de lutheranen konden zich met de toestemming van de plaatselijke machthebbers vrij organiseren in Antwerpen. De harde repressie van Alva dreef hen echter volledig ondergronds. Het verband tussen de politieke en de religieuze conjunctuur verdient in deze studie zeker bijzondere aandacht.

Dat de nadruk in dit boek op de calvinistische en doopsgezinde beweging ligt, terwijl de lutheranen in de schaduw blijven staan, heeft te maken met de beschikbare bronnen. De lutheranen moesten zich volgens de wens van Maarten Luther uiterlijk conformeren met de bestaande - katholieke - Kerk of emigreren. Het evidente gevolg was dat slechts weinig lutheranen door de overheid vervolgd werden. Omdat het bronnenmateriaal dat ons in staat stelt het protestantisme te reconstrueren, in belangrijke mate gegenereerd werd door de repressie, blijft het lutheranisme in de periode 1550-1577 grotendeels aan ons gezichtsveld onttrokken. De calvinistische en doopsgezinde beweging heb ik daarentegen aan een grondig onderzoek kunnen onderwerpen. Ik beschrijf daarbij de interne organisatie en peil naar het religieuze leven binnen de ondergrondse gemeente. Zowel de leiders als de overige aanhangers van het calvinisme en het anabaptisme verdienen daarbij aandacht. Het is mijn uitdrukkelijke bedoeling de calvinistische en de doopsgezinde beweging niet alleen van binnenuit te beschrijven, maar ze ook te situeren in hun ruime maatschappelijke context. Ik besteed daarom aandacht aan het algemene religieuze klimaat en ga de wisselwerking met het politieke, sociaal-economische en culturele kader na. Alleen op die manier kunnen we immers achterhalen hoe de calvinistische en doopsgezinde gemeenschappen - en tot op zekere hoogte ook de lutheranen - functioneerden binnen het geheel van de stedelijke samenleving. Dat we de situatie van calvinisten, lutheranen én doopsgezinden met elkaar kunnen vergelijken,

maakt Antwerpen tot een bijzonder interessante proeftuin van de religieuze vernieuwing in de zestiende eeuw. Door de vraag te stellen naar de wisselwerking tussen religie en samenleving hoop ik bij te dragen tot een betere kennis van de Reformatie als een van de belangrijkste vernieuwende krachten in het vroegmoderne Europa.

Dit boek bestaat uit drie grote delen. In het eerste deel schets ik op een functionele wijze het stedelijke kader waarin het protestantisme te Antwerpen tot ontwikkeling kwam. Dat Antwerpen een internationale handelsmetropool was waarin mensen, goederen én ideeën uit zowat alle delen van het Avondland circuleerden, verleende aan de Antwerpse reformatiebeweging een bijzondere dimensie. In de eerste twee hoofdstukken komen respectievelijk de sociaal-economische structuur en het politieke regime van de stad aan bod. Bij de verspreiding van de nieuwe leer was de aanwezigheid van communicatiekanalen en van een aantal cultuurdragers van groot belang. Daarom behandel ik in hoofdstuk drie een aantal aspecten van de stedelijke sociabiliteit[16], de rol van de rederijkerskamers, het onderwijs en het gedrukte boek. Hoofdstuk vier richt de schijnwerper op de katholieke Kerk. De mate waarin het kerkelijke apparaat uitgerust was om in te spelen op de religieuze vernieuwing, bepaalde immers mede de ontwikkelingskansen van het reformatorische ideeëngoed. Aan de hand van een aantal kwantitatieve parameters peil ik tevens naar eventuele veranderingen in het geloofsleven van de lekengemeenschap.

Het tweede deel van dit boek heeft betrekking op de jaren 1550-1567. Toen had het protestantisme een groeiend succes in Antwerpen, met een voorlopig hoogtepunt tijdens het Wonderjaar. In hoofdstuk vijf behandel ik de ondergrondse calvinistische en doopsgezinde bewegingen tot aan de vooravond van het Wonderjaar. Ook de aparte positie van de lutheranen en de repressie van de protestanten krijgen de nodige aandacht. Het zesde hoofdstuk neemt in dit boek een bijzondere plaats in. Tijdens het Wonderjaar werd de vervolging gestaakt en konden de calvinisten en lutheranen zich vrij organiseren. Ik hoef het complexe politieke en religieuze gebeuren tijdens het Wonderjaar niet in extenso te verhalen, aangezien Robert Van Roosbroeck en Floris Prims dit reeds eerder deden in uitvoerige studies.[17] Wel wil ik wijzen op de sterk veranderde positie van de calvinistische en lutherse gemeenschap en op de reactie van de Antwerpse katholieken. Speciale aandacht gaat bovendien naar de opmerkelijk gewijzigde sociale rekrutering door het calvinisme.

Deel drie van deze studie behandelt de jaren 1567-1577, waarin het protestantisme opnieuw ondergronds gedreven werd en te kampen kreeg met een verscherpte repressie. In hoofdstuk zeven beschrijf ik de gematigde repressiepolitiek van Margareta van Parma en de drastische koerswijziging van de hertog van Alva die de Scheldestad in de greep van de centrale rege-

ringsmacht bracht. De schuchtere pogingen tot katholiek herstel die na het Wonderjaar werden ondernomen, komen eveneens in dit hoofdstuk aan bod. De hoofdstukken acht en negen gaan over de moeilijke positie van de ondergrondse calvinistische Kerk en van de doopsgezinde broederschap. In hoofdstuk tien tracht ik een socioculturеel portret te brengen van de calvinistische en doopsgezinde gemeenschappen. Ik ga daarbij de professionele structuur en de vermogenspositie van de vervolgde calvinisten en doopsgezinden na. Hier maak ik tevens gebruik van de gegevens over de jaren 1550-1566, het Wonderjaar en de Calvinistische Republiek (1577-1585), zodat ik periodes van religievervolging kan vergelijken met jaren van religievrijheid. Dit geeft aan mijn onderzoek naar de socioprofessionele rekrutering van het Antwerpse protestantisme een dynamische dimensie. Ten slotte peil ik aan de hand van een drietal indicatoren naar de culturele identiteit van de vervolgde calvinisten en doopsgezinden.

Bij de doorlichting van de calvinistische en doopsgezinde gemeenschappen en bij de reconstructie van hun repressie heb ik gebruik gemaakt van een prosopografisch bestand dat 1.101 personen omvat. De prosopografie, ook wel eens omschreven als collectieve biografie, groepeert een aantal personen die een aantal gemeenschappelijke kenmerken vertonen en brengt per persoon een aantal vaste standaardgegevens in kaart.[18] In dit geval gaat het om calvinisten, doopsgezinden, lutheranen en in religieus opzicht niet nader gedefinieerde overtreders van de ketterijplakkaten, die in de periode 1550-1577 te Antwerpen vervolgd werden. Voor de jaren 1567-1577 werden tevens een aantal opstandelingen opgenomen: beeldenstormers, lieden die gewapend verzet pleegden tegen de koning of op een andere wijze de Opstand ondersteunden. Voor de 1.101 personen werden telkens in tien informatievelden een aantal standaardgegevens verzameld. Alle vervolgden werden alfabetisch op familienaam gerangschikt en kregen een nummer.[19]

Een historicus leeft bij de gratie van zijn bronnen en in dit opzicht stond ik van bij de aanvang voor een zeer moeilijke opgave. De calvinisten, doopsgezinden of lutheranen lieten in Antwerpen immers geen eigen archieven na. Zo moest ik het bijvoorbeeld stellen zonder lidmatenregisters, kerkenraadsacta of briefwisseling. De archieven van de vervolgende overheden en van de buitenlandse vluchtelingenkerken boden een noodzakelijke uitwijkmogelijkheid. Ik moest de Antwerpse protestanten als het ware achterna trekken, terwijl ik ook plaatsen aandeed waar zij zich nooit gewaagd zouden hebben, zoals de archiefburcht in Simancas, die reeds in de zestiende eeuw als archiefbewaarplaats én gevangenis fungeerde. De voor dit boek gebruikte bronnen zijn afkomstig uit Belgische, Nederlandse, Engelse, Duitse, Franse, Zwitserse, Spaanse en Italiaanse archieven.[20] Twee archiefbewaarplaatsen nemen in mijn bronnenbestand een centrale plaats in: het Stadsarchief in Antwerpen en het Algemeen Rijksarchief in Brussel.

Ten slotte wens ik nog op enkele praktische schikkingen te wijzen. De termen ‘gereformeerd’ en ‘calvinist’ hanteer ik als synoniemen. Aanvankelijk was er een meer gedifferentieerde gereformeerd-protestantse beïnvloeding, maar vanaf de jaren zestig ging de brede gereformeerde stroom steeds duidelijker in een calvinistische bedding vloeien.[21] Hoewel de benamingen ‘Noordelijke’ en ‘Zuidelijke’ Nederlanden latere creaties zijn die niet beantwoorden aan een zestiende-eeuwse realiteit[22], maak ik er af en toe gebruik van omdat ze voor iedereen makkelijk lokaliseerbare entiteiten aanduiden. De geldbedragen zijn steeds uitgedrukt in gulden.[23] Citaten uit bronnen gaf ik weer in de oorspronkelijke taal. Een her- of vertaling is achter in het boek te vinden.

Dit boek kwam tot stand dankzij de hulp van vele collega's en vrienden. In de eerste plaats ben ik dank verschuldigd aan professor Raymond van Uytven (Universiteit Antwerpen - UFSIA). Tijdens mijn prille studentenjaren wist hij mijn belangstelling voor de stadsgeschiedenis te wekken en later werd hij de enthousiaste promotor van mijn proefschrift. Zijn grondige vertrouwdheid met de zestiende eeuw en met de Brabantse steden in het bijzonder is dit boek in vele opzichten ten goede gekomen.

Sinds vele jaren vind ik aan het Departement Geschiedenis van de UFSIA een vruchtbare werkkring. Professor Roland Baetens, bij wie ik assistent was, zorgde er steeds voor dat ik voldoende tijd kon besteden aan mijn proefschrift. Ik dank hem voor het vertrouwen en de vlotte samenwerking. Eerst als aspirant en later als postdoctoraal onderzoeker van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek beschikte ik over uitstekende onderzoeksfaciliteiten. Tevens dank ik het N.F.W.O. voor de toekenning van een aantal reiskredieten. Buitenlandse archiefreizen waren ook mogelijk dankzij de financiële steun van de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de UFSIA en het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Mijn onderzoek werd vergemakkelijkt door de diensten die vele archivarissen en bibliothecarissen mij in binnen- en buitenland bewezen. Ik kan ze hier niet allen vermelden, maar wil toch graag een uitzondering maken voor de stadsarchivarissen van Antwerpen, Jan Van Roey en zijn opvolger Jos Van den Nieuwenhuizen. Een speciaal woord van dank komt toe aan de dienst interbibliothecair leenverkeer van de Antwerpse universiteitsbibliotheek, die ervoor zorgde dat ik boeken uit bibliotheken verspreid over heel Europa, in Antwerpen kon raadplegen.

Tijdens mijn onderzoek liet een aantal vakgenoten me gul delen in hun kennis en enthousiasme. Aan Belgische zijde denk ik vooral aan Johan Decavele en Gustaaf Janssens, twee specialisten van de zestiende eeuw. In Nederland moet ik in de eerste plaats professor Juliaan Woltjer vermelden. De Contactgroep Zestiende Eeuw die hij voorzit aan de Rijksuniversiteit

Leiden, vormde een stimulerende ontmoetingsplaats met Nederlandse collega's. Ook Wiebe Bergsma (Fryske Akademy, Leeuwarden) en J.H. Kluiver (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag) waren me meer dan eens behulpzaam. In Groot-Brittannië kon ik steeds rekenen op de steun en de belangstelling van Andrew Pettegree (University of St. Andrews) en Alastair Duke (University of Southampton). Juliaan Woltjer, Johan Decavele, Michel Cloet en Jan Roegiers formuleerden als commissarissen van mijn proefschrift een aantal bemerkingen die ook dit boek ten goede kwamen.

Ten slotte past een woord van dank aan alle anderen die door hun belangstelling en morele steun de verwezenlijking van dit boek mogelijk gemaakt hebben: mijn ouders, vrienden, Bruno Blondé en de andere collega's aan de UFSIA, en bovenal mijn vrouw An.

Eindnoten:

1 Brief van 29 februari 1568 aan Filips II, in *Epistolario Alba*, II, 33-34.
2 Brief van 5 februari 1571 aan Gabriël de Zayas, in *Col. de documentos*, XLI, 215.
3 Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten*, 337.
4 Koenigsberger e.a., *Europe in the Sixteenth Century*, 127.
5 Moeller, *Reichsstadt und Reformation*.
6 Zie voor een recente status quaestionis Brady e.a. eds., *Handbook of European History*, 2 dln.
7 Oberman, *Die Reformation. Von Wittenberg nach Genf*, 286.
8 Nicholls, 'The social history of the French Reformation', 42.
9 Benedict, *Rouen*; Diefendorf, *Beneath the Cross*; Hsia, *Society and Religion in Münster*.
10 Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945'.
11 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*; Moreau, *Histoire du Protestantisme à Tournai*.
12 Decavele, *De dageraad van de Reformatie*.
13 ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*; van der Pol, *De Reformatie te Kampen*; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*; Kaplan, *Calvinists and Libertines*.
14 Decavele, 'Historiografie van het zestiende-eeuws Protestantisme', 18-19.
15 Decavele, 'Ontstaan van de evangelische beweging'; Duke, 'The Netherlands', en specifiek voor Antwerpen Marnef, 'Tussen tolerantie en repressie', 193-203.
16 Het begrip 'sociabiliteit' heeft hier betrekking op factoren die sociale contacten en communicatie in de stedelijke samenleving bevorderden.
17 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*; Prims, *Het Wonderjaar*.
18 Zie over de prosopografie onder meer De Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis'.
19 Dit prosopografische bestand zal als een afzonderlijk boek gepubliceerd worden: Marnef, *Reformatie en Opstand in een handelsmetropool*, in dit boek afgekort als *Prosopografie*.
20 In totaal gaat het om een vijftigtal verschillende archieven. De archieven die alleen gegevens opleverden voor het prosopografische bestand, komen niet voor in de bibliografie van dit boek.
21 De uitdrukking is van Decavele, 'Reformatie en begin katholieke restauratie', 168.
22 De Schepper, *'Belgium Nostrum' 1500-1650*, 1-10.
23 Waarbij 1 gulden = 1 pond artois; 6 gulden = 1 pond Vlaams; 1 gulden = 20 stuivers.

Deel I
Antwerpen in de zestiende eeuw: een internationale handelsmetropool aan de Schelde

Hoofdstuk 1
‘de eerste ende principaelste coopstadt van geheel Europa’: het sociaal-economische kader

In laudem insignis opidi Antwerpiensi versus.
Pacifica que peperit concordia mensa patrum
Neptuni cursu sors redimire studet
Discat posteritas mores seruare parentum
Succrescant patrio vt pocula bonis
Amplificet vires sic munera rector olympi
Augeatur euo sic rogat antwerpia
Subdita que pollet florens sub regmine sacri
Cesarie: hec suadet nulla nouere senum.

De rede van Antwerpen, 1515. Houtsnede in *Unio pro conservatione rei publice*, Antwerpen: Jan de Gheet, 1515. (Leuven, Universiteitsbibliotheek)

aant.

Eind 1558 bekende de calvinist Antoon Verdickt tijdens zijn gevangenschap te Brussel, dat Antwerpen was ‘gelijck een werelt, men magh hem daer wel in verborgen houden, sonder daer uyt te vlieden’[1], waarbij hij de relatieve vrijheid onderstreepte die de aanhangers van de nieuwe leer genoten in een grootstad als Antwerpen. De ‘grande libertade’ was een sleutelbegrip in de brieven die de Venetiaanse koopman Giovanni Zonca in 1563-1566 vanuit Antwerpen schreef. Zonca hield bijzonder veel van de vrije atmosfeer in Antwerpen. Vreemdelingen werden er evenzeer geacht als de heren van de stad. Je kon er je geliefde bij de arm nemen en praten over wat je wilde. In termen van vrijheid leek Antwerpen wel een land van gekken.[2]

Het zou vanzelfsprekend niet moeilijk zijn nog andere voorbeelden aan te halen waaruit blijkt dat het intense verkeer van mensen en goederen belangrijke implicaties had voor het geestelijke klimaat in het zestiende-eeuwse Antwerpen, maar eerst verdienen de spectaculaire groei van Antwerpen en de sociaal-economische verhoudingen in de metropool enige toelichting. Hoe was het met andere woorden mogelijk dat de Antwerpse burgervaders omstreeks 1577, weliswaar met enig chauvinisme, op hun stad konden terugblikken ‘als wesende nyet alleenlyck de eerste ende principaelste coopstadt van geheel Europa, maer oyck de fontaine, oorspronck ende schuyre van alle goeden, ryckdommen ende coopmanschapen, ende een toevlucht ende voestersse van alle consten, scientien, ende natien, ende deuchden?’[3]

Het waren vooral externe factoren die van Antwerpen in het begin van de zestiende eeuw een centrum van de wereldhandel maakten.[4] Door het samentreffen van de Portugese specerijen, het Zuid-Duitse koper en zilver en het Engelse laken werd de Scheldestad de centrale transitomarkt voor Europa en het brandpunt van de kapitalistische wereldeconomie. Terwijl Antwerpen aanvankelijk jaarmarkten van beperkte duur herbergde, groeide de stad tijdens de eerste decennia van de zestiende eeuw uit tot een inter-

nationale warenmarkt met een permanent karakter. De commerciële opbloei stimuleerde bovendien de bestaande nijverheidstakken en trok er een aantal nieuwe aan, zoals de boekdrukkunst, de diamantbewerking, de zijdeweverij en de suikerraffinaderij.

Het feit dat de expansie van Antwerpen in de eerste plaats bewerkstelligd was door externe factoren, maakte haar echter extra kwetsbaar. Structurele verschuivingen tastten de pijlers van het Antwerpse transitoverkeer aan. Door de massale aanvoer van goud en zilver uit de Nieuwe Wereld in de haven van Sevilla vanaf de vroege jaren veertig, konden de Portugezen het voor hun specerijenhandel vereiste zilver voortaan makkelijker inkopen in Spanje. Tegelijkertijd groeide Venetië uit tot de centrale stapelmarkt voor de vanuit Portugal en de Levant aangevoerde specerijen. In het tweede derde van de zestiende eeuw bleef van de drie traditionele pijlers enkel de lakenhandel ten volle overeind. Toch bracht diezelfde periode een nieuwe bloei voor de Antwerpse handel, vooral dankzij het toenemende belang van de Zuid-Nederlandse exportindustrie. Opvallend was tevens dat, terwijl groothandel en financies tijdens de eerste expansiefase gedomineerd werden door Zuid-Europese en Zuid-Duitse kooplieden, de eigen Antwerpse kooplieden nu sterk op de voorgrond traden. De bijzonder krachtige commerciële positie van Antwerpen rond het midden van de eeuw blijkt uit een aantal sprekende cijfers. Toen in 1543-1545 in de Nederlanden een belasting van één percent geheven werd op de uitvoer te land en ter zee, werd in totaal 199.000 gulden geïnd, waarbij Antwerpen alleen ruim 151.000 gulden of 76 percent contribueerde! De door Alva in 1569 ingestelde honderdste penning op gronden, huizen en koopwaar bracht in Antwerpen 160.000 gulden op. Brussel en Brugge namen de tweede en derde plaats in met respectievelijk 40.000 en 36.000 gulden.[5]

Vanaf het midden van de jaren zestig tekende zich een neerwaartse trend af. De politieke en militaire onlusten die de Opstand meebracht, ontwrichtten het commerciële leven. Dit blijkt duidelijk uit de keerpunten in het conjunctuurverloop: 1566, 1572 met de controle van de Schelde door de Hollandse en Zeeuwse rebellen, en 1585 met de val van Antwerpen.[6]

De commerciële expansie die van Antwerpen een internationale handelsmetropool maakte, had vanzelfsprekend een ingrijpende invloed op het demografische en topografische patroon van de stad. De demografische explosie in Antwerpen in de zestiende eeuw blijkt uit tabel 1.1.

Vooral na 1526 kwam een spectaculaire demografische groei op gang. Het spreekt vanzelf dat die niet alleen aan een natuurlijke aangroei kan worden toegeschreven, maar in de eerste plaats moet worden verklaard door een massale immigratie. De economische groei van de stad trok immers vele immigranten aan.[7] De evolutie van de poortersinschrijvingen (cf. grafiek 1.1) weerspiegelt duidelijk de sterke aantrekkingskracht van de Scheldestad.

Tabel 1.1: Demografische evolutie van Antwerpen intra muros in de zestiende eeuw

1496	ca. 40.000	100
1526	ca. 55.000	137
1542-43	ca. 84.000	210
1566	ca. 90.000 + ca. 10.000 = 100.000	250
1568	89.996 + 14.085 = 104.081	260
1582	83.905	209
1586, mei	59.082	147
1586, oktober	48.422	121
1591	46.123	115

Bron: J. Van Roey, 'De bevolking', 95-108; H. Soly, 'De groei van een metropool', 85-86.

Noot: Aantal inwoners in 1496 = index 100.

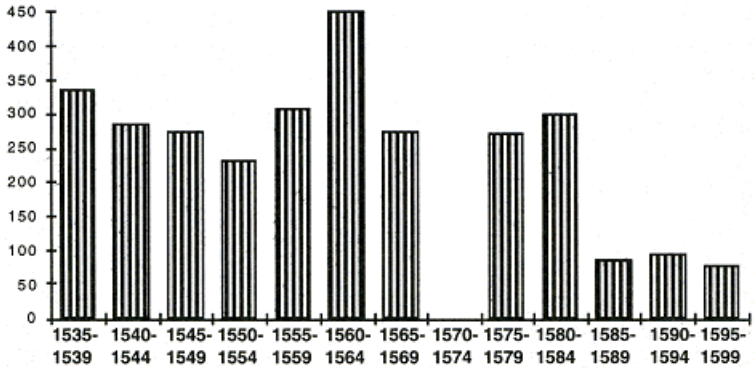

GRAFIEK 1.1: Poortersinschrijvingen te Antwerpen, 1535-1599.
Vijfjaarlijkse gemiddelden
Bron: Antwerpse poortersboeken, 1533-1608, dln. 1-2.
Noot: Voor de periode 1570-1574 is er een leemte in de poortersboeken.

Van 1533 tot 1600 werden 15.609 nieuwe poorters ontvangen. Tot 1584 bleef een hoog niveau gehandhaafd met gemiddeld ongeveer driehonderd inschrijvingen per jaar en een uitschieter in de periode 1560-1564. Na de val van Antwerpen (augustus 1585) viel het aantal nieuwe poorters, net als het globale bevolkingsaantal, drastisch terug.

De metropool Antwerpen had naast de permanent gevestigde burgers en ingezetenen ook een mobiel, vlottend bevolkingsdeel. De volkstelling van oktober 1568 verschaft in dat verband de meeste duidelijkheid. De 89.996

aant.

inwoners omvatten de ‘huyshoudende persoonen, midtsgaders d'ingesetenen van alle natien’. Met die laatste categorie werden de leden van de in Antwerpen gevestigde vreemde koopliedennaties bedoeld. De 14.085 eenheden die we aan het gewone bevolkingsaantal moeten toevoegen, bestonden uit 10.263 personen die omschreven worden als ‘den vremden handelsman dagelycx gaende ende commende’ en 3.822 soldaten met vrouwen, kinderen en knechten. Deze vlottende groep was natuurlijk moeilijk te controleren en haar omvang kon sterk variëren naargelang van de conjunctuur en het seizoen. Toch wijst alles erop dat Antwerpen in de jaren zestig, aan de vooravond van de Opstand, haar demografische hoogtepunt bereikt had en naast een negentigduizend inwoners ten minste een tienduizend mobiele lieden binnen haar muren herbergde. Daarmee was Antwerpen samen met Parijs de enige stad benoorden de Alpen met een inwoneraantal dat de honderdduizend bereikte.[8] Omstreeks het midden van de eeuw verbleven in Antwerpen ongeveer duizend kooplieden die deel uitmaakten van een vreemde natie. Hierbij waren de zuiderlingen in de meerderheid met zo'n driehonderd Spanjaarden, honderd vijftig Portugezen, tweehonderd Italianen, honderd vijftig Oosterlingen of Hanzeaten, honderd vijftig Hoogduitsers en maximum honderd Engelsen. Het aantal Franse kooplieden, die niet in een natieverband georganiseerd waren, mag op een honderdtal worden geschat.[9]

De demografische explosie van Antwerpen in de zestiende eeuw had tevens een verregaande stedenbouwkundige invloed.[10] Tussen 1480 en 1526 steeg het aantal woningen met 66 per jaar, tussen 1526 en 1542 met gemiddeld 91 per jaar, en de tijdsspanne 1542-1568 bracht een piek met 115 nieuwe huizen per jaar. Toch kon dit verruimde aanbod niet voldoen aan de sterke vraag, zoals overduidelijk blijkt uit de evolutie van de huishuren. De index van de nominale huishuurprijzen steeg van 100 omstreeks 1500 tot liefst 350 in 1567. Hugo Soly toonde ook aan dat de bouw van talrijke nieuwe woningen een grondige weerslag had op het stedelijke stratenpatroon. Telde Antwerpen op het einde van de vijftiende eeuw intra muros 124 straten, dan was dit aantal in 1585 opgelopen tot 216. De bebouwde oppervlakte bleef nochtans vrij constant, zodat de stad gekenmerkt werd door een steeds hogere bevolkingsdichtheid. Een echo van de woningnood en de hoge huurprijzen vangen we op in een brief van de stadsmagistraat uit 1567. De wethouders stelden dat ‘la plus grand part des bourgeois et inhabitans pour la chierté des maisons sont sy estroictement logez, et que ordinairement y a en une maison plusieurs mesnages, et bien peu de chambres ou places vuydes’.[11] In dat jaar bereikten de Antwerpse huishuren inderdaad een hoogtepunt.[12]

De spectaculaire opgang van Antwerpen als handelsmetropool mag ons niet doen vergeten dat de industriële sector eveneens van bijzonder groot

Tabel 1.2: Beroepsstructuur te Antwerpen in 1584-1585 en in 1533-1600 volgens de poortersboeken

Beroepscategorie	Beroepen 1584-1585	% poorters	Beroepen 1533-1600	%
Landbouw en visserij	118	1,2	313	2,1
Bouwbedrijf	435	4,3	998	6,7
Metaalbewerking	548	5,4	626	4,2
Bewerking hout, been, riet	570	5,6	756	5,1
Leerbewerking, touwslagerij	182	1,8	339	2,3
Textiel	1116	1,5	2063	13,9
Kleding	1109	10,9	1717	11,9
Voedings- en genotsmiddelen	616	6,0	1002	6,8
Glas en aardewerk	78	0,8	56	0,4
Was-, olie-, zeepfabricage	28	0,3	46	0,3
Handel	2525	24,8	2356	15,9
Behandeling goederen, vervoer	738	7,3	1989	13,4
Horecabedrijven	390	3,8	537	3,6
Scheepvaart	276	2,7	877	5,9
Overheid en administratie	319	3,1	70	0,5
Kerkelijke ambten	35	0,3	2	0,0
Militairen	78	0,8	6	0,0
Juridische beroepen	120	1,2	63	0,4
Medische beroepen	104	1,0	178	1,2
Onderwijs	85	0,8	93	0,6

Goud-, zilver- en diamantbewerking	188	1,8	160	1,2
Boek en grafiek	106	1,0	130	0,9
Kunstambachten	171	1,7	219	1,5
Overige	191	1,9	179	1,2

Bron: Belastingcohieren (1584-1585) en poortersboeken (1533-1600). Cijfers berekend door J. Van Roey, 'De correlatie', 242.

belang was.[13] Gestimuleerd door de centrale rol van de Antwerpse transito- en verre handel en door de demografische en economische groei in de Nederlanden, werden de Antwerpse en de Zuid-Nederlandse industrie niet alleen geconfronteerd met een toegenomen vraag van de Europese markt, maar ook met een verruimd binnenlands verbruik. In de belangrijke textielsector heeft de Antwerpse veredelingsindustrie sterk geprofiteerd van de massale aanvoer van onafgewerkte Engelse wollen stoffen. In 1564 waren ongeveer 1.600 meesters en gezellen actief in de lakenbereiding. Ook ging men zich in deze sector toeleggen op de productie van meer gediversifieerde en kwalitatief hoogstaande luxestoffen. Zo ontwikkelden de zijde- en de linnennijverheid zich in het tweede derde van de eeuw tot bloeiende takken met een toenemende verscheidenheid in de productie, en ook de tapijtwe-

verij kende een opbloei. De tewerkstelling in de bouwnijverheid valt moeilijk te becijferen, maar moet enorm geweest zijn, zeker in perioden van hoogconjunctuur, wanneer de privé-huizenbouw en de publieke infrastructuurwerken duizenden arbeiders aan het werk hielden. Natuurlijk was het economische belang van de sectoren niet altijd evenredig met hun tewerkstellingsgraad. Zo kenmerkten de ledernijverheid en de brouwindustrie zich door een grote kapitaalinbreng en een geringe arbeidsintensiviteit. Een zelfde vaststelling geldt voor een aantal nieuwe nijverheden, zoals de boekdrukkerij, de suikerraffinage, de glasblazerij en de diamantslijperij.

Een overzicht van de globale beroepsstructuur in Antwerpen is alleen voor 1584-1585 beschikbaar (cf. tabel 1.2). Op basis van belastingcohieren en ander aanvullend bronnenmateriaal slaagde J. Van Roey erin het beroep van 10.176 volwassen mannelijke inwoners te identificeren. Om de relatieve sterkte van de diverse beroepstakken te toetsen, vergeleek hij deze met de beroepen vermeld in de Antwerpse poortersboeken van 1533 tot 1600.[14] Het spreekt vanzelf dat de beroepsstructuur van 1584-1585 niet zonder meer representatief is voor de gehele zestiende eeuw. Bepaalde sectoren waren immers erg conjunctuurgevoelig, zoals de bouwnijverheid, die in een belegerde stad nagenoeg tot stilstand gekomen was. Daarnaast konden er binnen ruimere beroepscategorieën verschuivingen optreden, zoals in de textielsector, die door de immigratie vanuit Zuid-Vlaanderen - vooral sinds 1566 - en door de verwijdering van de Engelse stapel ingrijpend veranderd was. Ook voor de poortersboeken geldt dat de welgestelde lieden relatief sterker vertegenwoordigd zijn, vermits men het poortersrecht doorgaans slechts kocht wanneer daar een economische of sociale noodzaak toe bestond. Toch kunnen we op basis van de beroepsstructuur van 1584-1585 en van de poortersboeken een aantal markante vaststellingen formuleren. Het grote belang van de handel[15] verbaast uiteraard niet. Het gewicht ervan neemt nog toe wanneer we ook de sterk op de koophandel georiënteerde sectoren in rekening brengen, zoals het vervoer, de horecabedrijven en de scheepvaart. Daarnaast wordt ook het belang van de textiel- en kledingsector bevestigd (samen goed voor twintig à dertig percent), al moet worden onderstreept dat het gewicht van de textielnijverheid veel groter was dan uit de hier meegedeelde cijfers blijkt.[16]

De commerciële en industriële expansie die Antwerpen ten minste tot ca. 1565 kende en die van de metropool het centrum van de toenmalige wereldeconomie maakte, verleende aan deze periode uit de Antwerpse geschiedenis de naam ‘Gouden Eeuw’. We kunnen ons echter afvragen of de gemiddelde Antwerpenaar zijn zestiende eeuw als een gouden tijdperk heeft ervaren. Wat waren met andere woorden de sociale consequenties van de hierboven beschreven groei? Hugo Soly heeft erop gewezen dat de zestiende eeuw gekenmerkt wordt door een toenemende sociale polarisatie. Een

beperkte elite van kooplieden en ondernemers plukte de vruchten van de expansie, terwijl de grote massa loonarbeiders verarmde. Herman Van der Wee daarentegen evalueert de resultaten van de expansie van de zestiende eeuw gunstiger en benadrukt de verhoogde welvaart van een verruimde stedelijke middenklasse.[17]

Het overgeleverde bronnenmateriaal maakt het niet makkelijk om de sociale verhoudingen in het zestiende-eeuwse Antwerpen te reconstrueren. Een indicatie van de levensstandaard vinden we in de evolutie van de reële lonen van de arbeiders.[18] Bij het begin van de zestiende eeuw behoorde Antwerpen in Brabant en Vlaanderen tot de steden met een laag loonniveau. Een Antwerps metselaar of opperman verdiende toen minder dan zijn collega's in Brugge, Gent, Leuven of Mechelen. Tussen 1521 en 1542 werd de achterstand echter ingelopen. Vanaf 1542 groeiden de lonen in Antwerpen boven het niveau van de andere steden uit. De voorsprong was het grootst tussen 1555 en 1568, toen de lonen in de meeste andere Vlaamse en Brabantse steden 25 tot 50 percent achterlagen. Globaal genomen stegen de lonen te Antwerpen in de zestiende eeuw met ongeveer zeshonderd percent. De prijs van de broodgranen, die het grootste deel van het arbeidersbudget opslorpte, steeg in dezelfde eeuw echter met ongeveer zevenhonderd percent. De huishuren volgden tot ca. 1567 de opwaartse trend van de graanprijzen. Vanaf 1568 evolueerden de Antwerpse huishuurprijzen op een lager niveau; na de val van Antwerpen (1585) vertoonden zij zelfs een spectaculaire daling. Wanneer we de loon- en prijsgegevens met elkaar confronteren, stellen we vast dat de koopkracht het laagst was tussen 1520 en 1557. Aanzienlijke loonsverhogingen, die een reële aanpassing aan de gestegen levensduurte inhielden, werden doorgevoerd in 1557-1562 en 1573-1583. Vooral in 1559-1562 werd een relatief hoge welvaart bereikt, waarbij een scherpe stijging van de lonen gepaard ging met een daling van de graanprijzen.

De weinige bronnen die ons een inzicht verschaffen in de vermogens- of bezitsstructuur van de Antwerpse bevolking, hebben jammer genoeg geen betrekking op de periode die aan de Opstand voorafgaat. Een eerste interessante bron vormt de verplichte lening van 1574. Toen de Spaanse soldaten in dat jaar aan het muiten sloegen, zag het stadsbestuur zich gedwongen over te gaan tot een verplichte lening van 400.000 gulden.[19] In totaal contribueerden 2.036 personen en de geïnde bedragen varieerden van 8.000 tot 2 gulden.[20] De ruim tweeduizend contribuanten moeten, uitgaand van een totaal bevolkingscijfer van 85.000 à 90.000, ten minste 11 à 12 percent en mogelijk wel 15 percent van alle gezinshoofden vertegenwoordigd hebben.[21] Wanneer we ervan uitgaan dat de geïnde bedragen de vermogenspositie van de getaxeerden weerspiegelen, springt dadelijk de zeer ongelijke verdeling in het oog, zoals overduidelijk blijkt uit de Lorenzcurve (cf.

aant.

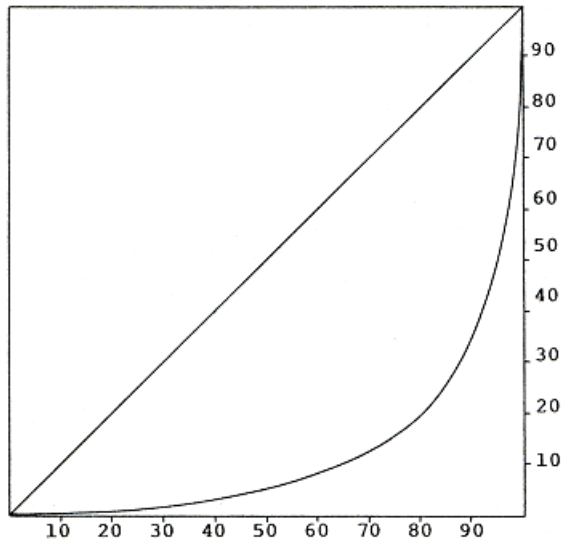

GRAFIEK 1.2: Lorenzcurve van de verplichte lening, 1574
Bron: Register van de verplichte lening, gepubliceerd door F.J. Van den Branden in *AA*, XXII, 217-88.

grafiek 1.2). De één percent rijkste contribuanten waren goed voor 35 percent van de opgebrachte lening, de tien percent rijksten tekenden voor ruim 60 percent. Daar staat tegenover dat de helft van de contribuanten slechts 4,5 percent van de gehele lening inbracht. De vermogensopbouw van de Antwerpse bevolking vertoont met andere woorden een heel gepolariseerd beeld. Een zeer smalle elite had een verpletterend aandeel in de stedelijke rijkdom.

Het register van de verplichte lening stelt ons in grote lijnen in staat te achterhalen hoe deze rijkdom over de maatschappelijke groepen verdeeld was. De politieke gezagsdragers en stedelijke ambtenaren, de (inheemse) grote kooplieden en ondernemers en de vreemde naties werden immers afzonderlijk gegroepeerd. Dan volgen in het register de 'gemeyne borgeren', verdeeld over de dertien stadswijken. De bisschop van Antwerpen en het Onze-Lieve-Vrouwekapittel vertegenwoordigen de clerus. Gaan we het aandeel van elk van deze groepen in de lening na, dan blijkt hoe dominant de commerciële elite was (cf. grafiek 1.3). De grote kooplieden en de vreemde naties stonden borg voor zowat 83 percent van het aanwezige kapitaal. De 'gemeyne borgeren', die nochtans met veel meer personen gecontribueerd hadden[22], brachten slechts een goede tien percent van de lening op. De politieke elite blijkt met 5 percent slechts een bescheiden plaats in te nemen in het totaal van de stedelijke vermogens.

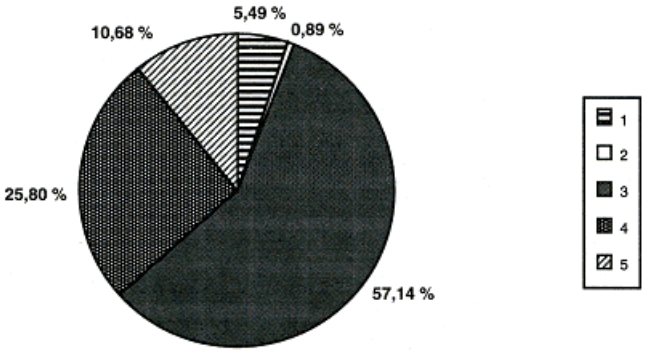

GRAFIEK 1.3: Aandeel van diverse categorieën in verplichte lening, 1574 (1 = wethouders en ambtenaren; 2 = clerus; 3 = grote [inheemse] kooplieden; 4 = vreemde naties; 5 = *gemeyne* burgers).

Bron: Zie grafiek 1.2.

De spreiding van de rijkdom over de dertien wijken kan slechts worden nagegaan voor de 'gemeyne borgeren' die contribueerden in de lening.[23] Kaart 1.1 toont dat het aandeel van de centraal gelegen wijken in de lening sterk uitstijgt boven hun relatieve aandeel in de bevolking.[24] Vooral de eerste en de tweede wijk treden krachtig op de voorgrond, gevolgd door de vierde en de vijfde wijk. De meer perifeer gesitueerde wijken lijken daarentegen veel armer. Dit geldt het meest uitgesproken voor de zevende, achtste en dertiende wijk.

Een volgende analyse van de verdeling van de stedelijke vermogens is mogelijk voor de maanden die aan de val van Antwerpen voorafgingen. Hiervoor maken we gebruik van het door J. Van Roey verzamelde en bewerkte materiaal.[25] In 1584-1585 werd in het belegerde Antwerpen namelijk een maandelijkse quotisatie geheven, opgevat als een maandelijks op te brengen belasting op het volledige bezit, waarbij de armen van bij de aanvang vrijgesteld werden. Naast de armen werden slechts weinig categorieën van de belasting vrijgesteld: de Portugese natie, de - slechts weinige - Engelsen, de militairen en de - voornamelijk protestantse - geestelijken. In totaal werden 4.687 personen belast. Zij werden bijgevolg tot de bezittende klasse gerekend, de anderen tot de arme. Op basis van de 10.176 gezinshoofden uit 1584-1585 van wie Van Roey het beroep kon identificeren, waren er dus 32,8 percent bezittenden en 67,2 percent armen. Gaan we echter uit van een totaal aantal gezinshoofden van zo'n achttienduizend, dan komen we tot een meer reële verhouding van 23,8 percent bezittenden tegenover 76,2 percent armen. Van Roey deelde de belaste personen op basis van hun aanslagvoet in in vier grote categorieën, nl. de allerrijksten (160

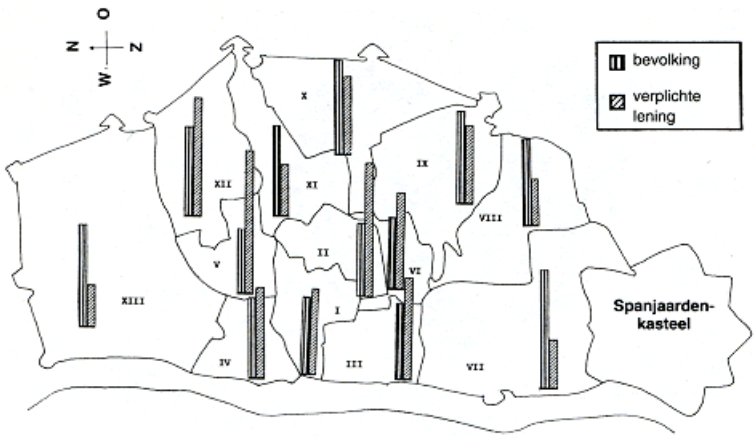

KAART 1.1: Aandeel van de dertien wijken in de totale bevolking en in de verplichte lening van 1574

Noot: De staven stellen het relatieve aandeel voor dat elke wijk in de totale bevolking (89.996) en in het door de gemeyne borgeren gecontribueerde deel tot de verplichte lening.

gl. tot 150 gl.), de gefortuneerden (100 gl. tot 30 gl.), de welgestelden (25 gl. tot 2,5 gl.) en de lager belasten (minder dan 2,5 gl.). Voor de 4.635 belasten van wie de aanslagvoet bekend is en die van november 1584 tot april 1585 de totale som van 192.400 gulden opbrachten, geeft dit volgend beeld (cf. tabel 1.3).

Hieruit blijkt dat de welstandsverdeling in Antwerpen een duidelijk asymmetrisch beeld vertoonde. Een beperkt aantal rijken (de eerste twee belastingcategorieën) die slechts 6 percent van de belasten vertegenwoordigen, nemen ruim 45 percent van de geïnde belasting voor zich, terwijl de lager belasten, die bijna de helft van de belaste personen uitmaken, slechts 9 percent van de quotisatie opbrengen. Toch moet worden opgemerkt dat er zich tussen beide categorieën een ruime middengroep van welgestelden bevindt, die een bijna gelijk relatief aandeel heeft in zowel het aantal belasten als in de opgebrachte belasting, namelijk respectievelijk 46 en 42 percent. Uit een onderzoek naar het aandeel van de diverse beroepsgroepen in de maandelijkse quotisatie blijkt weer het enorme aandeel van de kooplieden in de stedelijke vermogens. De eerste drie belastingcategorieën worden voor 60 percent bevolkt door handelaars, hoewel de commerciële sector ‘slechts’ goed was voor 24,8 percent van de in 1584-1585 geïdentificeerde beroepsbevolking. De relatieve aanwezigheid van de kooplieden daalt bovendien naarmate men afdaalt op de belastingpiramide.

aant.

Tabel 1.3: Maandelijkse quotisatie 1584-1585

Belastingcategorie	aantal personen	percentage	aandeel in totale opbrengst
allerrijksten (160-150 gl.)	10	0,21	1,41
gefortuneerden (100-30 gl.)	283	6,10	43,96
welgestelden (25-2,5 gl.)	2143	46,23	42,44
lager belasten (< 2,5 gl.)	2199	47,44	9,13

Bron: J. Van Roey, 'De correlatie', 243-250.

Wanneer we de verplichte lening van 1574 en de maandelijkse quotisatie van 1584-1585 als parameters voor de stedelijke vermogensspreiding hanteren, mogen we wel degelijk van een polarisatie spreken, zeker wanneer we de globaliteit van de Antwerpse bevolking in ogenschouw nemen. Een selecte groep van grote kooplieden reserveerde het grootste deel van de stedelijke rijkdom voor zich. Toch duidt vooral de maandelijkse quotisatie op het bestaan van een ruime en welvarende middenklasse van handelaars en ondernemers.

Omdat bij de maandelijkse quotisatie alle belaste personen per wijk gegroepeerd werden, verschaffen de gegevens van 1584-1585 een grote representativiteit voor de ruimtelijke spreiding van de stedelijke welvaart. Ook hier vormt de verhouding tussen het relatieve aandeel in de totale populatie en in de globaal geïnde belasting een bruikbare indicator (cf. kaart 1.2).[26] Van de dertien wijken is de eerste duidelijk de rijkste, met een vermogen dat haar aandeel in het bevolkingsgetal ver overschrijdt. Hoewel de eerste wijk aanzienlijk minder bevolkt was dan de zevende, was haar aandeel in de belasting ruim vijftienmaal groter! Ook de tweede, vierde en vijfde wijk kunnen we als rijke kwartieren omschrijven. De zesde en nog meer de zevende, achtste en dertiende wijk komen naar voren als uitgesproken arme wijken. De derde, negende, tiende, elfde en twaalfde wijk vormen als het ware een soort middengroep. Uit kaart 1.2 blijkt dat de vermogensspreiding een duidelijk ruimtelijk patroon vertoont. De rijke eerste, tweede, vierde en vijfde wijk vormen een centraal gelegen cluster met onder meer de Grote Markt en de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal als herkenningspunten. De arme zevende, achtste en dertiende wijk zijn daarentegen perifere kwartieren, gelegen aan de noord- en zuidkant van de stad. Het zal niemand verbazen dat de rijkste wijken ook het commerciële centrum van Antwerpen waren. Dit contrasteert wel fel met de manier waarop in 1554 de perifere volksbuurten van de Kronenburgpoort (zevende wijk) en de Kauwenberg (twaalfde wijk) werden getypeerd. Zij herbergden namelijk een massa 'vuytlandigen ende andere

hantwerckeren die nyet vele te verliesen en hebben ende anders nyet en soecken dan metten rijcken te deylen'.[27] Het marginale karakter van

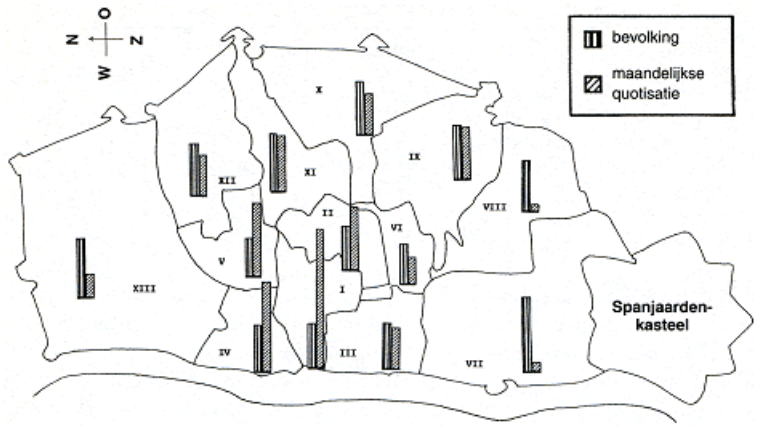

KAART 1.2: Aandeel van de dertien wijken in de totale bevolking en in de maandelijkse quotisatie van 1584-1585
Noot: De staven stellen het relatieve aandeel voor dat elke wijk had in de totale bevolking (83.905) en in het totaal van de maandelijkse quotisatie.

beide buurten blijkt eveneens uit het feit dat het concentratiepunten van de stedelijke prostitutie zijn.[28] Tussen het arme noorden en zuiden namen de langs de oostkant gelegen negende, tiende, elfde en twaalfde wijk een soort middenpositie in. De commerciële infrastructuur die hier in de jaren dertig, veertig en vijftig was opgetrokken, zoals de Nieuwe Beurs, het Tapissierspand en de Stadswaag, betekende voor de belendende percelen en straten een belangrijke meerwaarde. Er was bijgevolg in Antwerpen sprake van een centrum-periferiemodel, waarbij de kapitaalkracht afnam naarmate men zich verwijderde van de stadskern. Net zoals in andere grote Europese steden kreeg ook in Antwerpen de sociale polarisatie een verlengstuk op het ruimtelijke vlak.[29]

Eindnoten:

1 Van Haemstede, *Historie der Martelaren*, fol. 320r^{o}.
2 Archivio di Stato di Venezia, *Santo Uffizio*, busta 48, processo G. Zonca, fol. 6v^{o}, 7v^{o}, 11r^{o}, 29v^{o}; Rossato, 'Anvers et ses libertés', 291-321, met een editie van de belangrijkste brieven.
3 SAA, *Pk.*, 1555, ongedateerde memorie [ca. 1577].
4 Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market*, dl. II; Brulez, 'De handel', 109-142.
5 Arnould, 'L' impôt sur le capital', 25-29.
6 Brulez, 'De handel'; Van der Wee, *The growth*, II; Blockmans, 'Het "Wonderjaar" en het afsluiten', 7-24.
7 Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', 81-100, gebaseerd op de Antwerpse poortersboeken.
8 De Vries, *European Urbanization*, 269-287.
9 Voet, *De Gouden Eeuw*, 262-268; Brulez, 'De handel', 126-129; Pohl, *Die Portugiesen in Antwerpen*, 63-73.
10 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*; Id., 'De megalopolis Antwerpen'. Zie voor de huishuurindices Scholliers, 'De lagere klassen'.
11 Magistraat aan de landvoogdes, Margareta van Parma, 2 mei 1567, in SAA, *Pk.*, 272.
12 Scholliers, 'De lagere klassen', 170-171.
13 In tegenstelling tot de handel beschikken we voor de nijverheid in het zestiende-eeuwse Antwerpen nog niet over een grondige synthese.

14 Van Roey, *De sociale structuur*; Id., 'De correlatie'.
15 Opgemerkt moet worden dat de categorie 'handel' bij Van Roey zeer breed is. Zij bevat naast 596 'kooplieden' en 380 handelaars in textielwaren, die we als groothandelaars mogen beschouwen, 552 kleinhandelaars gericht op de bevoorrading van de plaatselijke markt, 257 kramers en 245 oudkleerkopers. Verder komen onder meer nog 97 wisselaars voor.
16 Cf. Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 165-170.
17 Lis en Soly, *Poverty and Capitalism*, 71-82; Van der Wee, *The growth*, II, 389-406; Id., 'De economie als factor'.
18 Scholliers, *Loonarbeid en honger*; Id., 'De lagere klassen'.
19 Het register van de lening dat de namen van de contribuanten en van de geïnde bedragen bevat, werd door F.J. Van den Branden uitgegeven in *AA*, dl. XXII, 217-288.
20 In een beperkt aantal gevallen contribueerden niet individuen maar wel enkele familieleden of handelsvennoten of een vreemde natie. In totaal komen 75 verschillende aanslagvoeten voor, waarbij het rekenkundige gemiddelde 146 gulden bedraagt en de meer bruikbare mediaanwaarde 32 gulden.
21 Gerekend aan één gezinshoofd per 5,1 inwoners.
22 De verdeling van de 2.036 betaalde sommen is als volgt: 233 voor de gezagsdragers en ambtenaren, 2 voor de clerus, 438 voor de grote kooplieden, 25 voor de vreemde naties en 1.338 voor de gewone burgers.
23 Zie voor de precieze afbakening van de dertien wijken SAA, *Pk.*, 1467, fol. 32r^{o} - 33v^{o}. Deze indeling werd in 1580 gewijzigd.
24 Voor 1574 beschikken we niet over demografische gegevens. Daarom baseren we ons noodgedwongen op de bevolkingscijfers van oktober 1568, meegedeeld door Scribani, *Origines Antverpiensium*, 73.
25 Van Roey, *De sociale structuur*, 10-20; Id., 'De correlatie', 243-250; Id., *De Val van Antwerpen*, 58-64.
26 Voor de bevolkingscijfers per wijk vallen we terug op het overzicht van november 1582 in SAA, *Gilden en Ambachten*, 4828, los stuk, en SAA, *Insolvente Boedelkamer*, 2179, fol. 74-75. Zie voor de wijziging van de wijkgrenzen en de precieze afbakening van de dertien wijken Van Goethem, *Gegevens van demographisch-administratieven aard*, 85 e.v.
27 Soly, 'Economische vernieuwing', 531, vergelijk 525, 534.
28 SAA, *Pk.*, 915, fol. 251r^{o} - 252v^{o}, ordonnantie van 7 december 1557.
29 Lis en Soly, *Poverty and Capitalism*, 79-80.

Hoofdstuk 2
Economische macht en politiek: het Antwerpse stadsbestuur

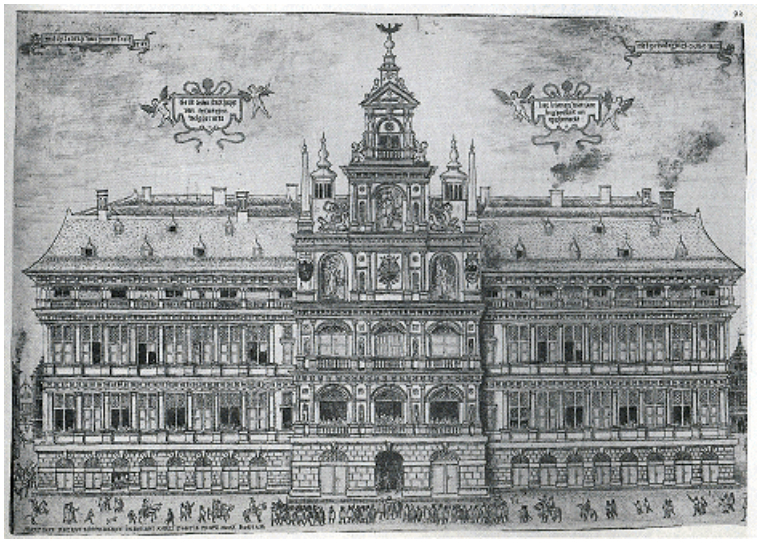

Het nieuwe stadhuis van Antwerpen, 1565, symbool van politieke macht. Ingekleurde ets; Antwerpen: Melchisedech van Hooren, 1565. (Wenen, Graphische Sammlung Albertina)

aant.

Met de bouw van een monumentaal stadhuis (1561-1565) wilden de Antwerpse stadsbestuurders de politieke macht van hun metropool duidelijk maken aan de buitenwereld. De talrijke beelden en figuren die in het imposante middenstuk aangebracht waren, symboliseerden als het ware een programma waarin de privileges van de stad en de plichten van de vorst benadrukt werden.[1] Niet toevallig zorgde de politieke actualiteit in de Nederlanden voor een toenemende spanning tussen de centrale regeringsmacht en de stedelijke autonomie. In 1567 kapittelde Maximiliaan Morillon, de vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen, het vrijheidsstreven van de Antwerpenaars in niet mis te verstane bewoordingen: 'Et seroit fort bien leur faire raser leur S.P.Q.A. qu'ilz intitulent partout en leurs bastimentz et édifices, prétendantz républicque libre, et que le prince ne leur peult rien commander sans leur consentement.'[2] Alvorens terug te komen op deze problematiek, wil ik eerst de formele structuur van en de reële machtsverhoudingen binnen het Antwerpse stadsbestuur nader toelichten.

Het stadsbestuur bestond uit vier geledingen: de magistraat, de oudschepenen, vier hoofdmannen en 26 wijkmeesters als vertegenwoordigers van de poorterij, en de dekens van de ambachten.[3] Samen vormden zij de Brede Raad, die geacht werd het corpus of de generaliteit van de stad te vertegenwoordigen. De magistraat, ook wet of college van wethouders genoemd, was veruit het belangrijkste bestuursorganisme. Hij was verantwoordelijk voor het dagelijkse bestuur van de stad, zowel in politiek, administratief, gerechtelijk als financieel opzicht. Hij bestond uit twee burgemeesters, zestien (vanaf 1556 achttien) schepenen, twee tresoriers en een rentmeester. Tot het midden van de veertiende eeuw werden de schepenen aangesteld voor het leven. Een beperkt aantal stedelijke geslachten, die nauw verwant waren, bekleedden in de schepenbank een dominante positie, die zij door een systeem van interne coöptatie wisten te handhaven.

Tabel 2.1: Frequentieverdeling van het totaal aantal mandaten van buitenburgemeester, schepen en tresorier-generaal, 1550-1566

N ambten	N personen	% personen	N mandaten	% mandaten
16	1	1,5	16	4,8
14	1	1,5	14	4,2
13	1	1,5	13	3,9
12	2	3,0	24	7,2
11	2	3,0	22	6,6
10	2	3,0	20	6,0
9	4	6,0	36	10,8
8	4	6,0	32	9,6
7	1	1,5	7	2,1
6	5	7,5	30	9,0
5	9	13,6	45	13,5
4	6	9,0	24	7,2
3	7	10,6	21	6,3
2	8	12,1	16	4,8
1	13	19,6	13	3,9
Tot.:	66		333	

Bron: SAA, *Pk.*, 1341; P. Génard ed., 'Naamlijst der rentmeesters en tresoriers'.

Vanaf 1356 werd de magistraat echter jaarlijks voor de helft vernieuwd. Bovendien waren reeds twee jaar eerder een aantal verboden graden van bloedverwantschap opgelegd. Zo mochten vader en zoon, grootvader en kleinzoon, en broers en neven niet samen in eenzelfde magistraat zetelen. Vanaf 1539 gebeurde de jaarlijkse vernieuwing op de derde zondag na Pasen. De landvoogd koos in overleg met de Geheime Raad de achttien schepenen uit een dubbele keuzelijst, die vanuit Antwerpen was opgestuurd. De keuzelijst bevatte, naast negen personen aangeduid door de vertegenwoordigers van de poorterij en negen kandidaten gekozen door de wet, ook de namen van de achttien dienstdoende schepenen. In de praktijk konden bijgevolg geen personen aangesteld worden die door de Antwerpse stadsbestuurders ongewenst waren. Op de dag van de magistraatsvernieuwing stuurde de landvoogd drie commissarissen naar Antwerpen die de keuze van de landvoogd bekendmaakten en de nodige eden afnamen. Daarop gingen de achttien schepenen over tot de keuze van

de binnen- en de buitenburgemeester. De binnenburgemeester hield zich vooral bezig met juridische aangelegenheden, terwijl de buitenburgemeester de politieke en militaire belangen van de stad behartigde. Sedert 1549 stonden twee tre-

aant.

soriers en een rentmeester, die in principe voor drie jaar werden aangesteld, in voor het financiële beleid van de stad.[4]

De sociale compositie en de reële machtsverhoudingen in de stadsmagistraat zijn bij gebrek aan een langetermijnonderzoek moeilijk te reconstrueren. Een beperkt prosopografisch onderzoek voor de periode 1550-1566, die de bestuurssituatie weerspiegelt die aan de Opstand voorafgaat, reveleert reeds een aantal interessante bevindingen. In de eerste plaats moeten we opmerken dat een belangrijk deel van de Antwerpse poorters, met name de ambachtslieden, niet in de stadsmagistraat vertegenwoordigd was. In vergelijking met naburige steden, waar aan de ambachten wel een vaste plaats was voorbehouden, was de Antwerpse stadsmagistraat structureel minder democratisch.[5] Een belangrijke indicatie voor het machtswisselingsproces vormt de frequentieverdeling van het totaal aantal mandaten van buitenburgemeester, schepen en tresorier-generaal in de periode 1550-1566 (cf. tabel 2.1). In die periode waren er 333 mandaten van buitenburgemeester, schepen en tresorier-generaal, die bekleed werden door 66 verschillende personen. Dit betekent dat elke wethouder gedurende zeventien mandaatjaren gemiddeld vijf mandaten bekleedde. Vijf personen namen echter twintig percent van alle mandaten voor hun rekening, terwijl zeventien personen goed waren voor meer dan de helft van de beschikbare mandaten. Dit wijst onmiskenbaar op een concentratie van macht in de handen van een relatief beperkt aantal personen. Daarnaast was er echter ook een regelmatig mutatieproces. Bijna twintig percent van de aangestelde wethouders zetelde in de betrokken periode zelfs slechts eenmaal.

Wanneer we de zeventien personen die in de periode 1550-1566 53 percent van de mandaten voor hun rekening namen, van naderbij bekijken, dan vinden we in hun rangen elf ridders en drie jonkers, twee juristen en één koopman. Deze cijfers tonen de dominante positie van de edellieden. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat Guicciardini schreef dat in Antwerpen ‘Edeldoms genoech [was] tot regiment ende bewindt van de stadt: want zy wordt in de treffelijckste saecken bycants gheelijck van den Edeldom gheregeert’.[6] Onder de geridderde edellieden in de stadsmagistraat bevonden zich steeds opvallend veel representanten van de bekende adellijke geslachten die sedert de late Middeleeuwen een vaste aanwezigheid in het stadsbestuur uitmaakten. Bij de bovenvermelde elf ridders waren zij vertegenwoordigd met Hendrik van Berchem, Costen van Halmale, Jan van Schoonhoven, Dirk van de Werve en Jan van de Werve Henricxzn. Ook Reinier van Ursel, een van de drie vermelde jonkers, behoorde tot zo'n geslacht. Niet toevallig waren deze families ook nauw verwant. Een weloverwogen huwelijkspolitiek, gericht op de consolidatie of versteviging van de macht van de familieclan, lag hieraan ten grondslag. Toch was er op het bestuurlijke vlak ruimte voor sociale mobiliteit, zij het in beperkte mate. Zo

behoorden Jacob van der Heyden, Nicolaas Rockox, Antoon van Stralen, Melchior Schetz, Koenraad del Vaille en Jan Wolffaert tot families met een minder roemrijk verleden. De ouders van Van Stralen, Schetz en del Vaille hadden zich als immigranten, aangetrokken door de expansie van de metropool, in de Scheldestad gevestigd. Jacob van der Heyden was voor zijn carrière in de stadsmagistraat nog koopman geweest; bij de wetsvernieuwing van 1557 werd hij voor het eerst als ridder vermeld. Melchior Schetz, die geridderd werd in 1561, bleef in de jaren dat hij fungeerde als wethouder, actief als koopman-financier. Ook de bijzonder rijke Antoon van Stralen trad meer dan eens op als geldschieter. Door hun rijkdom en aanzien konden telgen uit deze op de maatschappelijke ladder gestegen families het brengen tot een huwelijk met leden van de bekende adellijke geslachten. Zo was Nicolaas Rockox, die in 1550-1566 met zestien mandaten de topwethouder bij uitstek was, een zwager van Lancelot van Ursel en Jan van de Werve.

Naast de geridderde edellieden zetelden er in de stadsmagistraat ook jonkers, gegoede burgers met een universitaire opleiding en kooplieden. Hun aandeel laat zich niet precies reconstrueren, maar de vertegenwoordigers van de burgerij en de kooplieden waren ten opzichte van de edellieden ongetwijfeld in de minderheid. Van de 66 burgemeesters, schepenen en tresoriers-generaal die van 1550 tot en met 1566 de dienst uitmaakten, konden we er 35 identificeren als behorend tot de adel, 16 als universitair gevormde burgers en 7 als kooplieden.[7] De zestien wethouders uit de burgerij hebben minstens een opleiding gekregen aan de artes-faculteit, maar we mogen aannemen dat velen tevens een juridische vorming hadden genoten.[8]

Het relatief geringe aandeel van de kooplieden in de stadsmagistraat is frappant. Zelfs wanneer we de vier geridderde (gewezen) kooplieden meetellen, zijn de kooplieden nog maar goed voor 16 percent van de wethouders en 13 percent van de beschikbare mandaten. Bovendien zetelden vier van de zeven kooplieden slechts één enkele maal. Tegen de achtergrond van de ongekende commerciële expansie en het verpletterende overwicht van de kooplieden in het stedelijke vermogen, kan hun geringe aandeel in het stadsbestuur verbazing wekken. Zo was het stadsbestuur in Lyon, een stad die in de eerste helft van de zestiende eeuw eveneens een belangrijke demografische en commerciële groei kende, in handen gekomen van een beperkte groep grote kooplieden, ten nadele van het vijftiende-eeuws stadspatriciaat.[9] Ook in Londen, eveneens een sterk expansieve stad, was een koopliedenaristocratie aan de macht.[10]

De ambachtslieden waren al helemaal niet vertegenwoordigd in de stadsmagistraat. Om de ambachten op regelmatige tijdstippen in het stadsbestuur te betrekken, was sinds 1435 de Maandagse Raad ingesteld, die be-

stond uit de voltallige magistraat en twaalf raadslieden van de ambachten.[11] Deze twaalf raadslieden werden elk jaar na de wetsvernieuwing door de magistraatsleden gekozen uit een door de ambachten opgestelde keuzelijst. Enkel de belangrijkste ambachten hadden evenwel toegang tot de Maandagse Raad. De schippers, hoveniers en meerseniers hadden elk jaar een afgevaardigde in de Raad, terwijl achttien andere ambachten om de twee jaar vertegenwoordigd waren. De raadslieden van de ambachten mochten elke maandagvoormiddag hun mening te kennen geven over de materies van 'Policie ende Ghemeynte' die aan de orde waren. Voor gewichtige zaken werd echter de Brede Raad samengeroepen waarin de ambachten als vierde lid zetelden. 23 à 26 geprivilegieerde ambachten waren in de Brede Raad vertegenwoordigd met twee dekens. Deze ambachtsdekens werden door de magistraat uit een lijst gekozen en elk jaar voor de helft vernieuwd.[12]

Naast de magistraat en de ambachten zetelden de oud-schepenen en de hoofdmannen en wijkmeesters respectievelijk als tweede en derde lid in de Brede Raad. De vier hoofdmannen (twee oud-schepenen en twee poorters) en de 26 wijkmeesters (twee per wijk) vertegenwoordigden de poorterij. Volgens een keizerlijke ordonnantie uit 1555 moesten de wijkmeesters gekozen worden 'uten treffelijcxsten van elcken wijck'.[13] Zij werden voor twee jaar aangesteld en jaarlijks voor de helft vernieuwd. De dertien uittredende wijkmeesters legden dan een kandidatenlijst voor, waaruit de magistraat per wijk één vertegenwoordiger koos. Hoewel de hoofdmannen en wijkmeesters in principe vertegenwoordigers waren van alle burgers die het poortersrecht bezaten, waren zij toch voornamelijk afkomstig uit de gegoede burgerij.[14] Als bemiddelingskanaal tussen de magistraat en de stedelijke bevolking was voor de wijkmeesters een belangrijke rol weggelegd. Zij stonden aan het hoofd van de burgerwacht van hun wijk, en werden daarbij bijgestaan door honderd- en tiendemannen. Dit netwerk stelde de wijkmeesters in staat de bevolking van hun wijk in grote mate te controleren. De efficiëntie van deze gedecentraliseerde controlestructuur hing echter af van de bereidwillige medewerking van de wijkmeesters en hun ondergeschikten. Zeker in periodes van politieke crisis kon hun loyauteit tegenover de stadsmagistraat of de centrale overheid ernstig op de proef gesteld worden.

Via hun aanwezigheid in de Brede Raad zorgden de wijkmeesters en de dekens van de ambachten ervoor dat de gegoede burgerij en de welgestelde middenklasse een geïnstitutionaliseerde stem hadden in het stadsbestuur. De magistraat bezat als eerste lid echter het initiatiefrecht om de Brede Raad samen te roepen en ging daar vóór 1577 pas toe over wanneer de stedelijke gemeenschap geconfronteerd werd met belangrijke financiële vraagstukken, zoals de toekenning van de vorstelijke beden of de invoering van nieuwe belastingen. Er konden dan ook een aantal jaren verlopen vooraleer een

volgende Brede Raad samenkwam. Pas tijdens de Calvinistische Republiek (1577-1585) groeide de Raad uit tot een quasi-permanente vergadering die zich met zowat alle problemen van de stedelijke huishouding inliet. De Brede Raad kon evenwel slechts tot een finale beslissing komen wanneer de vier leden het onderling eens waren. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke omslachtige overlegprocedure in tijden van politieke spanning en oorlog niet bevorderlijk was voor een snelle besluitvorming.[15]

De wethouders werden in de uitoefening van hun mandaat bijgestaan door een aantal stedelijke ambtenaren. De pensionarissen, secretarissen en griffiers waren daarbij veruit de belangrijkste functionarissen.[16] Vanaf 1506 had de stad twee pensionarissen in permanente dienst. Deze universitair gevormde juristen gaven de wethouders juridische adviezen. Een van beide pensionarissen verbleef nagenoeg permanent in Brussel, waar hij samen met de buitenburgemeester en een of meer schepenen de belangen van de stad behartigde bij de Staten van Brabant, de Raad van Brabant en de centrale regering. Door hun deskundigheid, het permanente karakter van hun mandaat en hun buitensteedse contacten hadden de pensionarissen een reële invloed op de politieke besluitvorming. De vier secretarissen stonden de schepenen bij in hun administratieve werkzaamheden. Zo verzorgden zij onder meer de stedelijke briefwisseling, registreerden zij de plakkaten en controleerden zij allerlei officiële akten afgeleverd door het stadsbestuur. De drie en vanaf 1563 vier griffiers hadden vooral een belangrijk aandeel in de administratie van de burgerlijke rechtspraak. In tegenstelling tot de pensionarissen en de secretarissen hadden de griffiers geen enkele politieke invloed. Al deze hoge functionarissen behoorden doorgaans tot mobiele Brabantse ambtenarengeslachten, waarvan de leden belangrijke ambten bekleedden op stedelijk en gewestelijk niveau.

De vorst werd in de stad Antwerpen vertegenwoordigd door drie hoge officieren die vooral een verregaande rechterlijke bevoegdheid bezaten: de schout of markgraaf, de onderschout en de amman, die door de vorst of zijn plaatsvervanger voor het leven werden benoemd.[17] De schout moest op bestuurlijk vlak de regeringsplakkaten en de stedelijke ordonnanties uitvaardigen en de naleving ervan controleren. Tevens adviseerde hij de centrale regering voor de jaarlijkse wetsvernieuwing. De belangrijkste taak van de schout lag echter op het terrein van de justitie. De schout nam immers het initiatief tot de rechtsvervolging in zaken van strafrecht. Hij spoorde de misdadigers op, arresteerde hen en bracht hen voor de Vierschaar, die hij aanmaande recht te spreken. De Vierschaar, samengesteld uit de schout en de schepenen, was, op enkele uitzonderingen na, uitsluitend bevoegd voor criminele misdrijven van hoge justitie, dit wil zeggen misdrijven waarop de doodstraf, blijvende verminking of verbanning als strafmaat stonden. Ook de ketterij behoorde tot deze misdrijven. Het onderzoek werd in dergelijke

gevallen geleid door de schepenen, die ook het vonnis uitspraken. De schout diende ten slotte te zorgen voor de uitvoering van de straf. De onderschout was oorspronkelijk een plaatsvervanger van de schout, wiens bevoegdheden hij in geval van afwezigheid overnam. Vanaf 1557 was hij echter een volwaardig ambtgenoot van de schout, die wel de protocollaire voorrang behield. De bevoegdheid van de derde vertegenwoordiger van de vorst, de amman, strekte zich uit over de burgerlijke rechtspraak. In een commerciële metropool als Antwerpen was een vlotte afhandeling van de burgerlijke geschillen uiteraard erg belangrijk. Een ietwat aparte positie werd ingenomen door de burggraaf. Deze vertegenwoordiger van de vorst was tijdens de Middeleeuwen de militaire bevelhebber over de stedelijke burcht. Mettertijd evolueerde de functie echter tot een eretitel zonder veel reële inhoud. In de zestiende eeuw waren de graven van Nassau burggraaf van Antwerpen. Toen tijdens het Wonderjaar Willem de Zwijger, prins van Oranje en graaf van Nassau, in de Scheldestad op de voorgrond trad als gouverneur, kreeg het ambt van burggraaf de facto weer een concrete machtsinvulling.[18] Hoewel de centrale regering het benoemingsrecht van de schout, onderschout en amman bezat, verhinderde dit niet dat het voornamelijk telgen uit de bekende adellijke magistraatsgeslachten waren die deze hoge ambten in de wacht wisten te slepen.[19]

In een Europa dat gekenmerkt werd door een toenemende vorstelijke centralisatie, bleken de commerciële centra het best gewapend om hun politieke onafhankelijkheid te verdedigen.[20] Hoewel de Antwerpenaars een grote impact behielden op het keuzeproces van de wethouders en de oude elite zich kon handhaven, kreeg ook de Scheldestad af te rekenen met het groeiende centralisatiestreven van de Habsburgers. Bovendien had de opkomst van de hervormingsgezinde ideeën aan deze ontwikkeling een nieuwe dimensie toegevoegd. Een versteviging van het centrale gezag en een beknotting van de stedelijke autonomie bleken immers een efficiënte bestrijding van de ketterij te bevorderen. Dankzij het proefschrift van Guy Wells zijn we voor Antwerpen goed ingelicht over de aard en de evolutie van de relatie tussen stedelijke en centrale overheid.[21] Tijdens het bewind van Karel V bleef tussen beide partijen een gespannen evenwicht bestaan. Voor het behoud van Antwerpens welvaart waren twee zaken van essentieel belang. Ten eerste mochten de stedelijke privileges die de handel beschermden, niet aangetast worden, wat na 1520 impliceerde dat kooplieden uit protestantse gebieden niet verontrust zouden worden vanwege hun geloofsovertuiging. Ten tweede moest in de stad een politiek en sociaal status-quo gehandhaafd blijven. In geval van onrust moest de vorst de positie van de stadsmagistraat desnoods met geweld veilig stellen. Anderzijds was keizer Karel onder meer voor de financiering van zijn talrijke Europese oorlogen

aangewezen op de Antwerpse kapitaalmarkt.[22] De kansen van die markt waren echter afhankelijk van de blijvende aanwezigheid van grote koopliedenfinanciers in de Scheldestad. Daarom moest de stadsmagistraat de kooplieden een zo groot mogelijke vrijheid en tolerantie in religiezaken kunnen verzekeren. De houding van de betrokken partijen werd met andere woorden bepaald door noodgedwongen pragmatisme. In theorie was Karel V immers een voorstander van verregaande centralisatie en religieuze uniformiteit.

Tijdens de regeringsperiode van Filips II, die in oktober 1555 zijn vader Karel V als vorst van de Nederlanden was opgevolgd, kwam het hierboven beschreven evenwicht onder toenemende druk te staan. Gedurende de eerste jaren van Filips' regering werden de grote discussiepunten vooral veroorzaakt door de financiële desiderata van de centrale regering, die voor de financiering van de oorlog met Frankrijk aanzienlijke geldmiddelen nodig had.[23] De religiekwestie trad in deze periode niet echt op de voorgrond. Na de vrede van Le Cateau-Cambrésis (3 april 1559) nam Filips II echter nieuwe initiatieven om de katholieke religie te ondersteunen. Een nieuwe bisdommenindeling werd doorgevoerd en er werd aangedrongen op een striktere toepassing van de ketterijplakkaten. Bovendien werd het politieke spel voor de Antwerpse wethouders nog gecompliceerder door de betrokkenheid van kardinaal Granvelle en de grote edelen die de lokale machthebbers dienstbaar trachtten te maken aan hun plannen. Het was vooral Granvelle die in 1561-1562 een bisschopszetel te Antwerpen wilde inrichten en als invloedrijk lid van de centrale regering beijverde hij zich voor de aanstelling van overtuigde katholieke wethouders. In beide gevallen werd zijn optreden ingegeven door een efficiënte en doortastende bestrijding van de ketterij. Voor de Antwerpse stadsbestuurders betekenden deze plannen een rechtstreekse bedreiging van het zo noodzakelijke evenwicht. Zij vreesden namelijk dat door de installatie van een bisschop tevens de inquisitie geïntroduceerd zou worden in de Scheldestad. Wanneer zij het monopolie op de berechting van de ketters zouden verliezen, zouden ook de waarborgen voor de vreemde kooplieden wegvallen. Daarom gingen zij vanaf januari 1562 in hun oppositie verder dan de Brabantse edelen en prelaten, die zich verzetten tegen de incorporatie van drie Brabantse abdijen in de nieuw opgerichte bisschopszetels. De installatie van een bisschop te Antwerpen als dusdanig werd vanaf toen het voorwerp van het Antwerpse verzet. Een driekoppige delegatie, bestaande uit amman Godevaart Sterck, schepen Reinier van Ursel en pensionaris Jacob van Wesenbeke, reisde af naar Spanje om van Filips II de afschaffing van de Antwerpse bisschopszetel te bekomen. Pas in augustus 1563 kon de delegatie huiswaarts keren, nadat de Spaanse koning de beslissing in Antwerpen een bisschop te installeren had opgeschort.[24]

Reeds enkele maanden later werd de Antwerpse welvaart andermaal be-

dreigd door nieuwe ontwikkelingen. Nadat de internationale constellatie en handelspolitieke overwegingen al enkele jaren voor een gespannen verhouding tussen Engeland en de Nederlanden hadden gezorgd, besloot de landvoogdes, Margareta van Parma, eind november 1563 tot een embargo op de aanvoer van Engelse wol en laken. Ook in deze zaak toonde Granvelle zich weerom een voorstander van de harde aanpak. Het handelsembargo veroorzaakte in Antwerpen spoedig een grote werkloosheid en de wethouders vreesden voor sociale onrust en opstanden. De beslissing van de Engelse koningin om de Engelse lakenstapel te verplaatsen naar het Oost-Friese Emden, dreigde bovendien de Antwerpse economie een structurele schade te berokkenen. De crisissfeer bleef aanhouden tot de Engelsen begin 1565 op hun beslissing terugkwamen. Heel het conflict had de Antwerpse wethouders echter duidelijk gemaakt dat de centrale regering er niet voor terugschrok door haar confrontatiepolitiek de economische welvaart van de stad ernstig in gevaar te brengen.[25]

Als besluit mogen we stellen dat de Antwerpse privileges en autonomie ondanks een aantal forse bedreigingen toch overeind bleven tijdens het eerste decennium van de regeringsperiode van Filips II. De Antwerpse wethouders slaagden erin een bisschop en eventuele inquisiteurs buiten hun muren te houden en behielden zo het alleenrecht op de ketterberechting. Dat zij hun monopoliepositie te allen prijze zouden verdedigen, mocht ook de bekende Vlaamse inquisiteur Pieter Titelmans ervaren, die in 1559-1562 naar aanleiding van de zaak-du Vivier een hard jurisdictiegeschil uitvocht met de Antwerpse magistraat.[26] Toen Titelmans in mei 1559 Nicolaas du Vivier en zijn vrouw voor het geestelijk hof van Doornik daagde, interpreteerden de wethouders dit onmiddellijk als een machtsoverschrijding, aangezien poorters van Antwerpen in dergelijke gevallen alleen door de stadsmagistraat berecht konden worden. De wethouders werden in hun zienswijze gesteund door de markgraaf en de Raad van Brabant. Uiteindelijk haalde Titelmans bakzeil, want midden 1562 gebood de Geheime Raad de inquisiteur de zaak op te schorten. Van bij de aanvang zagen de Antwerpse wethouders in de aanspraken van Titelmans een door de centrale regering gesteunde aanslag op hun exclusieve jurisdictie. Titelmans' inquisitierechtbank had in het graafschap Vlaanderen in de jaren zestig het grootste aandeel in de kettervervolging.[27]

Antwerpen was er ook in geslaagd het hoofd te bieden aan de demarches van kardinaal Granvelle en de hoge edelen. In het stadsbestuur zetelden wel enkele kardinalisten en orangisten, maar Granvelle noch Willem van Oranje slaagden erin een dominant cliëntèlesysteem uit te bouwen. De meeste wethouders weigerden zich te binden aan een van beide partijen en streefden bovenal de privileges en de onafhankelijkheid van de stad na.[28] Pas in het

Wonderjaar zouden de hoge edelen een belangrijke rol vervullen in de Scheldestad. Het was de Antwerpse stadsbestuurders tijdens de eerste regeringsjaren van Filips II tevens gelukt vreemde troepen buiten de stad te houden. De magistraat kon terugvallen op een eigen verdedigingsmacht, bestaande uit zes schuttersgilden die samen bijna vijfhonderd leden telden, en een mobiliseerbare burgerwacht.[29] Het is in deze context dat we de bouw van het nieuwe stadhuis moeten zien als een uiting van het Antwerpse vrijheidsstreven. De talrijke beelden en symbolen moesten de grootheid en de privileges van de stad niet alleen beklemtonen tegenover de eigen burgers, zij vormden ook een waarschuwing aan het adres van de centrale regeringsmacht. In een tijdperk van toenemende centralisatie wilden de Antwerpenaars hun vorst bewust herinneren aan de stedelijke privileges en aan de wederzijdse rechten en plichten, zoals deze vervat lagen in de Blijde Inkomst.[30]

Eindnoten:

1 Bevers, *Das Rathaus von Antwerpen*.
2 Brief van 9 mei 1567 aan Antoine Perrenot, kardinaal van Granvelle: *Corr. Granvelle*, II, 426.
3 Zie voor het institutionele kader de overzichten van Vanroelen, 'Het stadsbestuur', Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, en *Wells*, *Antwerp and the Government of Philip II*, 74-91.
4 Masure, *De stadsfinanciën*, 63-73.
5 Vergelijk Marnef, *Het Calvinistisch Bewind te Mechelen*, 51-59; Van Uytven, *Leuven 'De beste stad van Brabant*', I, 217-227.
6 Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*, 89. Het begrip 'adel' laat zich moeilijk met precisie aflijnen. Naast objectieve waren ook contemporaine subjectieve factoren in het geding. Bovendien waren stadspatriciaat en adel sterk vermengd, zodat de grens tussen beide groepen vaak moeilijk te trekken valt.
7 Acht wethouders konden we niet met zekerheid onderbrengen in een van de drie categorieën.
8 De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming', 73-77, 84-85.
9 Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle*, I, 407-413.
10 Archer, *The Pursuit of Stability*, hoofdstuk 2.
11 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 21-26; Vanroelen, 'Het stadsbestuur', 49; Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 76.
12 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 31-32 en de lijsten in ARA, *Aud.*, 809/12 en ARA, *Aud.*, 1709/3.
13 Soly, 'Economische vernieuwing', 528.
14 Zie de lijsten in SAA, *Pk.*, 1341, 1465, 1971, en ARA, *Aud.*, 809/12.
15 Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 82; Vanroelen, 'Het Stadsbestuur', 49-51; Masure, *De stadsfinanciën*, 59-60.
16 Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 76; Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 45-53; Vanroelen, 'Het Stadsbestuur', 46-47; De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming', 90-112.
17 Laenens, *Geschiedenis van het Antwerps gerecht*, 92-102, 257-259; Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 5-9, 142-148; Vanroelen, 'Het Stadsbestuur', 38-40; Wells, *Antwerp and the Government*, 82-84.
18 Génard, *Anvers à travers les âges*, I, 26-30.
19 Zie de lijsten in Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-1, 175-176, en VIII-1, 287-288.
20 Cf. Koenigsberger e.a., *Europe in the Sixteenth Century*, 94; Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities'.
21 Wells, *Antwerp and the Government*.
22 Braudel, 'Les emprunts de Charles-Quint', 191-200, die de politieke consequenties van Karels afhankelijkheid van de Antwerpse kapitaalmarkt onbesproken laat.

23 Zie uitvoerig Wells, *Antwerp and the Government*, 148-194.
24 De aanvankelijk aangeduide titularis, Filips Nigri, was overigens op 4 januari 1563 te Brussel overleden.
25 Zie voor dit conflict Wells, *Antwerp and the Government*, 275-306, en Ramsay, *The City of London in international*.
26 Zie voor P. Titelmans (1501-1572), vanaf 1545 inquisiteur voor het graafschaf Vlaanderen en voor de steden en kasselrijen Rijsel, Douai, Orchies, Doornik en het Doornikse, Van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans'. Zie voor de zaak-du Vivier: Ibidem, 49-50, en Wells, *Antwerp and the Government*, 309-315.
27 Van de Wiele, 'De inquisitierechtbank', 40-41.
28 Wells, *Antwerp and the Government*, passim.
29 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-1, 139-140 en 165-166.
30 Zie voor de rol van de Blijde Inkomst Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, 27-30.

Hoofdstuk 3
Cultuur en communicatie in een kosmopolitische stad

Verkoop van vliegende bladen tijdens een marktdag. Close-up uit een markttafereel van Pieter Aertsen (1508-1575). (München, Alte Pinakothek)

Als een van de grote centra van de wereldhandel, waar kooplieden uit alle delen van Europa elkaar troffen, stond Antwerpen bij uitstek open voor nieuwe ideeën. We mogen immers aannemen dat in een kosmopolitische stad niet alleen geld en goederen werden uitgewisseld, maar dat er ook allerhande nieuwe opvattingen en nieuwsberichten circuleerden. De stedelijke overheid was om economische redenen overigens verplicht een tolerante houding aan te nemen tegenover de internationale koopliedengemeenschap. Daarnaast waren er in Antwerpen zowel geïnstitutionaliseerde als informele kanalen die mogelijkheden tot communicatie en onderlinge solidariteit boden. Ambachten, broederschappen, schuttersgilden, rederijkerskamers en buurtschappen vormden belangrijke elementen van de stedelijke sociabiliteit.[1]

Kanalen van stedelijke sociabiliteit

Tegenstanders van de Hervorming wezen de kooplieden makkelijk met de vinger omdat zij via hun buitenlandse reizen ketterse ideeën en boeken binnensmokkelden.[2] Deze geografische mobiliteit gold vanzelfsprekend ook voor de Antwerpse kooplieden. Hoewel de praktijk van de koopman die met zijn handelswaar meereisde, door de evolutie van de handelstechnieken grotendeels achterhaald was, trokken handelaars met internationale contacten er toch nog regelmatig op uit. Kooplieden van enig niveau beschikten voor hun handelsverrichtingen doorgaans over een goed uitgebouwd netwerk van agenten die hen geregeld per brief van nieuws voorzagen.[3] Overigens hadden vele handelaars reeds op jeugdige leeftijd hun horizon kunnen verruimen. De aanstaande koopman werd immers niet zelden voor enkele jaren naar het buitenland gestuurd, waar hij zich in dienst van een koopman

aant.

of firma kon bekwamen in de handelspraktijk en in de vreemde talen.[4] Ook in Antwerpen zelf troffen inheemse en vreemde kooplieden elkaar. Bepaalde gebouwen uit de stedelijke ruimte boden in dit opzicht specifieke mogelijkheden. In de Engelse Beurs en in de sedert 1532 in gebruik genomen Nieuwe Beurs troffen kooplieden, makelaars en verzekeraars elkaar tweemaal per dag, in de voor- en de namiddag. Een Antwerpenaar merkte op dat tijdens de beurstijd wel vijfduizend personen samenkwamen, 'die eensdeels inde drije vuytgangen ter halver straten moesten blijven staen, nyet om clappen oft om naer nieuwe tijdingen te vernemen, dan alleenlijck om te negotieren'.[5] Ook de verkoopshallen of panden waarin het hele jaar door producten te koop werden aangeboden, vormden een belangrijk trefpunt. Het toenemende belang van dergelijke permanente hallen hing samen met de tanende betekenis van de traditionele en periodiek gebonden jaarmarkten.

De ongeveer duizend kooplieden die omstreeks het midden van de zestiende eeuw deel uitmaakten van een van de vreemde naties in Antwerpen, hadden een belangrijk aandeel in de commerciële opgang van de Scheldestad. Het is echter maar de vraag of zij ook een diepgaande culturele invloed op de Antwerpse samenleving hebben uitgeoefend. Was er op dit niveau sprake van integratie of segregatie?[6] De vreemde naties vormden in de stad immers afzonderlijke corporaties met specifieke privileges en een eigen bestuur en rechtspraak. De leden van de vreemde naties bleven onderdanen van hun land of stad van herkomst. Het lidmaatschap van een natie was bijgevolg onverenigbaar met het bezit van het Antwerpse poortersrecht. De kooplieden verbonden aan een van de buitenlandse kantoren van de Hanze, kregen zelfs een celibaatsverplichting opgelegd, om een definitieve vestiging en integratie in hun residentieplaats te vermijden. In de praktijk bleek deze maatregel in Antwerpen echter niet strikt te handhaven.[7] We mogen ons de vreemde naties inderdaad niet voorstellen als geïsoleerde entiteiten die volledig afgesneden waren van de plaatselijke bevolking. De vreemde kooplieden hadden beroepshalve onvermijdelijk contact met de Antwerpse handelaars en ondernemers. Bovendien beschikten velen onder hen over Antwerps dienstpersoneel, zoals kassiers, dienstmeiden en knechten. Ook kwam het voor dat de vreemde zakenlieden hun zonen stage lieten lopen bij Antwerpse collega's, terwijl omgekeerd Vlaamse jongeren naar het buitenland werden gezonden.[8] Duurzamere banden werden gesmeed door de gemengde huwelijken die in het internationale koopliedenmilieu voorkwamen. Vooral bij de zuiderse naties manifesteerde zich op dit vlak een integratieproces. Tussen 1533 en 1600 verwierven 186 zuiderlingen, onder wie 123 Italianen, het Antwerpse burgerrecht.[9]

Het kosmopolitische karakter van Antwerpen blijkt duidelijk uit het grote aantal vreemde naties dat men er aantrof. In de blijde intochten en de om-

aant.

megangen die door de straten van Antwerpen trokken, hadden zij alle een vaste plaats. Zo stapten bij de blijde intocht van kroonprins Filips in 1549 Engelsen, Portugezen, Spanjaarden, Oosterlingen of Hanzeaten, Hoogduitsers, Luccezen en Milanezen mee op. Ook de Genuezen en Florentijnen hadden zich normaal in dit gezelschap moeten bevinden, maar vanwege een geschil over de in te nemen volgorde in de optocht hadden zij zich teruggetrokken.[10] De bestrijders van de Hervorming hebben de vreemde koopliedennaties steeds voor een groot stuk verantwoordelijk gesteld voor de verspreiding van de ketterse denkbeelden. Alleen de Spanjaarden en Italianen waren in hun ogen overwegend goede katholieken. De meerderheid van de Portugezen was dat ook wel, maar door de aanwezigheid van maranen of nieuwe christenen in hun rangen golden zij toch als minder betrouwbaar.[11] Typerend voor de mentaliteit die in bepaalde kringen heerste, was het onderzoek dat de Antwerpse magistraat in 1562 instelde naar aanleiding van de verklaringen van een Spaanse augustijn die in Antwerpen verbleven had. De monnik zou hebben gezegd dat het het best was de stad op vier of vijf plaatsen in brand te steken 'ende dattet al verbrant werde datter in is, behalve datter vuyt waeren de Spaensche ende Italiaensche natien, overmidts dat alle dander Lutheranen waren'. Hij had er nog aan toegevoegd dat er tijdens de consecratie in de Antwerpse kerken 'aldaer stonden, cleeffsche, galicxsche, duytsche ende ander met haeren hoeden ende bonetten op hen hooft, lachende ende coutende ende egheen reverentie biedende, sulcx dat beter ware dat zij alle verbert waren, dan gespart'.[12]

Beroepen en beroepsorganisaties uit de niet-commerciële sector konden eveneens een forum bieden voor onderlinge contacten en communicatie.[13] We mogen ons de zestiende-eeuwse bedrijven daarbij niet voorstellen als grootschalige ondernemingen met honderden werknemers. De vermaarde drukkerij van Christoffel Plantin stelde op haar hoogtepunt een tachtigtal gekwalificeerde arbeiders tewerk en was daarmee wellicht de grootste industriële onderneming in de stad. Meestal ging het om kleine ambachtelijke bedrijven, waarin een meester bijgestaan werd door enkele leerjongens en gezellen.[14] Toch mag het microniveau van de vertrouwde arbeidsplaats als contact- en ontmoetingsruimte niet onderschat worden. De gewone ambachtsman bracht er een groot deel van zijn tijd door en had er contacten met vakgenoten en met werklieden uit aanverwante branches. Bovendien bracht het lidmaatschap van een ambacht sociale en religieuze verplichtingen mee die groepsvorming en samenhorigheidsgevoelens in de hand werkten. Zo moesten de meesters aanwezig zijn op de door de dekens bijeengeroepen vergaderingen, en bij het overlijden van een ambachtslid werden de overige leden op de begrafenisplechtigheid verwacht. Elk ambacht had overigens in een van de parochie- of kloosterkerken een altaar of kapel, gewijd aan zijn patroonheilige. Bij het patroonfeest moesten de ambachtsleden de

Tabel 3.1: Spreiding van beroepen over 13 stadswijken, 1570

wijk		laken-koop-lieden	zijde-laken-kopers	oud-kleer-kopers	schoen-makers
	I	20	32	0	0
	II	11	16	15	38
	III	24	1	25	4
	IV	0	1	3	20
	V	1	30	0	8
VI	1	9	1	10	
	VII	3	3	18	13
	VIII	0	2	87	33
	IX	0	1	10	12
	X	0	5	9	26
	XI	0	0	0	30
	XII	1	11	5	21
	XIII	-	1	1	0
	tot.	61	112	174	215

Bron: SAA, *Tresorij*, 1702.

Noot: De keuze van de beroepen werd bepaald door het beschikbare bronnenmateriaal.

misviering bijwonen en nadien volgde een gemeenschappelijke maaltijd in het gildenhuis. De leden van eenzelfde ambacht stapten ook gezamenlijk op in processies en ommegangen. Het religieuze element bracht de ambachtsbroeders dus geregeld bij elkaar. Zelfs na de dood kwam de onderlinge verbondenheid tot uiting. Zo hadden de leden van de natie van de goud- en zilversmeden een gemeenschappelijke grafkelder in het klooster van de predikheren, waar zij tevens hun altaar, gewijd aan Sint-Elooi, onderhielden. Ten slotte konden de zieke en behoeftige leden aanspraak maken op de steun van de armenbus, die gespijsd werd met bijdragen van de actieve ambachtsbroeders.[15] Ook hier week de praktijk wel eens af van het ideaalbeeld. De

ambachten waren zeker geen kernen van ongerepte harmonie en broederlijkheid. Zo golden bepaalde rechten en plichten alleen voor de ambachtsmeesters en niet voor de gezellen. Meer dan eens waren er conflicten onder leden van eenzelfde ambacht, bijvoorbeeld tussen meesters en gezellen of tussen gezellen en leerjongens. Ook met de vlottende groep van de onvrije arbeiders, die niet in een corporatie opgenomen waren, deden zich geregeld wrijvingen voor.[16] Niettemin staat het buiten kijf dat de arbeidsplaats en de ambachtsverenigingen in de stedelijke samenleving belangrijke elementen van communicatie en sociabiliteit waren.

De banden die ontstonden via een beroep of een bedrijfstak werden nog

versterkt door de functie van de stedelijke ruimte. Vooral de buurtschappen fungeerden als netwerken van onderlinge bijstand en solidariteit.[17] De contacten en de samenhorigheid werden er bovendien nog versterkt doordat in vele buurten concentraties van welbepaalde beroepen of beroepsgroepen voorkwamen. Ook in Antwerpen was dit zo, zo blijkt uit de spreiding van vier beroepsgroepen (lakenkooplieden, zijdelakenkopers, oudkleerkopers en schoenmakers) over de dertien wijken van de stad (cf. tabel 3.1). Vooral bij de lakenkooplieden, de zijdelakenkopers en de oudkleerkopers manifesteren zich duidelijke concentratiepunten. De lakenkooplieden en de zijdelakenkopers vinden we voor respectievelijk negentig en zeventig percent terug in drie wijken. Net de helft van alle oudkleerkopers woonde in de achtste wijk, terwijl ook de derde wijk met de Vrijdagmarkt een concentratiepunt vormde. De spreiding van de schoenmakers was daarentegen veel gelijkmatiger. Net als bijvoorbeeld de kleermakers, bakkers en herbergiers waren zij gericht op de productie van essentiële verbruiksgoederen waarvan de consumenten verspreid waren over de gehele stad.

Dit algemene beeld van de concentratie van bepaalde beroepen in welbepaalde wijken wordt bevestigd door een analyse op microniveau. De gegevens van een in 1571 gehouden volkstelling, waarbij ook het beroep van de gezinshoofden opgetekend werd, bleven bewaard voor veertien straten van de eerste wijk.[18] Deze straten telden 278 gezinshoofden; in vijf straten oefende minstens de helft van de gezinshoofden hetzelfde beroep uit. Bovendien neemt de professionele eenvormigheid nog toe wanneer we beroepen uit eenzelfde sector of uit aanverwante sectoren samentellen. Zo vertegenwoordigen de zijdelakenkopers en de lakenkopers zeventig percent van de gezinshoofden woonachtig op de Grote Markt. De economische functie van sommige straten vinden we in een aantal gevallen overigens terug in de straatnaam. In de Schupstraat bijvoorbeeld waren zeventien van de achtentwintig gezinshoofden werkzaam als schupmaker. De professionele contacten en de gemeenschappelijke culturele leefwereld die vaak eigen was aan eenzelfde beroepsniveau, moeten de communicatiemogelijkheden in de buurtschappen ongetwijfeld bevorderd hebben. Daar staat tegenover dat steden met een sterke migratie gekenmerkt werden door een grote horizontale mobiliteit. We mogen aannemen dat in de straten van Antwerpen geregeld nieuwe gezichten opdoken. Toch verbleef 58 percent van de 121 vreemdelingen die inwoonden bij de bovenvermelde gezinshoofden uit de eerste wijk, al twee jaar of meer in de Scheldestad. Overigens is uit vergelijkbaar onderzoek gebleken dat we de immigranten niet per definitie als een sociaal ontwortelde en gedesorganiseerde groep mogen afschilderen. De migratie verliep vaak volgens geordende patronen, waarbij de nieuw aangekomenen konden terugvallen op geografische, familiale en/of professionele netwerken.[19] Voor de Antwerpse textielindustrie, die in de

aant.

zestiende eeuw vele immigranten en seizoenarbeiders tewerkstelde, zijn er in elk geval aanwijzingen in die richting.[20]

Vanzelfsprekend waren het niet alleen professionele factoren die de bewoners van eenzelfde buurt dichter bij elkaar brachten. Zij deelden bijvoorbeeld een aantal taken en verantwoordelijkheden, zoals de reiniging van de straat en de hulpverlening bij brand(gevaar). Bij openbare feesten kon het gebeuren dat buurtbewoners samen aan de versiering van hun straat of wijk werkten.[21] De burgerwacht was ingedeeld en georganiseerd op topografische basis, waarbij de wijken als overkoepelende structuren fungeerden. De honderd- en tiendemannen stonden binnen hun wijk aan het hoofd van kleinere ruimtelijke entiteiten, die respectievelijk honderd en tien weerbare mannen groepeerden. De keizerlijke ordonnantie van 17 mei 1555 bepaalde dat de honderd- en tiendemannen huiseigenaars moesten zijn, zodat we mogen aannemen dat zij minstens uit de gegoede middenklasse werden gerekruteerd.[22]

Op het religieuze vlak konden de parochies de groepsvorming bevorderen. Parochiegenoten konden deelnemen aan dezelfde kerkelijke diensten en devoties en opstappen in dezelfde processies waarin het beeld van een gemeenschappelijke patroonheilige werd meegedragen. De mogelijkheden tot groepsvorming hingen echter in grote mate af van de participatiegraad van de parochianen. Nog afgezien van de algemene religieuze conjunctuur kunnen we ons afvragen of de parochiële structuren wel voldoende waren uitgerust om de sterk toegenomen bevolking aan zich te binden. In 1477 was men tot een net van vier volwaardige parochies intra muros gekomen en na de opheffing van het augustijnenklooster was daar in 1529 nog de Sint-Andriesparochie aan toegevoegd. Deze vijfledige structuur bleef bestaan, ook nadat de Antwerpse bevolking bijna verdubbeld was.[23] De protestantse Rose Hickman, die Engeland ontvlucht was tijdens de regeringsperiode van de katholieke koningin Mary Tudor, vond in de jaren vijftig in Antwerpen een veilig onderkomen ‘because there were not parish churches but onely cathedrall’[24], zodat men moeilijk kon controleren wie wel en wie niet ter kerke ging.

Een diepgaander invloed moet ongetwijfeld zijn uitgegaan van de broederschappen. In deze religieuze genootschappen waren de vrijwillig toegetreden leden gegroepeerd rond de verering van een bepaalde heilige of relikwie. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw waren er in Antwerpen ten minste een vijftigtal religieuze broederschappen, waarvan er 32 hun altaar of kapel hadden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Sommige broederschappen rekruteerden hun leden over het hele stedelijke grondgebied, andere beperkten zich dan weer tot een parochie of waren verbonden met een ambacht. Ook het ledenaantal van de broederschappen was zeer uiteenlopend. Een aantal confrérieën waren duidelijk elitaire verenigingen met een

beperkt aantal leden, afkomstig uit de geestelijke en wereldlijke aristocratie van de stad. De broederschappen van de Zoete Naam Jezus (maximum 12 leden), Sint-Huibrechts (maximum 21 leden), Sint-Pieter en -Paulus (maximum 25 leden) en het Heilig Kruis (maximum 30 leden) behoorden tot dit type. Het ledenaantal van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-Lof daarentegen kon oplopen tot enkele honderden. Naast rijke kooplieden maakten er ook vele ambachtslieden deel van uit. Ten slotte waren er de 'open' broederschappen zonder ledenbeperking, zoals die van Onze-Lieve-Vrouw-Ontvangenis in de Sint-Joriskerk en het Koordje van Sint-Franciscus in de minderbroederskerk. De broederschappen waren zowel in spiritueel als in materieel opzicht verenigingen van onderlinge solidariteit.[25]

De openbare feesten, zoals processies, ommegangen en blijde intochten, waren bij uitstek vormen van stedelijke sociabiliteit en communicatie.[26] Deze manifestaties vormden als het ware een microweergave van de stedelijke gemeenschap, althans van die groepen die vanwege van hun prestige of geïnstitutionaliseerd karakter voldoende eerbied afdwongen. Doordat de geestelijkheid, de politieke klasse, de schuttersgilden, de ambachten en de vreemde naties samen opstapten, werd benadrukt dat zij tot een collectiviteit behoorden waarin nochtans elke groep haar eigen plaats had. De volgorde van de deelnemende groepen was strikt bepaald en weerspiegelde hun plaats in de stedelijke hiërarchie. De optochten konden uitgroeien tot een echt massaspektakel dat uitermate geschikt was als communicatiemiddel. Bij de blijde intochten werden teksten gedeclameerd vanaf wagens en stellages en werden inscripties aangebracht op triomfbogen en zuilen, waarin telkens de identiteit van de stad werd benadrukt tegenover de vorst en tegenover de buitenwereld in het algemeen. De processies konden dienen als middel om de bevolking aan te sporen het wel en wee van de vorst mee te beleven. Tijdens de regeringsperiode van Karel V (1515-1555) gingen in Antwerpen jaarlijks gemiddeld acht à negen processies uit om de familiale of staatkundige voorspoed van de keizer af te smeken of om zijn succes te vieren.[27] De vraag naar de reactie van de Antwerpse bevolking op de via optochten en processies uitgezonden boodschappen kan echter niet eenduidig beantwoord worden. Volgens Hugo Soly werd de receptie in grote mate beïnvloed door de groeiende kloof tussen de cultuur van de stedelijke elites en die van de volksmassa. De geestelijke en wereldlijke elite en de geëmancipeerde middenklasse ondergingen de invloed van Renaissance en humanisme, wat zich uitte in het programma en de vormentaal van de plechtige intochten. De blijde intrede van Karel V in 1520 vormt in dit opzicht een keerpunt. In de jaren zestig waren gedrukte programma's noodzakelijk om de symbolische en allegorische betekenis van de 'nieuwe punten' uit de stedelijke ommegangen toe te lichten.[28] De stedelijke elites probeerden tevens de openbare feestcultuur een meer burgerlijk karakter te geven.[29] Een po-

aant.

ging om de meer volkse cultuur te onderdrukken, blijkt uit een ordonnantie van 11 juni 1544 waarin bepaald werd dat de Sacramentsommegang veranderd zou worden ‘in eene processie van devotie, vermits in dien ommeganck met waegenen, kinderen, peerden en andere spectaculen dikwyls vele dissolutigheden van spelen en diergelyke sotternyen gebeurden, seer onbehoorlyk wesende ende tenderende meer tot ydelheyd dan tot devotien en reverentien van den H. Sacramente’.[30]

Samenvattend kunnen we stellen dat er in het zestiende-eeuwse Antwerpen verschillende vormen en niveaus van stedelijke sociabiliteit bestonden, die fungeerden als belangrijke kanalen van communicatie en groepsvorming. Bovendien vertoonden deze circuits vaak raakpunten, waardoor de onderlinge contacten en solidariteit nog versterkt werden. Zo konden beoefenaars van eenzelfde beroep of beroepsniveau elkaar treffen in eenzelfde buurtschap en werden zij verenigd in eenzelfde ambacht. Deze ambachten en de ermee gelieerde religieuze broederschappen hadden dan weer een ordenende en samenbindende invloed op de sociale, culturele en religieuze leefwereld van hun leden. Zo zien we dat huwelijken en familierelaties vaak het resultaat waren van onderling verweven en convergerende niveaus van sociabiliteit. Het is zonder meer duidelijk dat deze vormen van sociabiliteit en communicatie bij de verspreiding van de hervormingsgezinde ideeën een belangrijke rol konden spelen. Dit geldt echter evenzeer voor de katholieke reformatie, waarbij bijvoorbeeld een belangrijke invloed kon uitgaan van de religieuze broederschappen. Dit kan eventueel verklaren waarom het protestantisme en het hervormde katholicisme sterk doordrongen in welbepaalde groepen van de stedelijke samenleving.

De rederijkersspelen: spiegels van een veranderend klimaat

In het culturele landschap van de laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse steden wordt traditioneel een belangrijke plaats toegekend aan de rederijkerskamers, de genootschappen van dichtende en toneelspelende lieden.[31] In de zestiende eeuw waren er in Antwerpen drie door de stedelijke overheid erkende kamers: de Violieren, de Goudbloem en de Olijftak.[32] Naast hun betrokkenheid bij de organisatie van blijde intochten, ommegangen en processies, leverden zij een belangrijke bijdrage tot het literaire leven van de stad.[33] Gegevens over aard en samenstelling van het ledenbestand van de drie vermelde rederijkerskamers, belangrijke elementen voor hun sociale plaatsbepaling, zijn jammer genoeg slechts zeer schaars voorhanden. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw waren de kamers in elk geval genootschappen met een beperkt ledenaantal. In 1555 mochten de Goudbloem en de Olijftak elk 75 leden vrijstellen van dienst bij een van de

aant.

zes schuttersgilden.[34] Het relatief beperkte ledenaantal impliceerde echter geenszins dat de rederijkers exclusief gerekruteerd werden uit de hoogste lagen van de stedelijke samenleving. De kamer der Violieren functioneerde in de schoot van de Sint-Lucasgilde en groepeerde bijgevolg vooral schilders en vertegenwoordigers van andere artistieke beroepen.[35] In afwachting van verder onderzoek mogen we wellicht aannemen dat de rederijkerskamers vooral bevolkt werden door personen uit de gegoede middenklasse, wat de aanwezigheid van bemiddelde ambachtslieden met een voldoende ontwikkelingspeil uiteraard niet uitsloot. De typering van Enno van Gelder, die gewaagde van een geestelijke middenstand, lijkt ons dan ook adequaat.[36] De erkende kamers werden voor hun bijdrage tot de openbare feestcultuur geregeld gesponsord door de stedelijke overheid. Luisterrijke feesten konden immers het imago van de stad en haar bestuurders oppoetsen. De factor, het eigenlijke artistieke brein van de kamers, zette zijn beste beentje voor ‘ter eeren vander stadt ende oic der gulden’. Naast de officieel erkende kamers bestonden er in Antwerpen ook onvrije, niet-erkende ‘cleynguldens’, waarover echter zeer weinig geweten is. De namen van 't Leliken in den dale van Calvarien en van de Damastbloem moeten in dit verband vermeld worden. Het spreekt vanzelf dat deze officieuze genootschappen veel minder door de stedelijke overheid gecontroleerd werden.

Algemeen wordt aangenomen dat de rederijkerskamers hebben bijgedragen tot de creatie van een geestelijk klimaat dat de ontvankelijkheid voor het reformatorische ideeëngoed bevorderd heeft.[37] In feite hoeft dit niet te verbazen. Door hun stichtend-didactische karakter sneden de rederijkersspelen immers van bij de aanvang vaak morele en religieuze thema's aan. Veelzeggend waren de uitlatingen van de Engelsman Richard Clough, die op het ogenblik dat in Antwerpen het landjuweel van start ging, terugdacht aan de bekende Gentse spelen uit 1539: ‘there was at thatt tyme syche plays played, that hath cost many a thowsantt man's lyves; for in those plays was the worde of God fyrst openyd in thys countrey. Weche plays were and are forbeden, moche more strettly than any of the boks of Martyn Luter.’[38] De Gentse spelen van 1539 hadden in ieder geval aangetoond dat in de kringen van de Antwerpse Violieren ideeën leefden die duidelijk afweken van de orthodoxe rooms-katholieke opvattingen. Op het refreinfeest dat zes weken vóór de bekende ‘Spelen van Zinne’ werd georganiseerd, was de Violieren een van de weinige kamers die reformatorisch getinte refreinen declameerden. Hervormingsgezinde tendensen vinden we ook in de bijdrage van de Antwerpse kamer aan de ‘Spelen van Zinne’, waar zij met haar antwoord op de vraag ‘Welc den mensche stervende meesten troost es’ de eerste prijs wegkaapte. Een duidelijke Lutherse invloed is aanwijsbaar in het Middelburgse ‘spel van zinne’ uit 1539, *Den Boom der Schriftueren*, dat nog hetzelfde jaar in Antwerpen gedrukt werd. De auteur van het stuk beriep

aant.

zich op ‘duytsche doctueren’ en hekelde onder meer de beeldenverering, de aflaten, de simonie en de beneficiënjacht van de clerus. *Den Boom* werd in 1542 te Antwerpen opgevoerd door een groep jongeren die een officieuze kamer gevormd hadden, de Damastbloem. De factor van deze kamer, de zestienjarige Jacob van Middeldonck, werd om die reden door de schout vervolgd, maar in 1546 vrijgesproken.[39] Minder goed verging het de uit Oudenaarde gevluchte schoolmeester Peter Schuddematte, die zich in 1533 in de Scheldestad vestigde en er lid werd van de Violieren. Na twee jaar gevangenschap werd hij in 1547 te Antwerpen onthoofd wegens het opstellen van ketterse geschriften.[40] Eenzelfde lot onderging op 4 januari 1558 de Antwerpse rederijker en boekdrukker Frans Fraet, die ‘diversche seditieuse boecken’ gedrukt had. Uit een refrein en een presentspel van zijn hand blijkt zijn hervormingsgezindheid.[41]

In het decennium dat aan de Beeldenstorm voorafging, legden de Brabantse rederijkers een drukke activiteit aan de dag. Het plakkaat van 26 januari 1560, dat verbood ‘camerspelen, baladen, liedekens, comedien, battementen oft andere diergelycke scriften’ te vertonen of te verspreiden zonder voorafgaande censuur, kon daar geen fundamentele wijzigingen in brengen.[42] Het landjuweel dat in augustus 1561 te Antwerpen plaatsvond, vormde zelfs het absolute hoogtepunt van het zestiende-eeuwse rederijkersleven in het hertogdom Brabant. Een lid van de organiserende kamer der Violieren kon achteraf met grote voldoening noteren over het landjuweel: ‘soo heerlicken feeste, als men binnen Antwerpen nyet gesien en heeft gehadt van alle de steden, elck om het costelycxte, d'welck qualick om te scryven ware, alsulcken triumphe alsser gedaen werdt, soo van spelen, vieren, factien ende costelicke bancketten’.[43] Op het landjuweel waren vijftien Brabantse kamers aanwezig - waaronder de drie Antwerpse - afkomstig uit elf verschillende steden. Het massaspektakel werd ingeleid door een prachtige intocht waaraan liefst 1.328 ruiters, 23 antieke wagens en 196 met toortsen verlichte praalwagens deelnamen.[44] De Antwerpse stadsbestuurders hadden nochtans al hun gewicht in de schaal moeten werpen om van de centrale regering een toelating voor de organisatie van het landjuweel te bekomen. Pas na lange en moeizame onderhandelingen werd op 3 maart een octrooi verleend dat de Antwerpenaars strikte voorwaarden oplegde. Zo mochten geen materies van ‘polichie’ of religie behandeld worden en mochten er geen beledigingen geuit worden aan het adres van de koning, de wereldlijke overheid of de geestelijkheid. Bovendien mochten de deelnemende kamers slechts stukken opvoeren waarvan de teksten vooraf waren onderzocht en goedgekeurd door de centrale overheid.[45] Deze strenge houding maakt duidelijk waarom de spelen van zinne een antwoord moesten brengen op vrij ‘onschuldige’ vragen als ‘wat den mensch aldermeest tot conste verwect’, en verklaart waarom de religieuze thematiek in tegenstelling met vroegere spelen volledig naar de achtergrond was verwezen.

aant.

De religieuze problematiek stond daarentegen wel centraal in een aantal refrein- en apostelspelen uit de jaren vijftig en zestig. Hoewel de refreinfeesten niet de duizenden toeschouwers op de been brachten die voor een landjuweel samenstroomden, toch verzamelden zij deelnemers uit verschillende steden. Gegevens over de feesten en de er voorgedragen refreinen zijn doorgaans slechts occasioneel voorhanden, bijvoorbeeld via handgeschreven verzamelbundels.[46] Niettemin suggereren de beschikbare gegevens een drukke activiteit. Refreinfeesten werden in het hertogdom Brabant georganiseerd in Antwerpen (1556, 1559, 1561, 1562 en 1564), in Brussel (1559, 1561 en 1562) en verder in Mechelen (1562), 's-Hertogenbosch (1562), Breda (1564) en Lier (1564). Dat deze refreinspelen inspeelden op de politieke en godsdienstige actualiteit blijkt uit de bewaard gebleven vragen en antwoorden: 'Wie werdich is Christus geschoncken genade?' (Antwerpen, 1559), 'Wat de landen can houden in rusten?' (Brussel, 1562) en de stokregel 'Neemt ut mynen mont niet dwoort der waerheyt heere' (Antwerpen, 1564). Uit de refreinen blijkt dat het met de orthodoxie van de meeste rederijkers zeer bedenkelijk gesteld was. Erasmiaanse en reformatorische invloeden zijn duidelijk aanwijsbaar in de verheerlijking van het Woord Gods, de Schriftuur en de goddelijke genade. De bemiddelende rol van de heiligen, de priesters en de sacramenten komt niet meer ter sprake.[47]

De drie apostelspelen van Willem van Haecht die in 1563, 1564 en 1565 te Antwerpen werden opgevoerd, moeten hier eveneens vermeld worden.[48] Deze apostelspelen, waarin episodes uit de Handelingen der Apostelen werden gedramatiseerd, waren vanuit hun aard religieus van opzet. De verdrukking en de vervolging van de eerste christenen waren voor van Haecht een dankbare gelegenheid om de contemporaine situatie aan te klagen:

> 'O tis u leet dat de simpelen de schriften lesen
> Ende gij hebtse altijt willen verknesen
> Die de waerheyt vercondigen wt haren mont.
> [...]
> Ja, sij heetent al seckte dat tegen haer profijt is,
> Al gaget meest smenschen salicheyt aene.'[49]

Erasmiaans van toon zijn van Haechts aansporing tot liefde en eendracht en zijn pleidooi voor een zuivering van de Kerk door het aannemen van een algemeen-christelijke en evangelische houding. Duidelijk protestantse elementen treffen we dan weer aan in zijn voorstelling van het avondmaal dat met brood en wijn gevierd moet worden, en in het personage 'Schriftuerlyck onderwijs', gekleed als een doctor met een bijbel in de arm. Een interessant gegeven over de receptie van Willem van Haechts apostelspelen vinden we in de kroniek van Godevaert van Haecht naar aanleiding van een opvoering

aant.

door de Violieren op 21 juni 1565: ‘en hadde alle den volcke wel behaecht, maer de geestelycheyt grimde’. Enkele dagen voordien had men de rederijkers van de Olijftak, die op een Brussels rederijkersfeest een prijs hadden gewonnen, ingehaald ‘en doen had men oock 2 spelen gespeelt, waeraf d'een van den mistroostighen mensch was, die men scriftuerlyck troostede met Godts wonderlycken werken: maer men sprack er niet van bicht oft missen, also dat die rethoryck van haer [de clerus] niet bemint en is’.[50]

Op basis van het beschikbare materiaal kunnen we geen definitieve conclusies formuleren met betrekking tot het rederijkersleven. Uit de bewaard gebleven spelen en dichtwerken blijkt in elk geval de grote aandacht voor de religieuze problematiek. Wanneer we nu de cultuur en denkwereld van de rederijkers identificeren met die van de stedelijke middenklasse, dan komt duidelijk tot uiting hoe men in deze kringen beroerd werd door vragen rond het geloof en het persoonlijke zieleheil. Uit de antwoorden op deze vragen blijkt dat men geen vrede meer nam met de klassieke bemiddelende rol van de Kerk en haar bedienaars. Vele spelen vertoonden overigens een sterk antiklerikale tendens. Zij kwamen echter niet tot een eenduidig, welafgelijnd antwoord. De rederijkers - die vanzelfsprekend geen geschoolde theologen waren - benadrukten het geloof in Christus en verwezen veelvuldig naar de bijbel. In hun argumentaties toonden zij zich schatplichtig aan zowel het Erasmiaanse als het reformatorische gedachtegoed, zonder dat ze dit laatste bij naam expliciteerden. De vrees voor de vervolgingen en de censuur is hier zeker een remmende factor geweest.[51] Anderzijds hoopten velen ongetwijfeld op hervormingen binnen de bestaande Kerk. Hoewel dit door het ontbreken van ledenlijsten niet met zekerheid vastgesteld kan worden, wijst alles er toch op dat de meeste rederijkers het in deze jaren van religievervolging niet tot een openlijke breuk met de katholieke Kerk lieten komen. Niettemin is het onmiskenbaar dat de rederijkers de aandacht voor de religieuze vraagstukken van hun tijd hebben aangescherpt en de ontvankelijkheid voor de hervormingsgezinde ideeën hebben bevorderd. Wanneer bij het begin van het Wonderjaar de calvinistische en lutherse predikanten vrij konden prediken, waren de interesse en de luisterbereidheid van een deel van het groeiend aantal toehoorders zeker mede in de hand gewerkt door de rederijkersspelen die ze voordien aangehoord of gelezen hadden.

Een sterk uitgebouwd en gediversifieerd onderwijsnet

Als we Lodovico Guicciardini mogen geloven, beschikte de Scheldestad omstreeks 1560 over een sterk uitgebouwd en kwalitatief hoogstaand onderwijsnet. De in Antwerpen verblijvende Florentijn noteerde immers:

aant.

> ‘Hier zijn veel scholen met geleerde meesters om de jonckheydt in allerley geschicktheydt van letteren t'onderwijsen. [...] Maer in dese stadt ende 't gansch landt door is gemeynlijck een gewoonte, als de kinderen een goedt beginsel hebben, ende datmense voorts wilt laten studeren in Vranckrijck, in Duytslandt, ende in Italien te senden. Oock zijn in dese stadt, ghelijck in veel andere steden des landts, verscheyden scholen, daer men den meyskens soo wel als den knechtkens de fransoysche spraecke leert. [...] Daarenboven zijn hier meesters die Spaens en Italiaens leren waer uyt in alle manieren wel blijckt dat dese stadt 't gmeyn Vaderlandt van alle Christelijcke natien is ende worden sal, indien zij haer ghestaltenisse ende wesen niet en verandert.’[52]

Het kosmopolitische karakter van de stad weerspiegelde zich met andere woorden ook in het onderwijs. De rol die Antwerpen als centrale handelsmetropool vervulde, bracht immers specifieke vereisten inzake opleiding en scholing mee. Het onderwijsaanbod had echter ook een rechtstreekse impact op het algemene ontwikkelings- en cultuurpeil van de Antwerpse bevolking en kon op die manier ook de religieuze beleving beïnvloeden.

Op papier vertoonde het Antwerpse onderwijsnet een vrij eenvoudige structuur. Het elementaire lager onderwijs, gericht op het leren lezen en schrijven en op de moedertaal, werd verstrekt in een groeiend aantal particuliere of ‘duytsche’ scholen. De schoolmeesters en schoolvrouwen die dergelijke scholen openhielden, moesten lid zijn van de in 1530 opgerichte gilde van Sint-Ambrosius en Sint-Cassianus. Het voortgezette Latijns onderwijs werd gedoceerd aan de vijf papenscholen, waarvan de kapittelschool van de Onze-Lieve-Vrouwekerk de oudste en belangrijkste was. Sedert 1521 beschikten ook de andere parochies over een Latijnse school en in 1529 werd die van Sint-Andries daar als vijfde aan toegevoegd.[53] Toch was de organisatie van de papenscholen in de zestiende eeuw geen exclusief klerikale aangelegenheid meer, want ook de stedelijke overheid had een vinger in de pap.[54] In zekere zin mogen we deze Latijnse scholen als publieke of officiële onderwijsinstellingen beschouwen. De controle van het onderwijs berustte bij drie verschillende instanties. De scholaster, een kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, oefende vanouds een controle- en visitatierecht uit over de particuliere en Latijnse scholen. Net als de ambachten had ook de Sint-Ambrosiusgilde een regulerende en superviserende functie ten overstaan van de aangesloten suppoosten. De dekens van de gilde mochten bovendien de private schoolmeesters geregeld visiteren. Ten minste vanaf 1546 waren er twee stedelijke commissarissen of superintendenten die, samen met de scholaster, de toelating van de onderwijskrachten in de gilde voorafgaandelijk moesten goedkeuren.[55]

Hoewel het voortgezette Latijns onderwijs in theorie voorbehouden was

aan de vijf parochiale papenscholen, hadden deze laatste toch af te rekenen met een toenemende concurrentie van de particuliere scholen. Uit het prosopografische onderzoek van H. De Groote blijkt dat de privé-schoolmeesters zich niet beperkten tot het moedertaalonderricht. Het overgrote deel van hen liet zich ook in met het onderricht van de Franse taal en van het rekenen en cijferen. In een aantal privé-scholen werden ook boekhouden, Spaans, Italiaans en Latijn onderricht. Dergelijke meer gespecialiseerde scholen vormden weliswaar een minderheid, maar significant is wel dat een meerderheid van de door De Groote vermelde Latijnse schoolmeesters werkzaam was binnen het particuliere net.[56] De zowel kwantitatief als kwalitatief belangrijke inbreng van de particuliere scholen had veel te maken met de commerciële expansie van de Scheldestad. De talrijke op de handelspraktijk gerichte vakken wijzen daar reeds op. Een aantal Antwerpse schoolmeesters schreef bovendien belangrijke traktaten over boekhouden en aritmetica die in druk verschenen.[57] De faam en de aantrekkingskracht van bepaalde privé-scholen wordt duidelijk geïllustreerd door de meisjesschool die Peter Heyns hield in de Augustijnenstraat. Heyns, die ook als rederijker actief was, leerde 'duytsch, françois, lesen, schrijven, rekenen ende cijfferen' en onderwees van 1576 tot 1585 in zijn school, 'den Lauwerboom', 464 kinderen, onder wie 251 'costkinders' of internen, die van buiten de stad kwamen. Vele meisjes waren afkomstig uit het hertogdom Brabant, maar er waren er eveneens uit Vlaanderen, Holland en Zeeland, zodat zijn school als het ware een Groot-Nederlandse aanblik bood. In sociaal opzicht trok Heyns meisjes aan uit de hoogste kringen van het land, onder meer opvallend veel dochters van hoge ambtenaren en gezagsdragers uit centrale, regionale en lokale bestuursorganen. Maar ook kinderen uit de commerciële en ambachtelijke middenklasse bevolkten zijn schoolbanken.[58]

De spectaculaire groei van het Antwerpse onderwijs in de zestiende eeuw blijkt nog het best uit de naakte cijfers. Van 1530 tot 1600 werden in de Sint-Ambrosiusgilde 372 nieuwe schoolmeesters ingeschreven, wat wijst op een sterk ontwikkeld net van privé-scholen. Waren er in 1530 29 schoolmeesters, dan was hun aantal in 1562 reeds aangegroeid tot 71. Hierbij moeten we uiteraard wel rekening houden met de sterke demografische groei. De schoolmeestersgilde moest bovendien geregeld van leer trekken tegen de onvrije meesters die clandestien een school hielden.[59] In april 1576 waren te Antwerpen minstens 88 schoolmeesters en 70 schoolvrouwen bedrijvig, zodat we mogen aannemen dat de stad tijdens haar gouden jaren zeker een honderdvijftigtal officieel geregistreerde leerkrachten moet hebben geherbergd.[60] Het groot aantal schoolvrouwen dat in Antwerpen werkzaam was, mag in ieder geval merkwaardig genoemd worden, zeker wanneer we de Antwerpse situatie vergelijken met die van andere grote steden in Europa.

Zo trof Natalie Zemon Davis in de periode 1490-1570 in Lyon slechts vijf onderwijzeressen aan tegenover 87 schoolmeesters. Een in 1587 in Venetië gehouden telling bracht een nog groter onevenwicht aan het licht. Onder de 258 geregistreerde leerkrachten bevond zich welgeteld één enkele vrouw.[61] Tevens moeten we onderstrepen dat het Antwerpse onderwijs in de zestiende eeuw in sterke mate gelaïciseerd werd. Dit gold in de eerste plaats voor de talrijke particuliere scholen die voor het overgrote deel geleid werden door leken-leerkrachten, maar ook in de Latijnse scholen verloren de clerici hun monopolie. In de papenscholen traden immers meer en meer door het humanisme beïnvloede leken op de voorgrond.[62]

Een goed uitgebouwd en gelaïciseerd onderwijs kon zowel op directe als op indirecte wijze de verspreiding van het protestantisme bevorderen. Zo kon een protestantsgezind schoolmeester zijn denkbeelden overbrengen op zijn leerlingen.[63] Indirect had een degelijk onderwijs een sterk emancipatorisch effect. Een goede scholing bevorderde immers het vermogen tot kritische reflectie over de religieuze - en andere - problemen van de tijd. Via de verworven leesvaardigheid had men dan weer toegang tot tal van gedrukte werken die inspeelden op de religieuze problematiek, zoals bijbels, godsdienstige traktaten of eenvoudige vlugschriften. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat sinds de opkomst van het protestantisme de wereldlijke en geestelijke overheden het onderwijs aan een extra controle wensten te onderwerpen. Krachtens een keizerlijk plakkaat van 17 juli 1526 moest nauwlettend worden toegezien op het schoolmeesterskorps, en het plakkaat van 30 juni 1546 bevatte naast een lijst van verboden schoolboeken ook de bepaling dat aspirant-leerkrachten slechts in de gilde konden worden opgenomen na een voorafgaande goedkeuring door de scholaster en twee stedelijke commissarissen. Door de eeuwige edicten van april en september 1550, beter bekend als de ‘bloedplakkaten’, werden al deze maatregelen nog eens herhaald en werden strengere straffen in het vooruitzicht gesteld.[64] Vóór het Wonderjaar werden in Antwerpen vijf schoolmeesters vervolgd vanwege hun religieuze opvattingen. Peter in de Roode Schotel herriep in 1522 zijn lutherse opvattingen. In 1530 werden de goederen van een gevluchte en niet bij naam genoemde lutherse schoolmeester geconfisqueerd, en François de Penyn, beschuldigd van het bezit van verboden boeken, werd in 1535 vrijgesproken. Merten Wouters werd in 1545 op borgtocht vrijgelaten, maar de reeds vermelde Peter Schuddematte werd twee jaar later onthoofd.[65] Al bij al bleef het optreden tegen de schoolmeesters beperkt en werd slechts in één geval een zware straf voltrokken. Toch mogen we hieruit niet afleiden dat de Antwerpse onderwijzers voor het overgrote deel goede katholieken gebleven zijn. Wellicht hebben velen in deze kringen, net zoals in het rederijkersmilieu, een voorzichtige houding aangenomen uit vrees voor de strenge straffen en bleven sommigen hervormingen binnen de

aant.

bestaande Kerk nastreven. Bovendien moeten we rekening houden met de tolerante houding die de stadsbestuurders aannamen in religiezaken. Voor de Antwerpse handelsmetropool gold bij uitstek de stelregel dat de ketterijplakkaten slechts operationeel waren in de mate dat zij door de lokale overheden werden toegepast. De massale zuiveringen die onder de landvoogdij van Alva in het onderwijzerskorps werden doorgevoerd, wijzen in ieder geval op de onorthodoxe ideeën die bij velen leefden (zie hoofdstuk 7). Na de onderdrukking van de troebelen tijdens het Wonderjaar benadrukte de Spaanse augustijn Lorenzo de Villavicencio in niet mis te verstane bewoordingen de verderfelijke invloed die uitging van de ketterse leerkrachten. De schoolmeesters van zowel de lagere als de Latijnse scholen hadden volgens hem zeer grote schade aangericht omdat zij als ketters een groot aantal kinderen verdorven hadden. Na hun studies werden deze ketterse leerlingen burgemeesters en schepenen of bekleedden zij andere belangrijke posten in het stadsbestuur en begunstigden zij de ketters die voordien hun medeleerlingen of (school)meesters waren geweest.[66]

Een respectabel aantal Antwerpenaars zette na de afwerking van het voortgezette Latijns schoolprogramma zijn studies verder en schreef zich in aan een binnen- of buitenlandse universiteit.[67] In de jaren 1528-1569 immatriculeerden aan de Leuvense Alma Mater 718 Antwerpse studenten. Een beperkter aantal jongeren bracht het tot een echte *peregrinatio academica*, waarbij vooral de tweede helft van de zestiende eeuw hoog scoorde.[68] Hilde De Ridder-Symoens benadrukt dat Antwerpse koopliedenzonen en zelfs ambachtszonen vroeger en in grotere mate dan elders de weg vonden naar de universiteit, wat weer eens wijst op de ruime culturele mogelijkheden waarover de gegoede middenklasse in Antwerpen beschikte. Voor zonen van welgestelde ambachtslieden en voor *pauperes* behoorde een tocht langs vreemde onderwijsinstellingen veel minder tot de mogelijkheden, niet alleen wegens de hoge kostprijs maar mogelijk ook vanwege socioculturele uitsluitingsmechanismen.[69] Opvallend is de toegenomen aantrekkingskracht van - voornamelijk Duitse - reformatorische universiteiten in het derde kwart van de zestiende eeuw, een periode die min of meer samenvalt met het protestantisme van de tweede generatie. De belangrijkste aantrekkingspolen waren Heidelberg, dat tijdens de regeringsperiode van keurvorst Frederik III (1559-1576) onder calvinistische invloed kwam te staan, met tweeëntwintig studenten, en de lutherse universiteiten van Wittenberg en Rostock met respectievelijk zestien en vijftien Antwerpse studenten. Op een afstand volgden Bazel (zes studenten), Leipzig (vijf studenten), Marburg (vier studenten) en Tübingen, Jena en Genève met telkens twee studenten. Pas in het laatste kwart van de eeuw zond Antwerpen een noemenswaardig aantal studenten naar de befaamde academie van Genève, voornamelijk tijdens de periode van de Calvinistische Republiek.[70] De bijdrage die deze stu-

aant.

denten geleverd hebben tot de ontwikkeling van het protestantisme in hun moederstad, en later eventueel in de ballingschap of in de Republiek, mag niet worden onderschat. Verscheidene studenten studeerden aan een van de vermelde universiteiten theologie of ondergingen er de reformatorische invloed en fungeerden nadien in het moederland als predikant of bekleedden een belangrijke positie in de lutherse of gereformeerde gemeenten. Bovendien vormden deze universiteiten ideale plaatsen voor het leggen van internationale contacten waarop men ook later kon terugvallen. Vooral langs gereformeerde zijde kwam een studieverblijf aan diverse universiteiten frequent voor.[71] Tegen deze achtergrond is het uiteraard niet verwonderlijk dat Filips II zijn Nederlandse onderdanen door een plakkaat van 4 maart 1570 verbood te studeren aan buitenlandse hogescholen, Rome uitgezonderd.[72]

De rol van het gedrukte boek

Traditioneel wordt aangenomen dat de boekdrukkunst een belangrijke rol heeft gespeeld in de doorbraak van de Reformatie. Het toenemende aantal bijbels, nieuwe testamenten, psalmboeken en religieuze traktaten dat de persen van de boekdrukkers verliet, droeg inderdaad in grote mate bij tot de verspreiding van het reformatorische gedachtengoed.[73] Jeanine Garrisson typeerde de bevoorrechte relatie tussen de protestant en het boek treffend als een ‘signe visible de l'alliance conclue entre Dieu et l'homme’.[74] Dit klassieke beeld werd de jongste jaren echter door een aantal historici genuanceerd. Zij wijzen erop dat in de zestiende eeuw slechts een beperkte minderheid kon lezen en dat visuele en orale communicatiemiddelen bleven overheersen in het vroegmoderne Europa.[75] Deze beperking geldt ook voor het zestiende-eeuwse Antwerpen, maar niettemin bleef de betekenis van het gedrukte boek er groot, temeer daar we mogen aannemen dat de alfabetisatiegraad in de Scheldestad hoger lag dan die in het Duitse Rijk, dat in het onderzoek van R.W. Scribner centraal staat.[76] Hoewel we voor de zestiende eeuw niet over kwantitatieve gegevens beschikken, lijkt het ons goed mogelijk dat minstens de helft van de Antwerpse bevolking over een elementaire leesvaardigheid beschikte. Het sterk uitgebouwde onderwijsnet bood in dit opzicht zeker vele mogelijkheden.[77]

Ook voor het boekbedrijf was Antwerpens zestiende eeuw een Gouden Eeuw. Hoewel Antwerpen geen universiteit binnen haar muren herbergde en geen bestuurlijk of kerkelijk centrum was, vormden een kapitaalkrachtig publiek en de evidente aanwezigheid van internationale distributiekanalen een krachtige voedingsbodem voor de typografische bedrijvigheid. Samen met de commerciële expansie van de metropool groeide Antwerpen dan ook

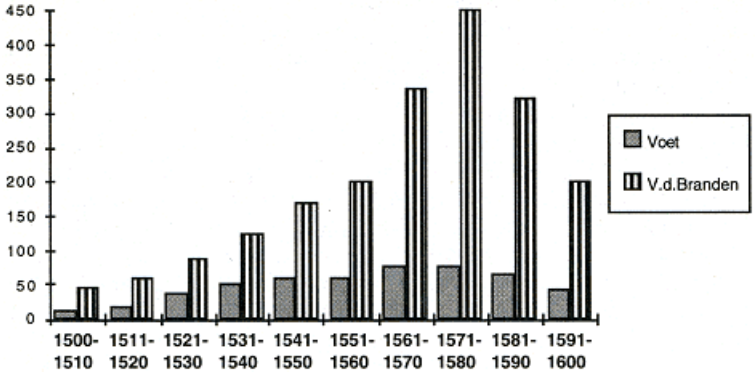

GRAFIEK 3.1: Boekdrukkers en uitgevers (gegevens Voet) en globale tewerkstelling (gegevens Van den Branden) in Antwerpen, 1500-1600
Bron: Voet, 'De typografische bedrijvigheid', 245-252; Van den Branden, 'Archiefstukken betreffende het Antwerpse boekwezen', 169-170.

uit tot een centrum van boekproductie en boekhandel, dat kon wedijveren met steden als Parijs, Lyon, Keulen en Venetië. Binnen de context van de Nederlanden veroverde Antwerpen op korte tijd een verpletterend overwicht. In de jaren 1500-1540, de periode van de postincunabelen, waren in Antwerpen 66 boekdrukkers - net de helft van het totale aantal - actief, die goed waren voor 2.254 drukken of 55 percent van de globale boekproductie in de Nederlanden.[78] Hoewel een volledige *short title catalogue* voor de periode na 1540 nog steeds pijnlijk ontbreekt, wijst alles erop dat het Antwerpse overwicht zich in de laatste zes decennia van de eeuw bestendigd heeft. De relatieve verhoudingen kunnen voor de Zuidelijke Nederlanden immers met een vrij grote betrouwbaarheid uitgetekend worden op basis van de meer dan vierduizend gedrukte werken, aanwezig in de collecties van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Hieruit blijkt dat de 142 Antwerpse drukkers met hun 2.849 drukwerken in de periode 1541-1600 verantwoordelijk waren voor 64 percent van de boekproductie in de Zuidelijke Nederlanden, het prinsbisdom Luik inbegrepen.[79] Het Antwerpse overwicht is bovendien nog groter wanneer men rekening houdt met de aard van de gepubliceerde drukwerken. In een aantal drukplaatsen van tweede rangorde, zoals Gent en Brussel, werd het merendeel van de getelde titels immers ingenomen door onbelangrijke eenbladdrukken, zoals ordonnanties. Daarentegen was het merendeel van de Antwerpse productie georiënteerd op de internationale markt en behoorde het volgens Voet tot het beste van de zestiende-eeuwse boekproductie. De door Christoffel Plantin geleide

Officina Plantiniana (1555-1589) stelde ongetwijfeld de andere drukkersbedrijven in de schaduw, maar dit nam niet weg dat er in Antwerpen nog andere grote firma's bedrijvig waren, die in de Nederlandse en zelfs Europese context een belangrijke plaats innamen. De dynastieën van de families Nutius, Steelsius, Bellerus en van Ghelen en drukkers-uitgevers als Willem Silvius, Jan de Laet en Simon Cock kunnen in dit verband vermeld worden. In totaal waren in de zestiende eeuw in Antwerpen minstens 271 drukkers, uitgevers en boekhandelaars actief, onder wie 47 uitsluitend als boekhandelaar.[80] Grafiek 3.1 toont duidelijk de groei van het Antwerpse boekbedrijf aan.

De cijfers van Voet moeten we echter als strikte minima beschouwen omdat zij vooral steunen op bibliografisch onderzoek. Zowel het onderzoek van Jan Van Roey, toegespitst op de jaren 1584-1585, als het globale archiefonderzoek van Lode Van den Branden brachten talrijke nieuwe namen aan het licht.[81] Van den Branden repertorieerde voor de vijftiende en zestiende eeuw in totaal 625 namen van drukkers, uitgevers en boekverkopers. Daarnaast nam hij ook letterstekers, correctors, boekbinders, kunstdrukkers, kaartmakers, papierverkopers en perkamentmakers op. Het globale aantal tewerkgestelden in het typografische bedrijf werd weergegeven in grafiek 3.1, samen met de meer bibliografisch georiënteerde gegevens van L. Voet. Hieruit blijkt de gestadige groei van het drukkersbedrijf, die in de jaren tachtig onderbroken werd ten gevolge van de massale emigratie die na 1585 op gang kwam. Een inhoudelijke langetermijnanalyse van de Antwerpse boekproductie werd jammer genoeg nog niet verricht. Voor de periode van de postincunabelen (1500-1540) vormden werken met een godsdienstige strekking met 44 percent in elk geval het best vertegenwoordigde genre, gevolgd door de rubriek taal- en letterkunde met 28 percent.[82] Voor de jaren na 1540 missen we precieze cijfers, maar op basis van de collecties van de Koninklijke Bibliotheek benadrukt L. Voet de internationale oriëntatie van het Antwerpse drukkersbedrijf, wat impliceert dat heel wat drukwerken in het Latijn gesteld waren.[83] In de uitgebreide productie van de *Officina Plantiniana* - 1.996 titels, eenbladdrukken, waaronder ordonnanties, niet meegeteld - gaven de religieuze werken met 33 percent nog steeds de toon aan, terwijl de sectie *humanistica*, waaronder heel wat taalen letterkunde, goed was voor twintig percent.[84] Een onderzoek naar het privé-boekenbezit zou ons een beeld kunnen geven van de boekenconsumptie, maar ook hier bevinden we ons voor Antwerpen op nog onontgonnen terrein. Hugo Soly merkt wel terloops op dat boeken slechts in zeer beperkte mate werden aangetroffen in interieurs van zestiende-eeuwse kooplieden. Zij bezaten ten hoogste een tiental boeken, terwijl de Antwerpse patricische families meestal wel over een behoorlijke bibliotheek beschikten.[85]

De door Maarten Luther op gang gebrachte reformatiebeweging vond dadelijk een grote weerklank in de Antwerpse boekenwereld. Reeds in april 1518 waren in de Scheldestad werken van de Wittenberger te koop en in de jaren twintig en dertig ontwikkelde Antwerpen zich tot een belangrijk centrum van protestantse drukken. In 1520-1522 verschenen er twaalf Latijnse en tien Nederlandse Lutherdrukken en van 1523 tot 1540 tellen we alleen al van Luthers bijbeleditie 28 gehele of gedeeltelijke Nederlandse bewerkingen.[86] Ook reformatorische catechismussen, confessies en psalters rolden in de periode 1526-1545 geregeld van de persen van Antwerpse drukkers.[87] De wereldlijke en geestelijke overheden konden niet afzijdig blijven tegenover deze protestantse propaganda. Op 13 juli 1521 werden op de Antwerpse Grote Markt in aanwezigheid van nuntius Aleander vierhonderd ketterse boeken verbrand, en vanaf 1521 werden geregeld keizerlijke plakkaten en stedelijke ordonnanties gepubliceerd tegen het drukken, verspreiden en lezen van lutherse boeken.[88] Tot 1545 werden in Antwerpen vijftien personen, onder wie negen drukkers of uitgevers, vervolgd wegens het drukken, verkopen of verspreiden van ketterse drukwerken.[89] De meesten onder hen kwamen er echter met relatief lichte straffen van af. Ze werden aan de kaak gesteld, tijdelijk verbannen of op bedevaart gestuurd. In drie gevallen volgde er zelfs een vrijspraak. Slechts Jacob van Liesvelt onderging de zwaarste straf: hij werd in 1545 terechtgesteld, nadat hij eerder tweemaal was vrijgesproken. Dat de Antwerpse stadsmagistraat zich tot het begin van de jaren veertig vrij gematigd opstelde, blijkt ook uit het feit dat boekdrukkers als Christoffel van Ruremond, Claas de Grave, Michiel en Jan Hillen van Hoochstraten, Maarten de Keyser, Matthias Crom en Willem Vorsterman, die allen uitgesproken protestantse werken drukten, niet noemenswaardig verontrust werden.[90]

Antwerpen was in de jaren twintig en dertig eveneens een belangrijk exportcentrum van Franse, Deense, Spaanse, Italiaanse en vooral Engelse protestantse drukken. Mogelijk was de Scheldestad vóór de jaren veertig zelfs het belangrijkste productiecentrum van Engelstalige protestantse literatuur. Alleen al in 1535-1536 verschenen er minstens zeven edities van William Tyndales bewerking van het Nieuwe Testament.[91] Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de index van verboden boeken, opgesteld door de theologen van de universiteit van Leuven in 1546, 1550 en 1558, de Antwerpse drukken bijzonder sterk vertegenwoordigd waren. Bij het overzicht van de verboden Nederlands- en Franstalige bijbels en Nieuwe Testamenten was het Antwerpse overwicht zonder meer verpletterend.[92]

Vanaf het midden van de jaren veertig legden de Antwerpse drukkers echter een grotere terughoudendheid aan de dag als producenten van protestantse werken. Ongetwijfeld vreesden zij een strengere repressie na de executie van hun collega Jacob van Liesvelt in 1545.[93] Dit nam niet weg dat de

aant.

rederijker en drukker Frans Fraet zich te Antwerpen in 1551-1557 in alle clandestiniteit ontpopte als de meest actieve uitgever van protestantse literatuur in de Nederlanden.[94] Niettemin namen vanaf ca. 1550 de protestantse vluchtelingencentra in Engeland en het Duitse Rijk de leiding als producenten van Nederlandstalige reformatorische literatuur.[95] Tegelijkertijd was er een belangrijke inhoudelijke verschuiving. Terwijl de Antwerpse drukkers vóór 1540 een ruime evangelische literatuur gedrukt hadden die geen scherpe confessionele aflijning vertoonde, was de productie in de ballingoorden van duidelijk gereformeerde signatuur.[96] Twee uit Antwerpen geëmigreerde drukkers met gereformeerde sympathieën, Wouter van Lin en Steven Mierdman, waren samen met een andere emigrant, Nicolaas Hill (van den Berghe), verantwoordelijk voor de meeste protestantse werken die tijdens de regeringsperiode van Eduard VI (1547-1553) in Londen gedrukt werden. Bij de troonsbestijging van de katholieke koningin Mary in 1553 verlieten de gereformeerde drukkers Londen echter en vestigden zij zich met hun persen in het Oost-Friese Emden.[97] Op korte tijd zou deze havenstad, die vele gevluchte protestanten uit de Nederlanden herbergde, uitgroeien tot een uiterst belangrijk drukkerscentrum.[98] Voortaan werden de Nederlandssprekende gereformeerden in Antwerpen bevoorraad met in Emden gedrukte bijbels, psalmboeken, vertalingen van werken van Bullinger, Calvijn en Melanchton, en eigen Nederlands werk. Deze clandestiene handel werd bovendien bevorderd door de commerciële contacten tussen Antwerpen en Emden en door de bevoorrechte relaties die de jonge Antwerpse gereformeerde gemeenten onderhielden met de Emdense moederkerk.[99] Doordat de verboden boeken zo voorzichtig mogelijk binnen de Antwerpse stadsmuren werden gesmokkeld, vinden we er weinig sporen van in de bronnen, maar af en toe vangen we toch veelzeggende echo's op. De boekhandelaar en ouderling Jacob Michiels zond vanuit Emden geregeld boeken naar Antwerpen, waar zij onder meer verkocht werden door Gaspar van der Heyden, de predikant van de Nederlandse gereformeerde gemeente. In een brief van 17 december 1555 meldde van der Heyden dat hij nog geregeld boeken uit de voorraad van Jacob Michiels aan de man bracht. Af en toe verkocht hij ook een psalmboek van Utenhove, maar hij voegde eraan toe dat hij ‘solde ook wel meer vercopen, waart datze zo diere niet en waren: want daer zynder zomtijts, die wel een dosyn teffens nemen zouden, mochten zij ze om 3. dalers hebben, om ook wat an te winnen’.[100]

Ondanks het clandestiene karakter kregen de Antwerpse wethouders toch lucht van de goed georganiseerde import van ketterse boeken. Blijkens een ordonnantie van 5 maart 1562 hadden enkele personen het aangedurfd ‘sekere quade hereticque ende seditieuse boecxkens’ uit het Frans te vertalen om ze in Emden of elders te laten drukken en ze nadien in Antwerpen

te verspreiden.[101] Een jaar later moest de schout een onderzoek instellen naar vertaalde werken van Philips Melanchton, waaronder de *Loci communes*, en andere ketterse boeken gedrukt in Emden.[102] In september 1566 zond Filips van Wissekercke drie tonnen boeken uit de drukkerij van zijn zwager Gillis van der Erven vanuit Emden naar Antwerpen, vanwaar ze later naar Vlaanderen gebracht werden.[103] Er zijn inderdaad aanwijzingen dat de Scheldestad fungeerde als een distributiecentrum van uit Emden en andere plaatsen aangevoerde protestantse boeken, wat uiteraard nauw samenhing met de brugfunctie die de Antwerpse gereformeerde gemeente vervulde tegenover de andere gemeenten in Brabant, Vlaanderen en Zeeland.[104]

De Fransprekende gereformeerden die in Antwerpen verbleven en er minstens vanaf 1554 over een goed uitgebouwde gemeente beschikten, bleven niet achter bij hun Nederlandstalige collega's en bouwden een wijdvertakt netwerk uit dat hen voorzag van geïmporteerde protestantse drukwerken. Spilfiguur in dit netwerk was de uit Doornik gevluchte calvinist Jean Petit, die zich in 1559 of 1560 in Antwerpen vestigde. Petit legde zich in Antwerpen toe op de inkoop en verkoop van protestantse literatuur en schakelde daartoe internationaal verspreide relaties in. Hij kocht geregeld boeken in te Frankfurt, waar hij een tweede domicilie had en commerciële contacten onderhield met een neef die drukker was in Heidelberg. In Lyon werden zijn transacties vergemakkelijkt door een drukker die met zijn nicht gehuwd was, en in 1561 associeerde hij zich met Nicolas du Bar, een uit Valenciennes afkomstige en in Genève woonachtige boekhandelaar. Wegens het succes van hun onderneming zagen Petit en du Bar zich verplicht een beroep te doen op enkele colporteurs, onder wie Jacques Vrommon. Deze laatste ging zich geregeld bevoorraden in Antwerpen en logeerde er in de herberg van Jean le Grain, een spilfiguur in de Waalse gemeente te Antwerpen, die de clandestiene activiteiten van Jean Petit mee ondersteunde. In de herberg van le Grain, het *Root Kruis*, troffen Petit, du Bar en Vrommon elkaar geregeld. In 1563 werd Jacques Vrommon echter op een van zijn tochten door Vlaanderen en de Waalse gebieden in Armentières gearresteerd. In de catalogus die Vrommon bij zich droeg, werden een zestigtal boeken vermeld, op enkele uitzonderingen na allemaal Franse edities, waaronder verschillende bijbels, psalmboeken, werken van de Geneefse hervormers Calvijn, Viret en Beza, en verder publicaties van onder meer Bucer, Farel en Bullinger.[105]

Ook Spaanse en Italiaanse ketterse boeken werden Antwerpen binnengesmokkeld. De weinige beschikbare gegevens wijzen erop dat zij vooral vanuit Engeland werden toegezonden. In 1563 werd een onderzoek ingesteld bij Antoon Thielens, drukker van en boekhandelaar in voornamelijk Spaanse en Italiaanse werken, die de in Londen gevestigde Juan Lopez

aant.

Rambour gevraagd had een half dozijn Spaanse bijbels, gedrukt in Genève, op te sturen.[106] Nog hetzelfde jaar werd in Antwerpen de Genuees Agostino Boazio, die in Antwerpen bedrijvig was als makelaar van Italiaanse en Spaanse kooplieden, aangehouden omdat in zijn huis ketterse boeken gevonden waren, waaronder een Spaans Nieuw Testament en *Los psalmos de David*, beide gedrukt in Venetië. Uit een brief die bij hem gevonden werd, bleek dat een aantal boeken, onder meer de *Prediche di Bernardino Ochino*, op zijn verzoek waren toegezonden vanuit Engeland.[107] Zowel Thielens als Boazio werden echter weer op vrije voeten gesteld.

Ten slotte moeten we vermelden dat ook de doopsgezinden en de lutheranen zich voorzagen van de nodige literatuur. In 1562 werd in het huis van de doopsgezinde Isaac Stollaert een groot aantal ketterse geschriften gevonden, waaronder boeken van Menno Simons en Dirk Philips, ‘nyet alleenlyck tot desselffs Isaack gebruyck, maer oock om deselve te stroeyen ende te distribueren onder het volck’.[108]

Alles wijst erop dat er in de late jaren vijftig en in de jaren zestig in de Nederlanden een toenemende vraag bestond naar protestantse literatuur. Voor een zestiende-eeuwse drukker was het erg belangrijk een aandeel te veroveren in de religieuze boekenmarkt, of het nu protestantse bijbeledities of katholieke brevieren waren, omdat de ruime afzetmogelijkheden een behoorlijke winst opleverden, die desgevallend kon worden aangewend voor de financiering van minder populaire genres. Voor een aantal Antwerpse drukkers moet het daarom bijzonder frustrerend zijn geweest dat zij niet konden delen in de expansieve en winstgevende productie van Nederlandse bijbels en psalmboeken, terwijl een beperkt aantal in Emden gevestigde drukkers dit segment van de markt ongehinderd kon beheersen. Iemand die dit zeer goed begreep, was de grootste zakenman onder de Antwerpse drukkers, Christoffel Plantin. Nochtans had Plantin de gevaren die waren verbonden aan het drukken van ketterse werken aan den lijve ondervonden. In 1562 werden duizend exemplaren van de calvinistische *Briefve instruction pour prier*, die door drie van zijn knechten buiten zijn weten waren gedrukt, door de schout in beslag genomen en het jaar daarop moest hij zich verantwoorden voor twee Franse werken waarin eveneens invloeden van Genève aanwijsbaar waren.[109] Dit weerhield Plantin er echter niet van in 1564 een editie van de bekende Franstalige psalter van Clément Marot en Théodore de Bèze op de markt te brengen, evenwel zonder vermelding van de auteursnamen, maar met een imprimatur.[110]

Plantin mikte echter ook op de Nederlandstalige markt van bijbels en psalmboeken. In het begin van de jaren zestig zond hij in samenwerking met Hendrik Niclaes, de sekteleider van het Huis der Liefde, twee van zijn medewerkers, Augustijn van Hasselt en Lenaart der Kinderen, met drukkersmateriaal naar het relatief veilige Kampen aan de IJssel. Tijdens het

Wonderjaar herhaalde Plantin deze methode en vestigde van Hasselt zich in Vianen, dat onder de bescherming stond van de opstandige Hendrik van Brederode. Op die manier kwamen Nederlandstalige bijbels, Nieuwe Testamenten en psalmboeken tot stand.[111] Dat literatuur gedrukt in Vianen ondertussen zijn weg vond naar Antwerpen, blijkt sprekend uit de verklaring die Hans Spaen op 6 december 1566 aflegde voor de schepenen van Brugge. Spaen woonde nabij Emmerich in het Rijnland, maar als zaakgelastigde van graaf Willem van den Bergh trok hij geregeld naar Antwerpen. In Vianen had hij 'A.B. ende psalmbouxkens' en catechismusboeken gekocht van de boekdrukker Goris Heindricx. In Antwerpen liet hij de ingekochte literatuur inbinden in de Kammenstraat. Toen hij in Brugge met een voorraad boeken gearresteerd werd, stond hij op het punt te vertrekken naar Engeland. Spaen bekende dat hij de vermelde boeken had zien verkopen in Amsterdam, Breda en Antwerpen.[112] Plantin was niet de enige Antwerpse drukker die een groot aanpassingsvermogen aan de dag legde. Tijdens het Wonderjaar legde Gilles Coppens van Diest, die kon terugblikken op een uitvoerige en gevarieerde fondslijst, zich nagenoeg uitsluitend toe op het drukken van clandestiene opstandige en calvinistische, lutherse en doopsgezinde literatuur.[113]

Het grote aantal edities en herdrukken van bijbeluitgaven, psalmboeken, catechismussen en belijdenisschriften, de goed uitgebouwde clandestiene boekhandel en de pogingen van enkele Antwerpse drukkers om een deel van de expansieve markt in te pikken, zijn alle indicatoren van een sterke vraag naar protestantse literatuur. Hoewel de omvang van deze vraag niet meer te kwantificeren is, vinden we toch een aanduiding in de - weliswaar schaarse - oplagecijfers. In 1556 verscheen Jan Utenhoves vertaling van het Nieuwe Testament in Emden op 2.500 exemplaren[114], een bijzonder grote oplage wanneer men zich realiseert dat de oplagecijfers bij Plantin in de jaren 1563-1567 varieerden van 800 tot 1.600.[115] Van de bij Plantin gedrukte *Briefve instruction pour prier* werden in 1562 duizend exemplaren in beslag genomen, terwijl er reeds vijfhonderd verzonden waren naar Parijs en Metz.[116] In 1566 werd een vertaling van Luthers Hoogduitse *Postille* in Keulen op 1.500 exemplaren gedrukt ten behoeve van de Antwerpse en andere Nederlandstalige lutheranen.[117] Een oplage van 1.500 exemplaren kwam blijkbaar wel meer voor, want reeds in 1528 was William Tyndales Nieuw Testament in Antwerpen op zoveel exemplaren gedrukt.[118] De prijs van de boeken zette echter een rem op de verkoop, zoals reeds bleek uit de getuigenis van Gaspar van der Heyden. De aanschaf van een bijbel viel uiteraard veel duurder uit dan die van een eenvoudig pamflet of een Nieuw Testament. Een gewone ambachtsman moest voor een bijbel al vlug een bedrag neertellen dat gelijkstond met zijn weeksalaris.[119] Toen op 22 juni 1569 op de Antwerpse Vrijdagmarkt een partij tweedehands boeken geveild

aant.

werd, ging een *Biblia grece et latine* van de hand voor 2 gulden 16 stuivers en een *Novum Testamentum* voor 1 stuiver.[120] Omstreeks dezelfde tijd verdiende een metselaarsgezel een zomerdagloon van 12 stuivers. Hij moest bijgevolg vier à vijf dagen werken om zich een (tweedehands) bijbel aan te schaffen, maar een Nieuw Testament lag makkelijker in zijn bereik.[121]

De werkelijke impact van de verkochte drukwerken kunnen we slechts inschatten wanneer we rekening houden met andere niveaus van communicatie die aan het gedrukte woord een multiplicerend effect gaven. Zo werd op 26 maart 1563 om tien uur 's avonds een geheime vergadering in de Keizerstraat gesignaleerd, waarbij wel vierhonderd personen onder kaarslicht gebogen zaten over enkele boeken.[122] Alles wijst erop dat het hier ging om een samenkomst van calvinisten, waar een predikant of enkele gemeenteverantwoordelijken toelichting gaven bij de Heilige Schrift of een ander religieus werk. De ondergrondse gereformeerde en doopsgezinde gemeenten hielden in de periode van vervolging geregeld geheime vergaderingen, waarop gewoonlijk enkele tientallen gemeenteleden samenkwamen. Vooral bij de calvinisten konden deze bijeenkomsten een meer massaal karakter aannemen. Al in de late jaren vijftig werden buiten de stadsmuren predikaties georganiseerd waarop enkele duizenden aanhangers aanwezig waren (zie hoofdstuk 5). Dergelijke kleinschalige of meer massale samenkomsten vormden voor de protestantse gemeenschappen belangrijke kanalen van mondelinge communicatie, waarlangs het gedrukte woord aan de toehoorders werd toegelicht. Daarbij zullen vooral de kleinere vergaderingen door hun meer informeel karakter een wederzijds communicatieproces mogelijk gemaakt hebben. Bij dergelijke gelegenheden kon een voorganger makkelijk uit de Schrift voorlezen en konden de verzamelde broeders vervolgens overgaan tot een gezamenlijke bespreking.[123] Het gebeurde zelfs dat aan de aanwezigen boeken werden uitgedeeld. De berouwvolle calvinist Willem Helwijck, die in het bezit gevonden was van verboden literatuur, bekende dat hij tien- tot twaalfmaal aanwezig was geweest op geheime vergaderingen. De laatste maal waren hem daarbij ‘boecxkens’ overhandigd.[124]

Een mooie illustratie van de interactie tussen het gedrukte en gesproken woord, de beeldende voorstelling en het gezongen lied vinden we in het *Antwerpsch Chronykje*, geschreven door een katholiek tijdgenoot. De auteur merkte op dat op zaterdag 29 juni 1566 wel 1.500 personen ter predikatie trokken en ‘s'anderdachs op den Sondach gincker noch meer met haar Psalm Boecxkens, ander met brieven ende met schimpighe Refereynen, Beelden, Schilderyen tegen de Misse, Paus, ende Geestelycheyt, om die aldaer te vercoopen [...] maer eer sy begosten te preecken songhen sy diversche duytsche Psalmen’.[125] Hoewel op dat moment reeds de vrijheid van het Wonderjaar daagde, had ook in de periode van religievervolging het gezongen lied bijgedragen tot de verspreiding van de hervormingsgezinde ideeën.

aant.

Op 12 maart 1566 noteerde Godevaart van Haecht dat twee mannen uit de stad verbannen waren omdat ‘se op de hoecken der straten gesongen hadden goede scriftuerlycke liedekens, daer 't volck meer by gesticht werdt, dan by een misse te hooren; maer sy hielden voer seer quaet, omdat er niet af in haere coffer en quam’.[126] Tussen de ter hore gebrachte liederen en refreinen en de drukpers bestond overigens een nauwe band. De straatventer die vliegende blaadjes en gedrukte liederen verkocht, was immers een vertrouwd element in de straten en op de pleinen van Antwerpen[127], en in de stedelijke ordonnanties werden ‘quaede boeken en liedekens, suspect van heresie’ meermaals in één adem genoemd.[128] De band tussen gedrukte voorstellingen en de drukpers is evident. Uit dit alles mag blijken dat de betekenis van de typografische sector en het gedrukte boek van groot belang is geweest voor de diverse reformatorische stromingen die zich in Antwerpen manifesteerden. Door de verbindingslijnen die er bestonden tussen geschreven, gesproken en beeldende cultuur reikte de invloed van de protestantse drukwerken verder dan diegenen die bij machte waren ze te kopen en te lezen.

Ten slotte mogen we stellen dat in het zestiende-eeuwse Antwerpen diverse niveaus en kanalen van communicatie functioneerden. De mooie uitspraak van Fernand Braudel geldt bij uitstek voor een kosmopolitische stad als Antwerpen: ‘Les villes sont autant de transformateurs électriques: elles augmentent les tensions, elles précipitent les échanges, elles brassent sans fin la vie des hommes.’[129] De rederijkersgenootschappen, een sterk uitgebouwd onderwijsnet en het gedrukte boek vormden belangrijke elementen in het culturele landschap. Het is evident dat niet alle lagen van de bevolking in gelijke mate toegang hadden tot de dragers van het culturele leven. In een stimulerende bijdrage heeft Herman Van der Wee beklemtoond dat de economische expansie die onder leiding van de Antwerpse wereldhandel in de zestiende eeuw werd gerealiseerd, leidde tot een aanwas van de stedelijke middenklasse. Door haar toegenomen welvaart kon die middenklasse zich een degelijke scholing veroorloven. Het grote aantal particuliere lekenscholen in Antwerpen en de expansie van de boekdrukkerij waren exponenten van het geestelijke emancipatieproces dat zich in de verruimde middenklasse voltrok. Hugo Soly rekent kleine ondernemers, ambachtsmeesters en handelaars tot deze stedelijke middenklasse. Het was bij uitstek deze bevolkingslaag die de manschappen leverde voor de schuttersgilden en de wijkmeesters. Het sociale oproer dat in 1554 in de Scheldestad uitbrak, toonde aan dat deze middenklasse zich van haar eigen positie bewust was. Zij zette zich af tegen het monopoliestreven van een grootindustrieel als Gilbert van Schoonbeke, maar zij distantieerde zich evenzeer van de ongeschoolde arbeiders en de ‘arme ghemeynte’.[130] De socioprofessionele gege-

vens die Jan Van Roey verzamelde voor de jaren 1584-1585, tonen de aanwezigheid aan van een ruime middengroep van welgestelden (zie tabel 1.3).[131] Tegenover deze zelfbewuste en welgestelde middenklasse stond een nog veel grotere groep van eenvoudige ambachtslieden en onvrije arbeiders, door Alfons Thijs een arbeidersmassa zonder klassenbewustzijn genoemd. De textielarbeiders en de bouwvakkers hebben in Antwerpen wel geregeld stakingen georganiseerd om een beter loon af te dwingen, maar van een gecoördineerde en autonome volksbeweging was nooit sprake. Dit kon ook moeilijk anders, door de sterke compartimentering van de arbeidsmarkt en het arbeidsproces. Zowel de meesters als de arbeiders behoorden tot een van de vele ambachtsorganisaties en ze waren verspreid over een ontelbaar aantal kleinschalige werkplaatsen, waar vaak tegenstellingen heersten tussen meesters en gezellen, tussen gezellen en leerlingen en tussen vrije en onvrije arbeiders. Al deze factoren verhinderden de ontwikkeling van een collectief bewustzijn bij de talrijke arbeiders in loondienst.[132]

Herman Van der Wee en Hugo Soly benaderden de Antwerpse middengroepen vooral vanuit een sociaal-economische invalshoek. Uiteraard bestaat er tussen de sociaal-economische positie en het cultuurniveau geen volledig symmetrische verhouding. De cultuur en het algemene ontwikkelingspeil van een rijke koopman waren niet per definitie hoger dan die van bijvoorbeeld een schilder of een edelsmid. Dit neemt niet weg dat de mogelijkheden om deel te nemen aan bepaalde cultuurproducties, denken we maar aan het onderwijs en het gedrukte boek, in grote mate economisch bepaald waren. Een scherpe tegenstelling maken tussen een volkscultuur en een elitaire, geletterde cultuur lijkt voor het zestiende-eeuwse Antwerpen zeker niet adequaat.[133] Alleen al het bestaan van ruime en ontwikkelde middengroepen maakt het hanteren van een dergelijke oppositionele tweedeling problematisch. Het is zeer aannemelijk dat deze middenklassen een soort intermediaire rol vervulden tussen de cultuur van het ongeletterde volk en die van de geletterde stedelijke elite. Reeds bij de bespreking van de rol van het gedrukte woord wezen we erop dat er duidelijke verbindingslijnen waren tussen diverse niveaus van communicatie en cultuur, zodat het onmogelijk is om waterdichte schotten aan te brengen in het culturele landschap. Daarom lijkt het ons eerder opportuun te spreken over verscheidene cultuurlagen of -niveaus, die op elkaar konden inspelen. Alfons Thijs toonde voor de periode van de Contrareformatie aan hoe de middengroepen een intermediaire positie innamen tussen de geestelijke en wereldlijke elite en de lagere volksklassen.[134] Mijn onderzoek naar de verspreiding en de socioprofessionele rekrutering van het protestantisme zal in ieder geval rekening moeten houden met een dynamisch schema, waarin de stedelijke middengroepen een belangrijke rol vervulden.

Eindnoten:

1 Zie Van Uytven, ‘Scènes de la vie sociale dans les villes des Pays-Bas’, 11-31.

2 Treffende voorbeelden in Mackenney, *Tradesmen and Traders*, 173-174, 200-201; Garrisson-Estèbe, *Protestants du Midi 1559-1598*, 41; Pinto Crespo, *Inquisición y control ideológico*, 99-108.
3 Zie Van der Wee, 'Handel', 94-95, en Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, II, 125-128.
4 Zie de memorialen van Herman Pottey en Pieter Seghers: Brulez, *De firma della Faille*, 560-563, en Degryse, *Pieter Seghers*, 16-18, 109-110.
5 Voet, *De Gouden Eeuw*, 338-340; Vazquez de Prada, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, 111-112, 133. Het citaat is terug te vinden in SAA, *Insolvente Boedelkamer*, 2179, fol. 64.
6 Vergelijk voor deze problematiek Gascon, *Grand commerce*, I, 364-369.
7 Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales*, 36 e.v.; Pohl, *Die Portugiesen*, 36-63; De Smedt, *De Engelse Natie te Antwerpen*, II, 3-18; Jeannin, 'Anvers et la Baltique au XVIe siècle', 93-113.
8 Goris, *Étude*, 31; Touwaide, *Messire Lodovico Guicciardini*, 36-37.
9 Goris, *Étude*, 27-29. Zie tevens Subacchi, 'Italians in Antwerp', 83-90.
10 Calvete de Estrella, *Le très heureux voyage*, IV, 95-101.
11 Cf. Goris, *Étude*, 549-598; Pohl, *Die Portugiesen*, 339-341.
12 Getuigenissen van Jacob Rijcx en Willem Aertssen, 13 juni 1562, in SAA, *Vierschaar*, 314. De lutheranen uit het citaat dienen hier geïnterpreteerd als een verzamelnaam voor protestanten van diverse richtingen.
13 Jammer genoeg beschikken we voor dit onderdeel niet over diepgaande voorstudies die de sociale en culturele verhoudingen in het artisanale milieu belichten. Een recente bundel met nadruk op de zeventiende en achttiende eeuw is Lis en Soly eds., *Werken volgens de regels*.
14 Voorbeelden voor de textielsector in Thijs, *Van 'werkwinkel'*, passim.
15 Lauwaert, 'Ambachten', 147-148; Geudens, *Het hoofdambacht der meerseniers. (Burgerdeugd - I)*, 90-108; Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 192-194; *Zilver uit de Gouden Eeuw van Antwerpen*, 25.
16 Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 398-410; Scholliers, 'Vrije en onvrije arbeiders', 315-321.
17 Cf. Van Uytven, 'Scènes de la vie', 12-13, 19; Farr, *Hands of Honor*, 86, 156-176; Id., 'Popular Religious Solidarity in Sixteenth-Century Dijon'; Descimon, 'Paris on the Eve of Saint Bartholomew'. Farr definieert een buurtschap als 'a category of perception, defined by what one could see or hear from one's shop or window'.
18 SAA, *Pk.*, 1467, fol. 47r°-59v°.
19 Dolan, 'The artisans', 184.
20 Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 394-396.
21 Génard ed., 'Index der gebodboeken', 216, 282: ordonnanties van 21 juli 1542 en 6 oktober 1565.
22 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-1, 165.
23 Van den Nieuwenhuizen, 'De parochiale organisatie van Antwerpen'; Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-3, 192-194.
24 Dowling en Shakespeare eds., 'Religion and Politics in mid Tudor England', 101. Hickman zag vier parochiekerken over het hoofd, maar de Antwerpse situatie contrasteerde niettemin fel met het dichte net van parochies in Londen. Cf. Archer, *The Pursuit of Stability*, 83.
25 Claessens, *De broederschappen te Antwerpen*; Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-3, 123-137.
26 Cf. Van Uytven, 'Scènes', 22-29; Soly, 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden'; Id., 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden'.
27 Soly, 'Plechtige intochten', 342-343, 348-349.
28 Soly, 'Openbare feesten', en Id., 'Plechtige intochten'.
29 Soly, 'Openbare feesten', 615-617; Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch tussen volksleven en stadscultuur*, 290-293.
30 Génard ed., 'Index der gebodboeken', 224.
31 Cf. Coigneau, 'Rederijkersliteratuur'.
32 De eerste twee worden reeds vermeld in respectievelijk 1480 en 1488, de laatste werd opgericht in 1510.
33 Zie de overzichten van Roose, 'De letterkunde', en Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-3, 319-336.
34 Puts, 'Geschiedenis van de Antwerpse rederijkerskamer de Goudbloem', 15-16.
35 Cf. ook Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 79.
36 Enno van Gelder, *Erasmus, schilders en rederijkers*, 71.

37 Decavele, *De dageraad van de Reformatie*, I, 193-230, en recentelijk Waite, 'Reformers on Stage'.
38 Brief aan Thomas Gresham, Antwerpen, 4 augustus 1561, in De Vries, 'Cultuur der Nederlanden omstreeks 1560', 386-387, citaat in noot 1 p. 387.
39 Prims, '"De boom der schriftuur" te Antwerpen', 84-91; Waite, 'Reformers on Stage', 237-238.
40 Decavele, *De dageraad*, I, 206-207; Génard ed., 'Personen', in: AA, VIII, 364-375.
41 Roose, 'De letterkunde', 332-333; Id., 'De Antwerpse hervormingsgezinde rederijker Frans Fraet'.
42 Van Autenboer, 'Rederijkers en schutters in de branding', 93.
43 Rombouts en Van Lerius eds., *De Liggeren*, I, 222.
44 Van Autenboer, *Het Brabants Landjuweel der rederijkers*, 61-62.
45 Ibidem, 48-56.
46 Van Elslander, *Het refrein*, 187-188.
47 Van Elslander, *Het refrein*, 209-218; Id., 'Een refreinfeest te Antwerpen in 1556', 134-142; Enno van Gelder, *Erasmus*, 88-90; Puts, 'Geschiedenis', 18; De Keyser, 'De Brusselse rederijkers in de Opstand', 123-125.
48 De Vooys, *Apostelspelen in de rederijkerstijd*, 20-45; Enno van Gelder, *Erasmus*, 86-87; Steenbergen, 'De auteur van de Antwerpse ommeganck-ordonnantie', 297-312.
49 Citaat in De Vooys, *Apostelspelen*, 185. Gelijkaardige voorbeelden in ibidem, 187, en Steenbergen, 'De auteur', 305.
50 *Kroniek G. van Haecht*, I, 8. Willem en Godevaert van Haecht behoorden tot dezelfde familie: Willem was een oom van Godevaert. Deze laatste (1546-ca. 1599) was naast kroniekschrijver ook tafereelmaker, uitgever van prenten en kunsthandelaar. Hij was luthersgezind. NBW, IV, 382-383.
51 Vergelijk Waite, 'Reformers on Stage', 237-238; Enno van Gelder, *Erasmus*, 26-30; Drewes, 'Het interpreteren van godsdienstige spelen', 79-81.
52 Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 87-88. Zie voor de situatie in de Nederlanden De Ridder-Symoens, 'Education and Literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands'.
53 Philippen, *Het volksonderwijs in onze middeleeuwse steden*, 14-17; Nauwelaerts, 'Humanisme en onderwijs', 257-300; De Ridder-Symoens, 'Het onderwijs te Antwerpen', 221-228; De Wolf, *Meisjesopvoeding en -onderwijs te Antwerpen*, passim.
54 De rector van de kapittelschool ontving bijvoorbeeld een jaarwedde van de stad. Cf. SAA, *Rk.*, 17, stadsrekening 1560.
55 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-3, 31-34, 108-109; De Wolf, *Meisjesopvoeding*, 77-80, 87-95.
56 De Groote, 'De zestiende-eeuwse', 201, 223-318, en de tabellen bij De Wolf, *Meisjesopvoeding*, 264-265, 275-277. Van de door De Groote vermelde Latijnse schoolmeesters waren er 24 werkzaam in een privé-school en 20 in een papenschool.
57 De Groote, 'De zestiende-eeuwse', 200-214; Meskens, *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, 220-231.
58 Sabbe, *Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom*, 17-27; Nauwelaerts, 'Humanisme en onderwijs', 281-283.
59 De Ridder-Symoens, 'Het onderwijs', 223-225; De Wolf, *Meisjesopvoeding*, 109-113.
60 De Groote, 'De zestiende-eeuwse', 186-187, 33; De Wolf, *Meisjesopvoeding*, bijlage 1. Landvoogd Luis de Requesens gewaagde in een brief van 13 augustus 1575 van tweehonderd particuliere scholen, maar dit afgeronde getal is wellicht overdreven. *Corr. Philippe II*, III, 349.
61 Davis, 'City Women and Religious Change', 73; Burke, *Historical Anthropology in Early Modern Italy*, 160-161. Zie ook Grendler, *Schooling in Renaissance Italy*, 42-56.
62 Nauwelaerts, 'Humanisme en onderwijs', 267.
63 Zie in dit verband de vermoedens uitgesproken tegen de in 1547 terechtgestelde schoolmeester Peter Schuddematte in Génard ed., 'Personen', in: AA, VIII, 373-374.
64 De Groote, 'De zestiende-eeuwse', 183, 215; De Wolf, *Meisjesopvoeding*, 79-80, 93.
65 Cf. Génard, 'Tijdordelijke tafel', 1-113, nrs. 9, 89, 106, 182 en 188.
66 Niet gedateerde memorie, vermoedelijk uit 1567, in AGS, *Estado Flandes*, 536, nr. 56.
67 Voor wat volgt steunen we ons op de cijfergegevens meegedeeld door De Ridder-Symoens, 'Het onderwijs', 233-237, 247-250.
68 Voor de buitenlandse universiteiten, waartoe we ook de 'nationale' universiteit van Dole rekenden, zijn de cijfers als volgt: 62 studenten in 1500-1524, 68 in 1525-1549, 191 in 1550-1574 en 181 in 1575-1599. Bij dit laatste cijfer moeten nog eens 126 Antwerpenaars gevoegd worden

die immatriculeerden aan de in 1575 opgerichte universiteit van Leiden. Voor de universiteit van Douai werden geen matrikels bewaard, hoewel ook daar Antwerpenaars studeerden. Cf. het *album amicorum* van Cornelis Schoyte, telg uit een Antwerpse schepenfamilie, in KBB, Ms. II.3385.

69 Een concrete illustratie voor dit laatste in De Ridder-Symoens, 'Brabanders aan de rechtsuniversiteit van Orleans', 238-240.

70 Dertien studenten volgens De Ridder-Symoens, 'Het onderwijs', 248, maar op basis van De Vries, *Genève pépinière du calvinisme hollandais*, I, 44-62, tellen we er negentien.

71 Zie de biografieën in Stelling-Michaud, *Le livre du recteur de l'Académie de Genève*, 6 vol., en recentelijk Maag, *Seminary or University*?

72 Het plakkaat in kwestie werd te Antwerpen afgekondigd op 23 maart 1570: SAA, *Pk.*, 2766, fol. 72v°-74r°.

73 Cf. Febvre en Martin, *L' apparition du livre*, 432-477; Eisenstein, *The printing press as an agent of change*, 303-450.

74 Garrisson, *Les Protestants au XVIe siècle*, 35.

75 Davis, 'Printing and the People'; Scribner, *For the sake of simple folk*; Id., 'Oral culture'. Ook de prijs van het boek was vanzelfsprekend een remmende factor.

76 Scribner, 'How Many Could Read?'. Scribner gaat ervan uit dat in de steden gemiddeld tien percent van de bevolking kon lezen, terwijl de 'nationale' alfabetisatiegraad gemiddeld vijf percent bedroeg.

77 Vergelijk voor de zeventiende eeuw de ramingen van De Ridder-Symoens, 'Het onderwijs', 227.

78 Voet, 'De typografische', 235, gebaseerd op Nijhoff en Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500-1540*.

79 Analyse van Voet, 'De typografische', 236-237, op basis van Cockx-Indestege, *Belgica Typographica, 1541-1600*, I. De meegedeelde cijfers hebben betrekking op de Zuidelijke Nederlanden, terwijl Nijhoff-Kronenberg de gehele Nederlanden bestrijkt. Het groeiende gewicht van de Noord-Nederlandse typografie in het laatste kwart van de zestiende eeuw blijft om die reden buiten ons blikveld.

80 Gegevens volgens Voet, 'De typografische', appendix 1 en 2 p. 245-252.

81 Van Roey, 'Het boekbedrijf in Antwerpen in 1584-1585'; Van den Branden, 'Archiefstukken betreffende het Antwerpse boekwezen'.

82 Andriessen, 'Het geestelijke en godsdienstige klimaat', 204-205 en noot 4 p. 226, gebaseerd op delen 1-3 van Nijhoff-Kronenberg.

83 Voet, 'De typografische', 237.

84 Id., 'Some considerations on the production of the Plantin Press', 355-362.

85 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 434, 438.

86 Andriessen, 'Het geestelijke klimaat', 207-209; Knappert, *Het ontstaan*, 162.

87 Cf. Heijting, *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie*, I, 70-71; Lenselink, *De Nederlandse psalmberijmingen*, 576-577.

88 Andriessen, 'Het geestelijke', 209-210 en noten 31 en 32 p. 227; Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers*, 12-22, 31-34.

89 Génard, Tijdordelijke tafel, 2-14, nrs. 11-12, 54-55, 67-69, 84-85, 104-105, 153, 155; Voet, De typografische, noot 32-33 p. 254.

90 Kronenberg, *Verboden boeken*, 55, 59, 74-82, 100-101; Voet, 'De typografische', 241 en noot 35 p. 254; Johnston en Gilmont, 'L' imprimerie et la Réforme à Anvers', 199-208.

91 Kronenberg, *Verboden boeken*, 22, 93-110; De Smedt, *De Engelse Natie*, II, 601-629; de Nave, 'Hervorming en boekdrukkunst', 10-11; Johnston en Gilmont, 'L' imprimerie', 194-198; Loades, 'Le livre et la Réforme anglaise avant 1558', 274-275, 279-281; Latré, 'William Tyndale in Antwerpen'.

92 De Bujanda ed., *Index de l' université de Louvain*.

93 Johnston en Gilmont, 'L' imprimerie', 194, 213-214.

94 Valkema Blouw, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms', identificeert minstens elf en mogelijk achttien protestantse drukken die aan Fraet kunnen worden toegeschreven.

95 De Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, 211-246; Heijting, *De catechismi*, I, 71-73.

96 Johnston, 'L' imprimerie et la Réforme aux Pays-Bas', 158, 172-174.

97 Pettegree, *Foreign Protestant Communities in Sixteenth-Century London*, 86-93.

98 Id., *Emden and the Dutch Revolt*, hoofdstuk 4.

99 Pettegree, ‘The Exile Churches and the Churches “Under the Cross”’, 194-200.
100 Brief aan de kerkenraad van Emden in Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke Geschiedenisse*, I, 370. Zie voor de hier vermelde editie van Jan Utenhoves psalmboek Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt*, appendix, nr. 25.
101 Génard ed., ‘Ordonnantien’, in: AA, II, 361-362.
102 Schout Jan van Immerseel aan Margareta van Parma, 25 september 1563, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 49.
103 Decavele, ‘Enkele gegevens’, 21-23.
104 Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt*, 95, 101-102; Decavele, *De dageraad*, I, 370-371, 585.
105 Moreau, ‘Un colporteur calviniste en 1563’; Id., *Histoire du Protestantisme à Tournai*, 164-166.
106 Cf. Jan van Immerseel aan Margareta van Parma, 25 september 1563, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 49, en op fol. 51 een verslag van de ondervraging van Thielens.
107 Zie de ondervraging van Boazio, 6 oktober 1563, in Génard ed., ‘Personen’, in: AA, IX, 153-156, en de brief van Jan van Immerseel aan Margareta van Parma, 20 oktober 1563, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 57. Verschillende werken van de Italiaanse gereformeerde theoloog Bernardino Ochino werden gedrukt te Genève en Bazel.
108 Zie de proclamatie van 31 januari 1562 in Génard ed., ‘Ordonnantien’, 361. Zie voor de drukkers van doopsgezinde werken de fundamentele bijdrage van Valkema Blouw, ‘Drukkers van Menno Simons en Dirk Philips’, en voor de lutheranen hoofdstuk 5.
109 Voet, *The Golden Compasses*, I, 35-41; De Clercq, ‘Jean et Jacques Taffin’, 125-136; Grosheide, ‘Twee protestantiserende werken’, 77-95.
110 Slenk, ‘De muziek van het protestantisme’, 515; Droz, ‘Antoine Vincent’, 287, speciaal noot 4.
111 Zie de recente publicaties van Valkema Blouw, die steunen op een grondig bibliografisch en typografisch onderzoek: ‘Printers to Hendrik Niclaes’; Id., ‘Augustijn van Hasselt’; Id., ‘The secret background of Lenaert der Kinderen's activities’; Id., ‘Plantin's betrekkingen met Hendrik Niclaes’.
112 UB Leiden, Ltk. 2014 III, pak II. Zie voor Willem, graaf van den Bergh (1538-1586) en zwager van Willem van Oranje, NNBW, VIII, 81-84. The *A.B. bouxkens* betreft *Den A, B, C, Oft Christelijcke Onderwijsinghe voor de Jonghe Kinderen*, gedrukt te Emden in 1565. Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt*, Appendix, nr. 143.
113 Valkema Blouw, ‘Gilles Coppens van Diest als ondergronds drukker’. Hij identificeerde ten minste veertien clandestiene uitgaven.
114 Pettegree, ‘The Exile Churches’, 198.
115 Voet, *The Plantin Press (1555-1589)*, 6 dln.
116 De Clercq, ‘Jean et Jacques Taffin’, 127.
117 August van Saksen aan de magistraat van Keulen, 25 oktober 1566, in Stadtarchiv Köln, *Reformation*, 24, document 5. De *Postille* vormde een prekenverzameling van Maarten Luther, waarvan al in 1528 bij J. van Hoochstraten in Antwerpen een Nederlandse editie verschenen was.
118 Kronenberg, *Verboden boeken*, 102.
119 Zie de prijsgegevens in Johnston, ‘L' imprimerie’, 168-170.
120 ARA, *Rk. Acquiten*, 3614B.
121 Voor de loongegevens steunen we op Scholliers, ‘De lagere klassen’, 165.
122 Jan van Immerseel aan Margareta van Parma, 3 november 1563, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 60.
123 Een soortgelijke bevinding bij Davis, ‘Printing and the People’, 214: ‘But the most innovative reading groups were the secret Protestant assemblies.’
124 Zie zijn remissiebrief van 2 november 1563 in ARA, *Rk. Reg.*, 646, fol. 408v°-411v°.
125 Geciteerd in Slenk, ‘De muziek’, 517.
126 *Kroniek G. van Haecht*, I, 25.
127 Zie bv. het schilderij *Markttoneel* van Pieter Aertsen (ca. 1509-1575) in de Alte Pinakothek te München, waarop een vrouw duidelijk gedrukte eenbladige liederen verkoopt. Een afbeelding in dit boek p. 48.
128 Citaat uit een ordonnantie van 24 april 1565 in Génard ed., ‘Index der gebodboeken’, 280; vergelijk ibidem, 172, 280.
129 Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, I, 421.
130 Soly, ‘Economische vernieuwing’, 520-535.
131 Omdat er ook binnen de ruime middenklasse een sociale differentiatie was, hanteer ik bij voorkeur de term ‘middengroepen’ of ‘middenklassen’.

132 Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 398-402.
133 Zie voor deze problematiek het invloedrijke boek van Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*.
134 Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk*, 83, 104-106. Zie voor een ruime historiografische context Harline, 'Official Religion in Recent Historiography'.

Hoofdstuk 4
De katholieke Kerk: een gemeenschap in crisis?

Verering van Onze-Lieve-Vrouw op 't Stokske. Kopergravure. (Antwerpen, UFSIA, Centrale Bibliotheek: Kathedraalarchief)

De mogelijkheden en de ontwikkelingskansen van de opkomende hervormingsbeweging hingen nauw samen met de positie van de oude Kerk van Rome. Een goed georganiseerde en levenskrachtige Kerk die een stevige impact had op de gelovige gemeenschap, kon de verspreiding van nieuwe, onorthodoxe ideeën immers ten zeerste bemoeilijken. Daarom moeten we de nodige aandacht besteden aan het kerkelijke apparaat, bemand door een rijkgeschakeerde seculiere en reguliere clerus, en aan de situatie van de katholieke lekengemeenschap.

De stad Antwerpen behoorde in kerkelijk opzicht tot het uitgestrekte bisdom Kamerijk. Het gezag van de bisschop van Kamerijk was echter ver verwijderd en in werkelijkheid deed vooral het machtige kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk zijn invloed gelden. De bisschoppen van Kamerijk verschenen slechts sporadisch in de stad en zonden voor de wijding van kerken, kloosters, kapellen of altaren vaak hun suffragaan of hulpbisschop naar Antwerpen. De organisatie van de zielzorg was daarentegen in handen van het kapittel, dat de praktische uitvoering ervan delegeerde aan de plebaan of opperparochiaan. Het kapittel oefende voor het gehele Antwerpse grondgebied toezicht uit op de eredienst, visiteerde de kerken en bezat de jurisdictie over clerici en leken en de investituur van kerkelijke beneficies. Ondanks frequente conflicten bleef het Onze-Lieve-Vrouwekapittel tot aan de nieuwe bisdommenregeling van 1559 nagenoeg volledig onttrokken aan de bisschoppelijke jurisdictie. Naast de deken en 22 kanunniken waren in de collegiale Onze-Lieve-Vrouwekerk nog veel meer kapelanen bedrijvig, belast met het lezen van wekelijkse missen aan een van de vele altaren. De sterke machtspositie van het kapittel mag nog blijken uit het feit dat de kanunniken tot 1477 wisten te verhinderen dat een andere kerk binnen de stadsmuren volledige parochierechten kreeg. Pas na de sociale woelingen van 1477 werden aan de kerken van Sint-Joris, Sint-Walburgis en Sint-

Tabel 4.1: Aantal clerici te Antwerpen in 1480, 1526 en 1578-1581

	seculieren	**mannen-kloosters**		**vrouwen-kloosters**	**begijnen**	**totaal**
1480	[176]	324		394	87	981
1526	[176]		629		101	906
1578-1581	96	140		337	161	734

Bron: Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-3, 91-92, 278-279.

Noot: De telling van 1480 verschaft gegevens per klooster, die van 1526 slechts het totaal.

Jacobs gehele of gedeeltelijke parochierechten toegekend. In 1529 kwam daar nog Sint-Andries bij. Al deze kerken bleven als subalterne kerken echter ondergeschikt aan het kapittel, dat de benoemingsrechten van pastoors en kapelanen behield en verzekerd bleef van een deel van de parochiële inkomsten.[1]

De meerderheid van de in Antwerpen verblijvende geestelijken was evenwel niet verbonden aan een parochiekerk, maar behoorde tot een van de vele kloosters of godshuizen. Onder de mannenkloosters moeten vooral de prestigieuze norbertijnenabdij van Sint-Michiels, de bedelorden, vertegenwoordigd door de minderbroeders, de dominicanen en de karmelieten, en de cisterciënzerpriorij van Pieter Pot vermeld worden. Aan vrouwelijke zijde waren er onder meer de victorinnenpriorij van Ternonnen, de falcontinnen - sedert 1436 ressorterend onder het kapittel van Windesheim - en de clarissen, terwijl de begijnen een aparte plaats innamen.[2] De haardentellingen van 1480 en 1526 geven ons een idee van de globale kloosterpopulatie. Tabel 4.1 vat de gegevens samen, waarbij die voor de seculiere geestelijkheid voor de jaren 1480 en 1526 gebaseerd zijn op een in 1539 ingesteld onderzoek in verband met vrijstelling van de wijnaccijns. Het op die manier geëxtrapoleerde cijfer moet worden beschouwd als een minimum wanneer we rekening houden met de dalende trend van het aantal clerici. Voor een overzicht van de klerikale

aanwezigheid aan de vooravond van de Calvinistische Republiek baseerden we ons op de lijsten van de in 1578-1579 uitgewezen clerici en op de in 1580-1581 op last van de stedelijke overheid georganiseerde telling van de seculiere en reguliere geestelijkheid.[3]

Hieruit blijkt dat het aantal katholieke geestelijken in de zestiende eeuw daalde, vooral bij de secularieren en de mannelijke kloosterlingen. In de vrouwenkloosters deed zich een veel lichtere achteruitgang voor, terwijl het aantal begijnen in de zestiende eeuw zelfs toenam. De globale daling komt nog veel sterker tot uiting wanneer we tevens rekening houden met de sterke demografische expansie die Antwerpen in de zestiende eeuw kende. Delen we het aantal geestelijken door het totale bevolkingscijfer, dan komen we tot een verhouding van één clericus op 41 voor 1480, één op 52 voor

1526 en één op 123 voor 1578-1581. Een verhouding van één geestelijke op 41 of 52 inwoners mogen we zeker hoog noemen, en door hun specifieke klederdracht vielen de talrijke religieuzen ongetwijfeld op binnen de stadsmuren. Toch was deze situatie niet uitzonderlijk. In 's-Hertogenbosch telde men in 1526 zelfs één clericus op achttien à negentien personen.[4] De daling van het aantal geestelijken die blijkt uit de cijfers voor 1578-1581, kunnen we bezwaarlijk verklaren door het verdwijnen van enkele kloostergemeenschappen[5], maar moet veeleer worden toegeschreven aan de tanende aantrekkingskracht van de geestelijke stand.

We kunnen ons afvragen in welke mate dit toch nog altijd omvangrijke kerkelijke apparaat erin slaagde de Antwerpse bevolking te bereiken. Daarbij mogen we niet vergeten dat de Antwerpse clerus en de kerkgemeenschap in het algemeen tot ver in de zestiende eeuw aansloten bij de laatmiddeleeuwse tradities en nog niet getekend waren door het hervormingsprogramma van het Concilie van Trente. De kanunniken van de Onze-Lieve-Vrouwekerk waren goedgevormde intellectuelen. Velen droegen een magistertitel en verscheidenen hadden een graad in de rechten of de theologie behaald.[6] Zij leidden doorgaans een aanvaardbaar zedelijk leven, maar zij lieten zich zo goed als niet in met de zielzorg. Dat laatste werd van hen overigens niet expliciet verwacht, aangezien hun voornaamste taak bestond in hun deelname aan de dagelijkse koordienst en kapittelmis. De meeste kanunniken waren bekommerd om het handhaven van hun beneficies en kerkelijke rechten, en een derde tot de helft resideerde zelfs niet in Antwerpen. Bovendien leidde het nepotisme onder de kanunniken tot de vorming van familiale dynastieën in het kapittel. Floris Prims noteerde zelfs dat Roger de Tassis de eerste deken was die werkelijk bezorgd was om de zielzorg en het religievraagstuk in het algemeen.[7] De dagelijkse zielzorg werd in de verschillende parochies waargenomen door de pastoors of opperparochianen, die bijgestaan werden door enkele onderparochianen. Zij zorgden voor de toediening van de sacramenten en stonden in voor de predikatie.[8] Over het peil van deze seculiere priesters en over de respons die de door hen verstrekte zielzorg vond bij de parochianen, zijn we zeer slecht ingelicht. In een memorie uit 1569 klaagde Lorenzo de Villavicencio over de kwaal van de niet-residentie en over het lamentabele intellectuele peil van de gehuurde vervangers van de parochiepriesters.[9] Volgens landvoogd Luis de Requesens kenden de pastoors hun parochianen niet echt. Zij dienden de sacramenten toe aan diegenen die erom verzochten, zonder zich te bekommeren om de anderen. Het aantal communicanten in hun parochie kenden ze op basis van het aantal geconsumeerde hosties en niet op grond van een persoonlijke band met hun parochianen. Daarom wenste de landvoogd in een dichtbevolkte stad als Antwerpen zeven of acht nieuwe parochies op te richten, maar hij voegde er betekenisvol aan toe dat zijn plannen weinig steun vonden bij de plaatselijke clerus.[10]

aant.

Naast de parochiepriesters waren er aan elke parochiekerk nog kapelaans verbonden - in de Onze-Lieve-Vrouwekerk alleen al 96 in 1539 - die wekelijks een aantal missen lazen en verantwoordelijk waren voor de gestichte kapelanieën. Verder woonden zij de koordienst bij, lazen zij missen bij overlijdens en verzorgden zij missen en loven ten behoeve van de talrijke broederschappen. Hun bijdrage tot de actieve zielzorg mag echter gering genoemd worden. Sommige kapelaans waren overigens vanwege hun geringe inkomsten gedwongen zich met andere, meer wereldlijke taken in te laten en fungeerden bijvoorbeeld als notaris.[11] We mogen aannemen dat de vorming en de sociale positie van de meeste kapelaans ver onderlagen bij die van de kanunniken.[12]

Bij het overzicht van het aantal clerici in Antwerpen wezen we reeds op de dalende curve van de kloosterbevolking, die vooral bij de mannelijke kloosterorden markant was. Door het quasi-volledig ontbreken van kloosterarchieven voor het zestiende-eeuwse Antwerpen is het echter zeer moeilijk een beeld te krijgen van het religieuze leven in de Antwerpse kloosters. De losse gegevens die we aantreffen over allerhande misbruiken, geven wel interessante indicaties, maar mogen niet zonder meer veralgemeend worden. Volgens Valvekens brandde het religieuze leven in de norbertijnenabdij van Sint-Michiels op een bijzonder laag pitje. Orde en tucht lieten er zeer te wensen over en de religieuzen leefden er alsof ze nooit van een Concilie van Trente gehoord hadden.[13] Toen in februari 1567 brand uitbrak in het klooster van de minderbroeders, trof men er volgens Godevaert van Haecht naast dronken monniken ook drie hoeren aan. Bovendien vond men er uitgerekend in de vastentijd vlees, bier en wijn.[14] In 1557 vroeg Digna Wolffaerts, zuster in de priorij van Ternonnen, dat de bisschop het klooster zou visiteren vermits het ‘niet religoeselyc en gaet in ons convent’. De priorin liet zich domineren als een kind en liet ‘alle de statueten ende goede religie ende sermoenien geheel te niette gaen’. Dagelijks hield ze met nog vier andere zusters ‘brasserie’ in haar kamer.[15] Dergelijke klachten vernemen we niet over de - doorgaans kleine - religieuze gemeenschappen die zich inlieten met de verzorging van zieken, bejaarden en pestlijders.[16] Blijkbaar hebben zij hun werk in stilte voortgezet en werd dit gewaardeerd of op zijn minst nuttig bevonden. De taak van de reguliere clerus lag uiteraard niet op het domein van de lekenzielzorg, maar leden van sommige mannelijke kloosterorden, zoals dominicanen, minderbroeders en karmelieten, werden wel geregeld ingeschakeld voor het horen van de biecht en het verzorgen van predikaties.[17] Vanaf 1562 lieten ook de jezuïeten zich opmerken in de Scheldestad. Vanaf dat jaar preekten enkele paters in het milieu van de Spaanse en Italiaanse kooplieden in Antwerpen.[18]

De negatieve houding van een deel van de Antwerpse bevolking tegenover de katholieke clerus komt duidelijk tot uiting in de gevoelens van anti-

aant.

klerikalisme die we van verschillende zijden opvangen. Voor een deel vonden die antiklerikale gevoelens een voedingsbodem in de economisch geprivilegieerde positie van de clerus. Toen de stadsmagistraat in de jaren veertig overging tot het heffen van extra belastingen ter financiering van de nieuwe omwallingen en de geestelijkheid obstinaat weigerde ook maar één stuiver te betalen, stuitte dit op algemene kritiek en eisten alle geledingen van het stadsbestuur dat de clerus zou bijdragen tot de sanering van de stadsfinanciën.[19] Een refrein beschreef de clerus als 'Eenen hoop gesellen, die op den bedelsac leven. [...] Ende en geven acchijnsen noch tribuyt.'[20] Ook het zedelijk leven van de clerici vormde een voorwerp van kritiek. We wezen in dat verband reeds op de ontdekking bij de minderbroeders toen in 1567 hun klooster uitbrandde, een gebeuren dat volgens Godevaert van Haecht heel wat weerklank vond, ook in de naburige steden. Kritiek op de sacrale macht van de clerus treffen we meermaals aan in dicht en lied uit de zestiende eeuw. In het vorige hoofdstuk zagen we hoe de rederijkers de bemiddelende rol van de priesters en de sacramenten verzwegen. Bovendien werden de clerici extra onder vuur genomen omdat zij uit de heilsmiddelen die zij de gelovigen aanboden, zoveel mogelijk geldelijk gewin probeerden te halen.[21] Ook de beeldende voorstellingen waren dragers van kritiek, zoals blijkt uit de 'Refereynen, Beelden, Schilderyen tegen de Misse, Paus, ende Geestelycheyt' die bij het begin van het Wonderjaar bij de predikaties verkocht werden.[22] De vijandige houding tegenover de clerici werd bovendien nog versterkt omdat zij in de ogen van velen verantwoordelijk waren voor de vervolging van weerloze protestanten, waardoor veel onschuldig bloed vergoten was. Vooral de minderbroeders moesten het in Antwerpen om die reden ontgelden, 'doer dien vuele oock wisten, sy meer riepen om 't volck te persequeren, metter inquisitien en placcaten, dan eenige ander monicken, waerdoer sy meer in den haet waeren'.[23] Al deze elementen hebben in de ogen van vele Antwerpenaars ongetwijfeld het prestige en de geloofwaardigheid van de clerus aangetast. In 1568 gewaagde een anonieme briefschrijver, vermoedelijk een Antwerpse geestelijke, van 'une opinion de hayne quasi universelle [...] aux coeurs de la plus part du peuple contre lestat ecclesiasticque, comme si nous estions cause des rigueurs et executions faictes depuis long temps pour le faict de la religion'.[24]

Gevoelens van antiklerikalisme dienen echter niet noodzakelijk samen te vallen met een alomvattende antikatholieke houding. Daarom moet de vraag worden gesteld of zich in het geloofsleven van de lekengemeenschap ingrijpende veranderingen voordeden. Een interessante parameter vinden we in de evolutie van de devotiegiften van de gelovigen, zoals deze voorkomen in de rekeningen van de kerkfabriek van de Onze-Lieve-Vrouwekerk (zie grafiek 4.1). Deze giften waren zeer verscheiden van aard en omvatten de opbrengst van collectes gehouden tijdens de misvieringen, giften voort-

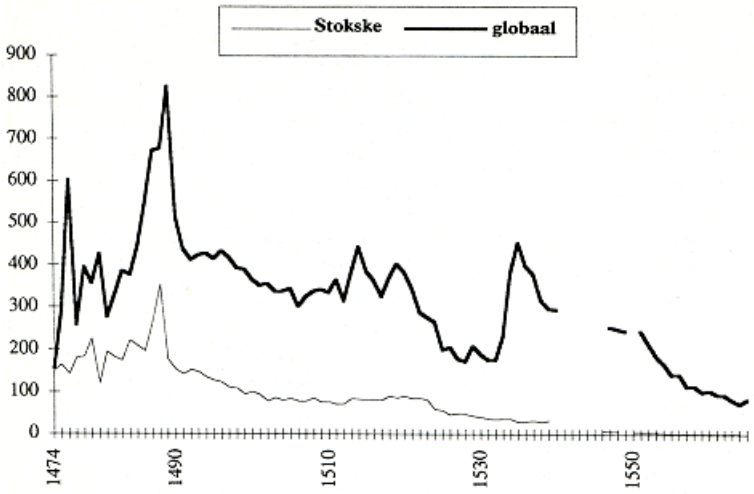

GRAFIEK 4.1: Evolutie van de devotiegiften, totale devotie en Onze-Lieve-Vrouw op 't Stokske, 1474-1565
Bron: Philippen, *Le culte de Notre-Dame op 't stocxken*, bijlage 2; Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen*, bijlage 1.

vloeiend uit de verering van relieken en heiligenbeelden, offers verbonden met aflaten en giften met een buitengewoon, incidenteel karakter, zoals de collectes gehouden in de straten van de parochie na de brand van de kerk in 1533. Al deze devotiegiften mogen als representatief beschouwd worden, omdat zij een anoniem en vrijwillig karakter hadden en omdat het in nagenoeg alle gevallen ging om kleine bedragen bijeengebracht door een zeer groot aantal gelovigen. Bovendien zullen wijzigingen in de religieuze belevingswereld zich makkelijker en eerder manifesteren in de vrijwillige devoties dan in het sacramentele leven dat een meer verplicht karakter had.

Naast de globale opbrengst van de devotiegiften hebben we het aandeel van de devotie tot Onze-Lieve-Vrouw op 't Stokske afzonderlijk weergegeven. De verering van het miraculeuze Mariabeeld op het Stokske nam een aanvang in 1474. Vanuit financieel oogpunt was deze populaire devotie onmiskenbaar de belangrijkste. Uit grafiek 4.1 kunnen we een duidelijke evolutie afleiden. Tot 1521 handhaven de globale giften zich op een hoog niveau met bedragen die steeds de 300 gulden overschrijden. De jaren 1485-1497 vormen daarbij een hoogtepunt met een niveau dat steeds boven de 400 gulden ligt. Maar vanaf 1522 zet zich een geleidelijke maar duidelijke daling door, die onderbroken wordt in de jaren dertig door de belangrijke inbreng van de collectes die gehouden werden nadat de Onze-

Lieve-Vrouwekerk door een brand was verwoest. Bij de devotie tot Onze-Lieve-Vrouw op 't Stokske, die door haar aard niet onderhevig was aan dergelijke materieel georiënteerde schommelingen, was de daling nog uitgesprokener. Tot 1499 bedroegen de offergelden meer dan 100 gulden, maar vanaf 1524 zette zich een forse daling in. Na 1545 deemsterde de betekenis van de verering volledig weg met bedragen die de 10 gulden niet meer overschreden. De forse daling van de devotiegiften vanaf de jaren twintig is in werkelijkheid nog frappanter wanneer we rekening houden met de demografische groei van Antwerpen en met de inflatie. De oprichting van nieuwe parochies in 1477 kan geen noemenswaardige invloed hebben gehad vermits de stijgende trend zich ook de twee volgende decennia voortzet. Economische factoren kunnen we moeilijk inroepen voor de betrokken daling, aangezien de hoogste pieken precies samenvallen met de economische crisis van de late vijftiende eeuw en de neerwaartse trend zich ook voortzette tijdens de 'betere' jaren van de zestiende eeuw. Bijgevolg moeten we een verklaring zoeken in de religieuze sfeer.

Onze bevindingen krijgen nog meer gewicht wanneer we de evolutie van de devotiegiften relateren aan de oprichting van religieuze broederschappen en aan de stichting van nieuwe kapelanieën. In het vorige hoofdstuk benadrukten we reeds de rol van de broederschappen als kernen van onderlinge bijstand en samenhorigheid. De belangrijkste functie van de broederschappen was echter van religieuze aard: via deelname aan missen en gebeden en via diensten voor de overleden medebroeders hoopten de leden hun zielenheil veilig te stellen. Dit laatste gold eveneens voor de kapelanieën. Dit waren misbeneficies, waarvan de inkomsten een kapelaan in staat stelden wekelijks een aantal missen te lezen ten behoeve van de stichter van de kapelanie. Hoewel we mogen aannemen dat de broederschappen en de kapelaniestichtingen in vergelijking met de devotiegiften betrekking hadden op een kleiner deel van de geloofsgemeenschap, toch waren zij uitingen van de heersende religieuze mentaliteit. In grafiek 4.2 hebben we de in de periode 1470-1549 opgerichte broederschappen en gestichte kapelanieën weergegeven. Hieruit blijkt een evolutie die merkwaardige parallellen vertoont met die van de devotiegiften. Het hoogtepunt wordt ook hier bereikt in het laatste decennium van de vijftiende eeuw met achttien kapelaniestichtingen en zestien nieuwe broederschappen. De eerste tien jaren van de zestiende eeuw scoren nog zeer behoorlijk, maar dan zet zich een duidelijke daling in. Zowel voor de broederschappen als voor de kapelanieën kwamen na 1520 nog maar uiterst zelden nieuwe stichtingen voor. Ook voor het nabijgelegen Mechelen stelden we een dergelijke trend vast.[25] Al deze gegevens wijzen op een veranderende geloofsbeleving die zich vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw manifesteerde. De leken namen in toenemende mate afstand van de laatmiddeleeuwse heilseconomie, waarin aller-

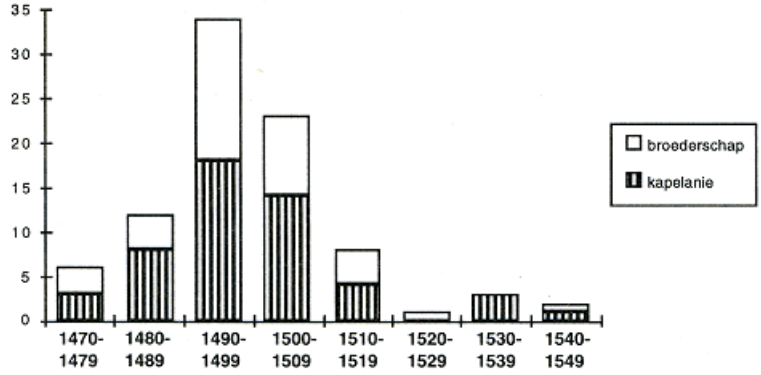

GRAFIEK 4.2: Stichting van broederschappen en kapelanieën, 1470-1549
Bron: Claessens, *De broederschappen te Antwerpen*, 6-40; Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VI-3, 64; VII-3, 74-75.

lei geformaliseerde en geïnstitutionaliseerde bemiddelingskanalen een centrale rol vervulden. Dat de populariteit van de broederschappen, de zielenmissen, de aflaten en de verering van heiligen en relikwieën afnam, had ongetwijfeld te maken met het opkomende ideeëngoed van de humanisten en reformatoren. De aanhangers van Erasmus, die we in de eerste decennia van de zestiende eeuw in Antwerpen vooral aantreffen in het milieu van het stedelijke bestuur, de kapittelschool en de boekdrukkerij[26], waren wars van formalisme en uiterlijke ceremoniën en streefden naar een ethisch doorleefd en bijbels georiënteerd christendom.[27] Bij Luther vinden we een nog sterkere afwijzing van de laatmiddeleeuwse optelvroomheid die erop gericht was zelf het zielenheil te bewerkstelligen. Reeds in 1523 klaagden de kerkmeesters van Sint-Jacobs dat de giften van de gelovigen sterk gedaald waren sedert 'dat trumoer ende opine van Lutherus geregneert heeft'.[28]

De processies die geregeld door de Antwerpse straten trokken, waren eveneens uitingen van katholieke godsvrucht.[29] Op de belangrijkste dagen van de liturgische kalender werden de grote momenten uit het leven van Christus herdacht met een plechtige processie, die de 'kleine cirkel' rond de parochiekerk volgde of de 'grote cirkel', een vast parcours op het grondgebied van de parochie, aflegde. De processies die uitgingen tijdens de drie Kruisdagen en op Onze-Lieve-Heer Hemelvaart, Sacramentsdag, Allerheiligen en kerstdag, dienen in dit verband speciaal vermeld te worden. Verder waren er meer plaatselijk gebonden processies, die evenwel konden uitgroeien tot hoogtepunten van de stedelijke feestcultuur, zoals de Besnijdenisommegang op de zondag na Pinksteren en, meer nog, de Onze-Lieve-

Vrouwe-ommegang op de zondag na Maria Hemelvaartdag. In al deze plechtige optochten hadden de talrijke deelnemers, onder wie de geestelijkheid en de wethouders, een welomlijnde plaats en inbreng.[30] Uit de samenstelling van de processies blijkt dat zij een zaak waren van de geestelijke én de wereldlijke overheid. Dit wordt nog extra onderstreept door de talrijke 'processies van devotie' die de gehele zestiende eeuw werden afgekondigd op last van de stadsmagistraat. Dergelijke processies werden georganiseerd om 'peys ende vrede' te bekomen, om het familiaal en staatkundig welslagen van keizer of koning af te smeken, om katholiek geloof en Kerk te vrijwaren en om bescherming in te roepen tegen besmettelijke ziekten, natuurrampen en allerhande plagen.[31] Al deze motivaties illustreren hoe de processies een beschermende en zuiverende functie hadden voor de stedelijke gemeenschap. De prachtige optochten moesten duidelijk maken dat de katholieke religie het enige ware geloof was binnen de stadsmuren.

Bij de organisatie van de processies wezen we op de samenwerking van de clerus en de stedelijke overheid. Voor ons onderzoek is het van groot belang te weten in welke mate er een band bestond tussen de Antwerpse stadsbestuurders en de rooms-katholieke Kerk. Deze band was ten eerste van bestuurlijke aard. Uit het milieu van de wethouders werden de kerkmeesters en -voogden aangeduid die moesten toezien op het financiële beheer van de parochiekerken en de gods- en gasthuizen.[32] Verder waakte de stadsmagistraat erover dat de kerkelijke erediensten en plechtigheden ordelijk konden verlopen. Wanneer we echter willen peilen naar de meer persoonlijke houding van de stedelijke elite tegenover Kerk en clerus, moeten we de formele, ambtelijke sfeer verlaten. Een interessante indicatie wordt ons geboden door de familiale banden die de Antwerpse wethouders onderhielden met de katholieke Kerk als instituut. Vóór de aanvang van het Wonderjaar bevonden zich onder de kanunniken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, de pastoors en onderpastoors van de parochiekerken en de oversten van de kloosters, gods- en gasthuizen echter slechts weinig telgen van de leidinggevende schepenfamilies.[33] Onder de Antwerpse kanunniken vinden we telkens één van Berchem, van Halmale, van Schoonhoven en van Immerseel, een gering aantal wanneer we er rekening mee houden dat de leden van de grote kapittels doorgaans uit aanzienlijke families gerekruteerd werden. Onder de pastoors en onderpastoors vonden we helemaal geen namen die ons herinnerden aan bekende magistraatsfamilies, terwijl we bij de oversten van kloosters en godshuizen slechts twee potentiële gevallen aantroffen. Na de Val van Antwerpen in 1585, toen de Scheldestad een bolwerk van de Contrareformatie werd, zou dit in elk geval veranderen. De wethouders uit de periode 1585-1621 hadden 35 zonen die voor de geestelijke stand opteerden, van wie tien als kanunnik en acht als jezuïet.[34] Het lidmaatschap van een religieuze broederschap kan eveneens een uiting zijn van een stevi-

ge katholieke geloofsovertuiging, maar ook hier stellen we een verschillend beeld vast voor de periodes vóór en na 1585.[35] De prestigieuze broederschap van de Heilige Besnijdenis werd de gehele zestiende eeuw door voor het overgrote deel bevolkt door leden van de machtige, veelal adellijke, magistraatsfamilies. Traditie en conventie kunnen in een dergelijke exclusieve vereniging, die haar bestand op peil hield door middel van interne coöptatie, echter zeer belangrijk geweest zijn. Ook in de broederschap van het Heilig Kruis treffen we vóór en na 1585 vooraanstaande wethouders aan. Voor de Sint-Huibrechtsgilde is dit echter alleen het geval na de Val van Antwerpen. Dezelfde cesuur doet zich ook voor in de gilde van Onze-Lieve-Vrouw-Lof en de broederschap van Sint-Antonius, waarin we vóór 1585 slechts zeer weinig wethouders aantreffen, terwijl de magistraatsklasse na dat jaar zeer sterk vertegenwoordigd is. In de periode 1585-1621 was trouwens 56 percent van de wethouders lid van een of meer broederschappen.[36] Dergelijke gegevens wijzen erop dat de Antwerpse wethouders een lossere band hadden met de voor-Tridentijnse Kerk dan hun collega's van na 1585, die zich uitdrukkelijker engageerden.

Vanaf de jaren twintig wijzigde het religieuze landschap in Antwerpen zich ingrijpend. In de metropool vonden de protestantse ideeën niet alleen vlug ingang, ook werden de geloofspraktijken van de laatmiddeleeuwse katholieke Kerk er door een groeiend deel van de lekengemeenschap aangevochten. We moeten er ons echter voor hoeden dit transformatieproces voor te stellen als een precies afgelijnd gebeuren waarbij al snel twee duidelijk onderscheiden partijen tegenover elkaar stonden. Voor de tijdgenoten van de eerste helft van de zestiende eeuw was de opsplitsing in welafgebakende confessies, die enkele generaties later een vertrouwd gegeven vormden, immers nog geen evidentie. Vooral de Leidse hoogleraar J.J. Woltjer heeft in een aantal belangrijke bijdragen gewezen op het belang van kerkelijke middengroepen. Tussen de aanhangers van een orthodox, weldra door Trente getekend katholicisme en de resolute volgelingen van Luther of Calvijn stond een brede, heterogene middengroep. Hieronder bevond zich een ruime stroom die nog in de traditie stond van het weinig afgelijnde middeleeuwse katholicisme. Anderen typeert Woltjer als ‘protestantiserende katholieken’: lieden die zich niet meer konden verzoenen met een aantal praktijken of dogma's van de katholieke Kerk en aanknopingspunten vonden in de opvattingen van de reformatoren, maar die het niet - of nog niet - tot een openlijke breuk met de gevestigde Kerk lieten komen. Ongetwijfeld moeten ook heel wat onverschilligen tot die ruime middengroep gerekend worden.[37] Aan de vooravond van het Wonderjaar bestond te Antwerpen in elk geval een omvangrijke kerkelijke middengroep.

De echo's die we opvangen over protestantiserende priesters, beperken zich uiteraard tot individuele gevallen. In 1564 werden de predikaties van

aant.

de pastoor van het Kiel, Cornelis Huberti, bijgewoond door wel 3.000 à 4.000 toehoorders.[38] Godevaart van Haecht sprak met enig enthousiasme over deze pastoor, wiens predikaties in 1565 nog veel volk uit Antwerpen en de omliggende dorpen trokken. Huberti hield 'niet vuel van aflaten van de paus, van den offer noch van bevarden, maer was cloeck in der scrifturen'.[39] Toehoorders van Huberti's preken, door een andere pastoor 'fluctuantes in fide' genoemd, beweerden dat hij het vagevuur verloochende en de communie onder twee gedaanten en het huwelijk voor priesters voorstond. Op de opmerking van tegenstanders dat hij een lutheraan was, antwoordde Huberti dat hij slechts het woord Gods verkondigde.[40] Eenzelfde houding vinden we bij heer Kerstiaan, een dominicaan wiens sermoenen in de vasten van 1568 voor een volle kerk zorgden. Er eveneens van beschuldigd een predikant van de lutheranen of de martinisten te zijn, repliceerde hij 'als dat hy noch mertinis, noch calvinis, noch swinglius, noch doops en was, maer Godts woerdt rechtelyck sou leeren'.[41] Tijdens de vasten van 1570 en 1571 herhaalde zich hetzelfde scenario, waarbij telkens een in Antwerpen predikend karmeliet voor problemen zorgde.[42]

De omvang van de kerkelijke middengroepen is zeker moeilijk te kwantificeren, maar toch menen we daarin bij benadering te slagen wanneer we hun houding volgen in wat Woltjer een 'plastische fase' noemde. In een periode waarin opvattingen en partijen nog niet definitief gevormd en afgelijnd waren en velen een keuze wilden vermijden of uitstellen, kon een ingrijpen van de overheid of de werking van een predikant voldoende zijn om diegenen die tot het onbesliste centrum behoorden, te doen bewegen in de richting van een van beide uitersten.[43] Het begin van het Wonderjaar, waarbij plots zoveel mogelijk bleek dat voordien verboden was, was ongetwijfeld zo'n fase. Als we via diverse bronnen vernemen dat de predikaties die calvinisten en lutheranen in de maanden mei, juni en juli buiten de Antwerpse stadsmuren organiseerden, aanvankelijk een 4.000 à 5.000 toehoorders op de been brachten maar in juli reeds een 20.000 à 25.000 mensen mobiliseerden[44], kunnen we uit die spectaculaire groei afleiden dat er in Antwerpen duizenden waren die nog geen definitieve keuze gemaakt hadden. Zij behoorden met andere woorden tot een vlottende middengroep en helden nu over naar het protestantisme. Dit laatste wil niet zeggen dat al deze duizenden plots overtuigde protestanten waren geworden en dat zij meteen lidmaten van de calvinistische of lutherse gemeente werden. Velen toonden ongetwijfeld veel sympathie voor de nieuwe leer, maar wensten zich nog niet verregaand te engageren tegenover het georganiseerde kerkverband. Anderen werden wellicht uit nieuwsgierigheid naar de predikaties gedreven. Alles wijst erop dat het grootste deel van deze middengroep zich tijdens de landvoogdij van de hertog van Alva weer geconformeerd heeft aan de katholieke Kerk. Toen op 16 juli 1570 in Antwerpen een koninklijk en pauselijk

aant.

Pardon werd afgekondigd, verzoenden zich de volgende maanden alleen al 14.128 personen.[45] Wanneer we het cijfer van de 14.128 *reconciliati* verbinden met de gegevens uit het Wonderjaar, dan mogen we vooropstellen dat de omvang van de kerkelijke middengroep in Antwerpen zeker een 15.000 personen bedroeg. Dit is een zeer aanzienlijk deel van alle volwassen gelovigen. Tijdens de eerste jaren van de Calvinistische Republiek brachten de vrije calvinistische predikaties opnieuw vele duizenden op de been.[46] Dit wijst erop dat velen die tot de middengroep behoorden, tijdens het bewind van Alva en Requesens nog niet omgevormd waren tot 'definitieve', overtuigde katholieken.

Terugblikkend mogen we besluiten dat zich vanaf de jaren twintig een duidelijke verschuiving voltrok in het religieuze klimaat. Het kerkelijke apparaat heeft echter onvoldoende en te laat ingespeeld op dit transformatieproces. Een door de clerus op grote schaal georganiseerd en systematisch geloofsonderricht bestond niet. De lauwe houding van de Antwerpse katholieke geloofsgemeenschap mag nog blijken uit het feit dat zij tijdens het Wonderjaar niet noemenswaardig reageerde tegen de calvinistische agressie, terwijl in vele Franse steden gewelddadige acties van de katholieke massa het probaatste middel bleken om de calvinistische opmars te stuiten.[47] Uit katholiek oogpunt waren de nieuwe bisdommenindeling, die in Antwerpen een bisdomszetel vestigde en het kapittel tot kathedraalkapittel verhief, en de besluiten van Trente uiterst welkom om de ketterij een halt toe te roepen. Maar dit strookte niet met de allures en de ambities van een internationale handelsmetropool die op haar vrijheid stond en omwille van de handel een zo groot mogelijke tolerantie wilde waarborgen. De Antwerpse wethouders verzetten zich dan ook tegen de vestiging van een bisschop binnen de stadsmuren en tegen de proclamatie van de decreten van het Concilie van Trente. Vooral de komst van een bisschop werd beschouwd als een potentiële aantasting van de eigen jurisdictie en werd geassocieerd met de introductie van de inquisitie.[48] Het Antwerpse verzet kende succes. Op 4 januari 1563 overleed Filips Nigri, die tot bisschop van Antwerpen was benoemd, zonder dat hij ooit zijn bisschopszetel in bezit had kunnen nemen. Bovendien ging het verzet tevens uit van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel dat zich in zijn autonomie bedreigd zag.[49] Pas onder de landvoogdij van Alva bleek de tijd rijp om een bisschop in Antwerpen te installeren.

Eindnoten:

1 Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-3, passim; Laenen, *Notes sur l' organisation ecclésiastique*, 62-65; De Clercq, 'Kerkelijk leven', 55-56; Van den Nieuwenhuizen, 'De parochiale organisatie van Antwerpen', 15-27; Id, 'Onder de geestelijke hoede van het Onze-Lieve-Vrouwe-kapittel', 65-66.

2 De begijnen behoorden strikt genomen niet tot de clerus. Zij namen niette-

min een vaste plaats in in het religieuze landschap. Zie Simons, ‘Een zeker bestaan’.
3 Prims ed., *Register der Commissie tot onderhoud van de Religionsvrede*, 43-48, 136-143, 146-148.
4 Van de Laar, ‘De katholieke restauratie te 's-Hertogenbosch’, 175-176.
5 Het augustijnenklooster was opgeheven in 1523 en de kartuizers verhuisden in 1543 naar Lier.
6 Zie de lijsten gepubliceerd in Prims, *Geschiedenis*, VII-3, 48-61, en VIII-3, 45-50. We missen een diepgaand onderzoek als dat van Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, hoofdstuk 5.
7 Prims, *Geschiedenis*, VII-3, 28, 44-47. R. de Tassis stond als deken aan het hoofd van het kapittel van 1545 tot 1590.
8 Zie vooral Prims, *Geschiedenis*, VII-3, 117-123.
9 Memorie uit mei 1569 in *Corr. Philippe II*, II, p. 87.
10 Requesens aan Filips II, 8 april 1575, in *Corr. Philippe II*, III, 306.
11 Van den Nieuwenhuizen, ‘Het kapelaniewezen te Antwerpen’, 221-235; Prims, *Geschiedenis*, VII-3, 64-66, 92.
12 Vergelijk Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 25.
13 Valvekens, *De Zuid-Nederlandsche Norbertijner abdijen*, 5.
14 *Kroniek G. van Haecht*, I, 180-181. Zie ook Van Havre ed., *Chronijck der stadt Antwerpen*, 155-156, en Génard ed., Personen, in: AA, XI, 226-253.
15 D. Wolffaerts aan pensionaris Jan Gillis in SAA, *Pk.*, 477, nr. 163.
16 Prims, *Geschiedenis*, VII-3, 265-278.
17 Prims, *Geschiedenis*, VII-3, 120-123.
18 Poncelet, *Histoire de la Compagnie de Jésus*, I, 215 e.v.; Le Bachelet ed., *Bellarmin avant son Cardinalat 1542-1598*, 67-68, 89-90; KBB, Ms. II 574, fol. 1r°.
19 Soly, ‘Fortificaties, belastingen en corruptie’, 194, 204.
20 Van Elslander, *Het refrein*, 176.
21 Prims, ‘De Boom der Schriftuur’, 88. Vergelijk *Kroniek G. van Haecht*, I, 25.
22 Slenk, ‘De muziek’, 517.
23 *Kroniek G. van Haecht*, I, 47, juni 1566. Tijdens het Wonderjaar werden zij geregeld lastiggevallen en bespot. Verscheidene voorbeelden in Van Havre ed., *Chronijck*, 123, 142, 159, 165.
24 Brief van 13 juli 1568, in SAA, *Pk.*, 272.
25 Marnef, ‘Tijdelijke triomf van een nieuwe geest’, 130-132.
26 Nauwelaerts, ‘Humanisme en onderwijs’, 258-264.
27 Andriessen, ‘Van laat-middeleeuwse vroomheid’, 113.
28 Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 59. Vergelijk Duke, ‘The Origins of Evangelical Dissent’, 8-9.
29 Zie voor het fenomeen van de processies de mooie hoofdstukken in Delumeau, *Rassurer et protéger*, 90-176.
30 Zie voor de verschillende processies de beschrijving in SBA, B. 10877 (codex 41), fol. 8v°-19r° [ca. 1567-1576].
31 Cf. Génard ed., ‘Index der gebodboeken’, passim. Geregelde vermeldingen eveneens in het *Antwerpsch Chronykje*, passim.
32 Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 24-27, en de namen in de wethoudersboeken: SAA, *Pk.*, 1341 en 1347.
33 Gebaseerd op de lijsten voor de periode 1500-1566 in Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-3, en VIII-3, passim.
34 Ghys, *De Antwerpse magistraat*, I, 193-194.
35 Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII, 612-616; Geudens, *Het St Huibrechtsgild*; Op De Beeck, *De gilde van Onze-Lieve-Vrouw-Lof*; SAA, *Kerken en Kloosters*, 1847 (H. Besnijdenis); KAA, *Capsa Rerum Extraordinarium*, 609/2 (H. Kruis); KAA, *Registers*, 220 (H. Kruis); KAA, *Registers van de gilde van O.L.-Vrouw-Lof*, 1 en 2; KAA, *Registers*, 202 (St.-Antoniusgilde).
36 Ghys, *De Antwerpse magistraat*, I, 195.

37 Deze opvattingen werden voor het eerst ontwikkeld in Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, verschenen in 1962, en nadien voor de gehele Nederlanden in Id., 'De politieke betekenis', en Id., *Kleine oorzaken, grote gevolgen*, recentelijk gebundeld in Id., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*.
38 Jan van Immerseel aan Margareta van Parma, 10 september 1564, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 77. Het Kiel was een gehucht net buiten de Antwerpse stadsmuren.
39 *Kroniek G. van Haecht*, I, 12.
40 Prims, *Het Wonderjaar*, 90-93. C. Huberti werd eind september 1565 gearresteerd en naar Brussel gevoerd, vanwaar hij later wist te ontsnappen.
41 *Kroniek G. van Haecht*, II, 16, 18, 22.
42 Ibidem, 124, 169.
43 Woltjer, *Kleine oorzaken*, 14-15.
44 Zie voor de evolutie van het aantal toehoorders de cijfers in Prims, *Het Wonderjaar*, 93, 102-109, 127; Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, 10-11, 16. De vermelde cijfers kunnen enigszins overdreven zijn, maar niettemin suggereren zij een betekenisvolle orde van grootte.
45 Brief - vermoedelijk van de bisschop van Antwerpen - aan Alva, s.d. [november 1570], in: ARA, *Aud.*, 271, fol. 257r^{o}.
46 Cf. Marnef, 'Brabants calvinisme in opmars', 10-11.
47 Cf. Benedict, 'The Catholic Response to Protestantism', 168-190, 306-312; Davis, 'The Rites of Violence'.
48 Zie bv. de brieven van de Antwerpse gedeputeerden te Brussel, 14 en 16 januari 1566, in Prims ed., 'De Briefwisseling tusschen Antwerpsch Magistraat', 452-457.
49 Zie uitvoerig Wells, *Antwerp and the Government*, 250-267, 351-353; De Clercq, 'Kerkelijk leven', 57-58; Willocx, *L' introduction des décrets du concile de Trente*, 68-69, 121-124. Pas in augustus 1565 werden de decreten van Trente met meer dan een jaar vertraging te Antwerpen gepubliceerd.

Deel II
Antwerps protestantisme in opmars 1550-1567

Hoofdstuk 5
Vestiging en groei van ondergrondse gemeenten 1550-1566

Zinneprent op de religieuze verdeeldheid. De paus (‘Ay Pap’), Luther (‘Ick slae den Luyt teer’) en Calvijn (‘Dit Calf fyn’) zitten samen aan tafel, terwijl een doopsgezinde knielt bij de haard. De dienstmeid ‘Ratio’ spoort aan tot vrede. Anonieme gravure, 16de eeuw. (Amsterdam, Rijksmuseum, Prentenkabinet)

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw onderging de evangelische beweging in Antwerpen belangrijke wijzigingen. Vanaf de vroege jaren vijftig vinden we er sporen van een georganiseerde gereformeerde gemeente. Het slagvaardige calvinisme werd ten minste vanaf de jaren zestig de dominante stroming binnen het protestantisme en het ondernam zelfs pogingen om in Antwerpen de politieke macht te veroveren. Vanaf ongeveer 1550 kende het door de Fries Menno Simons vormgegeven 'stille' doperdom eveneens een sterke opleving en groeide Antwerpen uit tot een van de belangrijkste kernen van anabaptistisch leven in de Nederlanden. Terwijl de protestantse ideeën tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw beleden werden door individuen en door informele groepjes die niet door een overkoepelende structuur werden samengehouden, was de gemeentevorming typerend voor de gereformeerden en doopsgezinden. De aanhangers van deze richtingen vormden goedgeorganiseerde ondergrondse tegenkerken, die het samenhorigheidsgevoel en de slagkracht tegenover een hun vijandig gezinde overheid aanzienlijk versterkten. De toenemende organisatievorming ging tevens gepaard met een scherpere aflijning op het leerstellige vlak, zowel in de eigen geloofsgemeenschap als tegenover de andere christelijke kerken. Er voltrok zich met andere woorden binnen de brede protestantse beweging een proces van religieuze confessionalisering.[1]

De Calvinistische kerk

De uit Oudenaarde afkomstige tapijtwever Jan van Ostende, die op 16 oktober 1551 in Antwerpen werd terechtgesteld, wordt door een aantal auteurs voorgesteld als de eerste predikant van de Antwerpse gereformeerde gemeente onder het kruis.[2] Hoewel Van Ostende in de schoutsrekeningen

aant.

betiteld wordt als een aanhanger ‘vande Lutheriansche secte’[3], wijzen zijn contacten met de Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen, in het bijzonder met Maarten Micron, en zijn Avondmaalsopvatting eerder in de richting van het gereformeerd protestantisme. In de vroege jaren vijftig ondergingen de Nederlandstalige gereformeerden immers niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats de invloed van het Genève van Calvijn. De Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen, die in die periode een sterke band onderhield met de gereformeerden in de Nederlanden, vertoonde duidelijk meer affiniteiten met het Zürich van Zwingli en Bullinger.[4] Vandaar dat we beter kunnen spreken over een pluriform gereformeerd protestantisme dat steeds duidelijker in een calvinistische bedding zou gaan vloeien.[5] Er zijn geen gegevens beschikbaar die erop wijzen dat Jan van Ostende aan het hoofd stond van een georganiseerde gereformeerde gemeente. Niettemin oefende hij in Antwerpen een reële invloed uit. In 1552 zond de Antwerpse lutheraan Alexander Bruchsalius een door hem gemaakte Latijnse vertaling van twee geschriften - een van Maarten Micron en een van Jan van Ostende - naar Duitsland met de vraag dat de bekende lutherse theologen Joachim Westphal en Matthias Flacius Illyricus er een weerlegging zouden op schrijven. Bruchsalius meldde dat het nauwelijks te geloven was hoe ‘secta haec sacramentariorum’ groeide in Antwerpen, Engeland en elders.[6]

De uit Mechelen afkomstige Gaspar van der Heyden kunnen we beschouwen als de eerste en voornaamste architect van de Nederlandstalige gereformeerde Kerk onder het kruis in Antwerpen.[7] Van der Heyden had op zestien- à zeventienjarige leeftijd voor de nieuwe leer gekozen en zich in Antwerpen gevestigd, waar hij als schoenmakersknecht in zijn onderhoud voorzag. Na de martelaarsdood van Jan van Ostende werd hij eind 1551 predikant van de Antwerpse gereformeerden. Vier jaar later, in 1555, kon hij zich voltijds toeleggen op het predikambt. Alles wijst erop dat Gaspar van der Heyden tijdens de eerste jaren voorganger was van een dogmatisch nog niet scherp geprofileerde gereformeerde gemeenschap en dat pas in 1555 een gestructureerd kerkverband ontstond. Op 17 december 1555 kon hij aan de kerkenraad van Emden melden dat ‘wy Christo den Heeren door den H. Geest beginnen te verzamelen een kleine tedere Bruydt of Gemeente’. Uit dezelfde brief vernemen we dat Heydanus ‘ordinantien’, een soort kerkorde, had opgesteld, die onder meer bepaalden dat de gemeenteleden elke zondagavond moesten samenkomen. De plaats van samenkomst werd dezelfde dag door daartoe gemandateerden meegedeeld. Hij had het tevens raadzaam gevonden ‘te vorderen van eenen iegelyken zyns geloofs belydinge, op dat daardoor de conscientie versterket, alle valsche lere geweert, en uitgesloten, ende Schrift onderzocht werde’. Gaspar van der Heyden stelde zich met andere woorden op een zeer strak standpunt en wenste iedereen uit te sluiten die nog ‘gezelschapten metten genen, die de roomsche grou-

welen en superstitien zomtyden noch genieten', een exclusieve opstelling die duidelijk aan Calvijn herinnert. De belangrijkste geloofspunten, zoals de tien geboden en de apostolische geloofsbelijdenis, werden in kleine groepjes onder leiding van een groepsleider uitvoerig besproken.[8] Ruim twee jaar later vernemen we dat de Antwerpse gemeente bestond uit zestien of achttien secties, die elk acht tot twaalf personen groepeerden. Voor de predikaties werden twee tot drie secties verenigd.[9]

In 1556 kreeg Gaspar van der Heyden versterking van een tweede predikant, de uit Zeeland afkomstige Adriaan van Haemstede. Deze laatste had het echter moeilijk met de strikte afbakening van de gemeente die van der Heyden hanteerde. Van Haemstede wenste zich ook te richten tot die lieden die het uit principe of vanwege hun maatschappelijke positie nog niet tot een radicale breuk met de katholieke Kerk wilden laten komen. De kerkenraadsleden konden zich daarentegen moeilijk verzoenen met de vrijblijvende 'salonpredikaties' van Adriaan van Haemstede, die de veiligheid van hun ondergrondse gemeente in gevaar bracht. Bovendien wakkerde het eigengereide karakter van van Haemstede de tegenstellingen meermaals aan.[10] Het conflict met Adriaan van Haemstede openbaart in elk geval een van de fundamentele karakteristieken van het vroege calvinisme, dat zich in moeilijke omstandigheden een weg moest banen, met name het spanningsveld tussen de beperkte kern van gemeenteleden en de ruimere kring van belangstellenden die zich minder verregaand wensten te engageren. Gaspar van der Heyden en de Antwerpse kerkenraadsleden maakten in dat verband een duidelijk onderscheid tussen de kinderen van God en de kinderen van de Wereld, waarbij de eerste categorie bestond uit diegenen die belijdenis van hun geloof aflegden en zich onderwierpen aan de kerkelijke discipline.[11]

Naast een Nederlandstalige gemeente ontstond in de jaren vijftig in Antwerpen ook een Franstalige of Waalse gereformeerde gemeente. De eerste sporen van gereformeerd leven waren er een uitvloeisel van het optreden van Pierre Brully in de Waalse gewesten. Brully was predikant van de Franse vluchtelingenkerk in Straatsburg en werd in september 1544 naar de Nederlanden gezonden om er gereformeerde gemeenten op te richten in Doornik, Rijsel, Valenciennes en de omliggende plaatsen. Hij werd echter eind 1544 in Doornik aangehouden en na zijn arrestatie volgde een strenge repressie.[12] Heel wat volgelingen van Brully vluchtten via Antwerpen naar Wezel in het Land van Kleef, waar zij een eigen gemeenschap vormden. Een aantal aanhangers uit Rijsel vestigden zich echter in Antwerpen, vanwaar zij in contact bleven met hun geloofsgenoten in Straatsburg.[13] Pas in 1554 bleek er een georganiseerd kerkverband te bestaan. In dat jaar preekte Jacques de Lo enige tijd in Antwerpen, en eind 1553-begin 1554 hielden ook de predikanten Juan Morillo en François Perussel dict de la Rivière zich op in Antwerpen vooraleer ze doorreisden naar Wezel. De Spanjaard

aant.

Morillo, een leidinggevende figuur in de kringen van Spaanse protestanten, bereikte Antwerpen vanuit Parijs. Perussel was predikant van de Franse kerk in Londen (1550-1553), Wezel (1554-1557) en Frankfurt (1557-1561).[14] Het belang van de Waalse Kerk van Antwerpen blijkt overigens uit haar aanzienlijk aandeel in de herinrichting van de Franstalige gemeente in Wezel. Morillo en Perussel waren beroepen 'publica et canonica electione Fratrum peregrinorum loci illius et Fratrum Antverpiensium, qui simul tanquam una erant Ecclesia'.[15] De Franse Kerk van Wezel was met andere woorden een soort verlengstuk van die van Antwerpen. De eerste vaste predikant van de Waalse gemeente in Antwerpen was mr. Evrard Erail, die in mei 1557 op verzoek van de Antwerpse Kerk van Genève naar Antwerpen werd gezonden.[16] Het is echter zeer waarschijnlijk dat reeds vóór 1557 van tijd tot tijd predikanten in Antwerpen actief waren, maar door het karige bronnenbestand zijn we daarover niet ingelicht.

Van bij de aanvang was de Franse Kerk in Antwerpen opgenomen in een netwerk van internationale contacten. Met de Franse Kerken van Wezel en Frankfurt bleven steeds nauwe banden bestaan[17] en de broeders van Antwerpen bemiddelden wanneer er in deze vluchtelingengemeenschappen problemen of conflicten rezen.[18] Bevoorrechte relaties waren er ook met de in 1554 opgerichte Franstalige vluchtelingenkerk van Emden.[19] Na de dood van de Emdense predikant Pierre du Val stelde de Franse Kerk van Antwerpen zelfs voor om gezamenlijk twee predikanten te onderhouden, die samen met Evrard Erail om beurten in Antwerpen en in Emden zouden dienen.[20] De invloed van Genève liet zich niet alleen gelden in de persoon van predikant Erail, ook Calvijn zelf toonde zich bezorgd om het lot van zijn Antwerpse broeders.[21] Ten slotte moet worden beklemtoond dat de inrichting van gestructureerde gemeenten in 1554-1555 ongetwijfeld gestimuleerd werd door de terugkeer van gereformeerden die Londen ontvlucht waren na de katholieke restauratie onder Queen Mary in 1553. Dit was het geval voor ten minste drie ouderlingen van de Kerk van Antwerpen: Hendrik Moreels en Louis Thierry van de Nederlandse en Nicolaas Wilpin van de Franse Kerk.[22] Na de troonsbestijging van koningin Elizabeth I hadden zowel de Franse als de Nederlandse Kerk van Antwerpen veelvuldige contacten met de in 1559 opnieuw georganiseerde vluchtelingenkerken van Londen.

De uitbouw van een internationaal netwerk werd in de hand gewerkt door de mobiliteit die vervolgde geloofsgenoten noodgedwongen aan de dag legden. Bovendien werden de contacten vergemakkelijkt door de positie die Antwerpen als internationale handelsmetropool bekleedde. Het wijdvertakte economische netwerk dat Antwerpen met vele steden op het Europese continent verbond, bleek zich uitstekend te lenen voor een vlotte circulatie van ideeën en personen. Brieven van hervormers uit Zwitserland, het Duitse

aant.

Rijk en Engeland werden vaak via Antwerpen ter bestemming gebracht. Verscheidene predikanten of theologen bereikten plaatsen in Engeland of het continent via Antwerpen, waar ze soms voor een kortere periode verbleven.[23] De Franse Kerk van Antwerpen stond van bij de aanvang sterker onder de invloed van Calvijn dan de Nederlandse Kerk. Dit nam niet weg dat ook Straatsburg en Zürich een impact hadden op het Franstalig gereformeerd calvinisme en dat het overwicht van Calvijns Genève zich slechts stapsgewijze zou doorzetten in de jaren vijftig.[24]

nbsp;

De jonge gereformeerde gemeenten die zich ondergronds moesten organiseren, hadden in Antwerpen geen makkelijk bestaan. Het risico vervolgd te worden vanwege het geloof en de strikte regels die de kruiskerken aan hun leden oplegden, spoorden velen ongetwijfeld aan tot voorzichtigheid en terughoudendheid. De aanmoedigingen die Johannes Calvijn eind 1556 formuleerde aan het adres van de Franse Kerk van Antwerpen, moeten we in dit licht zien. Hij spoorde de Antwerpse broeders krachtig aan niet af te wijken van de goede weg:

> Seulement gardez de vous refroidir, car vous scavez a quelle condition nous sommes appellez. [...] Sur tout vous estes en un lieu ou il y domine tant de corruptions, que si vous navez tousiours les remedes a la main, il vous seroit bien difficile de perseverer en la pureté laquelle Dieu demande de tous les siens. Et ie pense bien que chacun sent assez en soy combien Satan sefforce a user de telles occasions. [...] Parquoy, mes freres, exercez vous non seulement a lire en privé, mais aussi a vous assembler au nom de Iesus Christ, affin dinvoquer Dieu et recevoir quelque bonne instruction pour profitter de plus en plus.[25]

De Geneefse kerkhervormer haalde meermaals fel uit tegen de nicodemieten, die in navolging van Nicodemus, de Farizeeër, Jezus uit vrees 's nachts bezochten en hun geloof niet openlijk en puur durfden te belijden.[26] Het nicodemisme bleef echter een constante factor in een gemeenschap die voortdurend bedreigd werd door de repressie.[27] Vanuit dit perspectief bekeken is het allerminst toevallig dat Calvijns *Institutes* niet in het Nederlands vertaald werden vóór 1560, terwijl zijn *Excuse à messieurs les Nicodemites* reeds in 1554 een Nederlandse druk kende. De drukpersen die in Emden gerund werden door Nederlandse vluchtelingen, produceerden vanaf dat jaar een aanzienlijk aantal antinicodemitische werken, waaronder vertalingen van Calvijns traktaten.[28]

De pogingen om aan de vervolgende overheid te ontsnappen, noopten de ondergrondse gemeenten tot een grote mobiliteit. Dit blijkt duidelijk uit de positie van de predikanten die geestelijke leiding gaven aan de gerefor-

meerde gemeenten. Voor de periode 1550-1566 konden we met zekerheid 29 personen identificeren die in Antwerpen het predikambt vervulden.[29] Van deze 29 predikanten waren er zeventien minder dan één jaar actief in Antwerpen. Zij behoorden tot de grote groep van mobiele predikanten die heen en weer trokken tussen de gemeenten onder het kruis in de Zuidelijke Nederlanden en de buitenlandse vluchtelingencentra. Vijf predikanten verbleven ongeveer een jaar in de Antwerpse metropool, terwijl zeven er voor minstens twee jaar een werkterrein vonden. In verband met deze laatsten moet worden opgemerkt dat geen van deze predikanten onafgebroken in Antwerpen diende. Af en toe verlieten zij hun standplaats, hetzij om een nabijgelegen gemeente te assisteren, of om tijdelijk elders een veiliger onderkomen te vinden. Aan Nederlandstalige zijde valt het op dat acht predikanten voor of nadat zij in Antwerpen optraden, in Londen en/of Emden verbleven, terwijl zich bij de Franse Kerk vooral een vruchtbare wisselwerking voordeed met de calvinistische gemeenten van Doornik, Rijsel en Valenciennes.

Van 22 predikanten konden we hun vorige beroepsactiviteit achterhalen. De gewezen priesters waren met tien, onder wie vier seculieren en zes regulieren, veruit de sterkst vertegenwoordigde categorie. Daarmee bevestigt de Antwerpse situatie een patroon dat typerend was voor de lutheranen en gereformeerden van de eerste generatie.[30] Verder waren er drie schoolmeesters, één advocaat, twee kooplieden en zes ambachtslieden (twee schoenmakers, telkens één glasschilder, tapijtwever, passementwever en een niet nader gespecifieerde ambachtsman).

Ook het opleidingsniveau van de Antwerpse predikanten vormt een interessant gegeven. Hoewel voor slechts vijftien predikanten gegevens beschikbaar zijn, is het opvallend dat een academische vorming vaker voorkwam bij de predikanten verbonden aan de Franse Kerk dan bij hun collega's van de Nederlandse gemeente. De in 1559 geopende academie van Genève wierp al snel vruchten af voor het Antwerpse calvinisme.[31] Zes predikanten van de Waalse gemeente hadden er een opleiding genoten, terwijl de oudere academie van Lausanne driemaal in onze lijst voorkomt, waarbij tweemaal in combinatie met Genève. Zes predikanten hadden aan meer dan één academie of universiteit gestudeerd. Naast de twee combinaties Lausanne-Genève komen voor: Bourges-Genève, Parijs-Wenen-Genève en Leuven-Genève-Orléans. Verder nog Dole en Parijs met telkens één vermelding. Nemen we de opleidingscentra als criterium, dan stond het Franstalig gereformeerd protestantisme zeker vanaf 1559 onder een sterke Zwitserse en meer bepaald Geneefse invloed, maar in de herkomst van de predikanten en de hogescholen die ze frequenteerden, komt eveneens het aandeel van Frankrijk tot uiting.[32] Aan Nederlandstalige zijde hadden slechts drie predikanten een academische opleiding genoten. Het geringere

aant.

gewicht van de universitaire vorming blijkt ook uit het feit dat hier geen combinaties van verschillende academies of universiteiten voorkwamen. Twee predikanten hadden aan de universiteit van Leuven gestudeerd en één aan de universiteit van Keulen. Het ontbreken van eigen opleidingsinstituten liet zich bij de Nederlandstalige gereformeerden van de eerste generatie duidelijk gevoelen.

Ondanks de moeilijke beginjaren gingen de leiders van de plaatselijke kerken niet lichtzinnig te werk bij de selectie van de kandidaat-predikanten. Jaspar Hermans, die in Antwerpen de roomse Kerk verlaten had, werd door de kerkenraad van de Nederlandse gemeente naar Emden gezonden in de hoop dat daar zijn kennis en geloof verder zouden groeien, zodat hij achteraf in Antwerpen als predikant zou kunnen fungeren. Toen achteraf bleek dat hij toch ongeschikt was voor de dienst in Antwerpen, waar men gezien de zware lasten 'een triffelijck campyoen' nodig had, adviseerden de Antwerpse kerkenraadsleden uit te kijken of hij in Emden of omgeving niet als predikant of schoolmeester ingezet kon worden. Zo niet diende men hem een ambacht aan te leren.[33]

Naast de predikanten werd in de gereformeerde gemeenten eveneens een belangrijke plaats bekleed door de ouderlingen en de diakens. Calvijn had bij de opstelling van zijn kerkorde een onderscheid gemaakt tussen vier kerkelijke ambten: predikant, *doctor* of leraar in de theologie, ouderling en diaken.[34] De ouderlingen vormden samen met de predikanten de kerkenraad en zij moesten erop letten dat de kerkelijke discipline gehandhaafd bleef, zodat de gemeente in zuiverheid kon vergaderen rond het Avondmaal. De diakens waren belast met de ondersteuning van zieken en armen. Alles wijst er echter op dat in de kerken onder het kruis deze strikte functie-afbakening niet altijd gehandhaafd kon worden. Zo bepaalde de synode die op 26 april 1563 in Antwerpen plaatsvond, dat ouderlingen en diakens in afwezigheid van de predikant 'pourront faire priere, ou lecture de la parole de Dieu, respondre briefvement aux questions proposées'.[35] Bovendien hadden de moeilijke omstandigheden waarin de ondergrondse gemeenten hun kerkelijke leven moesten organiseren, genoopt tot de instelling van een bijkomend ambt, met name dat van *weetdoener*. Deze weetdoeners - een soort geheime boodschappers - moesten de gemeenteleden aanduiden waar de kerkelijke vergaderingen zouden plaatsvinden. In totaal konden we zestig personen identificeren die vóór het Wonderjaar fungeerden als ouderling, diaken of weetdoener van de Nederlandse of Waalse gemeente.[36] Dit is vanzelfsprekend een minimumaantal, aangezien we door het ontbreken van kerkenraadsacta aangewezen waren op toevallige vermeldingen in zeer verspreide bronnen. Van 35 onder hen konden we de beroepsactiviteit achterhalen. De handelaars (onder wie twee oudkleerkopers) en de textielsector waren met respectievelijk negen en twaalf eenheden het sterkst vertegen-

aant.

woordigd. 25 ouderlingen, diakens of weetdoeners vonden we vóór of na hun ambtstermijn in Antwerpen terug in een vluchtelingenkerk, van wie liefst achttien in Londen. De hoge score van Londen werd zeker voor een deel in de hand gewerkt door het rijke bronnenbestand dat de Londense gemeenten nalieten, maar hij onderstreept evenzeer de nauwe contacten die er tussen de kerken van Antwerpen en Londen, vooral vanaf 1559, bestonden. De negen Antwerpse gemeenteleiders die nadien in Londen het ambt van ouderling of diaken bekleedden, bevestigden die bevoorrechte relatie nog eens extra.

De vraag hoeveel aanhangers het jonge calvinisme in Antwerpen telde, valt moeilijk te beantwoorden. Bij de interpretatie van de schaarse cijfers die meegedeeld worden, moeten we een onderscheid maken tussen de gemeenteleden *stricto sensu* en de bredere kring van belangstellenden die af en toe de predikaties bijwoonden. Wanneer we vernemen dat de Nederlandse gemeente begin 1558 ingedeeld was in zestien of achttien secties die elk acht tot twaalf personen groepeerden, liep het aantal gemeenteleden minimaal tot 128 en maximaal tot 216 eenheden op.[37] Het aantal leden van de Nederlandstalige en de Franstalige gemeente samen mogen we rond die tijd wellicht op enkele honderden schatten. Alles wijst erop dat de aanhang van de calvinisten aanzienlijk werd uitgebreid door de predikaties die Adriaan van Haemstede buiten de gemeente hield, vooral toen hij eind 1558 in de openbaarheid preekte.[38] Begin december hadden twee geheime predikaties respectievelijk ongeveer tweehonderd en vierhonderd toehoorders op de been gebracht en op 11 december trok een publieke samenkomst wel tweeduizend toehoorders, maar pensionaris Jan Gillis voegde eraan toe dat ‘daeraf nochtans het vierendeel nauwelycs en was geweest vande secten des voors. Adrianus’.[39] De deken en de kanunniken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel schatten het aantal aanwezigen zelfs op drie- à vierduizend personen, hoewel ook zij meenden dat de meesten geen calvinisten waren.[40] Het openbare optreden van Adriaan van Haemstede had op de stadsbestuurders, de Antwerpse clerus en de centrale overheid alleszins een diepe indruk gemaakt.[41] Het deed hen de expansieve kracht van de calvinistische beweging ten volle beseffen. Hoe op het einde van de jaren vijftig de verhouding lag tussen de harde kern van gemeenteleden en de ruimere kring van sympathisanten, valt echter niet uit te maken. Dat de reikwijdte van Adriaan van Haemstedes activiteiten niet onderschat mag worden, blijkt nog uit een brief van Karel Utenhove, die op 16 mei 1561 liet weten dat van Haemstede in Antwerpen tweeduizend personen in het gereformeerde geloof had onderricht.[42]

De Antwerpse calvinisten hebben zich bij de verspreiding van hun geloof niet beperkt tot de enge grenzen van hun stad. Van bij de aanvang fungeerde Antwerpen als een soort bruggenhoofd, van waaruit het gereformeerde

gedachtegoed werd uitgedragen naar de omliggende steden en gewesten. Het spreekt vanzelf dat het intense netwerk van commerciële kanalen waarover Antwerpen als handelsmetropool beschikte, de centrale positie van het Antwerpse calvinisme bevorderd heeft. Een aantal Brabantse steden, Mechelen inbegrepen, heeft bij de introductie van de gereformeerde religie beslissende stimuli ontvangen vanuit Antwerpen. Al begin 1558 waren Antwerpse predikanten van tijd tot tijd bedrijvig in Brussel, Turnhout en andere plaatsen.[43] In Brussel, waar de reformatorische beweging van bij het prille begin sterk op de Antwerpse metropool georiënteerd was, werden in 1558 en 1562 telkens vanuit Antwerpen een Nederlandstalige en een Franstalige gemeente opgericht.[44] In 1560 verzochten drie Antwerpse ouderlingen van de Nederlandse Kerk de Emdense kerkenraad een bekwaam predikant te zenden die de omliggende steden, zoals Brussel, Mechelen, Breda en Turnhout, en Holland zou kunnen bedienen, omdat, voegden zij eraan toe, 'den oegst groet is ende die aerbeyders hier weynich sijn'.[45] De calvinisten van Breda kregen af en toe het bezoek van een Antwerpse predikant, maar zij ontvingen vanaf 1560 een nog krachtiger stimulans door de inwijking van Antwerpse en Waalse migranten.[46]

Over het belang van Antwerpen voor de verbreiding van het gereformeerd protestantisme in het graafschap Vlaanderen zijn we goed ingelicht dankzij het grondige onderzoek van Johan Decavele. De nog kleine gereformeerde kern in Brugge ondervond een belangrijke steun van de uitgeweken Bruggelingen Louis Thierry en Joos van Westhuysen, die in 1557-1558 een belangrijke positie bekleedden in de Nederlandse Kerk in Antwerpen.[47] De predikant Pieter Gabriël, die in november 1564 uit Brugge gevlucht was en zich gevestigd had in Antwerpen, trok van daar uit nog om de veertien dagen naar zijn Brugse geloofsgenoten. Nauwe banden, mede in de hand gewerkt door het handelsverkeer, waren er ook met de Vier Ambachten, waaronder vooral Axel en Hulst, en met de streek rond Eeklo. De ex-karmeliet Lodewijk de Voghele hield zich in de vroege jaren zestig op in Antwerpen, waar hij het in de Nederlandse gemeente tot consistorielid bracht. Hij bezocht in die periode geregeld de gereformeerde gemeenschappen in zijn geboortestreek Eeklo en in het Land van Saaftinge.[48] Ook de in Eeklo geboren koopman Jan Claeyssens had zich in 1562 uit vrees voor de vervolgingen in Antwerpen gevestigd, waar hij vermoedelijk tot predikant werd opgeleid. Tijdens de handelsreizen die hij vanuit Antwerpen ondernam, fungeerde hij tevens als zielzorger voor de gereformeerden in de Vier Ambachten, het Land van Saaftinge en Eeklo.[49] Een belangrijk propagandist en verbindingsman tussen Antwerpen en de streek van Axel, Hulst en het Land van Saaftinge was verder Gelein Brant, een visverkoper uit Casuele. Tijdens zijn tochten colporteerde hij ijverig boeken en geschriften die hij uit Antwerpen meebracht.[50] Ten slotte moeten we nog de Eeklonaar Lauwereis de Vos ver-

melden, die na zijn terugkeer uit Emden in de jaren 1562-1563 de spil werd van het reformatorische gebeuren tussen Gent en Antwerpen, waarbij hij dankbaar gebruik maakte van zijn goede relaties met de Antwerpse Kerk onder het kruis.[51]

Het Vlaamse Westkwartier was sedert de late jaren vijftig een bijzonder expansieve groeipool van gereformeerd leven.[52] De belangrijkste impulsen werden daarbij ontvangen van de heringerichte vluchtelingenkerken van Londen en vanaf 1561 nog meer van de strijdbare vluchtelingengemeenschap van Sandwich. Niettemin ging er ook invloed uit van Antwerpen, wat niet hoeft te verbazen aangezien via de Antwerpse wereldmarkt een groot deel van de lichte draperie van het Westkwartier werd geëxporteerd. De nauwe banden waren in de eerste helft van de jaren zestig vooral het werk van de predikant Peter Hazaert, die geregeld van Antwerpen naar het westelijke deel van Vlaanderen reisde. Hij werd daarin bijgestaan door de exkapelaan Jan Hendrickx, die fungeerde als een soort verbindingsman met de Antwerpse Kerk onder het kruis maar midden 1564 op een van zijn vele tochten naar Antwerpen gearresteerd werd.[53] Uit het verhoor van Jan Hendrickx bleek dat Hazaert in Antwerpen onder meer logeerde bij Joos Laureins, een prominent protestant uit het Westkwartier, en in de verkoopshalle van Nieuwkerke, waar hij het gezelschap vond van Gelein en Hans Baelde, twee telgen uit een bekende Nieuwkerkse drapiersfamilie.[54] Een mooier voorbeeld van een samentreffen van handel en religie kan men zich moeilijk indenken.

De Franstalige gereformeerde gemeente van Antwerpen werd van bij de aanvang aanzienlijk versterkt door de inwijking van nieuwgezinden uit de Waalse gewesten. Deze immigratie werd in sterke mate gevoed door de commerciële banden die deze gewesten onderhielden met de Antwerpse handelsmetropool. Op basis van de poortersboeken toonde Emile Coornaert aan dat de poortersinschrijvingen van personen afkomstig uit steden als Rijsel, Armentières, Valenciennes, Doornik en Atrecht een hoogtepunt kenden in de periode 1542-1566, met een piek in de jaren 1559-1566. De grote meerderheid van diegenen die het poortersrecht kochten, waren kooplieden.[55] De Waalse calvinisten wisten bovendien zeer goed dat de stedelijke overheid van Antwerpen een vrij tolerante houding aannam in religiezaken, zeker wanneer er commerciële belangen in het geding waren. Om die reden heeft Antwerpen steeds gefungeerd als een soort schuilkerk voor opgejaagde Waalse geloofsbroeders. Hoewel de inwijking een continu karakter had, kende zij bij momenten een sterke opflakkering, veroorzaakt door een verscherpte repressie in de Waalse steden. Zo zochten heel wat hervormden uit Doornik in 1552 een toevlucht in Antwerpen na de arrestatie en terechtstelling van hun predikant Godefroid de Hamal. Dit herhaalde zich na de ontmanteling van de Doornikse gemeente eind 1561.[56] In 1562-

aant.

1563 kwam een versterkte immigratie vanuit Valenciennes op gang, nadat de centrale regering koninklijke inquisiteurs en een garnizoen naar die stad had gezonden. Uit het verhoor van Paul Chevalier, die in de jaren 1563 en 1564 geregeld predikaties hield in Antwerpen, blijkt hoe de Waalse calvinisten in de metropool een netwerk van onderlinge relaties hadden uitgebouwd en hoe zij zich geïntegreerd hadden in het ondergrondse gemeenteleven. De contacten met de achtergebleven geloofsbroeders werden daarbij niet verwaarloosd.[57] Deze vruchtbare wisselwerking blijkt eveneens uit het gevarieerde itinerarium van verscheidene predikanten die verbonden waren aan de Franstalige gemeente van Antwerpen.[58] Bovendien werden door calvinistische colporteurs vanuit Antwerpen boeken geëxporteerd naar de Waalse gewesten.[59] De herhaalde aansporingen van de centrale regering en van andere autoriteiten om streng op te treden tegen de ketterse immigranten[60], werden door de Antwerpse magistraat nooit met harde hand uitgevoerd.

Uit het bovenstaande blijkt voldoende dat Antwerpen een centrale rol vervulde in de verspreiding en ondersteuning van het gereformeerd protestantisme in Brabant, Vlaanderen, Frans-Vlaanderen, Henegouwen en Artesië. Vooral voor vervolgde calvinisten uit Vlaanderen en de Waalse gebieden fungeerde Antwerpen als een centraal toevluchtsoord. Deze inwijkelingen werden ingeschakeld in het ondergrondse gemeenteleven van de Nederlandse en de Franse Kerk. Sommigen brachten het zelfs tot ouderling of diaken en voor een aantal ondernemende lieden was Antwerpen een geschikte uitvalsbasis om het gereformeerde geloof in het thuisland te ondersteunen. Dit alles werd ten zeerste bevorderd door de commerciële positie van Antwerpen: in de dichtbevolkte handelsmetropool heerste een relatieve tolerantie, en het netwerk van persoonlijke contacten en handelswegen leende zich uitstekend voor de verspreiding van ideeën. Bovendien verliepen de contacten tussen de vluchtelingenkerken in Engeland en het Duitse Rijk en de Nederlandse gewesten vaak via de Antwerpse metropool. Commissarissen van de Raad van Vlaanderen drukten in 1556 de situatie wel zeer treffend uit toen zij stelden:

> datter groote menichte die uut diversche steden ende plaetsen van Vlaenderen, Doornik ende de casselrije van Rijsele ter cause vande secten uut vreese van justicie gevloden zijn ende verhuust, t'Antwerpse wonen, omme daer elck naer zyn kettersche opinie te moghen levene, gheselscap t' hebbene ende gherief van bouxkens, de welcke - zo wel te beduchtene es - ooc daghelicx confort ghecryghen van heurlieder complicen die te Wesel, Francfort, oft in 't Land van Emde respectivelic wonen en dicwile t'Andwerpe commen of zenden; ghelijckerwys notoire es datter ooc daghelicx uut Vlaenderen ende elders van alle ste-

aant.

> den ende plaetsen vele volcx t'Antwerpe hantiert, dat zulcke contagieuse coopmanscepe thuuswaerts draecht ende verspreit.[61]

De centrale positie van de Antwerpse Kerk mag nog blijken uit het feit dat alle synodale vergaderingen die vóór 1571 in de Nederlanden georganiseerd werden, op één na in Antwerpen plaatsvonden.[62] Op deze synodes, die ten minste vanaf 1562 werden gehouden en zo algemeen waren als de omstandigheden toelieten, hebben vertegenwoordigers van de diverse gemeenten onder het kruis afspraken gemaakt over een gemeenschappelijke kerkorde en werden praktische problemen waarmee de jonge kerken te kampen hadden, besproken.[63] Deze vergaderingen hebben het samenwerkingsverband onder gereformeerden uit verschillende steden en gewesten en tussen de twee taalgroepen ongetwijfeld versterkt. Mogelijk ging nog meer eenheid uit van de aanvaarding en het gebruik van dezelfde geschriften, zoals de psalmberijmingen van Jan Utenhove en Pieter Datheen. Bovenal dienen we in dit verband echter de *Confession de foy* te vermelden die in 1561 door Guy de Brès werd opgesteld in nauwe samenwerking met de Kerk van Antwerpen. De Antwerpse inbreng was blijkbaar zo groot dat tijdgenoten spraken van de 'Confession des fidèles d'Anvers'.[64] Op de synode die in april 1563 in Antwerpen plaatsvond, werd bepaald dat gereformeerde ambtsdragers de *Confession* voortaan dienden te onderschrijven, en op de Antwerpse synode van 1566 werd zij na enkele wijzigingen verheven tot de geloofsbelijdenis van alle calvinistische kerken in de Nederlanden.

Tot slot staan we nog even stil bij de socioprofessionele en de geografische rekrutering van het gereformeerd protestantisme in Antwerpen. Van 68 vervolgde calvinisten (79 percent) konden we de beroepssituatie achterhalen.[65] In tabel 5.1 hebben we de gegevens samengevat in een aantal grote beroepscategorieën en de vergelijking gemaakt met de globale professionele situatie te Antwerpen in 1584-1585. Hieruit blijkt dat de ambachtelijke sector met 48,5 percent de globale beroepssituatie dicht benadert. Binnen de ruime ambachtelijke sector is de textielnijverheid met 22 percent sterk vertegenwoordigd. Vooral de nieuwe en meer verfijnde branches zoals de tapisserie, de zijdenijverheid en de passementwerkerij scoren met negen eenheden zeer behoorlijk. Anderzijds vallen de sterke ondervertegenwoordiging van het bouwbedrijf en de volledige afwezigheid van de voedingsbranche op. De sector handel en transport komt met 22 percent op de tweede plaats, maar in vergelijking met de globale situatie is hij behoorlijk ondervertegenwoordigd. De intellectuele en artistieke beroepen scoren daarentegen hoog. Vooral de kunstnijverheid is met 16 percent proportioneel sterk vertegenwoordigd. Hierbij tellen we drie schilders, twee luitsnaarmakers, twee diamantslijpers, drie drukkers en een boekbinder.

Over de vermogenspositie van de Antwerpse calvinisten zijn we schaars

Tabel 5.1: Professionele structuur van in Antwerpen vervolgde calvinisten, 1550-1566

	aantal personen	%	% in 1584-1585
ambachtelijke beroepen	33	48,5	47,8
kunstnijverheid	11	16,1	4,6
intellectuele beroepen	3	4,4	3,0
handel en transport	15	22,0	38,6
overheid en administratie	1	1,4	3,1
kerkelijke ambten	5	7,3	0,3
totaal	68		

Bron: Prosopografie.

ingelicht. De confiscaties die de vervolgden troffen, leverden ons slechts in 21 gevallen gegevens op. Tien calvinisten bleken bezitloos, terwijl elf een vermogen bezaten dat varieerde van 19 tot 199 gulden. Sommigen hadden hun goederen ongetwijfeld in veiligheid gebracht voor ze vervolgd werden of hadden bezittingen buiten Antwerpen, zoals Boudewijn Dommisent, Louis Thierry en Joos van Westhuysen. In elk geval doet zich een contrast voor met de vervolgde doopsgezinden, die voor het overgrote deel bezitloos waren.[66] Van 53 vervolgde calvinisten konden we de plaats van herkomst achterhalen. Er waren voornamelijk drie rekruteringsvelden: het graafschap Vlaanderen met zestien eenheden, het hertogdom Brabant met veertien, van wie de helft uit Antwerpen zelf, en de Waalse gewesten ten zuiden van het graafschap Vlaanderen met elf eenheden.[67] Deze vaststelling bevestigt de nauwe relaties die de gereformeerde gemeenschap van Antwerpen onderhield met die gebieden. Daarentegen rekruteerde het Antwerpse calvinisme slechts weinig buiten de drie vermelde zones. We troffen vier gereformeerden aan uit Holland, één uit Zeeland en zeven uit het buitenland.[68]

De doopsgezinde broederschap

De gereformeerde kerkleiders moesten bij de verspreiding van hun geloof rekening houden met de geduchte concurrentie van de doopsgezinden, die in de Nederlanden konden terugblikken op een langere traditie en in organisatorisch opzicht aanvankelijk voorlagen op de calvinisten. De calvinisten van de eerste generatie zagen zich bijgevolg genoodzaakt in het strijdperk te treden tegen deze doopsgezinden ten einde de suprematie binnen de reformatorische beweging te bewerkstelligen.[69] Mogelijk

kwam deze confrontatie nergens zo scherp tot uiting als in Antwerpen, waar beide religieuze stro-

aant.

mingen sterk vertegenwoordigd waren. Eind 1555 vroeg Gaspar van der Heyden aan de kerkenraad van Emden ‘de Copie van de argumenten aangaende de tegenwerpingen der Wederdopers, waaromme men de kinderen niet en solde dopen in de Christelyke gemeynte’ naar Antwerpen op te sturen, niet omdat hij twijfels had omtrent die aangelegenheid, maar omdat hij hulp begeerde ‘tegen onze wederpartyen’.[70] Ook de diaken en predikant Antoon Verdickt was ‘dickwils handelende tegen de Wederdoopers’.[71] Niet alleen in de Nederlandstalige maar ook in de Franstalige gemeente moest men zich verweren tegen de doopsgezinden. Blijkbaar was de afkeer voor de anabaptisten bij sommigen zo sterk, dat zij tegen betaling doopsgezinden verraadden aan de schout, zoals Jean Gosset omstreeks 1557 deed.[72] Predikant Paul Chevalier disputeerde begin 1564 in Antwerpen met doperse voorgangers.[73] Veelbetekenend zijn tevens de woorden die Guy de Brès in 1565 richtte aan de kerkenraad van de Waalse gemeente in Antwerpen: ‘J'ay esté fort contristé de ce qu'on m'a dict que les anabaptistes gastent plusieurs de noz gens, je vous prie mes très chiers frères de surveiller dilligemment sur ce mal.’[74]

Na de mislukte pogingen van de revolutionaire wederdopers om in Münster het Rijk Gods gewapenderhand te realiseren (1534-1535), vertoonde de doperse beweging in de Nederlanden een sterke terugval, die mede in de hand werd gewerkt door de bijzonder harde repressie door de centrale en plaatselijke overheden.[75] Omstreeks het midden van de zestiende eeuw kende het anabaptisme in Antwerpen echter een opbloei. Ditmaal ging het om het vreedzame doperdom dat sterk schatplichtig was aan de Friese ex-pastoor Menno Simons. De hoeksteen van Menno's leer werd gevormd door het streven naar een zuivere gemeente of broederschap ‘zonder vlek of rimpel’. De toegang tot de broederschap werd verkregen door de volwassenendoop, voor tegenstanders en buitenstaanders het meest in het oog springende kenmerk van de doopsgezinden. Daar de doop slechts kon worden toegediend na een bewust proces van innerlijke bekering en boetvaardigheid, was het vanzelfsprekend een aangelegenheid voor volwassen gelovigen. De doop was als het ware een teken van een geestelijke wedergeboorte. De exclusieve groep van gedoopte gelovigen moest een pakket van ethische evangelische voorschriften navolgen en zich daarom zo ver mogelijk houden van de zondige, geperverteerde wereld. Ten overstaan van het wereldlijke gezag impliceerde dit de verwerping van de eedaflegging en de weigering wapens te dragen en overheidsfuncties te bekleden.[76] Als ‘stillen in den lande’ gingen de volgelingen van Menno Simons niettemin nog steeds gebukt onder de hardnekkige vervolging door de overheid, die in hen erfgenamen van de revolutionaire wederdopers bleef zien. Voor de huidige historici vormt de schriftelijke neerslag van deze repressie in de vorm van vonnissen, andere officiële bescheiden en de martelaarsliteratuur vaak de enige bron om de activiteiten van de stille doopsgezinden te reconstrueren.

Zo weten we uit een verklaring afgelegd voor de Amsterdamse schout dat de Amsterdamse boekverkoper Jan Claesz in 1544 zeshonderd boeken van Menno Simons in Antwerpen had laten drukken. Hiervan had hij er tweehonderd in Holland verspreid, terwijl de resterende vierhonderd naar de verblijfplaats van Menno in Oost-Friesland gezonden werden.[77] Dit bevestigt andermaal de rol van Antwerpen als belangrijk typografisch centrum, maar het feit dat alle exemplaren van de betrokken Menno-druk noordwaarts werden gezonden, wijst erop dat het anabaptisme op dat moment nog geen grote schare aanhangers had in de Scheldestad. Pas vanaf 1547 ontwaren we er doopsgezinde activiteiten van enige betekenis. In dat jaar en in 1548 hadden in privé-huizen en in bossen buiten de stadsmuren vergaderingen plaats waarop Gillis van Aken vermaningen hield en de doop toediende. De beschikbare gegevens tonen aan dat er op dat moment nauwe contacten bestonden met Holland, voornamelijk met Amsterdam, vanwaar er in noordoostwaartse richting verbindingslijnen liepen die reikten tot het Oost-Friese Emden en zelfs tot Danzig.[78] Bij de verspreiding van de doopsgezinde ideeën was een belangrijke taak weggelegd voor een beperkt aantal vooraanstaande doopsgezinden die door Menno Simons tot oudsten waren aangesteld en vanuit het Noorden werden uitgezonden naar diverse plaatsen in de Nederlanden. Deze oudsten, die ook wel bisschoppen werden genoemd, hadden het recht de doop toe te dienen en het Avondmaal te bedienen.[79] Zo'n oudste was de reeds vermelde Gillis van Aken, die een centrale rol speelde bij de eerste uitbouw van de Antwerpse broederschap. Hij stond echter niet alleen de Antwerpse gemeente ten dienste, maar bezocht ook de broeders in onder meer Aken, Amsterdam en Vlaanderen. Ook Lenaert Bouwens, eveneens een bekend oudste, legde een sterke mobiliteit aan de dag. Hoewel hij voornamelijk bedrijvig was in de noordelijke gewesten, zakte hij in de jaren 1554-1565 geregeld af naar het Zuiden. In die periode doopte hij in Antwerpen 292 personen.[80] Naast Bouwens en van Aken waren vóór het Wonderjaar nog minstens vier andere oudsten in Antwerpen werkzaam, namelijk Joachim Vermeeren, Joost Verbeke, Hans Busschaert en Hendrik van Arnhem.[81] Mogelijk hadden zij een meer permanente band met de Antwerpse gemeente en hebben zij vanuit Antwerpen de broeders in omliggende steden en gewesten ter zijde gestaan. Dit geldt in de eerste plaats voor Joost Verbeke, die bij zijn arrestatie in 1561 reeds elf jaar in Antwerpen woonde.[82]

Stonden de oudsten bovenaan in de hiërarchie van de doopsgezinde ambtsdragers, dan beschikten de plaatselijke gemeenten nog over leraars, ook wel dienaars of vermaners genoemd. Dergelijke leraars mochten predikaties of vermaningen houden en huwelijken sluiten, maar het was hun verboden te dopen of het Avondmaal te bedienen. De diakens moesten zich ontfermen over de behoeftige broeders. Deze functie-afbakening blijkt dui-

delijk uit de verhoren van Herman van den Greyn en Jan van de Walle. Van den Greyn was in 1564 door de Antwerpse gemeente tot dienaar van de armen gekozen, maar had bij gebrek aan leraars ook vermaningen gehouden. Van de Walle werd omstreeks 1566 door zijn geloofsgenoten tot diaken gekozen en in 1569 door de gemeente tot leraar aangesteld.[83] In de praktijk was de afstand tussen het ambt van diaken en dat van leraar met andere woorden niet zo groot.[84] Joos Verbeke was diaken of 'voirstander' geweest vooraleer hij aangesteld werd tot oudste.[85] Ten slotte waren binnen de Antwerpse broederschap ook weetdoeners actief. Hun taak kwam overeen met die van hun calvinistische collega's. Naast de reeds vermelde zes oudsten leverden de bescheiden van de Antwerpse Vierschaar ons de namen op van dertien doopsgezinde ambtsdragers die in de periode 1550-1566 vervolgd werden. De precieze aard van de uitgeoefende functie wordt daarin slechts bij uitzondering gespecificeerd. Uit andere bronnen is ons nog de figuur bekend van de Zeeuwse vermaner Govert Jaspersz, die van 1560 tot 1567 in Antwerpen woonde en van daar uit ook geregeld zijn geloofsgenoten in Mechelen, Vilvoorde en Brussel bezocht.[86]

Het anabaptisme kende geen opleidingsinstituten voor zijn oudsten en leraars die het Woord Gods moesten uitdragen. De idee van zulke instituten botste immers met het doopsgezinde principe van het universele priesterschap, waardoor elke gelovige een godgeleerde werd. De ambtsdragers moesten door persoonlijke studie een solide kennis van de bijbel, en vooral van het Nieuwe Testament, verwerven. Verder werd van hen in moreel en ethisch opzicht een onberispelijke levensstijl verwacht.[87] Opvallend is tevens dat we onder de doopsgezinde ambtsdragers die in de periode 1550-1566 in Antwerpen vervolgd werden, op één mogelijke uitzondering na geen gewezen priesters of monniken aantreffen, wat sterk contrasteert met de situatie die we bij de Antwerpse gereformeerden vaststelden.[88]

Over de omvang van de Antwerpse broederschap tasten we volledig in het duister. Predikaties waaraan honderden toehoorders deelnamen, waren er aan doopsgezinde zijde in elk geval niet. Alles lijkt erop te wijzen dat de doopsgezinden veiligheidshalve eerder opteerden voor geheime samenkomsten waarop maximaal enkele tientallen geloofsgenoten elkaar troffen. Inquisiteur Titelmans meende in 1561 te weten dat de doopsgezinden in Antwerpen voor de viering van hun Avondmaal wel 25 tot 30 verschillende samenkomsten dienden te organiseren.[89] Ook het relatief hoge aantal ambtsdragers (twaalf) dat in februari 1566 verbannen werd, wijst op een respectabele omvang van de gemeente.[90] Het belang van de Antwerpse broederschap blijkt onmiskenbaar uit het feit dat zij reeds vanaf de vroege jaren vijftig als een steunpunt en bruggenhoofd fungeerde voor de doopsgezinde kernen in Brabant en Vlaanderen. In het hertogdom Brabant zorgde de reeds vermelde Govert Jaspersz vanaf ca. 1560 in zuidwaartse rich-

ting voor de verbindingslijnen met de doopsgezinde broeders in Mechelen, Vilvoorde en Brussel. Dat de doopsgezinde gemeenschap in de hoofdstad sterk aangewezen was op Antwerpen, wordt eveneens geïllustreerd door de Brusselse doopsgezinden die er een schuiloord vonden of er predikaties gingen bijwonen.[91] Redelijkerwijze mogen we aannemen dat ook de doopsgezinde kern in 's-Hertogenbosch nauwe relaties met de Antwerpse broederschap onderhield, maar het schaarse bronnenmateriaal laat ons hierover in het ongewisse.[92] Voor het graafschap Vlaanderen is de situatie duidelijker, vooral dankzij het werk van Johan Decavele, die stelt dat Antwerpen omstreeks 1550 het bruggenhoofd werd waarlangs de doperse beweging opnieuw ingang vond in Vlaanderen. Oudsten als Gillis van Aken, Hans Busschaert, Joachim Vermeeren en wellicht ook Joost Verbeke trokken periodiek vanuit Antwerpen naar Vlaanderen. Nog belangrijker was dat Vlaamse doopsgezinden die in de Antwerpse gemeente verbleven hadden en er de doop ontvangen hadden, nadien terugkeerden naar hun vroegere woonplaatsen om er de doopsgezinde leer te verspreiden. Voor steden en plaatsen als Gent, Brugge, Wervik en het Westkwartier kon het belang van dergelijke leerverkondigers vastgesteld worden. Bovendien vond er vanuit die plaatsen een georganiseerde emigratie plaats naar Antwerpen.[93] Terloops dient ook opgemerkt te worden dat de kleine doopsgezinde kern in Doornik nauwe contacten onderhield met Gent en Antwerpen.[94]

De aantrekkingskracht van het Antwerpse anabaptisme blijkt duidelijk uit zijn geografische rekruteringsveld. Van de 196 doopsgezinden die in 1550-1566 in Antwerpen werden vervolgd, konden we in 118 gevallen (60 percent) de plaats van herkomst achterhalen.[95] Slechts van tien vervolgden wordt expliciet vermeld dat zij in Antwerpen geboren waren of er reeds geruime tijd woonden. Verder komen, gegroepeerd per gewest, voor: 16 uit het hertogdom Brabant of 26 wanneer we de tien Antwerpenaars meetellen, 49 uit het graafschap Vlaanderen, vijf uit de Waalse gewesten, dertien uit de Noord-Nederlandse gewesten (Holland 6, Zeeland 2, Utrecht 1, Gelre 2 en Overijssel 2), twaalf uit het prinsbisdom Luik, drie uit het graafschap Horne, tien uit het Duitse Rijk en één uit Spanje. Op basis van deze gegevens blijkt dat de doopsgezinde beweging te Antwerpen in hoofdzaak een aangelegenheid was van immigranten. Wel moeten we er rekening mee houden dat de Antwerpse herkomst niet in alle gevallen vermeld werd en dat de Antwerpse justitie haar eigen burgers meer ontzag dan de inwijkelingen. Bovendien was de immigratie in het zestiende-eeuwse Antwerpen een algemeen verspreid fenomeen dat de demografische expansie mogelijk maakte.

Uit de herkomst van de ingeweken doopsgezinden blijkt tevens dat het anabaptisme een veel wijder rekruteringsveld had dan het calvinisme, dat in Antwerpen vooral inwijkelingen uit Vlaanderen en de Waalse gewesten aan-

aant.

trok. Het graafschap Vlaanderen leverde Antwerpen veruit het grootste contingent doopsgezinden. Kernpunten werden daarbij gevormd door de Gentse broederschap en de Zuid-Vlaamse Leiestreek met respectievelijk veertien en achttien eenheden. Ook uit de Noord-Nederlandse provincies, Holland voorop, trok Antwerpen doopsgezinden aan. De rekrutering in oostelijke richting is zo mogelijk nog opvallender, met twaalf vertegenwoordigers uit het prinsbisdom Luik en tien uit het Duitse Rijk. Deze laatsten waren nagenoeg allen afkomstig uit de aan de Nederlanden grenzende gebieden zoals het Land van Kleef en Gulik en het Keulse, waar zich in de jaren vijftig en zestig een opbloei van de doopsgezinde beweging manifesteerde.[96] Daarentegen waren slechts weinig in Antwerpen vervolgde doopsgezinden afkomstig uit de Franstalige gewesten. We tellen slechts vijf doopsgezinden van beneden de Nederlandse taalgrens: twee uit Douai, twee uit Doornik en één uit Jumet. Daaraan moeten we nog minstens drie Walen toevoegen die zich pas na een verblijf te Gent in Antwerpen vestigden. Hoewel de Franstaligen binnen het Antwerpse anabaptisme een duidelijke minderheid vormden, heeft de doopsgezinde beweging wel degelijk de taalbarrière doorbroken.[97] Dit bleek reeds uit het optreden van de Franstalige calvinisten in Antwerpen, die zich moesten verweren tegen de doperse concurrentie. Ook de drukpers biedt in dit opzicht een indicatie. In 1567 verscheen bij de Antwerpse drukker Gilles Coppens van Diest een *Traicté de quelques poincts de la sincere religion Chrestienne* van de doopsgezinde leider Dirk Philips, waarin de voornaamste leerstellingen van het anabaptisme werden samengevat.[98] Zonder een potentieel koperspubliek was de publicatie van zo'n Franstalig traktaat zinloos geweest. Vermelden we ten slotte nog dat zich in 1557 in het Friese Harlingen een uit Antwerpen geëmigreerde groep doopsgezinden gevestigd had, onder wie een aantal Franstaligen, zoals Jacques d'Auchy, die in 1559 terechtgesteld werd.[99]

Vervolgd en opgejaagd door de overheid legden de doopsgezinden een bijzonder sterke mobiliteit aan de dag. Verscheidene doopsgezinden hadden bij hun aankomst in Antwerpen reeds heel wat omzwervingen achter de rug, en anderen trokken na een verblijf in de metropool naar betere oorden. Ook in Emden en Londen hielden zich gevluchte doopsgezinden op.[100] Door dit alles werden de plaatselijke gemeenten voortdurend vernieuwd door van elders afkomstige broeders. Dat men bij de circulatie van doopsgezinde ideeën en personen gebruik kon maken van commerciële en professionele netwerken, blijkt nog uit de verklaring die de gevangengenomen Pierre Heuzeck omstreeks 1563 aflegde in Nieuwkerke: ‘Secht hoe dat Cools Boye, cardemakere, hem hout te Londen, dicwils over commende te Doornicke om gaerene, wiens broedere ghenaempt Jan Boye, erdoopere, wonachtich es in Vrieslant, facteur aldaer vande gheene makende de smallekens, die dicwils 200 smallekens tAntwerpen overbryngen.’[101] Daarnaast

Tabel 5.2: Professionele structuur van te Antwerpen vervolgde doopsgezinden, 1550-1566

beroepscategorie	aantal personen	%	% in 1584-1585
ambachtelijke beroepen	78	76,4	47,8
kunstnijverheid	8	7,8	4,6
intellectuele beroepen	1	0,9	3,0
handel en transport	13	12,7	38,6
overheid en administratie	1	0,9	3,1
overige	1	0,9	1,9
totaal	102		

Bron: Prosopografie.

hoopten vele doopsgezinden ongetwijfeld dat de anonimiteit van een grootstad, waarin dagelijks een groot aantal handelaars en andere lieden kwamen en gingen, hun de nodige bescherming zou bieden.

Wat de professionele situatie van de 196 vervolgde doopsgezinden betreft, konden we in 102 gevallen (52 percent) het beroep achterhalen (cf. tabel 5.2). De ambachtelijke sector blijkt met 76 percent volledig dominant. Daarentegen ontbreken beroepen die een intellectuele opleiding veronderstellen. Dit laatste is typerend voor het anabaptisme, niet alleen in de Nederlanden maar ook daarbuiten.[102] Precies de helft van de Antwerpse doopsgezinden kunnen we onderbrengen in drie beroepscategorieën, namelijk de sectoren kleding (10,7 percent), textiel (22,5 percent) en bouw (16,6 percent). Daarmee zijn de arbeiders uit de textiel- en meer nog de bouwsector duidelijk oververtegenwoordigd ten opzichte van de globale beroepsstructuur van de stad. Tevens dient te worden opgemerkt dat het sterke aandeel van het bouwbedrijf fel contrasteert met de situatie bij het calvinisme, waar we zo goed als geen metselaars, timmerlieden of andere bouwvakkers aantreffen. Binnen de brede textielsector treffen we zowel vertegenwoordigers aan uit de traditionele wolnijverheid als uit de linnen-, tapijt- en zijdenijverheid. In de beroepscategorie van de kleding treden de kleermakers met acht vertegenwoordigers sterk op de voorgrond. Met elf percent is de commerciële sector sterk ondervertegenwoordigd. Drie doopsgezinden uit deze branche worden aangeduid als ‘koopman’, zonder verdere precisering. Verder komen nog een garenkoopman, een koopmanpeltier (handelaar in bont en pels), een kramer, twee oudkleerkopers, twee leerverkopers en een vettewarier (verkoper van olie en kaarsen) voor. Ook hier zien we een contrast met het calvinisme, waar de commerciële sector veel sterker vertegenwoordigd is. Toch tonen deze gegevens aan dat de doopsgezinde beweging wel degelijk doordrong

in de commerciële sector. De aanwezigheid van vijf edelsmeden en drie schilders wijst erop dat het

Tabel 5.3: Vermogenspositie van te Antwerpen vervolgde doopsgezinden, 1550-1566

	aantal personen	**%**
geen goederen	92	72,4
1 - 19 gl.	20	15,7
20 - 49 gl.	6	4,7
50 - 99 gl.	6	4,7
100 - 199 gl.	1	0,7
≥ 200 gl.	2	1,5
totaal	127	

Bron: Prosopografie.

anabaptisme in deze fase ook bij meer gespecialiseerde en artistiek georiënteerde ambachten aanhangers vond.

Via de geconfisqueerde goederen zijn we voor 127 gevallen (65 percent) ingelicht over de vermogenspositie van de vervolgde doopsgezinden. Tabel 5.3 toont aan dat de overgrote meerderheid van de vervolgde doopsgezinden, namelijk 72 percent, bezitlozen waren. Van 35 doopsgezinden werden roerende goederen geconfisqueerd, maar in de meeste gevallen bedroeg de waarde ervan niet meer dan twintig gulden. Slechts drie vervolgden beschikten over een roerend vermogen dat de honderd gulden overschreed, namelijk de leerverkoper Hendrik Dachos, de koopman-peltier Pieter Janssen en Maeyken de Corte. In geen enkel geval werden onroerende goederen geconfisqueerd. Het zeer geringe vermogen van de meeste doopsgezinden werd mede in de hand gewerkt door de gedwongen mobiliteit, waardoor zich geen permanente en plaatsgebonden vermogensopbouw kon ontwikkelen. Toch mogen we hieruit geen eenzijdige conclusies trekken en ons het anabaptisme voorstellen als het exclusieve terrein van de armen. Ten minste negen in Antwerpen vervolgde doopsgezinden bezaten een roerend vermogen dat het jaarloon van een ongeschoold arbeider overschreed.[103] De leerverkoper Hendrik Dachos, de koopman-peltier Pieter Janssen en de kooplieden in textielwaren François Spierinck, Isaac Stollaert (tevens boekencolporteur) en Lenaart Pluvier waren zeker geen onvermogende figuren. De zijdehandelaar Lenaart Pluvier liet wel geen goederen na, maar hij behoorde tot een welgestelde familie en alles wijst erop dat hij net vóór zijn arrestatie zijn bezittingen in veiligheid had gebracht. De socioprofessionele gegevens tonen bijgevolg aan dat de doopsgezinde gemeente in Antwerpen voor het grootste gedeelte uit bezitlozen bestond, maar bevestigen dat er eveneens ruimte was voor sociaal beter gesitueerden.

Onder de 196 vervolgde doopsgezinden waren er 139 mannen en 57 vrouwen. Mannen waren met andere woorden met 71 percent sterk in de

aant.

meerderheid, een situatie die ook elders werd vastgesteld.[104] Het mannelijk overwicht werd voor een deel in de hand gewerkt door het karakter van de repressie. De leiders van de gemeente, zoals oudsten, leraars, diakens en weetdoeners, werden immers speciaal geviseerd. Niettemin blijkt het anabaptisme een grotere aantrekkingskracht uitgeoefend te hebben op de vrouwen dan het calvinisme. Onder de 86 calvinisten die in de jaren 1550-1566 vervolgd werden, waren er amper acht vrouwen (9 percent). Verscheidene doopsgezinden waren via familiale relaties aan elkaar verbonden. Minstens 63 personen, of 32 percent van alle vervolgden, hadden nog één of meer familieleden die door de repressie getroffen werden. Hieronder bevonden zich 23 echtparen, negen broers of zussen en verder nog enkele niet nader bepaalde familierelaties. Velen onder hen werden in elkaars aanwezigheid gearresteerd, wanneer de schout bijvoorbeeld een geheime vergadering of een woonhuis overviel. Familiale en vriendschappelijke banden waren erg belangrijke kanalen voor de verspreiding van het doopsgezinde geloof, en het clandestiene gemeenteleven veronderstelde van de onmiddellijke omgeving een strenge discipline en solidariteit.

Over de religieuze opvattingen van de vervolgde doopsgezinden vernemen we erg weinig. De vonnissen van de Antwerpse Vierschaar zijn erg beknopt en verwijzen in de meeste gevallen slechts naar de verwerping van de kinderdoop. De getuigenis van enkele doopsgezinden leert ons hoe de volwassenendoop werd ervaren als het resultaat van een inwendig bekeringsproces. Een oudste of bisschop had Martha van Trogney vermaand ‘dat zij soude moeten hergeboren wordden eer zij den gheest goids soude mogen ontfaen ende datter anders gheenen wech en was om teeuwiger salicheyt te mogen geraken, haer voirts onderwijsende dat zij in groote affgoderye leefde ende tot dyen dage altijts den duyvel geaenbeit hadde’.[105] Verschillende gegevens wijzen erop dat de kleinschalige vergaderingen waarop een leraar een vermaning of predikatie hield, een centrale schakel vormden in het doopsgezinde gemeenteleven. Hendrik de Raymakere verhaalt hoe hij tweemaal een dergelijke vergadering bijwoonde in een bos buiten Antwerpen. De eerste maal waren er twintig à vijfentwintig personen verzameld, de tweede maal zestien. Deze samenkomsten duurden respectievelijk meer dan één en bijna twee uur. Iemand las daarbij voor uit het Nieuwe Testament en toonde vervolgens aan dat men niet naar de kerk hoefde te gaan en dat de doop vernieuwd moest worden.[106] Uit de martelaarsliteratuur blijken vooral de grondige Schriftkennis en de bereidheid van de vervolgden om in navolging van Christus het aardse leven omwille van het geloof te verzaken.[107] Deze lijdzaamheid was een van de fundamentele karaktertrekken van het anabaptisme. In de martelaarsboeken werd de martelaarsdood als een teken van het ware geloof voorgehouden aan de gelovige broeders, die hierin troost en sterkte moesten vinden.[108] Dat de martelaarsliteratuur in-

speelde op een praktische noodzaak, blijkt wel uit het feit dat in de periode 1550-1566 29 doopsgezinden - of vijftien percent van alle vervolgden - berouw vertoonden en hun geloof afzwoeren.[109]

Sporen van scheuringen binnen de doopsgezinde gemeente in Antwerpen treffen we niet aan in het beschikbare bronnenmateriaal. Vooral het streven naar de heiligheid van de broederschap, de gemeente 'zonder vlek of rimpel', en de vraag hoe ver de oudsten en leraars daarbij mochten gaan in het hanteren van de ban, zorgden in de geschiedenis van het Nederlandse anabaptisme voor spanningen en afsplitsingen.[110] Zo ontstond ca. 1557 de afsplitsing der Waterlanders - genoemd naar een plaats in noordelijk Holland - als een reactie tegen een te strakke banpraktijk.[111] De Antwerpse leraar Herman van den Greyn, die in 1560 een traktaat in druk liet verschijnen waarin hij de houding van Menno Simons en Dirk Philips aangaande de ban weerlegde, wordt traditioneel voorgesteld als een van de vooraanstaande leiders van de Waterlanders[112], maar er zijn geen indicaties dat er toen reeds een afgescheiden Waterlandse gemeente bestond in Antwerpen.

De Lutheranen: een apart verhaal

Het lutheranisme stond te Antwerpen in de jaren vijftig en zestig volledig in de schaduw van het calvinisme en het anabaptisme. Nochtans hadden de ideeën van Maarten Luther zich in de internationale handelsmetropool vlug verspreid en bestegen op 1 juli 1523 twee Antwerpse augustijner monniken, Hendrik Voes en Jan van Essen, als eerste martelaren in Brussel de brandstapel. Het Antwerpse klooster van de augustijnen onderging een duidelijke invloed van de ordebroeder uit Wittenberg en de talrijke Luther-drukken die in Antwerpen het licht zagen, bevestigen de belangstelling die zijn denkbeelden er genoten. Hoewel na de ontmanteling van het augustijnerklooster een leidinggevend en samenbindend instituut ontbrak en centrifugale krachten de bovenhand namen, bestond omstreeks 1525 in Antwerpen een lutherse gemeenschap die nauwe contacten onderhield met Wittenberg. We gebruiken daarbij bewust de term 'gemeenschap', want ondanks de aanzetten tot gemeentevorming blijkt er geen echt georganiseerde gemeente met een geïnstitutionaliseerd karakter bestaan te hebben. In privé-woonhuizen hadden geregeld samenkomsten van kleine groepjes gelovigen plaats, waarop de Schrift werd gelezen en werd voorgelezen uit Luthers prekenverzameling, de *Postille*.[113] Over de vraag hoe ver men kon gaan bij de organisatie van het liturgische en sacramentele leven, rezen echter meer dan eens vragen. Zo richtte een Antwerps lutheraan, Leonard Munssoor, zich in 1531 in naam van enkele broeders tot Luther met de vraag of het geoor-

aant.

loofd was op geheime vergaderingen (‘secreta conventicula’) het Avondmaal te vieren.[114] Hoewel het antwoord van Luther niet bewaard bleef, weten we op grond van latere documenten dat hij in negatieve zin reageerde. Nog omstreeks 1544 liet Maarten Luther de Antwerpse broeders weten dat geheime predikaties geenszins toegelaten waren. Een huiskerk waar predikanten in het geheim zouden preken, dopen en andere sacramenten toedienen, moest als des duivels vermeden worden. Dergelijke heimelijke predikaties waren volgens de hervormer uit Wittenberg ‘seditieus’ en moesten worden geassocieerd met ‘rotten ende secten’. Wel was het de huisvaders toegestaan een gewone ‘huijskercke oft huijspredicatie’ te houden waarbij ze zich konden bedienen van de bijbel, de *Postille* en de kleine en grote catechismus. Diegenen die zich daarmee niet konden verzoenen, moesten uitwijken naar plaatsen waar zij hun geloof wel openlijk konden belijden.[115]

Deze strakke houding van Luther hield nauw verband met zijn opvattingen over gehoorzaamheid tegenover de wereldlijke overheid. Een openbaar kerkelijk ambt kon slechts uitgeoefend worden door diegenen die daartoe door de wettelijke overheid waren geadmitteerd.[116] Om die reden konden de ‘papisten’, de rooms-katholieke geestelijken met andere woorden, geldig dopen en sacramenten toedienen, zolang ze daarbij maar de ‘substantialia’ eerbiedigden.[117] Volgens het *Bedencken* weken na de vermaning van Luther ‘veel vrome christenen’ uit naar Bremen, Hamburg, Lübeck en andere plaatsen. We mogen dan ook aannemen dat omstreeks het midden van de zestiende eeuw de nog in Antwerpen woonachtige lutheranen voor dopen, huwelijken en begrafenissen gebruik maakten van de diensten van de katholieke Kerk en hun geloof verder beleden in de besloten huiskring. Het hoeft nauwelijks te worden onderstreept dat de lutherse gemeenschap op die manier in een periode van religievervolging en toenemende confessionalisering veel slechter uitgerust was dan de goedgeorganiseerde gereformeerden en doopsgezinden.

Een glimp van het lutherse leven in Antwerpen vangen we op in de briefwisseling die enkele vooraanstaande Antwerpse lutheranen in de jaren vijftig voerden met de Duitse predikant en theoloog Joachim Westphal.[118] Guilielmus Nicolai was uit Brussel afkomstig en Alexander Bruchsalius was een Antwerps goudsmid die na 1553 Antwerpen verliet, in 1555 in Hamburg en nadien in Bremen verbleef. Uit hun brieven blijkt vooral een constante bezorgdheid over de opmars van de ‘secta sacramentariorum’, waarmee zij de gereformeerden bedoelden. In de strijd tegen Calvijn en zijn aanhangers riepen zij bekende lutherse theologen als Johannes Aepinus, Joachim Westphal en Matthias Flacius te hulp. Hun geschriften moesten een dam opwerpen tegen de groeiende gereformeerde invloed.[119] Bij Westphal waren beide Antwerpse lutheranen met hun verzoek aan het goede adres. In de tweede Avondmaalsstrijd, die in 1551 uitbrak en draaide

rond de reële aanwezigheid van Christus in de Eucharistie, trad hij immers op de voorgrond als een fel tegenstander van Calvijn. Binnen het lutherse protestantisme toonde Westphal zich een aanhanger van de gnesio-lutheranen, een groep theologen die de erfenis van Maarten Luther zo getrouw mogelijk wilden bewaren en onder meer in Matthias Flacius een radicaal aanvoerder vonden. Zij stonden tegenover de meer 'liberale' philippisten, volgelingen van Philip Melanchton, die door hun tegenstanders smalend crypto-calvinisten werden genoemd. De universiteit van Jena en een aantal noordelijke Hanzesteden als Hamburg en Lübeck waren belangrijke steunpunten van de gnesio-lutherse richting.[120] Uit de briefwisseling van Bruchsalius en Nicolai blijkt bijgevolg dat minstens een deel van de in Antwerpen gebleven lutheranen aanleunde bij de orthodoxe gnesio-lutheranen, wat niet verwonderlijk is aangezien de strijd met de Antwerpse gereformeerden noopte tot een duidelijke confessionele profilering. Geregeld werden geschriften en boeken van lutherse strijdtheologen naar Antwerpen gezonden. Hierin speelde de vanuit Lübeck opererende boekencolporteur Lieven de Paepe een belangrijke rol, en ook de schilder Cornelis Bökel en de beeldhouwer Christiaen van Velthoven, beiden uit Antwerpen en werkzaam in Hamburg, fungeerden als tussenschakels bij de toezending van lutherse literatuur.[121] De Antwerpse lutheranen droegen verder bij in het onderhoud van studenten die aan Duitse universiteiten studeerden. Johannes Ysdonck, een gewezen monnik uit Antwerpen, studeerde in 1559 theologie te Jena en kreeg vanuit Antwerpen geld toegestuurd door Alexander Bruchsalius en andere 'maecaenates'. Ysdonck was een overtuigd Flaciaan en studeerde niet toevallig aan de streng lutherse universiteit van Jena. In 1560 ging hij vanuit Bremen naar Wezel, waar hij nog in 1563-1564 kinderen van uitgeweken Antwerpenaars onderwees.[122] In die laatste stad verbleef sinds 1562 nog een ander bekend lutheraan uit Antwerpen: Filips van Wesenbeke, de broer van stadspensionaris Jacob van Wesenbeke.[123] Wezel was voor de Antwerpse lutheranen ook belangrijk als drukkerscentrum. De uit Antwerpen afkomstige Hans de Braeker drukte er van 1558 tot 1565 verscheidene werken van streng lutherse signatuur.[124]

Over de omvang en de socioprofessionele samenstelling van de lutherse gemeenschap tasten we volledig in het duister. Doordat de in Antwerpen gebleven lutheranen zich uiterlijk conformeerden aan de katholieke Kerk, ontweken zij de repressie waarvan de schriftelijke neerslag ons aan gereformeerde en doopsgezinde zijde kostbare informatie opleverde. Onder de personen die in de periode 1550-1567 in Antwerpen wegens ketterij vervolgd werden, treffen we slechts twee lutheranen aan: Jan metter Eeren en Olivier de Bock.

Stedelijke overheid versus Protestantisme: de repressie

De levenskansen van de protestanten hingen in grote mate af van de houding die de overheden aannamen bij de bestraffing van de ketterij. De Antwerpse stedelijke overheid heeft van bij de aanvang gepoogd een voorzichtig beleid te voeren dat erop gericht was de commerciële belangen van de metropool veilig te stellen. De stadsmagistraat was er zich terdege van bewust dat een dergelijk beleid slechts gewaarborgd was wanneer hij het monopolie van de repressie behield. Die zienswijze botste echter meermaals met de politiek van de centrale regering, die een krachtdadiger aanpak voorstond.[125]

De positie die de Antwerpse stadsbestuurders innamen, kwam duidelijk tot uiting naar aanleiding van het eeuwige edict - beter bekend als het 'bloedplakkaat' - dat Karel V op 29 april 1550 uitvaardigde voor zijn Nederlandse gewesten. Dit plakkaat vatte alle vroegere verordeningen samen en voegde er nog een aantal strengere bepalingen aan toe. Voor de centrale regering bleef dit plakkaat het richtsnoer voor de repressiepolitiek inzake ketterij, ook tijdens de regeringsperiode van Filips II.[126] In Antwerpen veroorzaakte het nieuws over dit plakkaat onmiddellijk grote consternatie. Vooral de bepalingen dat de plaatselijke overheden geloofsinquisiteurs moesten toelaten en dat iedere immigrant een certificaat van rechtgelovigheid, opgesteld door de pastoor van zijn plaats van herkomst, moest voorleggen, werden ervaren als een reële bedreiging. Het eeuwige edict werd in Antwerpen en in de andere Brabantse steden niet gepubliceerd en na een lange campagne van lobbying, waarbij men vooral de landvoogdes Maria van Hongarije bewerkte, werd het edict vervangen door een nieuw plakkaat van 25 september, dat in Antwerpen op 5 november 1550 afgekondigd werd. De plicht een attestatie van rechtgelovigheid voor te leggen gold niet meer voor vreemde handelaars en in de plaats van 'inquisiteurs' werd nu gesproken over 'geestelijke rechters'.[127] Het plakkaat van 25 september 1550 werd voortaan tweemaal per jaar in Antwerpen gepubliceerd, op 24 juni en op kerstavond. In de praktijk behield de stadsmagistraat echter de controle over de kettervervolging.[128] De Antwerpse wethouders toonden zich steeds bijzonder alert wanneer geruchten opdoken over de invoering van de inquisitie en lieten niets onverlet om een vermindering van hun rechtsmacht af te wenden.[129] Dit blijkt treffend uit het jurisdictiegeschil dat de magistraat in 1559-1562 uitvocht met de inquisiteur Pieter Titelmans en uit het verzet tegen de in Antwerpen geplande bisschopszetel, die geassocieerd werd met de introductie van de inquisitie.[130] Een nieuwe golf van verzet tegen een mogelijke invoering van de 'Spaanse inquisitie' ontstond eind 1565, toen de Raad van Brabant naar aanleiding van de brieven uit het bos van Segovia de Brabantse steden aanspoorde tot een harde aanpak van de ketterij.[131]

Tabel 5.4: Vervolging van doopsgezinden, calvinisten en andere ketters te Antwerpen, 1550-1566

	executies		verbanning		andere[a]		
	C	**D**	**C**	**D**	**C**	**D**	**totaal**
1550		2			1		3
1551	1	8			1	2(2)[b]	12
1552		6			3		9
1553		5					5
1554							
1555		7					7
1556		3			5(5)		8
1557		13			1(1)		14
1558	2	22	36	2		1	63
1559	5	17	4		16(2)	9(1)	51
1560		17	2		2	4(2)	25
1561	2	6			4(3)	6(3)	18
1562		11	3	2	6(2)	5(5)	27
1563	2				1(1)	5(5)	8
1564	1		3		2(1)	1(1)	7
1565	1				2(2)		3
1566				38		7(7)	45
s.d.					1		1
totaal	14	117	48	42	45	40	306(302)[c]

Bron: Prosopographie.

Noot: C = calvinisten of andere ketters; D = doopsgezinden

a Omvat vrijspraken, gratieverleningen, uitbraak uit de gevangenis of resultaat van de rechtspleging onbekend.
b Gratieverleningen werden tussen haakjes geplaatst.
c Het totaal aantal vonnissen bedraagt 306, hoewel slechts 302 personen vervolgd werden. Eén calvinist was verbannen in 1560 en kreeg gratie in 1563; één doopsgezinde werd verbannen in 1558 en 1562; twee doopsgezinden kregen zowel in 1551 als in 1561 gratie.

Conform aan deze koninklijke brieven moesten de ketterijplakkaten stipt onderhouden worden en aan geestelijke rechters moest hiertoe de nodige bijstand verleend worden. De Antwerpse stadsbestuurders lieten dadelijk een grondig onderzoek instellen naar de privileges en de in het verleden gevolgde rechtspraktijk. Antwerpen, de andere hoofdsteden van het hertogdom en de Raad van Brabant kwamen tot de conclusie dat inquisiteurs sedert 1529 in Brabant geen jurisdictie hadden uitgeoefend over wereldlijke personen.[132] Uiteindelijk bleef alles bij het oude.

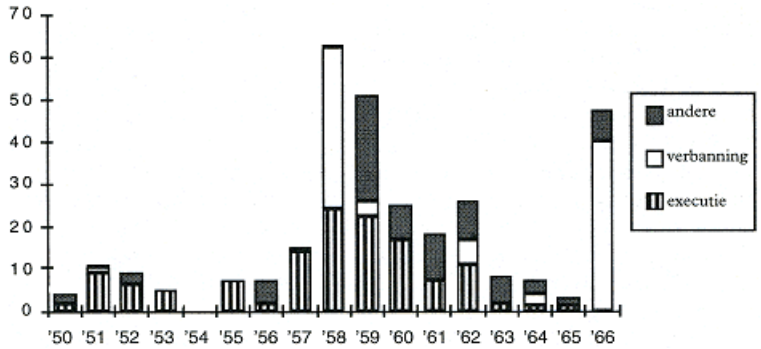

GRAFIEK 5.1: Vervolging van protestanten te Antwerpen, 1550-1566. Evolutie volgens toegepaste straf
Bron: Zie tabel 5.4.

Tabel 5.4 geeft een overzicht van de resultaten van het door de Antwerpse stadsmagistraat gevoerde vervolgingsbeleid, terwijl grafiek 5.1 het chronologische verloop van de rechtspleging weergeeft. Uit deze gegevens blijkt ten eerste dat vooral de doopsgezinden door de vervolgingen werden getroffen: onder de 302 vervolgden vinden we 196 doopsgezinden (65 percent) tegenover 106 calvinisten en andere 'ketters', van wie we er 86 (81 percent) met zekerheid als calvinist konden identificeren. De tegen de calvinisten gerichte repressie kwam pas goed op gang vanaf 1558. Vóór dat jaar werd slechts één gereformeerd protestant terechtgesteld, namelijk de predikant Jan van Ostende. Verder liepen alle gevallen van niet-doperse ketterij vóór 1558 uit op een vrijspraak of een gratieverlening. Opvallend is tevens dat het proces van de vijf ketters die in 1550-1552 werden vrijgesproken, geregeld werd uitgesteld, onder meer wegens ziekte van de dienstdoende schepenen. Dit laten aanslepen van de rechtsprocedure wijst op de geringe bereidheid van de wethouders om kordaat op te treden tegen dergelijke ketters. Hoewel de geloofsvervolging in 1558 een piek kende en daarbij veel calvinisten getroffen werden, is het toch opvallend dat bij deze laatsten steeds meer banvonnissen dan executies voorkwamen, terwijl dit bij de doopsgezinden net omgekeerd was. Na 1562 vertoonde de repressie een duidelijke terugval. Er werd zelfs geen enkel doodvonnis meer uitgesproken tegen doopsgezinden, hoewel er nog verscheidenen werden gearresteerd. In 1566 vertoonde de vervolgingsstatistiek een sterke stijging, maar die moet nagenoeg volledig op rekening worden geschreven van de 38 doopsgezinden die in dat jaar werden verbannen. Er dient tevens op gewezen te worden dat voor berouwvolle ketters de mogelijkheid tot gratieverlening be-

stond. Hoewel reeds vóór 1556 sporadisch genade werd verleend aan ketters, kwamen gratieverleningen vooral voor nadat keizer Karel aan de verschillende Nederlandse gewesten had laten weten dat het de vervolgende rechtsinstanties toegestaan was smeekschriften van berouwvolle protestanten over te maken aan de centrale regering.[133] In de periode 1556-1566 werd aan 39 in Antwerpen gevangengenomen ketters (22 doopsgezinden en 17 gereformeerden of andere ketters) gratie verleend. Dit wil zeggen dat dertien percent van alle vervolgingen op een gratieverlening uitliep, een percentage dat oploopt tot achttien wanneer men alleen de gevangengenomen personen in rekening brengt en de verbannenen buiten beschouwing laat.[134] De gratie werd verleend door de landvoogd in samenspraak met de Geheime Raad, nadat voorafgaandelijk het advies was ingewonnen van de Antwerpse magistraat, de Raad van Brabant en een geestelijk inquisiteur.[135]

Hoe moeten we de repressie van het Antwerpse stadsbestuur evalueren? Ondanks het voorzichtige beleid van de stadsmagistraat mag de balans van de repressie toch zwaar worden genoemd. In de periode 1550-1566 werden in Antwerpen 131 personen wegens ketterij terechtgesteld, een aantal dat door geen enkele andere stad in de Nederlanden geëvenaard werd.[136] Antwerpen was weliswaar de stad met veruit het grootste inwoneraantal in de Nederlanden, maar dat neemt niet weg dat de impact van elke terechtstelling reëel was. Het is wel typerend dat 89 percent van alle doodvonnissen betrekking had op doopsgezinden, een situatie die we ook in Gent en elders in de Nederlanden vaststellen. De volgelingen van Menno Simons waren in deze periode wel het odium van revolutionaire gewelddadigheid kwijtgeraakt, maar hun afkeer van de zondige wereld en van de onchristelijke overheid plaatste hen in de marginaliteit. Hun weigering wapens te dragen en de eed af te leggen kon door de machthebbers bovendien worden geïnterpreteerd als een uiting van burgerlijke ongehoorzaamheid. Hierdoor kon de overheid deze voor het grootste deel ‘kleine luyden’ makkelijk vervolgen zonder daarbij de weefsels van de stedelijke samenleving te ontredderen. Tegenover de meer respectabele calvinisten legde de stadsmagistraat daarentegen een grotere omzichtigheid aan de dag. Het relatief geringe aantal doodvonnissen, het rekken van de processen en het eveneens geringe aantal confiscaties getuigen hiervan. Zeker in een handelsstad als Antwerpen moest het wapen van de confiscatie met omzichtigheid gehanteerd worden.[137] De centrale regering klaagde geregeld over het lakse optreden van de wethouders en ook de schout kon niet steeds rekenen op voldoende medewerking van het stadsbestuur.[138] Vooral de wijkmeesters en de ambachten toonden zich in de Brede Raad bijzonder terughoudend bij verzoeken tot ontpoortering van ketterse burgers.[139]

De repressie tegen de calvinisten kwam vooral op gang na het openbare

aant.

optreden van Adriaan van Haemstede eind 1558, dat op de Antwerpse wethouders en de centrale overheid een diepe indruk had gemaakt. De centrale regering twijfelde er niet aan dat de volgelingen van 'la detestable secte du prescheur van Haemstede sont si pernicieulx et seditieulx que les anabaptistes' en zond daarom twee commissarissen van de Raad van Brabant naar Antwerpen om de nodige informatie te verzamelen.[140] In een uitvoerig vertoog aan de commissarissen beklemtoonden de deken en de kanunniken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel de stoutmoedigheid van de ketters in Antwerpen.[141] De stadsmagistraat zag zich in die omstandigheden genoodzaakt kordater op te treden. Reeds op 20 december 1558 werden 36 calvinisten ingedaagd en in januari-februari 1559 bestegen vier calvinisten de brandstapel.[142] Vanaf de jaren zestig nam de vervolgingsijver van de Antwerpse stadsbestuurders tegenover de niet-doopsgezinde ketters echter duidelijk af, zoals blijkt uit de lang aanslepende zaak van de Genuese makelaar Agostino Boazio. Op 24 januari 1564 besliste de Vierschaar uiteindelijk tot een vrijspraak, hoewel de schout de overtreding van de plakkaten voldoende bewezen achtte en de landvoogdes en de koning aangedrongen hadden op een strenge bestraffing.[143] Het besluit van de stadsmagistraat was ongetwijfeld mee ingegeven door de bezorgdheid om beroering in het internationale koopliedenmilieu te vermijden. Ook de schout toonde zich niet steeds even ijverig. Toen op een avond in oktober 1563 in de Keizerstraat een vergadering van wel vierhonderd gereformeerde bijbellezers werd gesignaleerd en de landvoogdes aandrong op een nader onderzoek, antwoordde Jan van Immerseel dat hij het bericht niet kon bevestigen, 'comme aussy la rue estant tant habitée de gens de bien et qualité, et en laquelle le bourgemestre mesme est demourant, nest lieu propice pour si publicquement y tenir assemblées'.[144] Alles wijst er echter op dat de maatschappelijke positie van de betrokken calvinisten de schout voor een doortastend optreden deed terugdeinzen.

De stadsmagistraat trachtte tevens de weerklank van de terechtstellingen te beperken. Met dat doel werden vanaf 1558 de meeste executies in het geheim op het Steen voltrokken. De mannen werden daarbij onthoofd of evenals de vrouwen in een ton verdronken. Begin 1560 meldden de wethouders dat de gevangengenomen doopsgezinden niet anders begeerden dan openbaar terechtgesteld te worden, omdat zij 'alsoe int openbaer stervende glorierende ende nyet anders sueckende dan deur hunne perseverancie andere die de selve justicie aensien thunwaerts te trecken', zoals men reeds meermaals had kunnen vaststellen.[145] Bij het proces tegen Hans Pleynshorn, een Duits doopsgezinde uit Nürnberg, trachtte men zo voorzichtig en zo geheim mogelijk te werk te gaan om de vreemde naties niet te 'commoveren en den coopman nyet te diverteren'.[146] Toch waren het vooral de in aantal geringere terechtstellingen van gereformeerden die de diep-

ste indruk nalieten. In 1558 en 1559 ontstond onder de omstaanders grote beroering toen vijf calvinisten op de brandstapel werden gebracht.[147]

De Antwerpse gezagsdragers werden naarmate de jaren vorderden inderdaad geconfronteerd met een groeiend zelfbewustzijn van de gereformeerden. In het voorjaar van 1561 maakten de Antwerpse gereformeerden aan de stadsmagistraat een supplicatie over die wellicht de tekst van de door Guy de Brès opgestelde *Confession de foy* bevatte.[148] Op de synode van gereformeerde kerken die in 1562 te Antwerpen plaatsvond, werd onder stuwing van doortastende predikanten als Herman Moded, Peter Hazaert en Joris Wybo - allen verbonden aan de gemeente van Antwerpen - besloten dat het geoorloofd was geloofsgenoten met geweld uit de gevangenis te bevrijden. Deze stellingname kaderde in het ruimere vraagstuk van de houding die men diende aan te nemen tegenover de wettelijke overheden.[149] Toen op 4 oktober 1564 de predikant Christoffel Fabritius op de brandstapel werd gebracht, ontstond groot tumult en moesten de schout en de gerechtsdienaars zich onder een regen van stenen uit de voeten maken. Uit een achteraf ingesteld onderzoek bleek dat een aantal gereformeerden die in 1559 te Antwerpen uit de gevangenis waren ontsnapt, vanuit Holland een plan hadden uitgewerkt om Fabritius uit het Steen te bevrijden, maar net te laat waren gekomen.[150] Fabritius was niet toevallig de laatste calvinist die vóór het Wonderjaar in Antwerpen werd terechtgesteld. Alles wijst erop dat in 1565-1566 het calvinisme een zodanig grote aanhang had verworven, dat de magistraat onmogelijk kon ingrijpen zonder het politieke en sociale weefsel van de stad in gevaar te brengen.

Eindnoten:

1 Zie voor het proces van confessionalisering Schilling, ‘Nationale Identität und Konfession’, en Id., ‘Confessional Europe’.
2 Zo bv. Uyttenhooven, *Geschiedenis der Hervormde Kerke*, I, 93, 96; Van Lennep, *Gaspar van der Heyden (1530-1586)*, 12. Zie voor J. van Ostende *Prosopografie*, nr. 759.
3 Génard ed., ‘Personen’, in AA, VIII, 414. Zie ook Rahlenbeck ed., *Mémoires de Jacques de Wesembeke*, 68.
4 Pettegree, *Foreign Protestant Communities*, 69-71.
5 Decavele, ‘Reformatie en begin katholieke restauratie’, 168.
6 Bruchsalius aan Joachim Westphal, 10 augustus 1552, in Sillem ed., *Briefsammlung des Hamburgischen Superintendenten Joachim Westphal*, I, 127-128.
7 Zie voor Gaspar van der Heyden (1530-1586) en zijn bedrijvigheid in de Antwerpse gemeente onder het kruis Jelsma, *Adriaan van Haemstede*, 22-28.
8 Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke Geschiedenisse*, I, 365-366.
9 Kerkenraad van de Nederlandse gemeente te Antwerpen aan de kerkenraad te Emden, 17 februari 1558, in Janssen en Van Toorenenbergen eds., *Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven*, 77.
10 Een uitvoerig overzicht van het conflict met A. van Haemstede in Jelsma, *Adriaan van Haemstede*, 28-77. Begin 1559 vluchtte van Haemstede uit vrees voor de toegenomen vervolging uit Antwerpen.
11 Zie de brief van 17 december 1555 in Meiners, *Oostvrieschlandts*.
12 Zie voor Pierre Brully, die op 19 februari 1545 in Doornik de vuurdood stierf, Moreau, *Histoire du Protestantisme à Tournai*, 91-110.

13 Denis, *Les églises d'étrangers en Pays Rhénans*, 165-178; Stempel, 'Die Reformation in der Stadt Wesel', 30-31; Willems-Closset, 'Le protestantisme à Lille', 202-203; Denis ed., 'La correspondance d' Hubert de Bapasme'.
14 Willems-Closset, 'Le protestantisme à Lille', 209, 212-213; Denis, *Les églises d'étrangers*, 181-189; Kinder, 'A hitherto unknown group'.
15 Het citaat uit Denis, *Les églises d' étrangers*, 189, n. 2.
16 Kingdon e.a. eds., *Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève*, II, 74. Erail diende wellicht tot einde 1559 de Antwerpse gemeente.
17 Denis, *Les églises d' étrangers*, speciaal 608-609.
18 Zie de uitvoerige brief van François Perussel aan Pierre du Val, Antwerpen, 29 september 1554, in Van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken*, 422-430, en de brief van de Franse Kerk van Antwerpen aan de Franse Kerk van Emden, 16 juli 1556, in Baum, Cunitz en Reuss eds., *Ioannis Calvini opera*, XVI, 285-287.
19 Zie de brief van de Franse Kerk van Antwerpen aan die van Emden, 13 februari 1556, in Gemeentearchief Amsterdam, *Archief Waalse gemeente*, 150, en van de Franse Kerk van Emden aan die van Antwerpen, s.d. [1556], in Baum e.a. eds., *Ioannis Calvini opera*, XVI, 243-245.
20 Brief aan de Franse Kerk te Emden, 4 augustus 1558, in Gemeentearchief Amsterdam, *Archief Waalse gemeente*, 150. P. du Val was predikant te Emden van 1554 tot 1558.
21 Brief van Calvijn aan de Franse Kerk van Antwerpen, 21 december 1556, in Baum e.a. eds., *Ioannis Calvini opera*, XVI, 336-339.
22 Cf. Pettegree, *Foreign Protestant Communities*, 118-119, en voor de drie ouderlingen *Prosopografie*, nrs. 720, 952, 1069.
23 Vele voorbeelden in Robinson ed., *Original letters relative to the English Reformation*, 3 dln.
24 Vergelijk met de interessante beschouwingen van Pettegree, 'The London Exile Community', speciaal 248-251.
25 Brief van 21 december 1556, vermeld in noot 21.
26 Zie voor Calvijn en het nicodemisme Eire, *War against the Idols*, 234-275.
27 Vergelijk Diefendorf, *Beneath the Cross*, 117, 121-123, en Martin, *Venice's Hidden Enemies*, 126-137.
28 Eire, *War against the Idols*, 240-243, 273; Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt*, 66, 229-230, en Appendix, nrs. 1, 2, 23, 63.
29 Gebaseerd op bijlage I in Marnef, *Antwerpen in Reformatietijd*, II, 76-87.
30 Vergelijk Mack Crew, *Calvinist Preaching and Iconoclasm in the Netherlands*, 41-43, en Scribner, 'Preachers and People in the German Towns', 123-143.
31 Mack Crew, *Calvinist Preaching*, 86-87, 104-105, benadrukt terecht dat de in Genève gevormde predikanten een intellectuele elite vormden binnen de gereformeerde clerus.
32 Arnaud Banc, Evrard Erail en Franciscus Junius waren Fransen, Stephanus Mermier was afkomstig uit de Franche-Comté.
33 Kerkenraad van de Nederlandse gemeente te Antwerpen aan de Kerk van Emden, 7 april 1559, in AERKE, 320 A, nr. 13; KPE, I, 108, 111.
34 Wendel, *Calvin. The Origins and Development of his Religious Thought*, 303-305; McGrath, *A Life of John Calvin*, 79-80, 111-114.
35 Kist ed., 'De synoden der Nederlandsche hervormde kerken', 128, art. 14.
36 Gebaseerd op bijlage II in Marnef, *Antwerpen in Reformatietijd*, II, 88-98.
37 Zie de brief van de kerkenraad van de Nederlandse gemeente, 17 februari 1558, in Janssen en Van Toorenenbergen eds., *Brieven*, 77.
38 Zie voor deze omstandigheden Goeters, 'Dokumenten van Adriaan van Haemstede', 12, 60-61.
39 Rapport van Jan Gillis, 13 december 1558, in SAA, *Pk.*, 478, stuk 140.
40 Ongedateerd vertoog [eind december 1558], bestemd voor de centrale regering, in RAA, *Fonds stad Antwerpen*, 84, fol. 1.
41 Zie de briefwisseling in ARA, *Aud.*, 235, fol. 12r°-14v°, en SAA, *Pk.*, 2403, en het vertoog vermeld in vorige noot.
42 Brief vanuit Antwerpen aan zijn broer Jan Utenhove, in Hessels ed., *Ecclesiae Londino Batavae Archivum*, II, 162-164. Zie voor Karel Utenhove (†1580), telg uit een vooraanstaande protestantse familie in Gent, J. Decavele, *De dageraad*, reg. i.v.
43 Jelsma, *Adriaan van Haemstede*, 51.
44 Decavele, 'De opkomst van het Protestantisme te Brussel', 25-44, en Van Haemstede, *Historie der Martelaren*, fol. 310v°-311r°.
45 Brief van 11 juni 1560, in AERKE, 320A, nr. 76.

46 Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 31, 44-45.
47 Decavele, *De dageraad*, I, 342-343. Zie voor de bewogen carrière van beide Bruggelingen *Prosopografie*, nrs. 952, 1056.
48 Decavele, *De dageraad*, I, 368-369.
49 Ibidem, 369, en Id., 'De reformatorische beweging te Axel en Hulst', 5-6.
50 Ibidem, 4-5. Casuele was een- inmiddels verdwenen - dorp in het Land van Saaftinge.
51 Decavele, *De dageraad*, I, 370.
52 Ibidem, 388-433; Vandamme, 'Revolt in the Westkwartier', 29-72.
53 Decavele, *De dageraad*, I, 398-399, en Id., 'Jan Hendrickx en het Calvinisme in Vlaanderen', 17-32.
54 Decavele, *De dageraad*, I, 391-392; Margareta van Parma aan Jan van Immerseel, 31 juli 1564, in ARA, *Aud.*, 261, fol. 105.
55 Coornaert, *Les Français et le commerce international à Anvers*, I, 152-198.
56 Moreau, *Histoire du Protestantisme*, 126-127, 134, 140-141, 190.
57 Clarck, *An Urban Study during the Revolt of the Netherlands*, 231-255; Halkin en Moreau eds., 'Le procès de Paul Chevalier', 28, 44, 50-54.
58 Zie Marnef, *Antwerpen in Reformatietijd*, II, bijlage II, sub G. de Brès, M. du Buisson, P. Chevalier, M. Guy, C. de Lesenne, J. de Lo, C. de Nielles, J. le Sur en A. Wille.
59 Moreau ed., 'Un colporteur calviniste', 3-10, Deyon en Lottin, *Les casseurs de l' été 1566*, 20.
60 Zie bv. Margareta van Parma aan de schout van Antwerpen, 8 november 1561 en 18 juni 1563, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 30r°, en 261, fol. 59r°, en het ongedateerde rapport van een kerkelijke autoriteit uit Antwerpen [vóór 1556], in Prims ed., 'Dokumenten', 301-303.
61 Het citaat komt uit Decavele, *De dageraad*, I, 585.
62 Moreau, 'Les synodes des églises wallonnes', 1-11. In 1566 kwam tijdens het Wonderjaar een synode samen te Gent.
63 Knetsch, 'Church Ordinances', 187-205.
64 Het Antwerpse aandeel wordt sterk benadrukt door Moreau, *Histoire du protestantisme*, 156. Zie eveneens Bakhuizen van den Brink ed., *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 8-10, 15-18.
65 Gebaseerd op *Prosopografie*, passim. In hoofdstuk 10 komen we nader terug op de professionele rekrutering van het calvinisme en maken we eveneens vergelijkingen met de latere situatie.
66 Gebaseerd op *Prosopografie*. Zie voor de doopsgezinden verder in dit hoofdstuk.
67 Onder wie vier uit Henegouwen, vier uit Artesië, twee uit Rijsel en één uit Doornik.
68 Namelijk drie uit Frankrijk, drie uit het Duitse Rijk en één uit Piëmont.
69 Fundamenteel in dit opzicht, ook voor de Nederlanden, is Pettegree, 'The Struggle for an Orthodox Church', 45-59.
70 Brief van 17 december 1555 in Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke Geschiedenisse*, I, 368-369.
71 Van Haemstede, *Historie der Martelaren*, fol. 320.
72 Johnston ed., *Actes du consistoire*, I, 19, 53.
73 Halkin en Moreau eds., 'Le procès', 54; Moreau, *Histoire*, 353.
74 Brief van 10 juli 1565 in ARA, *Handschriftenverzameling*, 182, fol. 155r°-156v°.
75 Zie voor het vroege anabaptisme te Antwerpen Mellink, 'Antwerpen als anabaptistencentrum', en Balke, 'De invloed van de Anabaptisten te Antwerpen'.
76 Cf. voor Menno Simons (ca. 1496-1561) en zijn leer Bornhäuser, *Leben und Lehre Menno Simons'*, Keeney, *The development of Dutch Anabaptist thought*, en Stayer, *Anabaptists and the Sword*, speciaal 309-328.
77 Mellink ed., *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, II, 46-48.
78 Ibidem, 77-88, 98-99, en Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*, 95-101; Ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips*, 53.
79 Zie voor de diverse ambten bij de doopsgezinden Keeney, *The development*, 52-54.
80 Zie voor de in 1557 te Antwerpen terechtgestelde G. van Aken en voor L. Bouwens (†1582) *Prosopografie*, nrs. 17 en 133, en Vos ed., 'De dooplijst van Leenaert Bouwens'.
81 *Prosopografie*, nrs. 35, 153, 985, 997.
82 Jan van Immerseel aan Margareta van Parma, 13 juni 1561, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 23. Joachim Vermeeren was een poorter van Antwerpen.
83 Génard ed., 'Personen', in: AA, XII, 372, en XIII, 14-15.
84 Zie ook De Hoop Scheffer ed., 'Oude gemeenteverordeningen', 71.
85 Zie de brief vermeld in noot 82.
86 G. Jaspersz, metselaar van beroep, besteeg op 20 september 1567 in Brussel de brandstapel. Verheyden, *Geschiedenis der Doopsgezinden*, 130; Id., *Le martyrologe courtraisien*, 71.

87 Keeney, *The development*, 52-53; Dyck, 'The Suffering Church', 12.
88 Gillis van Aken was vermoedelijk een gewezen priester.
89 Brief van 14 november 1561 aan Margareta van Parma, in Gaillard ed., *Archives du Conseil de Flandre*, 230.
90 Het banvonnis van 16 februari 1566 in Génard ed., 'Personen', in: AA, IX, 289-291.
91 Verheyden, *Geschiedenis der Doopsgezinden*, 90-92, 130; Id., *Le martyrologe courtraisien*, 74.
92 Joos Verbeke diende eind 1560 of begin 1561 in 's-Hertogenbosch de doop toe en kwam daarvoor wellicht over vanuit Antwerpen. ARA, *Rk. Reg.*, 646, fol. 347v°-349r°.
93 Decavele, *De dageraad*, I, 436-438, 443-444, 462, 469, 496-497, 529.
94 Ibidem, 447-448; Moreau, *Histoire du Protestantisme*, 118-120.
95 Gebaseerd op *Prosopografie*. We gingen bij dit onderzoek uit van de geboorteplaats of van de laatste verblijfplaats wanneer deze niet samenviel met de geboorteplaats.
96 Goeters, 'Die Rolle des Täufertums', 231-233.
97 Cf. ook Duke, 'Building Heaven', 93.
98 Valkema Blouw, 'Gilles Coppens van Diest', 152-154.
99 Jan van Immerseel aan Viglius, 4 oktober 1557, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 5r°, en BRN, II, 268-270, 293, 320. Zie ook Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 118.
100 Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 341, 365; Decavele, *De dageraad*, I, 474.
101 De Coussemaker ed., *Troubles religieux du XVIe siècle*, I, 351. 'Smallekens' waren verfijnde producten van de linnenweverij, eventueel ook uit zijde vervaardigd. Cf. Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 95-96.
102 Waite, 'The Anabaptist Movement in Amsterdam', 250-251; Decavele, *De dageraad*, I, 555-556; Clasen, *Anabaptism. A Social History*, 314, 323.
103 Volgens Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 47, bedroeg het jaarloon van een opperman in de periode 1547-1556 gemiddeld 51 gulden.
104 Clasen, *Anabaptism*, 334-336, komt voor Zwitserland, Oostenrijk, Moravië, Zuid- en Centraal-Duitsland tot een mannelijk overwicht dat naargelang van de periode varieerde van 66 tot 70 percent.
105 Citaat uit de remissiebrief van Martha van Trogney, 12 april 1559, in ARA, *Rk. Reg.*, 645, fol. 236v°-238v°. Vergelijk ook de getuigenissen van Aart de Hane en Godevaart Zeeldrayers in ARA, *Rk. Reg.*, 646, fol. 417v°-423r°.
106 ARA, *Rk. Reg.*, 643, fol. 398v°-400r°, remissiebrief van 20 augustus 1551.
107 Vooral het *Offer des Heeren*, de oudste verzameling doopsgezinde martelaarsbrieven en offerliederen, waarvan de eerste editie met een sterke Antwerpse inbreng in 1562 verscheen. De editie van 1570 werd door S. Cramer uitgegeven in BRN, II. Het *Offer* werd later geïncorporeerd in Van Braght, *Het bloedigh tooneel*.
108 Dyck, 'The Suffering Church', 5-23; Keeney, *The development*, 181-182.
109 Van de 29 berouwvolle doopsgezinden kregen er 22 gratie.
110 Oosterbaan, 'Vlekken en rimpels', 83; Keeney, *The development*, 156-168; Bornhäuser, *Leben und Lehre Menno Simons*', 158-169.
111 Zie voor de Waterlanders Kühler, *Geschiedenis*, 317-328, 347-375; van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 82-84.
112 Kühler, *Geschiedenis*, 327; Keeney, *The development*, 127; *The Mennonite Encyclopedia*, II, 710.
113 Fundamenteel voor het lutheranisme te Antwerpen in de jaren twintig is Hammer, 'Der Streit um Bucer in Antwerpen', 393-454.
114 Braekman, 'Luther et les chrétiens des Pays-Bas', 164-165, 194-195.
115 Het antwoord van Luther kan worden afgeleid uit het *Bedencken sommiger Christenen binnen Antwerpen der Confessien van Ausborch toegedaen*, uit 1579, uitgegeven in Domela Nieuwenhuis ed., 'Bijdragen tot de geschiedenis der "huijskercken"', 401-418.
116 Zie voor Luthers opvattingen Skinner, *The foundations of modern political thought*, II, 12-19.
117 Domela Nieuwenhuis ed., 'Bijdragen', 409-410.
118 Zie voor Westphal (ca. 1510-1574), streng orthodox luthers strijdtheoloog en vanaf 1541 predikant te Hamburg, *Realenzyclopädie für Protestantische Theologie und Kirche*, XXI, 185-189, en Keller, 'Gnesiolutheraner', in TRE, XI-II, 512-519.
119 Zie vier brieven van Bruchsalius uit 1552-1553 en vijf brieven van Nicolai uit 1556-1557 en 1559 in Sillem ed., *Briefsammlung*, nrs. 76, 77, 79, 85, 117, 130, 147a, 152, 200. Zie voor J.

Aepinus (1499-1553), vanaf 1532 *pastor* en superintendent van de lutherse Kerk te Hamburg, TRE, I, 535-544, en voor Matthias Flacius Illyricus (1520-1575), radicaal luthers strijdtheoloog, TRE, XV, 206-214.

120 Keller, 'Gnesiolutheraner', 512-518; Koch, 'Der kursächsische Philippismus', 60-77.

121 Zie de brieven van Bruchsalius, 7 november 1552 en 26 juni 1553, en van Nicolai, 11 juli 1557 en 17 september 1559, in Sillem ed., *Briefsammlung*, nrs. 79, 85, 147a, 200.

122 Bruchsalius aan Westphal, 23 december 1559, en Ysdonck aan Westphal, 24 augustus 1563 of 1564, in Ibidem, nrs. 209 en 254.

123 Stadtarchiv Wesel, *Ratsprotokoll 1562-1565*, fol. 17r°; Stempel, 'Die Reformation', 50.

124 Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme*, 55-58.

125 Zie voor de periode vóór 1550 Marnef, 'Tussen tolerantie en repressie', 194-203.

126 Halkin, *La Réforme en Belgique*, 67-69.

127 Mulder, *De uitvoering der geloofsplakkaten*, 5-13; Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VII-1, 141-147.

128 Magistraat aan landvoogd, 7 november 1556, in SAA, *Pk.*, 313, los stuk, en rapport van de Raad van Brabant, 8 maart 1566, in *Corr. Philippe II*, II, 543-547.

129 Magistraat aan zijn gedeputeerden bij de Staten van Brabant, 17 maart 1556, in ARA, *Rk. Cartons*, 328/1.

130 Zie hoofdstuk 2, en Mulder, *De uitvoering*, 34-40.

131 Zie voor de brieven van Filips II uit Segovia, 17 en 20 oktober 1565, en de reactie die zij uitlokten Dierickx, 'De eerste jaren van Filips II', 334-337.

132 Mulder, *De uitvoering*, 76-91, en verscheidene brieven van de Antwerpse gedeputeerden te Brussel vanaf 25 december 1565 in Prims ed., 'De Briefwisseling 1565-'66', 431 e.v. Cf. ook Woltjer, 'Dutch Privileges, Real and Imaginary', 21-23.

133 Mulder, *De uitvoering*, 16. Brief van 27 januari 1555.

134 Van de 39 gevallen vonden we er 32 terug in de registers van de Audiëntie. (ARA, *Rk. Reg.*, 643-646). De zeven ontbrekende gevallen dateren uit de periode 1565-1566.

135 ARA, *Rk. Reg.*, 643-646.

136 Gent volgde met 95 executies in dezelfde periode. Verheyden, *Het Gentsche martyrologium (1530-1595)*, XXIV. Vergelijk met de tabel van de doodvonnissen (1524-1566) in Duke, 'Building Heaven', 99.

137 Zie voor het recht van confiscatie Duke, 'Salvation by Coercion', 163-164, en in comparatief opzicht Clarck, *An Urban Study*, 240-245, en Decavele, *De dageraad*, I, 44-48.

138 Bv. de landvoogd aan schout van Immerseel, 16 december 1558, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 12r°. Verscheidene echo's over het ongenoegen van Margareta van Parma in dit verband in de briefwisseling van de Antwerpse gedeputeerden in Prims ed., 'De Briefwisseling'.

139 Jan van Immerseel aan een lid van de centrale regering, 15 juli 1558, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 6r°, en Jan Schijfve, kanselier van de Raad van Brabant, aan de waarnemend gouverneur-generaal, 24 juli 1558, in ARA, *Aud.*, 1501, nr. III-10. Een poorter van Antwerpen kon slechts onder tortuur ondervraagd worden nadat hij eerst door de Brede Raad ontpoorterd was.

140 Cf. de briefwisseling in ARA, *Aud.*, 235, fol. 13r°-16v°, en SAA, *Pk.*, 2403 (december 1558-april 1559).

141 RAA, *Fonds stad Antwerpen*, 84, fol. 1r°-3r°. De rol van het kapittel als motor van de repressie mag hier niet onderschat worden.

142 Een gedrukt exemplaar van de proclamatie van 20 december in RAA, *Fonds stad Antwerpen*, 84, fol. 5r°. Zie voor de terechtgestelden *Prosopografie*, nrs. 238, 431, 550, 895.

143 Cf. *Prosopografie*, nr. 88, en Kinder, 'Agostino Boazio'. Boazio was reeds eerder in Spanje door de *Suprema Inquisición* veroordeeld.

144 Brief van 3 november 1563 aan Margareta van Parma, in ARA, *Aud.*, 235, fol. 60.

145 Brief van 15 januari 1560 aan de landvoogdes, in SAA, *Pk.*, 313.

146 Verscheidene echo's hierover in het uitvoerige dienstrapport dat pensionaris Jan Gillis opstelde over zijn verblijf te Brussel, 15 juli-12 augustus 1558, in SAA, *Pk.*, 478, stuk 135. Op 26 oktober 1558 werd Pleynshorn in het Steen terechtgesteld.

147 Rahlenbeck ed., *Mémoires de Jacques de Wesembeke*, 80-81; magistraat aan pensionaris Jacob van Wesenbeke, 28 februari 1559, in RAA, *Fonds stad Antwerpen*, 84, fol. 9. Het betreft de terechtstelling van Jean des Champs, Adriaan Cooreman, Cornelis van Haelwijck, Herman Janssens en Hendrik Snoelaecke.

148 Johnston ed., *Actes du consistoire*, I, 38; Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 15.
149 Van Schelven, 'Het begin van het gewapend verzet', 136-140; Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, 74-82.
150 Mulder, *De uitvoering*, 62-15, en de getuigenverklaringen in Génard ed., 'Personen', in AA, IX, 192-194, 203-208. De beul slaagde er nog net in het hart van Fabritius te doorsteken.

Hoofdstuk 6
Een kortstondig hoogtepunt: het Wonderjaar, 1566-1567

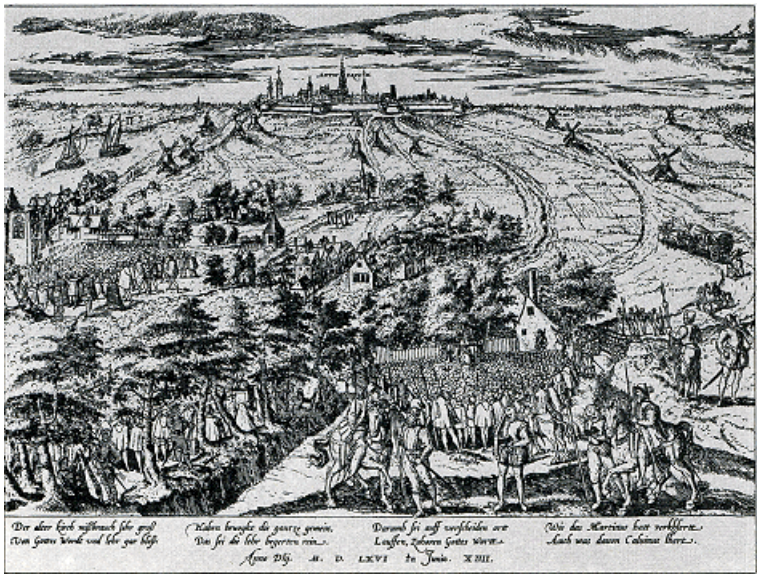

De hagenpreken buiten de Antwerpse stadswallen, juni 1566. Ets van Frans Hogenberg. (Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet)

aant.

Het Wonderjaar, het jaar van het Smeekschrift, de massale hagenpredikaties en de Beeldenstorm, liet diepe sporen na in de politieke en religieuze constellatie van de Antwerpse metropool. Zowel op het algemeen-Nederlands als op het lokaal-Antwerps niveau werd aan de gebeurtenissen van het Wonderjaar ruime aandacht besteed.[1] In dit hoofdstuk wensen we vooral stil te staan bij de ingrijpende wijzigingen die de evolutie van ondergronds georganiseerde gemeente tot openbaar erkende kerk voor de calvinisten meebracht.

De aanbieding van het Smeekschrift (5 april 1566), waarin de verbonden lage edelen de afschaffing van de inquisitie en de opschorting van de ketterplakkaten vroegen, vond onmiddellijk weerklank in Antwerpen. Er circuleerden verscheidene kopieën van het rekwest en de landvoogdes beweerde dat in de stad het bericht werd rondgestrooid dat voortaan 'chacun pourroit vivre à sa mode et avecq toute liberté'.[2] Dergelijke propaganda sloot aan bij de talrijke gedrukte en geschreven biljetten en spotschriften tegen de inquisitie die sedert december 1565 verspreid werden.[3] Vanaf eind april 1566 keerden talrijke ballingen, aangetrokken door nieuwe perspectieven, naar Antwerpen terug.[4] Het toegenomen zelfvertrouwen van de calvinisten bleek ook uit de hagenpredikaties die buiten de stadsmuren werden georganiseerd en een groeiend aantal toehoorders op de been brachten. Op 24 juni 1566 verzamelden zich bij een eerste predikatie 4.000 à 5.000 belangstellenden en in de maand juli liep dit aantal reeds op tot 20.000 à 25.000.[5] De maatregelen die de landvoogdes uitvaardigde tegen de ballingen en tegen de hagenpredikaties, haalden niets uit. De politieke en religieuze spanningen plaatsten het Antwerpse stadsbestuur voor een bijzonder delicate zaak. De vreemde kooplieden dreigden immers vanwege de instabiliteit uit Antwerpen te vertrekken. Tegen de achtergrond van die impasse zagen de wethouders zich genoodzaakt een beroep te doen op de centra-

aant.

le regeringsmacht. Zij vroegen de landvoogdes om een 'hooft van meerder auctoriteyt' te zenden die de orde zou herstellen. Willem van Oranje bleek voor de betrokken partijen de meest geschikte figuur, mede omdat zijn functie van burggraaf zijn optreden in Antwerpen vergemakkelijkte.[6] Op de avond van 13 juli deed Oranje zijn intrede te Antwerpen en als superintendent stelde hij alles in het werk om de openbare orde te herstellen. In verband met de houding die moest worden aangenomen tegenover de predikaties werd een breed opgezet consultatieproces georganiseerd, waarbij de verschillende leden van de Brede Raad, de zes schuttersgilden, de drie rederijkerskamers, de broederschappen van het Heilig Sacrament en van Onze-Lieve-Vrouw-Lof, de aalmoezeniers en verscheidene kooplieden en ingezetenen geraadpleegd werden. Er bleek een consensus te bestaan over de noodzaak een vergadering van de Staten-Generaal samen te roepen, maar vele kooplieden en ambachtsdekens konden niet goedkeuren dat men de predikaties met geweld zou verhinderen.[7] De hagenpreken bleven inderdaad duizenden toehoorders op de been brengen en Oranje zette zich duidelijk af tegen de driestheid van de calvinisten, die hij als ordeverstoorders en oproerlingen beschouwde. Zijn sympathie ging in deze fase veeleer uit naar de lutheranen, die volgens hem 'fort gens de bien et paisibles et nullement enclins à séditions et désobéissance et fort contraires à ceste façon des Calvinistes' waren.[8]

In augustus namen de spanningen nog toe en eisten de calvinistische leiders bovendien het recht op binnen de stadsmuren te mogen preken. In het midden van de maand circuleerde in Antwerpen reeds het nieuws van de beeldenvernieling die in Vlaanderen uitgebroken was. Toen op 18 augustus de traditionele Onze-Lieve-Vrouweommegang uitging, werd het grote Mariabeeld door een aantal omstaanders bespot. De volgende dag hekelden Herman Moded en andere calvinistische predikanten scherp het ronddragen van het Mariabeeld, 'henne toehoorders animerende dat alzoo men de ydolen nyet alleenlyck en behoirde vuyt der herten te worpen, maer oock uyt den ooghen, ende alzoe bedectelyck tot beeldestorminge, brekinge ende fortseringe vande catholicque kercken' aansporend.[9] In een dergelijk explosief klimaat brak op 20 augustus te Antwerpen de Beeldenstorm uit.[10] Eerst werden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk de beelden aan stukken gesmeten, vervolgens kwamen de andere kerken, kloosters, kapellen en godshuizen aan de beurt. De volgende dag trokken de beeldenstormers ook naar de kerken en kloosters buiten de stadsmuren. Alles wijst erop dat de beeldenstorm in Antwerpen volgens een voorbereid plan en op een georganiseerde wijze verliep. Het eigenlijke vernielingswerk werd uitgevoerd door kleine groepjes van maximum enkele tientallen stormers, terwijl een aantal vooraanstaande calvinisten leiding gaf aan het gebeuren. De stormers waren duidelijk lieden van klein vermogen. Zij waren haast allen bezitloos; van

velen is het beroep niet bekend.[11] Onder de leiders bevonden zich daarentegen zeven mannen die tijdens het Wonderjaar een officieel ambt bekleedden binnen de calvinistische gemeente.[12] Jean des Maistres en Pierre de Saint Vaast, twee kooplieden, hadden zelfs een aantal stormers gehuurd. Het is bijgevolg fout te beweren dat de kerkenraden geen aandeel hadden in de Beeldenstorm.[13]

Het iconoclasme van de Antwerpse calvinisten was ongetwijfeld ideologisch bepaald[14], maar het vormde eveneens een soort *acte de présence* waarmee zij hun rechten binnen de stad kracht wensten bij te zetten.[15] Op 22 augustus hield Herman Moded in de voor- en namiddag een korte preek in de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de volgende dag boden de calvinisten de magistraat een rekwest aan dat was opgesteld door leden van de Nederlandse en de Waalse kerkenraad, onder wie de predikanten Moded, Joris Wybo en Jean Taffin. Zij vroegen toestemming om samen te komen in enkele kerken - binnen de stadsmuren - waar zij hun religie konden uitoefenen.[16] De schout en de stadsmagistraat hadden bij het uitbreken van de Beeldenstorm een eerder afwachtende houding aangenomen. Zij hadden het stadhuis laten afzetten door gewapende schutters, maar wensten niet met geweld op te treden tegen de beeldenstormers. Mogelijk vreesden de wethouders dat een gewelddadige interventie zou leiden tot een massale confrontatie tussen katholieken en calvinisten, zoals in Frankrijk wel meer gebeurd was, en hoopten zij op termijn de orde te herstellen.[17] Pas na de terugkeer van Willem van Oranje op 26 augustus en nadat een akkoord gesloten was tussen Margareta van Parma en de verbonden edelen, raakte de religieuze toestand in Antwerpen gedeblokkeerd.[18]

Op 28 augustus vaardigde de magistraat twee ordonnanties uit die bepaalden dat de katholieke erediensten, die sedert de beeldenstormerij gestaakt waren, op geen enkele wijze belet mochten worden en dat beledigingen aan het adres van katholieken ten strengste verboden waren. Oranje begreep echter dat ook een overeenkomst nodig was met de aanhangers van de nieuwe religie en met dat doel vroeg hij dat de Nederlandstalige en Franstalige calvinisten gedeputeerden zouden aanduiden. In de schoot van de consistories werden Marcus Perez, Karel en Cornelis Bombergen en Herman van der Meeren aangeduid namens de Nederlandse gemeente en François Godin, Jean Carlier, Nicolas Sellin en Nicolaas du Vivier namens de Waalse gemeente.[19] De met hen gevoerde onderhandelingen mondden uit in het akkoord van 2 september 1566, dat nog dezelfde dag uitgebreid werd tot de lutheranen, die zich vanaf juli eveneens in de openbaarheid hadden gemanifesteerd.[20] Krachtens het akkoord werden aan zowel calvinisten als lutheranen intra muros drie lege erven toegewezen waarop zij op zon- en heiligdagen - en op een woensdag in een week zonder een heiligdag - hun predikaties mochten houden. Het contract werd gesloten ‘bij provisie’, tot-

dat de koning met advies van de Staten-Generaal anders zou beschikken. Het 2-septemberakkoord vormde tijdens het Wonderjaar het wettelijke kader waarbinnen calvinisten en lutheranen zich in Antwerpen konden bewegen. Niettemin is het belangrijk in te zien dat Margareta van Parma de overeenkomst nooit erkende. De landvoogdes bleef zich steeds verzetten tegen predikaties *binnen* de stadsmuren. Bovendien liet Oranje niet alleen toe dat de protestanten preken hielden, maar ook dat zij het Avondmaal vierden en andere kerkelijke plechtigheden, zoals dopen en huwelijken, voltrokken.[21] Het akkoord werd namens de magistraat ondertekend door een griffier, maar de wethouders legden alle verantwoordelijkheid voor het genegotieerde contract bij Oranje, zodat zij eventuele beschuldigingen van de centrale regering in diens schoenen konden schuiven.[22] Voor de calvinisten en de lutheranen vormde het akkoord het begin van een uniek experiment. Voor de eerste maal in de Antwerpse geschiedenis werd hun religie door de stedelijke overheid erkend, zodat zij zich openbaar konden organiseren. In dit opzicht vertoont het 2-septemberakkoord veel gelijkenis met de religievrede die in 1578 onder impuls van Oranje in Antwerpen werd afgekondigd.[23]

Na de totstandkoming van het 2-septemberakkoord manifesteerden ook de doopsgezinden zich openlijker en nam hun aanhang duidelijk toe. Willem van Oranje en de magistraat waren echter van oordeel dat de plakkaten op hen van toepassing bleven. Hoewel de doopsgezinden op 23 september in een aan Oranje gericht rekwest hun gehoorzaamheid aan de overheid beklemtoonden, werden zij niet opgenomen in het religieakkoord. Niettemin genoten zij tijdens het Wonderjaar een grotere vrijheid dan voordien het geval was geweest. Vicaris-generaal Morillon schatte hun aantal op tweeduizend.[24]

Binnen de calvinistische gemeenschap werd een centrale plaats ingenomen door de achtkoppige commissie van gedeputeerden die eind augustus op verzoek van Willem van Oranje was aangesteld. Deze commissie behartigde de belangen van de calvinistische gemeenschap bij de plaatselijke, Nederlandse en buitenlandse gezagsdragers, zoals duidelijk blijkt uit de briefwisseling die zij voerde.[25] De commissie van gedeputeerden mag niet verward worden met de kerkenraad van de Nederlandse en de Waalse calvinistische gemeente. Deze kerkenraden bleven verantwoordelijk voor het interne religieuze leven van hun respectieve gemeente en hielden zich bijvoorbeeld bezig met de uitoefening van de kerkelijke tucht en de beroeping van predikanten.[26] De activiteiten van de commissie situeerden zich veeleer op het politieke vlak. In de strijd om vrijheid en erkenning die de gereformeerde kerken tijdens het Wonderjaar voerden, speelde de Antwerpse commissie een eersterangsrol. Zowel bij de totstandkoming van het drie-miljoen-guldenrekwest, waarmee calvinisten en lutheranen van de koning religievrijheid hoopten af te kopen, als bij de inzameling van de daartoe be-

stemde gelden traden de gedeputeerden sterk op de voorgrond.[27] Bij andere gelegenheden verzochten ze de gereformeerde kerken in de Nederlanden vertegenwoordigers naar Antwerpen te sturen voor een belangrijke vergadering die aldaar zou plaatsvinden.[28] Het is trouwens opvallend dat de Antwerpse gedeputeerden zich meermaals tot buitenlandse vorsten of gezagsdragers wendden in naam van alle gereformeerde kerken in de Nederlanden.[29] Terloops moet worden opgemerkt dat de centrale positie die Antwerpen innam tijdens het Wonderjaar, reeds eerder gebleken was bij het verloop van de Beeldenstorm. In steden als Doornik, Mechelen, Turnhout, 's-Hertogenbosch, Middelburg en Amsterdam werden beelden vernield nadat het nieuws over de beeldenstormerij in Antwerpen bekend was geraakt. De Beeldenstorm in Axel en Hulst was eerder beraamd in Antwerpen, en in Gent, Lier en Breda waren stormers uit de metropool actief. Dat de commerciële centrumfunctie van Antwerpen de verspreiding van het nieuws bevorderd heeft, lijdt geen twijfel. In Amsterdam toonden net aangekomen kooplieden op de beurs brokken van beelden en altaren die kort voordien in Antwerpen aan stukken waren gesmeten. Daarnaast hebben de contacten die de Antwerpse kerkleiders onderhielden met geloofsgenoten in andere plaatsen, ongetwijfeld een rol gespeeld.[30]

Wanneer we de maatschappelijke positie van de Antwerpse calvinisten die tijdens het Wonderjaar op de voorgrond traden, van naderbij bekijken, stellen we vast dat de socioprofessionele rekrutering van de calvinistische gemeenten zich opmerkelijk gewijzigd heeft. Van de 28 personen die tijdens het Wonderjaar een officieel ambt bekleedden binnen de calvinistische gemeenschap (als lid van de commissie der gedeputeerden, ouderling of diaken/aalmoezenier) konden we in 24 gevallen het beroep achterhalen. De commerciële sector is met vijftien eenheden (veertien kooplieden en één kramer) bijzonder sterk vertegenwoordigd. Verder komen nog drie schoolmeesters, twee juristen, twee edellieden en een diplomaat voor.[31] De dominantie van de commercieel en intellectueel gerichte beroepen wordt ook bevestigd wanneer we de professionele situatie nagaan van de 172 Antwerpse calvinisten die na het Wonderjaar voor hun aandeel in de troebelen werden vervolgd.[32] Van de 103 personen van wie we het beroep identificeerden, zijn er 56 (of 54 percent) in de koophandel te situeren, terwijl de juridische (9) en medische (3) beroepen en de onderwijssector (15) samen goed zijn voor 26 percent. De relatieve oververtegenwoordiging van de commerciële en intellectuele beroepstakken zorgt voor een ondervertegenwoordiging van alle andere sectoren. Wanneer we de professionele situatie van de calvinisten die in de periode 1550-1566 vervolgd werden, als vergelijkingspunt hanteren, valt de terugval van de sectoren textiel en kleding het sterkst op. De gegevens met betrekking tot Antwerpen krijgen nog meer reliëf wanneer we

TABEL 6.1: Professionele situatie van calvinisten te Antwerpen, Gent en Brugge tijdens het Wonderjaar (in %)

	Antwerpen N = 103	Gent N = 74	Brugge N = 85
ambachtelijke beroepen	11,6	24,3	40,0
kunstnijverheid	2,9	8,1	9,4
intellectuele beroepen	26,2	24,3	8,2
handel	54,3	31,0	32,9
overheid & administratie	0,9	1,3	5,8
militairen	0,9	-	-
overige	2,9	10,8	3,5

Bron: *Prosopografie*; Delmotte, 'Het Calvinisme', 167-170; Vandamme, *De socio-professionele recrutering*, 331.

Noot: De gegevens zijn gerangschikt volgens het classificatieschema van Jan Van Roey.

ze vergelijken met de professionele situatie van de Gentse en Brugse calvinisten in het Wonderjaar.

In tabel 6.1 hebben we de verschillende beroepen samengebracht in zeven grote categorieën. De categorie 'ambachtelijke beroepen' omvat alle beroepen waarbij het accent ligt op handenarbeid, de categorie 'kunstnijverheid' groepeert de sectoren goud, zilver, diamant, boek en grafiek en de kunstambachten. De intellectuele beroepen hebben betrekking op de kerkelijke, juridische, medische en de onderwijssector. Het overwicht van de commerciële sector te Antwerpen, mede in de hand gewerkt door de specifieke economische structuur van de stad, komt door deze vergelijking nog beter tot uiting, maar dit neemt niet weg dat ook in Gent en in Brugge de handelaars relatief oververtegenwoordigd waren. De ambachtelijke beroepen en de kunstnijverheid zijn in Antwerpen aanzienlijk zwakker vertegenwoordigd. De lage score van de artistieke sector mogen we bijzonder merkwaardig noemen, daar kunstenaars zich in het algemeen sterk aangetrokken voelden door de hervormingsbeweging.[33] De hoge score van de intellectuele beroepen

te Gent moeten we vooral op rekening brengen van de advocaten en de procureurs bij de Raad van Vlaanderen die overgingen naar het calvinisme. Bij de interpretatie van onze cijfers moet men er echter rekening mee houden dat ons gegevensbestand gevormd werd door die calvinisten die achteraf voor hun optreden tijdens het Wonderjaar vervolgd werden. Omdat de calvinistische Kerk haar aanhang tijdens het Wonderjaar massaal zag toenemen, concentreerde de repressie zich in 1567 en de volgende jaren op de hoofdschuldigen aan de troebelen, zoals de consistorieleden en de leiders van het politieke verzet. Dat vooraanstaande en welgestelde lieden

daarbij sterk vertegenwoordigd waren, spreekt vanzelf. Het selectieve karakter van de repressie zorgde met andere woorden voor een oververtegenwoordiging van de vooraanstaande, leidinggevende calvinisten in ons gegevensbestand. We mogen bijgevolg aannemen dat arbeiders uit de textielsector, gewone ambachtslieden en kleine handelaars nog steeds als voorheen lid waren van een der calvinistische gemeenten, maar het bronnenmateriaal laat niet toe om hun aandeel en hun socioprofessionele situatie kwantitatief uit te drukken.

Daar ons cijfermateriaal over de vermogenspositie van de vervolgde calvinisten ontleend werd aan hetzelfde gegevensbestand, krijgen we ook hier een beeld dat veeleer betrekking heeft op de leidinggevende kringen van de calvinistische gemeenschap tijdens het Wonderjaar. Jammer genoeg kunnen we slechts van 67 vervolgde calvinisten (39 percent) het roerend en/of onroerend bezit reconstrueren. In vele gevallen werden de bezittingen verkocht of in veiligheid gebracht, zodat ze achteraf aan confiscatie ontsnapten. Toen in het voorjaar van 1567 steeds duidelijker werd dat de krachtenverhoudingen zouden doorslaan in het voordeel van de landvoogdes, hadden calvinisten en opstandelingen immers de tijd om bezittingen te gelde te maken vooraleer te vertrekken uit Antwerpen. Dit verklaart ongetwijfeld waarom een aantal kooplieden en andere personen van aanzien geen of slechts weinig goederen nalieten. De bedragen die we via de confiscatieregisters bekomen, moeten we dan ook als absolute minima beschouwen. Dit neemt niet weg dat zij een interessante orde van grootte aangeven. In tabel 6.2 hebben we de Antwerpse calvinisten uit het Wonderjaar ondergebracht in vijf vermogenscategorieën. Het totale vermogen werd daarbij bekomen door de optelsom van roerend en onroerend bezit.[34] Om de reële waarde van de vermelde bedragen in te schatten dient men zich te realiseren dat een metselaar-opperman en een metselaarsgezel in 1566 te Antwerpen een zomerdagloon verdienden van respectievelijk 8 en 15 stuivers. Duizend gulden vertegenwoordigde met andere woorden 2.500 zomerdaglonen van een opperman en 1.333 daglonen van een metselaarsgezel.[35]

Hoewel we de cijfers uit tabel 6.2 niet kunnen afwegen tegenover een gegevensbestand dat de gehele Antwerpse populatie omvat, toch kunnen we een aantal belangrijke vaststellingen formuleren. Ten eerste is er een frappant verschil met de vermogenspositie van de calvinisten die in de periode 1550-1566 vervolgd werden. Onder de elf bezittende calvinisten was er toen slechts één met een vermogen dat de honderd gulden overschreed; nu bezit een ruime meerderheid van de vervolgde calvinisten meer dan duizend gulden. Met de doopsgezinden uit de jaren 1550-1566 is het verschil nog groter.

TABEL 6.2: Vermogenspositie van de Antwerpse calvinisten uit het Wonderjaar

	vermogenscategorie	aantal personen	%
I	1-99 gl.	9	13,4
II	100-999 gl.	14	20,8
III	1.000-4.999 gl.	23	34,3
IV	5.000-9.999 gl.	12	17,9
V	> 10.000 gl.	9	13,4

Bron:
Prosopografie.

Bij de interpretatie van de laagste vermogensklasse moeten we, net als bij de andere categorieën overigens, letten op de onvolkomenheid van de confiscatieregisters. Het valt immers moeilijk aan te nemen dat bijvoorbeeld de twee kooplieden uit deze klasse, Laureys Ackermans en Guillaume Colpin, samen slechts over een vermogen van 49 gulden beschikten. In de tweede vermogensklasse van 100 tot 999 gulden treffen we negen vertegenwoordigers uit de commerciële sector aan en verder een procureur, een droogscheerder, een bakker en een schrijnwerker. Wanneer we rekening houden met een onderschatting van het reële vermogen in de confiscatieregisters, kunnen we de personen uit deze categorie in de brede stedelijke middenklasse situeren. De derde vermogenscategorie, die goed is voor ongeveer een derde van ons gegevensbestand, wordt bevolkt door zeven kooplieden. De drie vrouwen uit het gezelschap, Anna Cocquiel en Anna en Geertrui van Kessel, behoren eveneens tot koopliedenfamilies. Met zeven representanten zijn de intellectuele beroepen goed vertegenwoordigd. Verder komen nog een lakenbereider en een speelman voor. De meerderheid van deze vermogenscategorie mag wellicht tot de beter gesitueerde middenklasse gerekend worden. Voor de laatste twee categorieën, die respectievelijk vermogens van boven de vijf- en boven de tienduizend gulden groeperen, valt de grens tussen de top van de stedelijke middenklasse en de hogere burgerij vaak moeilijk te trekken. Onder de twaalf personen uit de vierde vermogenscategorie vinden we - het tegendeel zou verbazen - negen vertegenwoordigers uit de commerciële sector en verder een speelman en een schaliedekker. Deze laatste moeten we ons veeleer voorstellen als een ondernemer van respectabele omvang.[36] In de hoogste vermogensklasse vinden we de koopman-financier Fernando de Bernuy, de kooplieden Jean Carlier en Adriaan Mannacker, de uit een koopliedenfamilie stammende jurist Herman van der Meeren, François Godin, Jacob van Heuckelom, jonkvrouw Clara van Hersbeke en Anna en Magdalena de Cordes. Carlier, Godin en van der Meeren behoorden tot de commissie van calvinistische

TABEL 6.3: Vermogenspositie van calvinisten te Antwerpen, Gent en Brugge tijdens het Wonderjaar. Relatieve verhoudingen.

	vermogenscategorie	Antwerpen N = 67	Gent N = 95	Brugge N = 29
I	1-99 gl.	13,4	8,4	20,6
II	100-999 gl.	20,8	34,7	27,5
III	1.000-4.999 gl.	34,3	43,1	34,4
IV	5.000-9.999 gl.	17,9	8,4	13,7
V	> 10.000 gl.	13,4	5,2	3,4

Bron: Prosopografie; Delmotte, 'Het calvinisme', 167-170; Vandamme, *De socio-professionele recrutering*, 338-339.

gedeputeerden, de Bernuy zetelde als ouderling in de kerkenraad van de Nederlandse gemeente. Deze laatste was veruit de rijkste uit het gezelschap, met een vermogen van 144.000 gulden, op verre afstand gevolgd door Clara van Hersbeke met 51.000 gulden. Daarmee behoorden zij in Antwerpen tot de hoogste vermogens, al evenaarden zij nog niet de fortuinen van de allerrijkste kooplieden.[37] De andere personen uit de hoogste vermogensklasse lieten goederen na waarvan de kapitaalwaarde schommelde tussen tien- en zestienduizend gulden. Hoewel Marcus Perez en Cornelis en Karel van Bombergen in de derde vermogensklasse ondergebracht werden, behoorden zij in werkelijkheid tot de rijkste calvinisten. Perez beschikte na zijn vlucht uit de Nederlanden nog over ongeveer 100.000 gulden, waarvan hij het grootste deel investeerde in handelsondernemingen in Lyon, Frankfurt en Genève. Op 24 april 1568 stelden Marcus Perez, Daniël en Karel van Bombergen zich borg voor een lening van 600.000 gulden die aan Oranje was toegekend.[38]

Ook met betrekking tot de vermogenspositie is een vergelijking met de situatie van de calvinisten in Gent en Brugge interessant, zoals tabel 6.3 mogelijk maakt. Hieruit blijkt dat in de drie steden een meerderheid van de calvinisten zich in de hoogste drie vermogensklassen bevond en bijgevolg meer dan duizend gulden bezat. In Antwerpen zijn vooral de hoogste twee categorieën, met vijfduizend gulden en meer, aanzienlijk sterker vertegenwoordigd met samen 31 percent, tegenover 14 en 17 percent voor respectievelijk Gent en Brugge. Dit verschil heeft vooral te maken

met de economische structuur van Antwerpen, waar de talrijke kooplieden voor een grote kapitaalaccumulatie zorgden. In de drie steden zijn de middengroepen in elk geval sterk vertegenwoordigd in de rangen van de calvinisten. Op basis van onze gegevens lijkt het zeer verleidelijk om de stelling van Ludo Vandamme met betrekking tot Brugge te onderschrijven, met name dat het relatieve

aandeel van de bevolking in het calvinisme afnam naarmate men afdaalde op de sociale ladder.[39]

Verscheidene calvinisten die tijdens het Wonderjaar in Antwerpen op de voorgrond traden, waren via een netwerk van familiale en commerciële contacten met elkaar verbonden. Zo waren de juristen Peter van Aelst en Herman van der Meeren met elkaar verzwagerd via hun echtgenoten Anna en Geertrui van Kessel.[40] Familiale banden waren er eveneens tussen de families de Bernuy, van Bombergen, de Cordes en van Zurck. Marcus Perez en Martin Lopez waren zwagers. Jean Carlier, die net als Herman van der Meeren, Cornelis en Karel van Bombergen en Marcus Perez in de commissie van calvinistische gedeputeerden zetelde, was gehuwd met een dochter uit de familie de Cordes. Met Fernando de Bernuy, Marcus Perez, Martin Lopez en Marcus de Palma traden rijke koopliedenfamilies van Spaans-joodse afkomst sterk op de voorgrond, maar het zou fout zijn daarom te gewagen van een sociologisch gedetermineerde verbinding tussen maranisme, kapitalisme en calvinisme.[41] Slechts een kleine minderheid onder de Spaanse en Portugese koopliedenfamilies, ook onder de *conversos*, ging over tot het calvinisme. Bovendien kon de religieuze scheidingslijn dwars door eenzelfde familie lopen. Een broer en een halfbroer van Martin Lopez waren overtuigde katholieken die in verbinding stonden met de kardinaal van Granvelle.[42] Dit neemt niet weg dat figuren als Fernando de Bernuy, Marcus Perez en Martin Lopez een bijzonder belangrijke rol hebben gespeeld in de calvinistische gemeente, onder meer door hun financiële steun en door hun contacten met geloofsgenoten in andere delen van Europa.[43] Vooral bij de vele uit de Waalse gewesten afkomstige calvinisten kwamen wijdvertakte familiale en commerciële connecties voor. Van de 99 vervolgde calvinisten uit het Wonderjaar van wie we de plaats van herkomst konden achterhalen, was 64 percent afkomstig uit de Waalse gewesten, onder meer drieëntwintig uit Doornik, elf uit Rijsel en Kamerijk en tien uit Valenciennes. Vele kooplieden onderhielden beroepshalve nog geregeld contacten met hun streek van herkomst. Zo trok de uit Valenciennes afkomstige saaienkoopman Jean Wargin voor zijn handel geregeld naar zijn geboortestad. Daarnaast stond hij als lid van de Waalse kerkenraad van Antwerpen in permanente verbinding met de calvinistische gemeente van Valenciennes.[44] Bovendien werden de onderlinge contacten van deze Waalse families in Antwerpen nog vergemakkelijkt doordat vele calvinisten geconcentreerd woonden in welbepaalde wijken en straten. Zo noemden de geheime agenten van Margareta van Parma de buurt van de Oude en de Nieuwe Beurs en de Doornikstraat als brandpunten van calvinisme.[45] Dergelijke gegevens illustreren mooi hoe familiale, professionele en ruimtelijke patronen op elkaar inspelende niveaus van sociabiliteit vormden, die de verspreiding van het protestantse ideeëngoed bevorderden.

aant.

De gewijzigde sociale rekrutering van het calvinisme stellen we ook in andere steden vast. Zo werden in Valenciennes en Middelburg tijdens het Wonderjaar de kerkenraden bemand door kooplieden en gezeten burgers, terwijl voordien vooral 'gens de petite qualité' de dienst uitmaakten.[46] Deze verschuiving kunnen we zonder twijfel toeschrijven aan de sterk veranderde tijdsomstandigheden. De gevaren verbonden aan het lidmaatschap van een geheime en door de overheid verboden kruiskerk vielen weg tijdens het Wonderjaar, zodat lieden van aanzien nu zonder vrees over de brug konden komen. De terughoudendheid van de maatschappelijk beter gesitueerden vormt een constante in het calvinisme van de eerste generatie, dat een strijd om erkenning moest voeren. Op het einde van de jaren zeventig, toen in de grote Brabantse en Vlaamse steden de periode van de Calvinistische Republieken aanbrak, vatte de classis van Brabant de zaak kernachtig samen: 'dat in dese eerste begintselen meest arme luyden totten kercken koemen ende de rijcke meest daerna als alle dinghen in goeden stant ende sekerheyt syn'.[47] Het is zeker geen toeval dat de calvinistische gedeputeerden en kerkenraadsleden vóór het Wonderjaar geen officieel ambt uitoefenden, al laat het schaarse bronnenmateriaal niet toe het begin van hun engagement precies te dateren. Marcus Perez en Martin Lopez blijken luidens spionnenrapporten reeds in 1564 actief te zijn geweest in de calvinistische beweging, onder meer door het leggen van internationale contacten.[48] Vele lieden van aanzien toonden bij de aanvang wel hun belangstelling voor de nieuwe leer, maar wensten veiligheidshalve nog niet te breken met de katholieke Kerk.[49] In de spionagerapporten van de agenten van de landvoogdes werd het gedrag van veinzende katholieken meermaals aan de kaak gesteld. Sommigen lieten zich zelfs verkiezen tot kapelmeester van een broederschap, maar steunden heimelijk de calvinisten, terwijl grote handelaars simuleerden om hun commerciële belangen veilig te stellen.[50] Calvijn heeft zijn minachting voor de zogenaamde nicodemieten nooit onder stoelen of banken gestoken. Alles wijst er echter op dat dergelijke nicodemieten op termijn een niet te onderschatten steun betekenden voor de calvinistische gemeenschap.[51] De kooplieden en gezeten burgers die in 1566 openlijk overgingen tot het calvinisme, waren niet alleen van cruciaal belang wegens hun financiële steun bij de uitbouw van de gemeente. Zij verleenden aan het calvinisme door hun maatschappelijk aanzien ook een grote macht en prestige, wat uiterst belangrijk was op een ogenblik dat men het officiële bestaansrecht probeerde af te dwingen. Figuren als de koopman-financier Fernando de Bernuy en de edellieden Jacob Hertzen en Jan van der Noot, die tijdens het Wonderjaar allen een officieel mandaat bekleedden in de calvinistische gemeente, hadden ooit gezeteld in de stadsmagistraat en hadden relaties in de hoogste politieke kringen van de stad.

Vele kooplieden en vooraanstaande burgers voelden zich ongetwijfeld

aant.

mede tot het calvinisme aangetrokken omdat zij daarin een middel zagen om zich van religieuze - en op termijn ook politieke - macht te verzekeren.[52] De calvinistische kerkenraden boden de leken effectieve bestuursverantwoordelijkheid, wat in het sterk hiërarchische en klerikale katholieke kerkapparaat zo goed als niet het geval was. Bovendien was er het perspectief op een vaste vertegenwoordiging in de stadsmagistraat zodra de calvinistische beweging officieel geconsolideerd was. De commissie van calvinistische gedeputeerden fungeerde de facto al als een alternatief machtscircuit voor de gereformeerde gemeenschap. In Antwerpen waren de politieke aspiraties van de calvinistische leiders misschien nog extra aangescherpt, doordat de geringe vertegenwoordiging van de kooplieden in de stadsmagistraat niet in verhouding stond met hun aandeel in het stedelijk vermogen (zie hoofdstuk 2). Na de Beeldenstorm circuleerden er geruchten over de nakende ontbinding van de magistraat, die zou worden vervangen door calvinistische elementen. Op de Markt zou iemand verschenen zijn, zeggende: 'die heeren hebben lange genoch heeren geweest, wij moeten voordane selve heere wesen'.[53]

Bij de keuze voor het calvinisme kunnen ook sociale aspiraties meegespeeld hebben. Herman Van der Wee heeft erop gewezen dat op korte termijn sociaal-economische factoren een cruciale rol gespeeld hebben bij de overgang van de hervormingsbeweging van een beperkte elitegroep naar een ruime massabeweging.[54] In zijn verklaringsschema wordt een centrale plaats ingenomen door de stedelijke middenklassen, die in het kielzog van Antwerpens commerciële expansie geprofiteerd hadden van een voorspoedige conjunctuur, maar zich door de economische crisesfasen van de jaren vijftig en zestig bedreigd zagen in hun welvaart. In een dergelijk psychologisch klimaat namen de kooplieden en gegoede ambachtslieden een toevlucht tot het calvinisme, waarin zij een ideologie vonden die beantwoordde aan hun sociaal-economische aspiraties. Deze psychische reactie werd bovendien versterkt door het politieke gezagsvacuüm en de predikaties van de calvinistische predikanten vlak voor en tijdens het Wonderjaar, zodat een massale overgang naar de nieuwe leer plaatsvond. In welke mate deze constructie beantwoordt aan een concrete zestiende-eeuwse realiteit, is niet makkelijk te achterhalen. Dat de middengroepen zich tijdens het Wonderjaar sterk manifesteerden binnen de calvinistische gemeenschap, hebben we reeds aangetoond. Vanuit welke motivatie zij voor het calvinisme kozen, valt echter moeilijk te reconstrueren. Vonden zij in de gereformeerde religie een systeem dat aansloot bij hun professionele streven? Calvijn nam ongetwijfeld een realistische houding aan tegenover financiële transacties zoals het lenen tegen interest, maar zijn ideeën ter zake hielden geen fundamentele breuk in met de gangbare opvattingen en praktijken. De Geneefse kerkhervormer gaf helemaal geen *carte blanche* voor een ongebreidelde rentevoet,

aant.

maar hanteerde daarentegen rechtvaardigheid en billijkheid als richtsnoer.[55] Dat calvinistische kooplieden zich bewust waren van de ethische grendels die geplaatst waren op ‘de handel der Woucker’, blijkt uit de vragen die in dat verband in 1581 naar voren gebracht werden op de nationale synode van Middelburg. Het antwoord luidde dat men niet zozeer moest letten op wat de edicten van de overheid met betrekking tot de woeker toelieten, maar wel op wat de christelijke liefde vereist.[56] Ook Van der Wee begreep dat men aan Calvijns leer inzake interest geen doorslaggevend gewicht kan toekennen. Volgens hem werd de ijverige middenklasse veeleer aangetrokken door ‘het verwerpen van de hiërarchische en solidaristische structuur der christelijke Middeleeuwen, het aanvaarden van een lekenmaatschappij met rationalistische inslag en het propageren van de levensregel *la carrière ouverte au caractère*’.[57] De opvattingen van Calvijn impliceerden inderdaad een breuk met de middeleeuwse standenmaatschappij. Iedere gelovige was persoonlijk verantwoordelijk tegenover God zonder dat daarbij bemiddelingskanalen nodig waren. Voor een biddende orde was in een dergelijk concept geen plaats meer.[58] Bovendien kon de kritiek die de calvinistische predikanten leverden op de rijke en geprivilegieerde clerus, bij de toehoorders verwachtingen wekken naar een rechtvaardiger geordende samenleving.[59] Een dergelijk vooruitzicht wordt in elk geval verwoord in de predikatie van de luthersgezinde Heer Matthijs, die op 10 augustus 1566 verwees naar I Corinthiërs, 9: ‘hoe dat Sinte-Pauwels de Corinthyen aldaer was prysende van dat de Corinthyen alsulcken politye onder hen hadden van datse niemanden van henlieden gebreck en lieten lyden, dwelck oock noch beter geobserveert worde onder de Mennonisten ende Swinglianen ende tHuys der liefden, diewelcke huere armen beter waeren onderhoudende dan in het Pausdom, daer vele lieden gebreck waren lydende’.[60]

Dat in de zestiende eeuw vooral het calvinisme zou hebben bijgedragen tot de creatie van een moderne, rationalistisch ingestelde maatschappij, is minder zeker. Het is maar de vraag of Van der Wee hier in het spoor van Max Weber niet dacht aan een burgerlijke, rationele en kapitalistische ingesteldheid die meer affiniteiten vertoonde met het puritanisme uit de late zeventiende en de achttiende eeuw dan met de calvinistische ethiek uit de zestiende eeuw.[61] Eenzelfde voorzichtigheid is overigens geboden in verband met Calvijns beschouwingen over arbeid en beroep. De predestinatieleer kan moeilijk als religieuze grondslag gefungeerd hebben voor een professionele ascese, aangezien die leer in het denken van Calvijn helemaal niet de nadruk genoot die zij pas in de zeventiende eeuw zou krijgen.[62] Wel heeft Calvijn inderdaad een volwaardige plaats toegekend aan de op aarde uitgeoefende arbeid. Ook de koopman en de kapitalist hadden een legitieme plaats in een christelijke stad. Calvijn legde er echter sterk de nadruk op dat arbeid geen doel op zich mocht zijn, maar dat de resultaten ervan ten

aant.

dienste van de gemeenschap gesteld moesten worden, bijvoorbeeld door de ondersteuning van de armen.[63]

Dat bij de overgang naar het protestantse geloof religieuze, sociaal-economische en politieke factoren kunnen hebben gespeeld, is evident. Zeker toen de politieke situatie zich sterk wijzigde en een forse groei van het protestantisme mogelijk maakte, konden de laatste twee factoren een aanzienlijke invloed uitoefenen op het keuzeproces. Zo merkten zowel Godevaert van Haecht als Philippe Dauxy op, dat de calvinisten tijdens het Wonderjaar heel wat behoeftigen aantrokken door de armenzorg die zij verstrekten.[64] Toch mogen we het belang van de religieuze component niet onderschatten, vooral wanneer we rekening houden met de positie van de brede stedelijke middenklasse. Het leven van de uit 's-Hertogenbosch afkomstige Herman Pottey vormt een exemplarische illustratie van een vertegenwoordiger van de stedelijke middenklasse die zich economisch en intellectueel wist op te werken en tegelijkertijd een doorleefd religieus keuzeproces doormaakte.[65] Als zoon van een lijnwaadhandelaar werd Herman Pottey door zijn ouders ‘seer vierich in de pausse religie’ opgevoed. Van zijn zesde tot zijn tiende liep hij in 's-Hertogenbosch school bij een onderwijzer die hem leerde lezen en schrijven en hem de beginselen van Latijn en Frans bijbracht. Nadien leerde hij gedurende vijf jaar het schoenmakersvak. In augustus 1558 werd hij naar een neef in Antwerpen, Ambrosius Pottey, gezonden om er zich te bekwamen in het koopmansvak. De volgende jaren brachten hem, gewoonlijk in dienst van Antwerpse kooplieden, afwisselend in Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Doornik en Londen. In het voorjaar van 1559, toen hij gedurende vier maanden opnieuw in 's-Hertogenbosch werkte bij een schoenmaker, vernemen we voor het eerst iets over zijn geloofstwijfels: ‘In deesen tijt begost ick te twijfellen van de transsubstancie des naechtmaels ende quaem eensdeels tot kenisse van de rechtverdichmaeckinge des geloofs door een boecxken genaemt *de some der schriftueren*’, dat hem door een werkmakker ter hand was gesteld.[66] De volgende jaren tekende zijn gereformeerde geloofsovertuiging zich steeds duidelijker af. In januari 1562 werd hij vennoot van de Antwerpse koopman Willem van der Voort. Pottey deed daarbij een kapitaalinbreng van duizend gulden, afkomstig van het geld dat zijn vader hem nagelaten had. Hij beschikte op dat moment bijgevolg reeds over een aanzienlijk vermogen. In Antwerpen bezocht hij geregeld de zijdefabrikant François du Laij, die hem ‘bij Godts providentie leerde bij worde ende dieverssche boecken de resolutie van dieversse ende bijcans alle de aerttycullen der Christelycker religen, hetwelck mij eenen grooten rycdoem nae der siellen was’. Van december 1562 tot mei 1563 verbleef hij voor zijn koophandel voor het eerst in Londen, waar hij vanaf eind 1563 nagenoeg permanent woonde als een van de vertegenwoordigers van het grote Antwerpse handelshuis der della Failles. Hij sloot

aant.

er zich aan bij de Franstalige vluchtelingenkerk en deed in juni 1564 ‘openbaere professije van het geenne dat van te voeren mij van Godt int hertte geven was’. In mei 1567 werd Herman Pottey naar Antwerpen ontboden omdat Jan della Faille hem de dochter van zijn zus, Catharina de Waele, wilde uithuwelijken. De onderhandelingen tussen beide families liepen uiteindelijk spaak omdat Herman weigerde ‘in de papisterije’ te trouwen. Ondanks aantrekkelijke beloften van de rijke della Failles bleef hij trouw aan zijn calvinistisch geloof. Een aantal maanden later gaf de familie della Faille de toestemming tot een semi-clandestien huwelijk in een Londense parochiekerk. Herman Pottey bleef een lidmaat van de Franstalige gereformeerde kerk in Londen. Het levensverhaal van Pottey toont andermaal aan hoe een degelijk onderwijs en een sterke professionele mobiliteit als katalysatoren konden fungeren voor een kennismaking met het nieuwe religieuze klimaat. Uit de woorden van Herman Pottey blijkt duidelijk zijn oprecht en sterk godsverlangen. Zelfs de materiële perspectieven die wenkten bij een huwelijk met een dochter uit een van de befaamdste Antwerpse handelshuizen, konden zijn gereformeerde geloof niet aan het wankelen brengen. Het bewustzijn van de eigen religieuze leefwereld blijkt nog uit de namen die Herman Pottey en Catharina de Waele aan hun kinderen gaven, met name Tamara, Jan, Sara en Enoch.[67]

Krachtens het door Willem van Oranje genegotieerde akkoord van 2 september 1566 kregen ook de lutheranen officieel de toestemming hun religie binnen de stadsmuren uit te oefenen. Net als de calvinisten kregen zij drie plaatsen toegewezen voor hun ‘predikingen oft andere exercitien’.[68] Voor de lutheranen, die vanuit hun leer gehoorzaamheid aan de overheid verschuldigd waren, was dit akkoord van bijzonder groot belang omdat het aan hun optreden en hun gemeenteorganisatie een legitiem karakter gaf. Enkele auteurs hebben de interne geschiedenis van de lutherse gemeente in Antwerpen min of meer uitvoerig beschreven, zodat we hierop niet hoeven terug te komen.[69]

De lutherse gemeenschap telde in haar rangen burgers en ingezetenen van Antwerpen, naast Duitsers en Oosterlingen. Met die laatsten werden voornamelijk lieden uit de Noord-Duitse Hanzesteden bedoeld, zoals Bremen, Hamburg, Lübeck en Rostock. Naar buiten toe stelden de Antwerpse lutheranen zich op als één gemeente. Aan de overheid gerichte rekwesten werden ingediend namens ‘de borgeren ende ingesetenen deser stadt van Antwerpen, wesende van der religien der Confessien van Augsburg’.[70] De numerieke verhouding tussen Nederlandstaligen en Duitstaligen valt niet meer te achterhalen. Het sterke overwicht van de Duitse predikanten en theologen[71] kan moeilijk als een doorslaggevend argument worden aangevoerd, aangezien de Duitse lutheranen nu eenmaal

uit een veel omvangrijker potentieel konden rekruteren. Wanneer men er terecht van uitgaat dat de meerderheid van de kooplieden uit het Duitse Rijk luthersgezind was, komt men langs die zijde tot maximaal driehonderd aanhangers.[72] Het totale aantal lutheranen dat tijdens het Wonderjaar in Antwerpen verbleef, valt niet meer te reconstrueren. Het veelgenoemde aantal van vierduizend berust op een niet te verifiëren schatting van J.W. Pont.[73] Het aanzienlijke aantal Duitse predikanten en theologen dat in Antwerpen bedrijvig was, onder wie coryfeeën als Matthias Flacius, wijst wel op het grote belang dat de Duitse lutheranen hechtten aan de Antwerpse metropool. De leiding van de lutherse gemeente berustte bij een commissie van twaalf gedeputeerden: vier Nederlandstaligen en acht Duitstaligen.[74] Deze commissie was tijdens de onderhandelingen die aan het 2-september-akkoord voorafgingen, aangesteld op verzoek van Willem van Oranje. Net als hun calvinistische collega's behartigden de lutherse gedeputeerden de 'politieke' en materiële belangen van hun geloofsgemeenschap. De predikanten en de theologische adviseurs bleven bevoegd voor de zuiver kerkelijke aangelegenheden.

Voor de reconstructie van de socioprofessionele situatie van de Nederlandstalige lutheranen bezitten we zo goed als geen representatieve gegevens. Omdat de lutheranen steeds gehoorzaam bleven aan de wettelijke overheid, werden er slechts weinig vervolgd. De Raad van Beroerten bestrafte alleen de leiders van de lutherse gemeente en de schoolmeesters die luthers getint onderwijs verschaft hadden. Tegen elf lutheranen werd zo een banvonnis uitgesproken.[75] Onder hen bevonden zich zes kooplieden, drie schoolmeesters en één schoolmeesteres. Slechts twee lutheranen lieten een vermogen na van minder dan honderd gulden. Zeven anderen bevonden zich in de vermogenscategorieën van duizend gulden en meer.[76] De vervolgde lutheranen waren bijgevolg duidelijk afkomstig uit welgestelde kringen. Men dient er echter rekening mee te houden dat de repressie zich concentreerde op de leidinggevende kringen van de lutherse gemeenschap. Mede hierdoor is ons gegevensbestand gebouwd op een erg smalle basis.

De Antwerpse lutheranen stonden tijdens het Wonderjaar in scherpe concurrentie met de calvinisten. In de maanden die aan het 2-september-akkoord voorafgingen, dreigden de lutheranen vele geloofsgenoten aan het calvinisme te verliezen, doordat velen aangetrokken werden door de calvinistische predikaties. Onder hen bevonden zich heel wat jongeren die door hun Duitse familie naar Antwerpen gezonden waren om er het koopmansvak te leren. Dit alles noopte de lutherse leiders tot het beroepen van predikanten nog voor het contract met de overheid was afgesloten.[77] Bij de actie van het drie-miljoen-guldenrekwest vormden calvinisten en lutheranen als 'ceulx qui font profession de levangile en Anvers' wel één front om de religievrijheid van Filips II af te kopen, maar dit kon de dieperliggende te-

aant.

genstellingen niet wegwerken.[78] Twee lutherse gedeputeerden gaven de gezamenlijke aanbieding van het rekwest toe tegenover Philippe Dauxy, maar beklemtoonden dat zij voor de rest met de calvinisten verschilden ‘comme le ciel de la terre’.[79] De geschilpunten draaiden vooral rond de Avondmaalsleer en rond de houding die men moest aannemen tegenover de wettelijke overheid. De luthersgezinde kroniekschrijver Godevaert van Haecht vertolkte wellicht op correcte wijze de gemoedsgesteldheid van zijn geloofsgenoten toen hij schreef dat er tussen de twee confessies geen groot verschil was ‘dan meest in 't nutten van 't sacrament; en de mertinisten sijn der overheyt meer ghehoorsaem, want de calvinisten gebruycken gewelt, als 't niet na haeren sin en mach gescien’.[80] De tegenstellingen werden nog aangewakkerd door de overkomst van Duitse predikanten en theologen die nagenoeg allemaal felle anticalvinisten waren en zich op de harde gnesio-lutherse lijn van Matthias Flacius stelden. Terloops moet worden opgemerkt dat Antwerpse lutheranen al in de jaren vijftig contacten onderhielden met strenge lutheranen uit het Duitse Rijk, zodat we in dit opzicht van een zekere continuïteit kunnen spreken (zie hoofdstuk 5).

Zoals gezegd vormde de Avondmaalsleer een ernstig geschilpunt tussen calvinisten en lutheranen. De Avondmaalsvieringen die de calvinisten op 3 november en met Kerstmis 1566 hielden, stuitten dan ook op kritiek bij katholieken en lutheranen. Vooral het feit dat de calvinisten het Avondmaal opvatten als een gedachtenismaal, gesymboliseerd in de woorden ‘neempt, eedt, drinct; ghedinct ende ghelooft’, vond in hun ogen geen genade.[81] De calvinisten verweten de lutheranen daarentegen ‘vleescheters en bloetdrinckers’ te zijn,[82] Belangrijk is wel de mededeling dat de calvinisten precies wegens hun Avondmaalspraktijk aanhangers verloren. Schepen Lancelot van Ursel stelde verheugd vast: ‘De cene bij de religie gehouden heeft deugd gedaan, in der voege dat velen van hen afgeweken zijn, zeggende hun te dunken te wezen rabauwerig; anderen zeggen dat het hun docht een boerenkermis te wezen.’ Volgens Dauxy hadden zich meer dan duizend personen afgekeerd van het calvinisme toen ze de bedriegerij hadden vastgesteld. Zij waren opnieuw katholiek geworden of hadden zich tot de lutheranen gewend.[83] Dergelijke mededelingen wijzen erop dat vele gelovigen gehecht bleven aan rituele praktijken waaraan ze sedert vele jaren gewend waren en waarmee ze niet radicaal wensten te breken.[84]

Ook in de houding die de lutheranen aannamen tegenover de wettelijke overheid, verschilden zij van de calvinisten. Dit was reeds gebleken naar aanleiding van de gebeurtenissen rond de Beeldenstorm. Toen hadden de lutheranen geweigerd zich bij de calvinisten te voegen om zich samen meester te maken van het stadhuis, daarbij argumenterend: ‘vous, Calvinistes, vous auctorises icy par force et violence, et nous y sommes avec le consentiment du magistrat.’[85] In de *Confessio*, het officiële belijdenisgeschrift van

aant.

de Antwerpse gemeente, dat eind 1566 onder leiding van Matthias Flacius was opgesteld, was een afzonderlijk hoofdstuk over de overheid opgenomen, waarin de gelovigen tot strikte gehoorzaamheid werden aangespoord.[86] Voor de armenzorg beschikten de lutheranen in tegenstelling tot de calvinisten niet over een eigen diaconie. Zij lieten de stadsaalmoezeniers tijdens hun erediensten collectes houden omdat zij niet wilden breken met de stedelijke ordonnanties ter zake.[87] Toen de calvinisten midden maart 1567 na de nederlaag van het rebellenleger bij Oosterweel aanstalten maakten om zich meester te maken van de stad, kozen de lutheranen partij voor de stedelijke overheid en stelden zij zich samen met de katholieken op tegen de calvinisten.[88] Dit 'verraad' aan de protestantse zaak zou de lutheranen in calvinistische kringen nog lang bijzonder kwalijk genomen worden. Tijdens de periode van de Calvinistische Republiek zorgden de herinneringen aan de gebeurtenissen van het Wonderjaar, samen met de confessionele tegenstellingen, opnieuw voor wantrouwen en concurrentie tussen calvinisten en lutheranen.[89]

Verscheidene gegevens wijzen erop dat er in de rooms-katholieke gemeenschap in de dagen en weken die volgden op de Beeldenstorm, een klimaat van angst heerste. De interieurs van kerken en kloosters lagen er dermate gehavend bij dat de eredienst onmogelijk was. Vele priesters waren de dag van de beeldenstormerij uit de stad gevlucht, anderen leefden ondergedoken in de stad. Pas op zondag 1 september 1566 werd weer een sermoen gehouden en een mis opgedragen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, en een week later werden ook in de andere kerken de diensten hervat. Ondertussen werden clerici op straat lastiggevallen en uitgescholden, waarbij vooral de minderbroeders het moesten ontgelden. Vicaris-generaal Morillon merkte terecht op: 'Telle est maintenant la conversion que les catholiques se doibvent taire et les sectaires preschent.' Een meerderheid dreigde te moeten buigen voor de doortastende en agressieve houding van een minderheid.[90] Nochtans hadden op 1 september vijfduizend katholieken het ochtendsermoen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk bijgewoond, en de mis zou nog meer volk getrokken hebben, onder wie de beide burgemeesters en vele wethouders.[91] Op 1 november meldde een enthousiaste Daniël di Bomalès dat op allerheiligendag de parochiekerken en de kloosters van de bedelorden in Antwerpen volgelopen waren. In geen vier jaar waren nog zoveel gelovigen te communie geweest. Niettemin stelde hij vast dat de katholieken zich ondanks hun numerieke meerderheid timide opstelden.[92] Vicaris Morillon liet zich twee weken later veel somberder uit toen hij signaleerde dat pastoor Sebastiaan Baers in de Onze-Lieve-Vrouwekerk voor vijftig à zestig personen gepreekt had, terwijl er dat vroeger wel 1.800 tot 2.000 waren.[93] Vanaf november 1566 ontstond wel - naar de typering van Robert Van Roosbroeck - een 'politiek katholicisme'. Een aantal overtuigde katholieken had

het plan opgevat om met de steun van de centrale regering de macht van de calvinisten in de stad te breken. De in Antwerpen verblijvende Philippe Dauxy, bijgestaan door agenten als de Curiel en di Bomalès, vormde in dit verband een belangrijke tussenschakel met de landvoogdes. Onder de Antwerpse geestelijken speelden de deken van het kapittel, Roger de Tassis, plebaan Sebastiaan Baers en kanunnik François Doncker een actieve rol. Vermoedelijk waren ook enkele wethouders van het initiatief op de hoogte. Toen de plannen eind december uitlekten, werd het klimaat nog meer gespannen dan voorheen.[94]

Hoe de numerieke verhoudingen tussen de diverse confessies lagen tijdens het Wonderjaar, valt bij gebrek aan adequaat bronnenmateriaal niet meer te achterhalen. De protestanten konden hun aanhang aanzienlijk vergroten, maar de katholieken bleven ongetwijfeld in de meerderheid. De ruime omvang van de kerkelijke middengroepen en de massale toeloop bij de hagenpredikaties wijzen wel op de omvang van de verschuivingen die zich op religieus vlak konden voordoen. Het spreekt vanzelf dat de duizenden aanwezigen op de predikaties niet in een handomdraai omgevormd werden tot overtuigde calvinisten. Ook in periodes van religievrijheid bleef er een onderscheid bestaan tussen de - sterk verruimde - kern van lidmaten en de grote groep 'liefhebbers' die zich nog niet verregaand engageerde.[95] De numerieke achteruitgang van de katholieke aanhang wordt bevestigd door de evolutie van het aantal katholieke doopsels. In de Onze-Lieve-Vrouwekerk werden tijdens het Wonderjaar 670 kinderen gedoopt tegenover gemiddeld 1.014 in de vijf vorige jaren, wat een vermindering met 34 percent impliceert. In de kleinere en meer perifeer gelegen Sint-Walburgiskerk waren er 358 doopsels of een vermindering met 22 percent.[96] Een tijdgenoot schatte rond Kerstmis 1566 dat in Antwerpen zeven op de tien inwoners katholiek gebleven waren.[97] Tijdens het oproer van midden maart 1567 brachten de calvinisten volgens Godevaert van Haecht tien- à twaalfduizend manschappen op de been, op een totaal van ca. 28.000 gewapenden.[98] Op grond van al dit cijfermateriaal lijkt het ons niet onredelijk het aantal protestanten in Antwerpen op één derde van de bevolking te schatten. Binnen de reformatorische stromingen beschikten de calvinisten over de grootste aanhang, gevolgd door de lutheranen en de ongeveer tweeduizend doopsgezinden.

Toen het geuzenleger in de ochtend van 13 maart 1567 bij Oosterweel verpletterd werd, stroomden gewapende calvinisten samen op de Meir, die zij gedurende twee dagen bezet hielden. Om de stad zo adequaat mogelijk te beschermen tegen de regeringstroepen, die zich op korte afstand van de stadsmuren bevonden, wensten de calvinisten hun politieke en militaire macht in Antwerpen te vergroten. Krachtens de akkoorden van 13 en 14 maart die Oranje met de calvinistische leiders sloot, werd het 2-september-akkoord bekrachtigd, werd het calvinistische aandeel in de verdediging van

de stad gewaarborgd en werd beloofd geen vreemd - koninklijk - garnizoen in te nemen zonder de toestemming van de Brede Raad. Toen de calvinisten zich daarmee nog niet tevreden stelden, wapenden de katholieken, de lutheranen, de Hanzeaten, de Duitsers en de zuiderse naties zich tegen de calvinistische troepenmacht op de Meir. Geconfronteerd met die overmacht trokken de ontgoochelde calvinisten zich op 15 maart terug.[99] De nederlaag bij Oosterweel en de daaropvolgende krachtmeting intra muros hadden de calvinisten duidelijk gemaakt dat de machtsverhoudingen zich in het voordeel van de landvoogdes en de koningsgetrouwen gekeerd hadden. De inname van Valenciennes door regeringstroepen op 23 maart 1567 kon hen alleen maar sterken in die overtuiging. Reeds eind maart ontvluchtten verontruste calvinisten de stad. Op 9 april hielden lutheranen en calvinisten hun laatste predikaties. Twee dagen later verliet Willem van Oranje, samen met vele protestanten, Antwerpen.[100]

Eindnoten:

1 Janssens, 'De eerste jaren van Filips II', 194-201; Parker, *The Dutch Revolt*, 68-99; Scheerder, *De Beeldenstorm*; Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar te Antwerpen*; Prims, *Het Wonderjaar*; Wells, *Antwerp and the Government*, 387-527, concentreert zich vooral op de veranderende relatie tussen stad, centrale overheid en Oranje.
2 Zie schout Jan van Immerseel aan Margareta van Parma, 19 april 1566, in ARA, *Aud.*, 261, fol. 166.
3 Prims, *Het Wonderjaar*, 38-72.
4 Zie bv. de brief van de magistraat aan de gedeputeerden te Brussel, 15 mei 1566, in Prims ed., *Het Wonderjaar*, 10.
5 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 8-11, 16; Prims, *Het Wonderjaar*, 93, 99-109, 127; Wells, *Antwerp and the Government*, 407, 411.
6 Wells, *Antwerp and the Government*, 414-438.
7 Prims, *Het Wonderjaar*, 121-122; Génard ed., 'Personen', in AA, X, 121-124, 398-402, 414-424; *Kroniek G. van Haecht*, I, 70-71.
8 Oranje aan zijn broer Lodewijk van Nassau, 16 juli 1566, geciteerd in Wells, *Antwerp*, 443-444.
9 Citaat uit de 'Verantwoording van de magistraat', in Génard ed., 'Personen', in AA, X, 131.
10 Een omstandig relaas in Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 27-40; Prims, *Het Wonderjaar*, 153-181; Génard ed., 'Personen', in AA, X, 130-139.
11 Cf. *Prosopografie*.
12 Cf. *Prosopografie* sub Jean Carlier, Lucas Hailly, Michiel de Huyn, Adam le Maire, Jean des Maistres, Aart Rosenberger en Pierre de Saint Vaast.
13 Vergelijk Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 33, en Van Schelven, *Willem van Oranje*, 119.
14 Cf. Eire, *War Against the Idols*, 279: 'Iconoclasm was an inevitable outcome of Reformed ideology', en Freedberg, *Iconoclasts and their motives*.
15 Vergelijk Steen, *A Chronicle of Conflict*, 85-91; Clarck, *An Urban Study*, 324-325.
16 De tekst van het rekwest in SAA, *Pk.*, 1563, los stuk.
17 Prims, *Het Wonderjaar*, 167-168; Wells, *Antwerp and the Government*, 468-469.
18 Oranje was op 19 augustus naar Brussel vertrokken. Zie voor het akkoord tussen Margareta en de verbonden edelen (25 augustus) Woltjer, 'De Vredemakers', 63-65.
19 Zie voor bijzonderheden over deze personen *Prosopografie*.
20 De tekst van het akkoord in Génard ed., 'Personen', in AA, XI, 48-51, 56-58.
21 Zie ook Woltjer, 'De Vrede-makers', 65.
22 Wells, *Antwerp*, 472-475; Prims, *Het Wonderjaar*, 411-423.
23 Zie voor de religievrede die in 1578 te Antwerpen werd afgekondigd Marnef, 'Brabants calvinisme', 9-10.

24 Prims, *Het Wonderjaar*, 214, 222, 224, 232, 236, 244; Balke, 'De invloed van de Anabaptisten', 47, 52-53; Vos, 'De doopsgezinden', 331.

25 Zie de brieven van de commissie van calvinistische gedeputeerden aan: Hendrik van Brederode, 2 december 1566 (ARA, *Handschriftenverzameling*, 182, fol. 149r°), Frederik III, keurvorst van de Palts, 4 december 1566 (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 's-Gravenhage, *Collectie A.A. Van Schelven*, nr. 8), August, keurvorst van Saksen, 4 december 1566 en 10 februari 1567 (Staatsarchiv Dresden, Locat 9819, fol. 199, 203r°-209v°), Filips, landgraaf van Hessen, 4 december 1566 (Blok ed., *Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau*, 166-169), Thomas Gresham, 1 februari 1567 (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 's-Gravenhage, *Collectie A.A. Van Schelven*, nr. 7), William Cecil, 31 januari 1567 (Burgon, *The life and times of Sir Thomas Gresham*, II, 189).

26 Zie bv. de brief van Charles de Nielles 'au nom du consistoire', 19 september 1566, in Hessels ed., *Ecclesiae Londino-Batavae*, III-1, nr. 101, en van Jean Taffin namens 'les ministres et anciens de l'Eglise française', 7 maart 1567, in Gilmont, 'La mission de Jean Crespin', 86-87.

27 Van Schelven, 'Het verzoekschrift der drie millioen goudguldens'; Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 153-169, 236-241; Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, cccx-cccxi. In het betrokken rekwest verzochten de calvinisten en lutheranen de koning om religievrijheid in ruil voor drie miljoen gulden. Een exemplaar van het rekwest, gedateerd 17 oktober 1566, in BLL, *Cotton-Galba*, C-III, fol. 42r°, en gedateerd 27 oktober 1566 in ARA, *Handschriftenverzameling*, 182, fol. 182v°-184r°.

28 Het verzoek aan de kerkenraad van 's-Hertogenbosch, 4 december 1566, in ARA, *Handschriftenverzameling*, 182, fol. 179r°.

29 Zie bv. de brief aan August, keurvorst van Saksen, 4 december 1566, vermeld in noot 25, die de gedeputeerden ondertekenden als 'Antwerpianae Ecclesiae iuxta Evangelium Christi reformatae deputati et procuratores nomine et rogatu omnium Ecclesiarum Belgicarum'.

30 Scheerder, *De Beeldenstorm*, 42, 44, 48, 59, 62-65, 68, 71, 79-80; Van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam*, 30; Pettegree, 'The Exile Churches', 87, 97.

31 Gebaseerd op *Prosopografie*. Hieraan moet aalmoezenier Jacob Hertzen worden toegevoegd, die na het Wonderjaar niet vervolgd werd.

32 Gebaseerd op *Prosopografie*.

33 Naast Gent en Brugge geldt dit op nog frappantere wijze voor Brussel en Leuven. Cf. Decavele, 'De opkomst', 25-44; Marnef, 'Het Protestantisme te Brussel, ca. 1567-1585', 59-61; Van Uytven, 'Invloeden van het sociale en professionele milieu', 261-264.

34 De kapitaalwaarde van het onroerend bezit (huizen, landerijen, renten) werd berekend door de jaarlijkse huur- of opbrengstwaarde te vermenigvuldigen met zestien (penning 16, = 6,25 %) voor goederen gelegen in de stad en met 22 (penning 22, = 4,54 %) voor goederen op het platteland. Deze verhoudingen werden eveneens gehanteerd bij de heffing van Alva's honderdste penning op het onroerend vermogen in 1569-1570. Cf. Grapperhaus, *Alva en de tiende penning*, 121. Voor de renten stelde zich geen probleem vermits de penningverhouding steeds vermeld werd.

35 Scholliers, 'De lagere klassen', 165-166.

36 De schaliedekker Nicolaas Everaerts was in 1567 betrokken bij de bouw van de nieuwe beurs in Londen. Cf. Kirk en Kirk, *Returns*, I, 338.

37 De bekende kooplieden Jan Gamel (†1572) en Jan della Faille de Oude (†1582) lieten bij hun overlijden respectievelijk 245.000 en 408.000 gulden na. Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 429-430.

38 Gilly, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600*, 233, 412.

39 Vandamme, *De socio-professionele recrutering*, 346.

40 Zie voor deze en volgende voorbeelden de gegevens in *Prosopografie*.

41 Een dergelijke constructie bij Prims, *Het Wonderjaar*, 379-390, en Hauben, 'Marcus Pérez and Marrano Calvinism', 121-132. Zie de gefundeerde kritiek van Gilly, *Spanien und der Basler Buchdruck*, 417-419.

42 Goris, *Étude sur les colonies*, 549 e.v.; Pohl, *Die Portugiesen*, 339-342; Révah, 'Pour l'histoire des marranes à Anvers', speciaal 126-128; Vermaseren, 'De Antwerpse koopman Martin Lopez', 32, 36.

43 Hauben, 'Marcus Pérez', 124-125; Van der Essen, 'Episodes de l' histoire religieuse', 349-355; Garrisson-Estèbe, *Protestants du Midi*, 40-41.

44 SAA, *Cert.*, 22, fol. 151r°, en *Prosopografie*, nr. 1044.

45 Zie de rapporten van Philip Dauxy en Geronimo de Curiel in Van der Essen, ‘Les progrès du luthéranisme’.
46 Van Langeraad, *Guido de Bray*, XLIII-XLIV, en mondelinge mededeling van mevr. C. Rooze-Stouthamer, die een proefschrift over de Reformatie in Zeeland voorbereidt. Vergelijk voor Breda Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 61-62.
47 Brief van 25 april 1579 aan de Nederlandse vluchtelingenkerk te Londen, geciteerd in Marnef, *Het Calvinistisch Bewind*, 285.
48 Hauben, ‘Marcus Pérez’, 123-125; Vermaseren, *De Antwerpse koopman*, 45; Truman en Kinder, ‘The Pursuit of Spanish Heretics’, 77.
49 Jelsma, *Adriaan van Haemstede*, 38 e.v., en supra, hoofdstuk 5.
50 Van der Essen, ‘Les progrès’, 217, over Michiel Anthoine, en Id., ‘Episode de l'histoire religieuse’, 357-358, 361, over Robert van Haeften, Peter Arnouts en Hernando de Sevilla.
51 Eire, *War against the Idols*, 234-275; Oberman, *Die Wirkung der Reformation*, 32-46. Een herwaardering van de nicodemieten eveneens in Pettegree, ‘The stranger community in Marian London’, 400-401.
52 Vergelijk Kuttner, *Het hongerjaar*, 283, en Clarck, *An Urban Study*, 194.
53 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 54. Het citaat komt uit een brief van Lancelot van Ursel aan pensionaris Jan Gillis, 28 augustus 1566.
54 Van der Wee, ‘De economie als factor’, 55-70.
55 Cf. Bouwsma, *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*, 196-198, 202-203; Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme*, 301-314; Lüthy, ‘Variations on a theme by Max Weber’, 385-390.
56 Van 't Spijker ed., ‘De Acta van de Synode van Middelburg’, 119.
57 Van der Wee, ‘De economie als factor’, 69.
58 Lüthy, ‘Variations on a theme’, 381-383.
59 Deyon en Lottin, ‘Les casseurs de l'été’, 144; Mack, ‘The Wonderyear. Reformed Preaching and Iconoclasm’, 194, 198, 205, 212.
60 Génard ed., ‘Personen’, in AA, IX, 318. Zie over Heer Matthijs Prims, *Geschiedenis van Sint-Jorisparochie*, 139-149; Estié, *Het vluchtige bestaan*, 22-27.
61 Van Stuijvenberg, ‘Problemen rondom “de” these van Weber’, 114; Hudson, ‘The Weber Thesis Reexamined’, 56-67; Van Dülmen, ‘Protestantismus und Kapitalismus’, 88-101. Zie voor een historiografisch overzicht van Webers invloed Benedict, ‘The Historiography of Continental Calvinism’.
62 Besnard, *Protestantisme et Capitalisme*, 77-83; Van Stuijvenberg, ‘Problemen’, 111-116.
63 Besnard, *Protestantisme et Capitalisme*, 289-290; Lüthy, ‘Variations on a theme’, 381-385; Bouwsma, *John Calvin*, 198-202.
64 *Kroniek G. van Haecht*, I, 109; brief van Ph. Dauxy aan de landvoogdes, 26 december 1566, in Van Schelven ed., ‘Verklikkersrapporten over Antwerpen’, 291-292.
65 De belangrijkste bron voor de kennis van het leven van Herman Pottey (° 's-Hertogenbosch 1543 -† Londen 1574) vormt zijn memorieboek, uitgegeven door Brulez, *De firma della Faille*, 559-567. De citaten komen uit deze uitgave. Het testament van Herman Pottey, 2 november 1574, in Public Record Office London, *Prerogative Court of Canterbury Wills*, 6 Pyckering, fol. 47.
66 De anonieme *Summa der godliker scrifturen*, voor het eerst verschenen in 1523, was een van de eerste reformatorische geschriften in de Nederlanden en stond nog duidelijk onder de invloed van het gedachtegoed van Erasmus. Cf. Trapman, *De Summa der godliker scrifturen (1523)*.
67 Zie voor de naamgeving van de Antwerpse calvinisten uitvoeriger hoofdstuk 10.
68 De tekst van het akkoord in Génard ed., ‘Personen’, in AA, XI, 56-58.
69 Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme*, 60-138; Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*; Estié, *Het vluchtige bestaan*.
70 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 140-141.
71 De meest volledige lijst (zestien namen, waarvan minstens tien Duitstalige) bij Braekman, ‘Het Lutheranisme in Antwerpen’, 26, 33-34. Zie ook Estié, *Het vluchtige bestaan*, 42-47.
72 Zie hoofdstuk 1. Omstreeks het midden van de eeuw verbleven te Antwerpen ongeveer 150 Oosterlingen en 150 Hoogduitsers.
73 Het getal van vierduizend bv. in Visser, *De Lutheranen in Nederland*, 23; Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme*, 77.
74 Zie de brief van de twaalf gedeputeerden aan de stadsmagistraat van Keulen, 12 september 1566, in Stadtarchiv Köln, *Reformation*, 24, stuk 3, die door de twaalf eigenhandig ondertekend

werd. Hieronder zijn duidelijk vier 'Nederlandse' en acht 'Duitse' namen. Uit andere bronnen kennen we nog Gerard Cocq en Josse van Hilten (*Prosopografie*, nr. 214, 495) als gedeputeerden. Cf. ook SAA, *Cert.*, 25, fol. 293v°.

75 Zie *Prosopografie*.

76 Namelijk één in de klasse 1.000-4.999 gl., drie in de klasse 5.000-9.999 gl. en drie in de klasse van 10.000 gl. en meer.

77 Estié, *Het vluchtige bestaan*, 27-29; Génard ed., 'Personen', in AA, IX, 445, en X, 88.

78 Het citaat in ARA, *Handschriftenverzameling*, 182, fol. 182v°, en BLL, *Cotton-Galba*, C-III, fol. 42r°.

79 Dauxy aan Margareta van Parma, 18 november 1566, in Van Schelven ed., 'Verklikkersrapporten', 242.

80 *Kroniek G. van Haecht*, I, 97.

81 Zie de uitvoerige beschrijving van het Avondmaal van 3 november en Kerstmis 1566 in *Kroniek G. van Haecht*, I, 121-122, en de brieven van Ph. Dauxy aan de landvoogdes, 18 november en 26 december 1566, in Van Schelven ed., 'Verklikkersrapporten', 241-243, 290-292.

82 *Kroniek G. van Haecht*, I, 122.

83 L. van Ursel aan pensionaris Jan Gillis, 16 november 1566, in Prims ed., *Het Wonderjaar*, 131; Dauxy aan Margareta van Parma, 18 november 1566, in Van Schelven ed., 'Verklikkersrapporten', 242-243.

84 Zie voor het belang van rituele handelingen en praktijken Scribner, 'Ritual and Reformation', 122-144.

85 Mededeling van de lutherse gedeputeerden G. van der Baenderyen en H. van den Broecke, geciteerd in de brief van Ph. Dauxy, 18 november 1566, in Van Schelven ed., 'Verklikkersrapporten', 242.

86 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 286. Zie voor de *Confessio ministrorum Jesu Christi* [Antwerpen, Gilles Coppens van Diest, 1567] Heijting, *De catechismi en confessies*, 161-166.

87 *Kroniek G. van Haecht*, I, 109.

88 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 352-366; *Kroniek G. van Haecht*, I, 191 e.v.

89 Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme*, 405-415. Ook in Brussel deden zich in de jaren 1581-1585 identieke tegenstellingen voor. Marnef, 'Het Protestantisme te Brussel onder de "Calvinistische Republiek"', 258-260.

90 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 49-53, 103-107, 189-191, 194-195, het citaat op 104.

91 Lancelot van Ursel aan Jan Gillis, 1 september 1566, in Prims ed., *Het Wonderjaar*, 80.

92 Cauchie ed., 'Episodes de l' histoire religieuse', 57.

93 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 190.

94 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 196-202, 267-276. Zie voor de rol van Doncker Marnef, 'Een kanunnik in troebele tijden'.

95 Marnef, 'Protestanten in "Noord" en "Zuid"', 139-146.

96 SAA, *Parochieregisters*, 6 en 69. Voor het Wonderjaar telden we de doopsels uit de maanden april 1566 tot en met maart 1567. Als vergelijking gebruikten we de periode april 1561-maart 1565. De terugval dient voor een deel ook verklaard te worden door de materiële ontwrichting van de katholieke Kerk.

97 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 272, n. 3.

98 Andere bronnen vermelden dertien- à veertienduizend calvinisten. Een evaluatie van het beschikbare cijfermateriaal bij Andriessen, 'Het geestelijke en godsdienstige klimaat', 218.

99 Een uitvoerige beschrijving van het gebeuren van midden maart in Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 352-365; Prims, *Het Wonderjaar*, 318-338.

100 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 366-392; Prims, *Het Wonderjaar*, 339-366.

Deel III
Antwerps protestantisme in de verdrukking
1567-1577

Hoofdstuk 7
Koninklijk gezag en katholieke religie hersteld

Standbeeld van Alva, opgericht in 1571 op het Spanjaardenkasteel in Antwerpen. Alva vertrappelt een tweekoppig monster, ketterij en rebellie voorstellend. Gravure van Filips Galle. (Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet)

De zachte aanpak van Margareta van Parma

Toen Margareta van Parma er in de loop van de maand maart 1567 in slaagde de opstandige beweging te onderdrukken, deden de Antwerpse wethouders hun best om hun stad op de meest gunstige voorwaarden onder de gehoorzaamheid van de koning te brengen. Met dat doel werd door de gedeputeerden van de stadsmagistraat intens gelobbyd te Brussel, maar de landvoogdes weigerde toegevingen te doen. Concrete en definitieve maatregelen werden echter uitgesteld tot Filips II de nodige beslissingen zou nemen.[1] In een dergelijk klimaat van onzekerheid nam de emigratie vrij massale vormen aan en ook onder de vreemde kooplieden leefde een sterke onrust. Op 11 april, de dag dat Willem van Oranje Antwerpen verliet, namen volgens Godevaert van Haecht bijna vierduizend mensen de vlucht. Dit aantal is wellicht overdreven, maar een telling van oktober 1568 vermeldt dat ‘inden voorgaenden jare van 67 deur 't vertreck van den Prince van Orangien meer dan drieduizend personen de stad verlaten hadden’.[2]

Op 12 april stemde de Brede Raad in met de voorstellen die de landvoogdes op 7 april had geformuleerd, wat neerkwam op een officiële en bijna algemene onderwerping aan het koninklijke gezag.[3] Op 26 april werden op bevel van de landvoogdes zestien vendels Waalse soldaten naar de Scheldestad gebracht. De graaf van Mansfelt stond als kapitein aan het hoofd van deze troepenmacht. Van de acht burgervendels die tijdens het Wonderjaar door Oranje waren gevormd, werden er vier ontbonden terwijl de leiding van de vier resterende werd toevertrouwd aan Antoon van Stralen.[4] Twee dagen na de aankomst van de regeringstroepen deed ook Margareta van Parma met haar hofhouding haar intrede. Tot 16 juli 1567 verbleef zij te Antwerpen, waar zij logeerde in de Sint-Michielsabdij, van oudsher het gasthof van vorsten en prinsen. Dat een koninklijk garnizoen

aant.

én de landvoogdes met haar entourage in Antwerpen verbleven, toont wel op heel concrete wijze aan hoe de centrale regeringsmacht haar greep versterkt had op de Antwerpse metropool, die in het verleden steeds naar een zo groot mogelijke vorm van autonomie had gestreefd. De landvoogdes voerde echter een beleid dat rekening hield met de privileges en de economische positie van de stad. Zij was voorstander van een strenge pacificatie-politiek die gepaard ging met een geest van verzoeningsgezindheid.[5] Reeds op 12 april drukte de landvoogdes tegenover de koning haar grote bezorgdheid uit over de dreigende ontvolking van Antwerpen ten gevolge van de grootschalige emigratie. Een amnestiemaatregel drong zich daarom op.[6] Nu ze zelf de rebellie onderdrukt had, achtte ze de zending van een strafexpeditie onder leiding van de hertog van Alva overbodig. Bovendien speelde bij haar de overweging mee dat Alva in zijn functie van kapitein-generaal de facto over een grote politieke macht zou beschikken, waardoor haar functie van gouverneur-generaal dreigde uitgehold te worden.[7]

Dat Margareta van Parma bij de uitvoering van haar beslissingen rekening hield met de mening van het stadsbestuur, blijkt duidelijk uit haar voornemen over te gaan tot een algemene ontwapening van de Scheldestad. De magistraat repliceerde in zijn vergaderingen van begin mei dat door een dergelijke maatregel ook de regeringsgetrouwe burgers gestraft werden. Bovendien dreigde onder de vreemde kooplieden een gevoel van onveiligheid te ontstaan. Na veel over en weer praten werd uiteindelijk op 21 juli 1567 door gouverneur Mansfelt en de stadsmagistraat verordend dat diegenen die in maart 1567 hadden deelgenomen aan het oproer op de Meir, hun wapens moesten inleveren. Daarenboven moest iedereen die na juli 1566 in de stad was gekomen en aan de troebelen had deelgenomen, binnen de drie dagen Antwerpen verlaten. Alles in acht genomen hadden de Antwerpse wethouders op die manier een voor hun stad niet al te nadelig compromis bereikt met de landvoogdes en de Raad van State. De ruimte die Margareta van Parma liet voor dialoog, werd door Guy Wells raak getypeerd: ‘Margaret's program of pacification and chastisement was apparently to take place within the old system of privileges and jurisdictions, with all the time-consuming disputes and adjudications which it entailed.’[8]

Dat de landvoogdes opteerde voor een relatief zachte aanpak blijkt tevens uit haar beslissing het dienstdoende magistraatscollege, dat in mei 1566 was aangesteld, te continueren. Naar verluidt wenste zij de komst van de koning af te wachten, vooraleer over te gaan tot een magistraatsvernieuwing.[9] Nochtans was tijdens het Wonderjaar de rechtgelovigheid van Antoon van Stralen, Nicolaas Rockox en Jan Rubbens sterk ter discussie gekomen. In *Les moyens pour remedier*, een rapport van Géronimo de Curiel uit het najaar 1566, werden van Stralen en Rockox als lutheranen vermeld en Rubbens als calvinist.[10] Diegenen die voorstander waren van een harde aanpak,

aant.

stoorden zich vooral aan het feit dat Antoon van Stralen bij de landvoogdes en bij graaf van Mansfelt over een grote invloed beschikte.[11] Kardinaal Granvelle meldde op 8 juli 1567 aan de hertog van Alva dat Antoon van Stralen 'a trouvé moyen de se mettre en crédit, et que tout ce qui se fait à Anvers se passe selon son désir et sa volonté'.[12] Vicaris-generaal Morillon laakte scherp de republikeinse allures van de Antwerpse wethouders. Volgens hem had de koning nooit een betere kans gehad om de privileges van de stad af te schaffen en de bepalingen van de Blijde Inkomst naast zich neer te leggen. Morillon verwees zelfs naar de exemplarische bestraffing die Gent in 1540 te beurt was gevallen.[13]

Ondertussen verheugde Margareta van Parma zich over de aanstaande komst van de koning. Zij hoopte in dat verband op een snelle amnestiemaatregel. Zij zag in de vorstelijke macht duidelijk een bron van genade die de pacificatie van de Nederlanden ten goede zou komen.[14] In afwachting dat de beslissingen van Filips II de bakens van straf en genade zouden uitzetten, wenste Margareta van Parma voor Antwerpen reeds voorlopige maatregelen te nemen. Op verzoek van de landvoogdes had raadsheer Christophe d'Assonleville een gematigd ontwerpedict op papier gezet, dat nadien werd voorgelegd aan de Geheime Raad en de Raad van Brabant. Ook de Antwerpse stadsmagistraat werd om advies gevraagd. Deze laatste wees het ontwerp echter tweemaal af, waarop in de voltallige Raad van State verscheidene beraadslagingen volgden. Op 24 mei werd ten slotte een akkoord bereikt over de definitieve tekst.[15] Vier dagen later, op 28 mei 1567, werd het provisionele edict in Antwerpen afgekondigd.[16] De bezorgdheid van de landvoogdes om de leiders en de aanstokers van heterodoxie en rebellie te straffen, blijkt uit de strenge straffen die voorzien waren voor predikanten, personen die predikanten gelogeerd hadden, consistorieleden, ouders die hun kinderen ongedoopt lieten, beeldenstormers, ketterse schoolmeesters en drukkers en verkopers van ketterse geschriften. Werden zij bedacht met de doodstraf en confiscatie van hun goederen, dan dienden de rechters tegenover de eenvoudige lieden die zich tot ketterij of revolte hadden laten verleiden, een clementere houding aan te nemen, waarbij de strafmaat evenredig moest zijn met het begane delict. De preventieve controle van vroedvrouwen, onderwijzend personeel, boekdrukkers en -verkopers en vreemdelingen moest in de toekomst de doorsijpeling van protestantse ideeën bemoeilijken. Algemeen genomen hield het edict rekening met de commerciële belangen die in de stad op het spel stonden. Bovendien was het tot stand gekomen in nauw overleg met de centrale, provinciale en plaatselijke bestuurskaders.

Hoewel Filips II meer dan eens had beklemtoond dat hij in de Nederlanden met de nodige clementie wou optreden, was hij niet te spreken over het in Antwerpen afgekondigde edict, dat buiten zijn weten tot stand was ge-

aant.

komen. In niet mis te verstane bewoordingen liet hij de landvoogdes weten dat hij niet kon begrijpen ‘qui' il y ayt eu conseilliers qui vous aient conseillé et mis en délibération si indécente et en si grande offense de l'honneur de Dieu et de l'auctorité de son esglise’. Hij beval dan ook de onmiddellijke opschorting van de ordonnantie in kwestie en verbood dat nog een particulier of algemeen edict zou worden uitgevaardigd vóór zijn aankomst in de Nederlanden. Ondertussen konden de oude ketterijplakkaten blijven fungeren als richtsnoer voor de bestraffing.[17] Filips II was in zijn negatieve houding ongetwijfeld beïnvloed door een aantal van zijn Spaanse raadsheren. Zo had fray Bernardo de Fresneda, biechtvader van de koning en bisschop van Cuenca, een vernietigende kritiek geschreven op het Antwerpse edict en ook in de *Consejo de Estado* had hij zijn invloed aangewend.[18] In Nederlandse regeringskringen toonde Viglius, de voorzitter van de Raad van State, zich zeer ontstemd omdat de koning naar aanleiding van het provisionele edict de landvoogdes en de raadsheren van State zo openlijk gedesavoueerd had.[19] Terwijl de regeringskringen in de Nederlanden in meerderheid voorstander waren van een gematigd beleid, trokken de pleitbezorgers van een hardere aanpak in Spanje aan het langste eind. Conform de wensen van de koning werd op 23 juli 1567 het edict van 24 mei in Antwerpen herroepen.[20]

Ondertussen bezat de Antwerpse Vierschaar nog steeds het recht om van ketterij of rebellie verdachte personen te bestraffen. In de tijdsspanne van het vertrek van Willem van Oranje tot de aankomst van de hertog van Alva in Brussel (11 april-22 augustus 1567) werden in Antwerpen tien personen veroordeeld. Onder hen bevonden zich zeven personen die deel hadden uitgemaakt van het opstandelingenleger in Oosterweel of Vianen, een beeldenstormer, een man die verboden boeken verkocht had en een vrouw die oproerige liederen had gezongen. Vijf van hen werden opgehangen, tegen vier werd een banvonnis uitgesproken en één persoon werd veroordeeld tot levenslange galeistraf. Alles wijst erop dat het telkens om eenvoudige, bezitloze lieden ging.[21]

Veel belangrijker was echter de bestraffing van de hoofdschuldigen van het Wonderjaar. Wellicht had Margareta van Parma gewacht tot een akkoord bereikt was over het provisionele edict om opdracht te geven tot een officieel onderzoek. Eind mei 1567 werden Nicolaas Oudart en Peter Asseliers, raadsheren in de Raad van Brabant, aangesteld om een onderzoek naar het gebeuren te Antwerpen in te stellen.[22] Reeds eerder waren er commissarissen naar andere steden, zoals Doornik, Valenciennes en 's-Hertogenbosch, gezonden.[23] Uit de uitvoerige instructie van Oudart en Asseliers blijkt de grote bezorgdheid van de landvoogdes om de hoofdverantwoordelijken voor de troebelen tijdens het Wonderjaar op te sporen.[24] Hoewel beide raadsheren eind mei hun opdracht hadden ontvangen, bevonden zij zich

aant.

pas vanaf eind juni in Antwerpen. Op 23 juli 1567 konden zij de landvoogdes melden dat zij de vereiste informatie hadden ingewonnen.[25]

Nadat de resultaten van het onderzoek waren voorgelegd aan Margareta van Parma, werd het dossier onderzocht door de raadsheren van de Raad van Brabant, die aan het officie-fiscaal van de Raad de toestemming gaven om 130 personen te arresteren en hun goederen in beslag te nemen. De landvoogdes achtte het echter 'pour aulchuns bons respectz' raadzaam de strafuitvoering op te schorten.[26] Deze beslissing wordt verklaard door de aankomst van de hertog van Alva in de Nederlanden, waardoor de politieke kaarten in de centrale regeringskringen grondig door elkaar geschud werden. De manier waarop het onderzoek naar de schuldigen van het Wonderjaar werd gevoerd, toont andermaal aan hoe Margareta van Parma rekening hield met de bestaande rechtstradities. De Raad van Brabant was in het verleden immers het geëigende rechtsorgaan geweest dat, al dan niet in samenwerking met de Geheime Raad, ingeschakeld werd wanneer zich troebelen of onregelmatigheden hadden voorgedaan in de stad. Zo was de Raad van Brabant in 1548-1549 betrokken bij het onderzoek naar de corruptie in de stedelijke fortificatiekas en in 1555 bij de bestraffing van het sociale oproer van juli 1554.[27]

Op 3 augustus 1567 had de hertog van Alva aan het hoofd van tienduizend Spaanse elitesoldaten in Thionville de grens van de Nederlanden overgestoken en op 18 augustus had hij het hertogdom Brabant bereikt. De magistraat van Antwerpen vond het nodig een deputatie naar de hertog te zenden om hem te 'congratuleren' met zijn aankomst en hem de stad en haar inwoners aan te bevelen.[28] Vier dagen later, op 22 augustus, deed Alva met zijn troepenmacht zijn intrede in Brussel. Reeds op 14 augustus was graaf Alberico de Lodron met twaalf vendels Duitse infanteriesoldaten Antwerpen binnengetrokken. Nog dezelfde dag verlieten de Waalse soldaten, die sedert 26 april te Antwerpen in garnizoen lagen, de stad.[29] Op 26 september 1567 werd graaf van Mansfelt ontslagen als gouverneur, waardoor de magistraat zijn belangrijkste steunpunt in de centrale regering verloor.[30] Inmiddels was op 9 september Antoon van Stralen gearresteerd en naar het slot van Vilvoorde gevoerd. Ook de graven van Egmont en Hoorn werden diezelfde dag aangehouden. De katholieke auteur van het *Antwerpsch Chronykje* noteerde naar aanleiding van de arrestatie van Antoon van Stralen 'dat alle de gemeynte seer verwondert was, want hij seer bemint was'.[31] Voor de Antwerpse wethouders was de arrestatie van hun invloedrijke ambtgenoot ongetwijfeld een bijzonder concrete illustratie van de grondig gewijzigde politieke verhoudingen. Op 13 september aanvaardde de koning het ontslag van een teleurgestelde Margareta van Parma en op 30 december 1567 vertrok zij naar Italië, nadat zij eerst de hertog van Alva beëdigd had als gouverneur-generaal van de Nederlanden.[32]

Het stadsbestuur in de greep van de centrale regeringsmacht

In 1567 werd Alva als kapitein-generaal met een tijdelijke opdracht naar de Nederlanden gezonden. Hij moest de rebellie en ketterij onderdrukken zodat de koning snel naar de Nederlanden kon afreizen. De IJzeren Hertog hoopte die karwei in zes à negen maanden te klaren.[33] Dadelijk na zijn aankomst zette hij de nodige stappen voor de oprichting van een uitzonderingsrechtbank die de schuldigen van de troebelen tijdens het Wonderjaar moest bestraffen. Op 20 september 1567 legden de raadsheren en andere personeelsleden van de Raad van Beroerten de eed af. De nieuwe Raad werd voorgezeten door Alva en telde verder twee ondervoorzitters, zeven raadsheren, een procureur, twee advocaten en een aantal administratieve ambtenaren. Alleen de twee Spaanse raadsheren in de Raad, Juan de Vargas en Luis del Rio, hadden stemrecht, en de definitieve beslissingsmacht berustte bij Alva zelf. De concentratie van de macht in handen van de Spaanse leden van de Raad had ongetwijfeld te maken met Alva's grondige wantrouwen tegenover de inheemse instellingen en bestuurslieden. Op het centrale niveau moesten de Raad van State en de Geheime Raad aan invloed inboeten ten nadele van een handvol Spaanse bureaucraten die in het kielzog van Alva waren meegekomen.[34] De gewijzigde verhoudingen binnen het centrale bestuur blijken ook uit de correspondentie die de Antwerpse gedeputeerden vanuit Brussel voerden met de stadsmagistraat. De gedeputeerden benaderden geregeld de raadsheren van de Raad van State en de Raad van Beroerten om de stedelijke belangen te verdedigen, maar de contacten met de landvoogd verliepen stroever en afstandelijker dan voorheen. Hun invloed op het besluitvormingsproces was duidelijk verminderd.[35]

Bij de organisatie van de repressie kon de hertog van Alva terugvallen op de plaatselijke commissarissen die nog door Margareta van Parma waren aangesteld. Hun opdracht bleef grosso modo dezelfde. De commissarissen moesten voortaan wel aan een sneller tempo werken. Op 22 september 1567 gaf Alva aan Nicolaas Oudart en Peter Asseliers de opdracht om hun onderzoek in Antwerpen af te ronden. Daarbij moesten zij nauwkeurig letten op de houding die de stadsbestuurders hadden aangenomen tijdens de troebelen. Drie dagen later verordenden beide commissarissen de stadsmagistraat om binnen de zes dagen een justificatie van zijn handelwijze over te maken.[36] Deze termijn bleek voor de Antwerpse wethouders niet haalbaar. Ondanks de aansporingen van Alva hadden zij bijzonder veel tijd nodig voor de redactie van hun justificatie. Pas op 8 januari 1568 werd de tekst officieel goedgekeurd en bekrachtigd in het magistraatscollege.[37] Drie dagen later lichtten de Antwerpse gedeputeerden de uitvoerige justificatie toe aan de landvoogd.[38]

aant.

Alva nam Margareta van Parma's plannen voor de bouw van een citadel of dwangburcht over en bracht ze in een verbazend kort tijdsbestek tot een goed einde. De nieuwe citadel werd extra muros opgetrokken maar wel geïntegreerd in de zuidelijke stadsomwalling. Om de werken zo snel mogelijk te laten verlopen werden talrijke arbeiders van buiten Antwerpen aangetrokken.[39] Volgens een anoniem bericht waren zowel 'de goeden als de slechten' fel tegen de Spanjaarden gekant. Want iedereen ontving hetzelfde loon en het was te betreuren 'que une si petite trouppe peult contraindre ung si grand nombre'.[40] Het gemor van de Antwerpse burgers had ook te maken met de kostprijs van het 'Spanjaardenkasteel' die liefst 801.900 gulden bedroeg. Het prestigieuze stadhuis van Antwerpen, dat in 1561-1565 werd opgetrokken, kostte vijfmaal minder. Op 27 november 1567 keurde de Brede Raad een belasting van 400.000 gulden goed, waarbij hoofdzakelijk de bezittende klasse werd aangesproken. De burgerij betaalde daarmee een bijzonder hoge prijs voor de troebelen van het Wonderjaar.[41]

Belangrijk voor de toekomst van de stad was de vraag welke houding de hertog van Alva zou aannemen tegenover het Antwerpse bestuursapparaat, dat in het verleden steeds gestreefd had naar een zo groot mogelijke vorm van autonomie. Margareta van Parma was in 1567 immers niet overgegaan tot een magistraatsvernieuwing, zodat de wethouders die tijdens het Wonderjaar de dienst hadden uitgemaakt, nog steeds op het kussen zaten. Ondertussen liet de Spaanse augustijner monnik Lorenzo de Villavicencio niet na om de koning in uitvoerige rapporten te wijzen op de noodzaak van een zuivering van de stedelijke bestuurskaders. Hij had daarbij niet alleen de stadsmagistraat op het oog, maar ook de lagere stadsambten, de schuttersgilden en de ambachten.[42] Ook kanunnik François Doncker stuurde berichten van een gelijke teneur naar Spanje.[43] Alva drukte de Antwerpse wethouders naar aanleiding van de magistraatsvernieuwing van 1568 op het hart alleen zeer bekwame kandidaten voor te stellen: 'et qui soyent aussi zeleux et affectionnez au service de dieu, du Roy [...] et mesmes bons catholicques nullement infectez ny suspectez daucunes erreurs et heresyes contre nostre ancienne vraye foy catholicque'.[44] Onder de op 30 mei 1568 geïnstalleerde schepenen kwamen zes debutanten voor.[45] Dat Antoon van Stralen, Nicolaas Rockox en Jan Rubbens niet herkozen werden, wekt weinig verwondering, en verder werden geen ingrijpende wijzigingen doorgevoerd in de samenstelling van de stadsmagistraat. Onder diegenen die advies verleend hadden bij de magistraatsvernieuwing, was vooral kanunnik François Doncker succesvol. Zestien van de negentien door hem aanbevolen kandidaten werden benoemd.[46] Dit wijst erop dat Doncker, die zich sedert het Wonderjaar had opgeworpen als een vaandeldrager van de katholieke weerbaarheid, bij de landvoogd en zijn entourage over een niet geringe invloed beschikte. Een belangrijke vernieuwing lag tevens in het feit dat de

schepenen van de subalterne banken, de wijkmeesters en de dekens van de ambachten in juni 1568 eveneens door de landvoogd werden aangesteld, terwijl voordien een systeem van interne keuze en coöptatie gold.[47]

Na 1568 volgden er onder de landvoogdij van Alva en Requesens nog drie magistraatsvernieuwingen, i.c. in 1569, 1571 en 1575.[48] Dit impliceert dat het magistraatscollege van 1569 met een jaar verlengd werd en dat van 1571 zelfs met drie jaar. Dat binnen het bestek van acht jaar de magistraat viermaal gecontinueerd werd, was een nieuwigheid, want vóór het Wonderjaar kwam een *continuatio* slechts voor in 1502 en 1512. Een verklaring voor de geregelde continuaties werd door de centrale overheid niet expliciet gegeven. In ieder geval hadden zij tot gevolg dat de dienende magistraatsleden langer op het kussen bleven zitten. De functies van burgemeester en schepen werden in de periode 1568-1575 uitgeoefend door 39 personen. In elk van de vier aangestelde magistraatscolleges waren er gemiddeld 4,5 debutanten, wat in vergelijking met de jaren voordien wijst op een aanzienlijk sterker vernieuwingsproces.[49] Daar staat tegenover dat de benoemde wethouders door de continuaties langer in dienst bleven. Van een grootschalig zuiveringsproces was geenszins sprake, aangezien slechts drie van de negentien burgemeesters en schepenen die tijdens het Wonderjaar dienden, van het politieke toneel verdwenen. Antoon van Stralen werd op 24 september 1568 in het slot van Vilvoorde onthoofd en Jan Rubbens werd in 1570 door de Raad van Beroerten verbannen. Ook Jan van Halen zetelde na 1567 niet meer in de magistraat, maar er zijn geen aanwijzigingen dat dit om politieke redenen gebeurde. Ook in sociaal opzicht deden zich weinig wijzigingen voor. Onder de 39 personen die in 1568-1575 aangesteld werden, bevonden zich negen ridders, tien jonkers, dertien universitair gevormden, drie kooplieden en vier niet nader gedefinieerden. De oude schepengeslachten bleven nadrukkelijk aanwezig en legden net als voorheen beslag op de meeste topfuncties in de magistraat. Wel wijst alles erop dat de aangestelde magistraatsleden voortaan strenger gecontroleerd werden door de centrale overheid en dat de landvoogd en zijn Spaanse raadgevers het keuzeproces van de wethouders volledig domineerden. Ten slotte moet worden opgemerkt dat in het milieu van de hogere stadsfunctionarissen - de pensionarissen, secretarissen en griffiers - een grote continuïteit bewaard bleef. Alleen pensionaris Jacob van Wesenbeke, die sedert 1546 in stadsdienst was, verdween ten gevolge van zijn optreden tijdens het Wonderjaar van het toneel. In zijn ballingschap werd hij een nauwe medewerker van Willem van Oranje.[50]

Na 1567 gebeurden er geen grote zuiveringen in de stadsmagistraat, maar de hertog van Alva zorgde wel voor een aantal institutionele ingrepen die de macht van de plaatselijke wethouders ernstig aantastten. Ten eerste werd een gouverneur benoemd die niet alleen als militair hoofd fungeerde, maar

aant.

ook een verregaande rechterlijke en bestuurlijke macht bezat. In maart 1571 schoof Alva Frederik Perrenot, heer van Champagney, naar voren voor deze functie. Deze jongere broer van Granvelle was volgens Alva een zeer deugdzaam man die in Antwerpen uitstekende diensten kon bewijzen, vooral op het terrein van de justitie en de religie.[51] Zijn benoemingsbrief vermeldde expliciet dat hij ook was aangesteld 'pour tant mieulx maintenir et conserver en ceste nostre ville danvers la vraye religion catholicque, et en expulser les sectaires et hereticques à la plus grande asseurance des bon et terreur des mauvais'.[52] Perrenot was een overtuigd katholiek met een sterke pastorale bekommernis, maar tegelijk anti-Spaansgezind. Zo was hij een tegenstander van de Raad van Beroerten en van Alva's tiende en twintigste penning en bepleitte hij het vertrek van de Spaanse troepen. In feite behoorde hij tot de middengroep die via een politiek van gematigdheid het vertrouwen tussen de vorst en de Nederlandse onderdanen hoopte te herstellen. Hoewel Perrenot geen Brabander was en volgens de bepalingen van de Blijde Inkomst geen officiële functie kon uitoefenen in het hertogdom, blijkt hij in Antwerpen toch een zeker vertrouwen genoten te hebben.[53]

De aanstelling van een gouverneur was slechts een onderdeel van een meer algemene institutionele hervorming, die in 1571 te Antwerpen leidde tot de oprichting van een nieuwe Rekenkamer en een Raad van Justitie. Met de oprichting van een nieuwe stedelijke Rekenkamer wou Alva reageren tegen een situatie die sedert meer dan tien jaar gegroeid was. Na het vertrek van landvoogdes Maria van Hongarije (1556) had de centrale regering haar greep verloren op de stadsfinanciën, die bijna autonoom beheerd werden door de stedelijke oligarchie. De weinig rooskleurige financiële toestand leidde bovendien tot corrupte praktijken onder tresoriers en rentmeesters, die er niet voor terugschrokken zich ten koste van de stadskas persoonlijk te verrijken. In 1563 institutionaliseerde de oprichting van een stedelijke Rekenkamer, die onder leiding stond van de buitenburgemeester, het autonome financiële beleid van de stad.[54] De door Alva opgerichte stedelijke Rekenkamer bestond uit twee superintendenten, vier rekenmeesters en een aantal administratieve functionarissen. Peter Butkens, die het onderzoek naar de stedelijke financiën had geleid, werd aangesteld tot superintendent, samen met de buitenburgemeester, Hendrik van Berchem. De rekenmeesters waren overwegend juridisch geschoolde lieden die gerekruteerd werden uit het milieu van de Antwerpse wethouders. De nieuwe gouverneur, Frederik Perrenot, kreeg de hoogste leiding over de Rekenkamer in handen. Een uitvoerig reglement omschreef de werking van de Rekenkamer. Een precieze functieafbakening moest niet alleen een rationele werking waarborgen, maar ook fraude voorkomen.[55]

Alva wou ook het rechterlijke apparaat aan een reorganisatie onderwerpen, wat resulteerde in het reglement van 16 juli 1571. Omdat de ervaring

had aangetoond dat de burgemeesters en schepenen het groot aantal processen niet alleen konden verwerken, werd een Raad van Justitie opgericht die bevoegd was voor alle criminele zaken en voor alle civiele zaken die de tweehonderd gulden overschreden. De Raad werd voorgezeten door de gouverneur en bestond verder uit twee raadsheren uit de Raad van Brabant, de dienstdoende buitenburgemeester en een schepen die jaarlijks door de gouverneur zou worden gekozen. De centrale plaats die de gouverneur innam in het bestuurlijk raderwerk van de stad, blijkt ook uit het feit dat hij toegang had tot het magistraatscollege, dat hij te allen tijde kon convoceren. De schout of markgraaf en de amman behielden hun oude bevoegdheid, maar de facto waren zij wel ondergeschikt aan de gouverneur.[56] De nieuwe Raad van Justitie betekende een grondige herschikking van het Antwerpse rechtswezen. In het verleden was het immers een fundamenteel beginsel geweest dat poorters van Antwerpen alleen voor de eigen schepenen gedaagd konden worden. Bovendien verloor de magistraat door deze ingreep het vermogen om een zelfstandig beleid inzake rechtspraak uit te stippelen. In een rekwest aan Alva betoogden de Antwerpse wethouders dan ook dat ze voortaan nog minder macht zouden hebben dan de schepenen van het kleinste dorp, maar de landvoogd hield voet bij stuk.[57]

Een krachtdadig verzet tegen Alva's institutionele hervormingen kwam er pas tijdens de landvoogdij van Luis de Requesens (1573-1576). In het voorjaar van 1574 zetten de Antwerpse wethouders zich in om het herstel van de oude bestuurstoestand te bekomen. Dit streven viel samen met de acties van de Staten van Brabant om het herstel van de oude privileges te bewerkstelligen.[58] De Staten van Brabant weigerden hun aandeel in de bede te betalen als de oude rechtstoestand niet hersteld werd, en de Brede Raad maakte zijn goedkeuring van de gedwongen lening van 400.000 gulden afhankelijk van de afschaffing van de Raad van Justitie en de Antwerpse Rekenkamer.[59] Het streven van de Antwerpse stadsbestuurders werd pas na een jaar van intense lobbying met succes bekroond. Bij de magistraatsvernieuwing van 16 januari 1575 werden de wethouders in hun oude bevoegdheden hersteld en werden de Raad van Justitie en de Antwerpse Rekenkamer afgeschaft. De gouverneur mocht zich voortaan niet meer inlaten met de rechtspraak; zijn macht werd beperkt tot die van militair hoofd.[60]

Terloops moet wel worden gewezen op het moderne karakter van de door Alva in het leven geroepen instellingen. Alva wenste met de Raad van Justitie tot een efficiëntere rechtspraak te komen. Thierry Masure noemde de Rekenkamer ‘het modernste financiële bestuursapparaat dat de stad Antwerpen in de zestiende eeuw heeft gekend, niet gehinderd door particuliere en persoonlijke belangen en ingericht volgens rationele normen’.[61] De bestuurshervormingen botsten echter op de op autonomie beluste en

particularistisch ingestelde Antwerpse stadsbestuurders. De maatregelen van Alva pasten inderdaad in een bewust doorgevoerde centralisatiepolitiek. In dat verband is het bijzonder significant dat in de Raad van Justitie en de Rekenkamer een belangrijke plaats werd ingenomen door respectievelijk Nicolaas Oudart en Peter Butkens, twee figuren die nauw betrokken waren bij het onderzoek dat na het Wonderjaar tegen de stad was ingesteld. De gouverneur, Frederik Perrenot, die beide instellingen superviseerde, werd uiteraard beschouwd als waakhond van het centrale gezag.

De grotere greep van de centrale regering op de stedelijke bestuurskaders bleef niet zonder gevolgen voor de organisatie van de repressie. Formeel gezien bleven de Antwerpse stadsbestuurders bevoegd voor de bestrijding van het protestantisme. De schout en de onderschout waren belast met de opsporing en de arrestatie van lieden die de ketterijplakkaten overtraden. De schout formuleerde vervolgens de aanklacht, terwijl de in de Vierschaar verzamelde schepenen zorgden voor de afwikkeling van het proces en het vonnis uitspraken. De schout zorgde ten slotte voor de voltrekking van het vonnis.[62] De ketterijplakkaten uit 1550 bleven fungeren als wettelijk kader voor de rechtspraak van de schepenen. Toen de verdedigers van de doopsgezinde Peryne de Corte in 1573 aan de schout vroegen op welke plakkaten hij zich steunde ‘mits de menichfuldicheyt vande placcaeten opt feyt van heresie gemaeckt, verwees hij naar de placcaten byde Keyserlycke Majesteyt gegeven inde Ryckstadt van Ausborch de data den 25 Septembris XV^{c}L’, die op 20 augustus 1557 door Filips II geconfirmeerd waren.[63] Hoewel de plakkaten van Karel V vooral openlijke en feitelijk vaststelbare uitingen van ketterij op het oog hadden, is het niet duidelijk in welke mate de Antwerpse wethouders ook het aanhangen van het protestantse geloof op zich hebben bestraft. Luis de Requesens klaagde er in 1574 over dat in Antwerpen zeer velen voor ketters werden gehouden, maar dat men hen niet kon straffen omdat ze de plakkaten niet publiekelijk overtraden.[64] Bij het onderzoek tegen de gevangengenomen protestanten deed de Vierschaar - en later de Raad van Justitie - geregeld een beroep op clerici. Voor zover we dit uit de bronnen kunnen afleiden gebeurde dat vooral om de gevangenen door middel van overreding terug te brengen tot de katholieke Kerk. Lukte het, dan konden berouwvolle lieden vermindering van strafmaat - bijvoorbeeld onthoofding in plaats van de brandstapel - of gratie bekomen. De verlening van gratie aan ketters was in de jaren 1568-1576 een zaak van de Raad van Beroerten, die na advies van plaatselijke religieuzen een beslissing nam.[65] In de martelaarsboeken van T.J. van Braght en A. van Haemstede vinden we geregeld verwijzingen naar vinnige discussies die gevangengenomen doopsgezinden en calvinisten voerden met katholieke clerici, onder wie jezuïeten en minderbroeders. Vooral kanunnik Silvester Pardo werd door een aantal

aant.

gevangenen getypeerd als een hardnekkig ‘kettermeester’.[66] Vanaf midden 1570 werden ook gezanten van de bisschop ingeschakeld. De precieze rol die het in dat jaar opgerichte officialiteit vervulde bij de bestraffing van ketterij, kunnen we bij gebrek aan bronnen niet meer achterhalen.[67]

Naast de Antwerpse rechtsinstanties functioneerde de Raad van Beroerten, die in september 1567 was opgericht met het oog op de bestraffing van de schuldigen van het Wonderjaar. Op 29 maart 1568 verbood Alva de stadsmagistraat om zich in te laten met processen tegen diegenen ‘qui sont chargez et coulpables des troubles, rebellions et desordres passez’.[68] De leden van de in Brussel gevestigde Raad van Beroerten gingen bij hun deliberaties uit van de rapporten die ingediend waren door de plaatselijke onderzoekscommissarissen, voor Antwerpen Nicolaas Oudart en Peter Asseliers. Omdat vele protestanten en opstandelingen de tijd hadden gehad om het land te verlaten, werden de schuldigen in de meeste gevallen bij verstek veroordeeld. De Raad stelde lijsten met dagvaardingen op waarmee de verdachten ter verantwoording werden geroepen. Deze lijsten werden naar de plaats van herkomst van de verdachten gezonden, waar de lokale overheden de betrokken personen driemaal na elkaar - met een interval van telkens een week - openbaar proclameerden. Gaven de gedagvaarden hieraan geen gehoor, dan besloot de Raad van Beroerten tot eeuwige verbanning en confiscatie van goederen.[69]

Hoewel de Raad van Beroerten zijn activiteiten concentreerde op de hoofdschuldigen van het Wonderjaar en de permanente rechtsinstanties bevoegd bleven voor ‘gewone’ gevallen van ketterij en rebellie, waakte de door Alva ingestelde uitzonderingsrechtbank met een kritisch oog over het vervolgingsbeleid van de lokale schepenbanken. Vooral tijdens de landvoogdij van Alva werden de Antwerpse wethouders geconfronteerd met de superviserende rol van de Raad van Beroerten. De gevallen waarin de landvoogd of de Raad informeerden naar de stand van zaken van bepaalde processen, verzochten om bepaalde processtukken naar Brussel te sturen of aanspoorden tot het voltrekken van vonnissen, waren dan ook legio.[70] Met de in juli 1571 opgerichte Raad van Justitie verloren de Antwerpse schepenen het exclusieve recht om in hun stad gearresteerde ketters te berechten, en bijgevolg ook de mogelijkheid om een autonoom beleid te voeren. Met de buitenburgemeester en een schepen waren de Antwerpenaars zelfs in de minderheid in de Raad van Justitie, aangezien de twee raadsheren uit de Raad van Brabant, Nicolaas Oudart en Cornelis Boonen, en gouverneur Frederik Perrenot, die aan het hoofd stond van de Raad, geen Antwerpenaars waren. Bovendien waren de schout en zijn gerechtsdienaars ondergeschikt aan het gezag van de gouverneur. Er zijn zelfs aanwijzingen dat Frederik Perrenot er niet voor terugdeinsde om de twee Antwerpenaars in de Raad buitenspel te zetten. In oktober 1571 besloot hij twee zaken af te

aant.

handelen met de hulp van de raadsheren Oudart en Boonen, ‘sans emploier nul du collège, ny des officiers [...] commil me semble estre necessaire, pour eviter tout scrupule, et mieulx garder le secret’.[71] Hiermee waren de wethouders mijlenver verwijderd van de situatie in de eerste helft van de jaren zestig. In januari 1575 werd de Raad van Justitie evenwel afgeschaft en in juni 1576 volgde de officiële afschaffing van de Raad van Beroerten, die tijdens de landvoogdij van Luis de Requesens nog maar weinig activiteiten had ontplooid.[72]

Nauw verbonden met de bestraffing van ketterse of opstandige lieden waren de confiscatie en het beheer van hun goederen. Omdat vanaf begin 1568 binnen een kort tijdsbestek verscheidene honderden personen door de Raad van Beroerten werden veroordeeld voor hun aandeel in de troebelen, diende de Raad een netwerk van gewestelijke ontvangers in het leven te roepen, belast met het beheer van de geconfisqueerde goederen.[73] Op 3 februari 1568 werd Guillaume le Saige benoemd tot ontvanger voor Antwerpen en Lier en voor de kwartieren die onder beide steden ressorteerden.[74] Le Saige liet de in beslag genomen roerende goederen inventariseren door een gezworen oudkleerkoper, die zo nodig ook zorgde voor de openbare verkoop van de betrokken bezittingen.[75] Omslachtiger was het beheer van de onroerende goederen. De ontvanger verhuurde de geconfisqueerde huizen en gronden en zorgde voor de inning of uitbetaling van de talrijke renten.

In welke mate de landvoogden en hun entourage - en op indirecte wijze de stedelijke overheden - bij de uitvoering van hun vervolgingsbeleid invloed ondergingen van de adviezen die Spaanse inquisiteurs vanuit Spanje formuleerden, is moeilijk te achterhalen. In ieder geval werd Diego de Espinosa, inquisiteur-generaal en voorzitter van de Raad van Castilië, door Cristóbal de Castellanos vanuit Brussel en Antwerpen op de hoogte gehouden van de religieuze en politieke ontwikkelingen.[76] Gaspar de Quiroga, bisschop van Cuenca en inquisiteur-generaal, was alleszins voorstander van een harde aanpak.[77]

Tabel 7.1 toont de concrete resultaten van de repressie in de periode 1567-1577, terwijl grafiek 7.1 het aandeel van de diverse rechtsinstanties visueel voorstelt. Alvorens over te gaan tot een nadere analyse geven we eerst enkele cijfers. In de periode van april 1567 tot het voorjaar van 1577 werden in Antwerpen 808 protestanten en opstandelingen vervolgd. Onder hen bevonden zich 370 calvinisten, 228 doopsgezinden, 17 lutheranen, 128 rebellen (onder wie 17 van beeldenstormerij beschuldigde personen) en 65 anderen. In deze laatste groep brachten we personen onder die ketters onderwijs hadden verstrekt, verboden boeken hadden gedrukt of verspreid of op een andere manier de ketterijplakkaten hadden overtreden.[78] Hun precieze protestantse gezindte konden we echter niet achterhalen, zodat we ze

Tabel 7.1: Vervolging van calvinisten, doopsgezinden, lutheranen, rebellen en 'anderen', 1567-1577

jaar	calvinisten				doopsgezinden				lutheranen			
	ex.	ban	and.	tot.	ex.	ban	and.	tot.	ex.	ban	and.	tot.
1567		2	1	3	4	9		13				
1568	5	164	14	183	3	8	1	12		10		10
1569	5	35	1	41	20	25	1	46		2	1	3
1570	2	16	9	27	6	30	2	38		1	3	4
1571	7	75		82	10	22		32				
1572	1	9	1	11								
1573		2		2	38		1	39				
1574	2		2	4		23		23				
1575		3	4	7	8		1	9				
1576		10		10	2	5		7				
1577					6		3	9				
tot.	22	316	32	370	97	122	9	228		13	4	17

jaar	rebellen				anderen				totaal
	ex.	ban	and.	tot.	ex.	ban	and.	tot.	
1567	12	6	3	21		2	2	4	41
1568	5	2	4	11		23	3	26	242
1569	5	6	3	14		7	5	12	116
1570	1	1	4	6		1	8	9	84
1571	2			2		2		2	118
1572			4	4		1	1	2	17
1573		2	5	7					48
1574	5	2	2	9			2	2	38
1575	10	24	19	53		3	4	7	76
1576			1	1		1		1	19
1577									9
tot.	40	43	45	128		40	25	65	808

Bron
Bijlage 2

a Beeldenstormers inbegrepen.

No
De
van
de
of

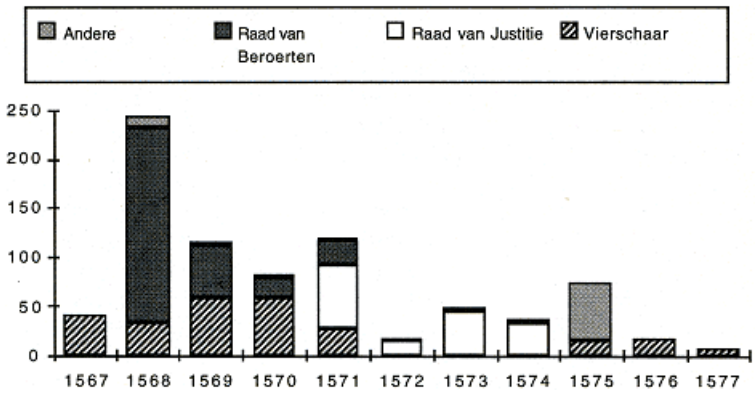

GRAFIEK 7.1: Vervolging van protestanten en rebellen, 1567-1577. Aandeel van diverse rechtsinstanties
Bron: Prosopografie.

niet konden rangschikken bij de calvinisten, doopsgezinden of lutheranen. Onder deze 65 waren er onder meer negentien schoolmeesters of schoolmeesteressen en negen boekdrukkers of boekverkopers. Zes personen hadden verboden geschriften verkocht of verspreid zonder dat ze professionele boekverkopers waren, en twee personen werden veroordeeld wegens het bezit van ketterse lectuur. Verder treffen we zeven lieden aan die zonder toediening van de laatste sacramenten waren gestorven[79] en tien gevallen van niet nader gedefinieerde 'ketterij'.

Bekijken we de verdeling over de vervolgende rechtsinstanties (zie ook grafiek 7.1), dan merken we dat 265 gevallen behandeld werden door de Antwerpse Vierschaar, 158 door de Raad van Justitie, 296 door de Raad van Beroerten en 89 door andere instanties. Bij de verdeling over de diverse groepen gingen we uit van de instantie die het eindvonnis formuleerde. Wel werden zeven personen tot de Raad van Beroerten gerekend die door de schout in Antwerpen terechtgesteld werden nadat zij reeds eerder door de Raad verbannen waren. Een banvonnis van de Raad van Beroerten dat de doodstraf bij verstek en confiscatie van goederen impliceerde, liet de schout toe om zonder formele tussenkomst van de Vierschaar over te gaan tot executie. Tot de 89 gevallen die door andere rechtsinstanties werden afgehandeld, rekenden we dertien personen die in Antwerpen gearresteerd werden maar door de schout naar Brussel werden overgebracht, tien personen die waren overleden zonder toediening van de laatste sacramenten, en een aantal gevallen waarvan we niet met zekerheid konden uitmaken of de rechtspraak in handen was van de Antwerpse of de centrale overheid. Dit geldt

aant.

in de eerste plaats voor de vervolging van de 53 rebellen die betrokken waren bij de poging om Antwerpen eind 1574 in handen van Willem van Oranje te spelen. Landvoogd Luis de Requesens blijkt zich persoonlijk met hun berechting te hebben ingelaten, terwijl de Raad van Beroerten advies verleende en ook de gouverneur van Antwerpen nauw bij de zaak betrokken was. Gaan we de verdeling volgens de toegepaste strafmaat na, dan blijkt dat 159 personen terechtgesteld en 534 verbannen werden. In 115 gevallen eindigde de rechtspleging op een ander resultaat. Hierbij tellen we personen die veroordeeld werden tot openbare boetedoening of tot een galeistraf, en lieden van wie de goederen in beslag genomen werden maar tegen wie geen banvonnis werd uitgesproken. Tot deze categorie rekenen we ook diegenen die overleden in de stedelijke gevangenis vooraleer het eindvonnis werd uitgesproken, personen die tijdens het proces gratie kregen of vrijgesproken werden, en gevangenen die door de schout naar Brussel werden gebracht voor verdere rechtspleging.

In chronologisch opzicht kende de repressie vooral pieken in 1568, 1569 en 1571 met respectievelijk 242, 116 en 118 vervolgde personen. In 1567 werden na het Wonderjaar 41 personen vervolgd. Zij verschenen allen voor de Antwerpse Vierschaar. Dit veranderde drastisch in 1568, toen de Raad van Beroerten het leeuwendeel van de rechtspleging voor zijn rekening nam met 198 vervolgde personen op een totaal van 242. Vooral de talrijke banvonnissen die de Raad uitsprak tegen de schuldigen van het Wonderjaar, zorgden voor een absolute piek in de repressie. In 1569, 1570 en 1571 liep het aandeel van de Raad van Beroerten gevoelig terug met respectievelijk 52, 20 en 26 gevallen. In totaal vonniste de Raad in de periode 1568-1571 296 personen: 236 calvinisten, 14 lutheranen, 13 rebellen en 33 anderen, onder wie 18 onderwijskrachten. Het bijzonder sterke aandeel (80 percent) van de calvinisten hoeft niet te verbazen wanneer men weet dat zij in grote mate verantwoordelijk waren voor de troebelen tijdens het Wonderjaar. Vooral in 1568 en 1569 gaf de werking van de Raad van Beroerten aanleiding tot een internationale geruchtenstroom. In de briefwisseling van protestantse vorsten en kerkleiders vormden de onderdrukking door Alva en het meedogenloze optreden van de inquisitie geregeld terugkerende thema's. Een Italiaans *avviso* meldde: ‘L'inquisitione procede molto rigorosamente, nè s' ha rispetto ad alcuno.’[80]

De vonnissen van de Raad van Beroerten kan men typeren als rechtspraak bij verstek, aangezien het merendeel van de vervolgden tijdig het land had verlaten, maar de Antwerpse gezagsdragers zorgden daarentegen voor de bestraffing van diegenen die zich ná het Wonderjaar schuldig maakten aan feiten van ketterij. Zowel de calvinisten als de doopsgezinden hadden zich immers in ondergrondse gemeenten georganiseerd. De Antwerpse Vierschaar vervolgde in de periode 1568-1571 25 calvinisten en 124 doops-

aant.

gezinden, terwijl de Raad van Justitie van juli 1571 tot en met december 1574 73 calvinisten en 64 doopsgezinden berechtte. Treffend is dat, net zoals vóór het Wonderjaar, verhoudingsgewijze aanzienlijk meer doopsgezinden dan calvinisten terechtgesteld werden. In de jaren 1568-1574 werden 77 doopsgezinden ter dood gebracht tegenover 22 calvinisten. De calvinisten werden vooral getroffen door banvonnissen.[81] De onderdrukking van het anabaptisme bleef een zo goed als exclusief Antwerpse aangelegenheid. Het jaar 1572 bracht een relatieve rust in de repressie met slechts zeventien vervolgingen en één terechtstelling, maar het daaropvolgende jaar kregen wel 38 doopsgezinden de doodstraf. Allen waren zij in januari 1573 door de schout gevangengenomen bij een verrassingsactie tegen een geheime predikatie (zie hoofdstuk 9). Het jaar 1575 stond vooral in het teken van de vervolging van de rebellen die in december 1574 deelgenomen hadden aan een poging om Antwerpen in handen te spelen van Willem van Oranje en zijn aanhangers. In totaal werden in 1575 53 opstandelingen vervolgd, van wie er tien geëxecuteerd en 24 verbannen werden.

De politieke ontwikkelingen die zich in 1576 en 1577 in de Nederlanden voordeden, hadden verregaande consequenties voor het vervolgingsbeleid van de stedelijke overheid in Antwerpen. Onderhandelingen tussen vertegenwoordigers van het opstandige Holland en Zeeland en afgevaardigden van de koningsgetrouwe gewesten liepen uit op de Pacificatie van Gent, die op 8 november 1576 plechtig ondertekend werd. Artikel vijf van de Pacificatie bepaalde dat ‘alle placcaeten, hiervoertijts gemaect ende gepubliceert op stuck van heresie [...] ende executie van dien gesuspendeert wordden, totdat by de Generaele Staeten anders daerop geordineert zy, wel verstaende datter egheen scandael en gebuere’.[82] De Pacificatie belette niet dat in Antwerpen op 4 en 18 januari 1577 telkens drie doopsgezinden door de Vierschaar ter dood werden veroordeeld.[83] Het waren de laatsten van een lange reeks. Op 1 oktober 1577 vernemen we nog iets over een gevangengenomen doopsgezinde. Op die dag verzocht Lucie Pruynis aan de magistraat om haar vrijlating op basis van artikel vijf van de Pacificatie van Gent.[84]

Schuchtere pogingen tot Katholiek herstel

Tijdens het Wonderjaar heerste er in de katholieke gemeenschap te Antwerpen een klimaat van angst en terughoudendheid. Bovendien had de Beeldenstorm zware materiële schade toegebracht aan kerken en kloosters. Dat er na de nederlaag van de rebellen en de vlucht van vele protestanten een katholieke herstelbeweging zou volgen, lag voor de hand, maar het was even voorspelbaar dat het heropbouwwerk in moeilijke omstandigheden

aant.

zou verlopen. Vicaris-generaal Morillon merkte een maand na het vertrek van Oranje op dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk er gehavend bij lag. Alle altaren en schilderijen waren vernield. De kloosters waren er nog erger aan toe. De ambachten begonnen met de herinrichting van hun altaren en gevluchte priesters en monniken keerden terug naar de stad.[85] Op 19 mei 1567 herwijdde Maximiliaan van Bergen, aartsbisschop van Kamerijk, de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de daaropvolgende dagen zette de hulpbisschop, Maarten de Cuyper, zijn werk verder in de andere kerken.[86] In juni 1567 werd de Antwerpse seculiere clerus op verzoek van Margareta van Parma door vertegenwoordigers van de aartsbisschop van Kamerijk gevisiteerd, waarbij de bepalingen van het Concilie van Trente werden opgelegd. De kanunniken van de Onze-Lieve-Vrouwekerk weigerden twee gezanten van de aartsbisschop te ontvangen, omdat zij naar hun zeggen sinds de nieuwe bisdommenindeling niet meer onder de jurisdictie van Kamerijk vielen. Zij moesten echter zwichten voor de zware druk van de landvoogdes.[87] Op 27 juni 1567 werd het kapittel gevisiteerd door de aartsbisschop van Kamerijk, die zich daarbij liet assisteren door François Richardot, bisschop van Atrecht, en Laurentius Metsius, deken van het Brusselse Sint-Goedelekapittel.[88]

De hertog van Alva heeft tijdens zijn regeringsperiode in de Nederlanden zijn best gedaan om het religieuze leven naar Tridentijns model vorm te geven. Veel verwachtte hij in dat opzicht van een goedgevormde clerus.[89] Hij besefte ten volle dat hij in Antwerpen voor een bijzonder moeilijke taak geplaatst was. In een brief aan de koning typeerde hij de stad als ‘una Babilonia, confusión y receptáculo de todas sectas indiferentemente’ en als ‘la villa más frecuentada de gente perniciosa’.[90] De in Madrid verblijvende Philippe Dauxy beweerde in een aan Alva opgedragen *Oración muy Cristiana* dat in Antwerpen de huizen van plezier meer in trek waren dan de kerken. Het Woord Gods werd er slechts matig beluisterd en dan nog meer uit noodzaak dan uit devotie. Voor het herstel van Kerk en justitie en voor de vernietiging van de ketterij rekende hij ten zeerste op de Spaanse landvoogd.[91] Predikanten lieten ondertussen niet na in Antwerpen van leer te trekken tegen de ketterse denkbeelden. Zo stelde een minderbroeder in een beeldrijke taal ‘dat er vier quaey stoelen op der eerden syn, te weten: den stoel van quaey justicie, quaey opinie en den stoel van Lutherys en Calvinis, daer alle ketterye uytgesproten is, welcke navolgers men behoort te verbranden en uyt te roeyen’.[92] Op 15 juli 1568 herwijdde Maarten de Cuyper het Onze-Lieve-Vrouwekerkhof. De vijf grote houten kruisen die bij die gelegenheid aangebracht werden, moesten aan de buitenwereld de triomf van de rooms-katholieke Kerk duidelijk maken.[93]

Bij Alva's aankomst in de Nederlanden moesten zes van de achttien in 1559 opgerichte bisdommen het nog steeds zonder bisschop stellen, waar-

onder ook Antwerpen.[94] Deze stad bleef voorlopig ressorteren onder het gezag van een vicaris-generaal van het aartsbisdom Kamerijk.[95] Volgens Alva was er echter geen enkele stad in de Lage Landen die een bisschop zozeer nodig had als Antwerpen.[96] Hoewel Filips II Maarten Rithovius, bisschop van Ieper, Laurentius Metsius en Gislenus de Vroede, pastoor van de Kapellekerk in Brussel, als kandidaten naar voren had geschoven, kon Alva de koning ervan overtuigen dat Franciscus Sonnius, bisschop van 's-Hertogenbosch, de meest geschikte figuur was om het bisdom Antwerpen te besturen. Sonnius aanvaardde de moeilijke taak en op 13 maart 1570 werd zijn benoeming door de paus bekrachtigd. Een goede maand later, op 23 april, deelde Alva aan de magistraat en het kapittel Sonnius' benoeming mee.[97] Op 1 mei deed Sonnius zijn intrede in Antwerpen. Aan de stadsmuren werd hij verwelkomd door de wethouders, de clerus, de hertog van Alva en vele edelen. Vervolgens werd hij plechtig geïnstalleerd in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.[98] Met Sonnius kreeg Antwerpen een ervaren bisschop die kon terugblikken op een lange staat van dienst. Geboren in 1506 promoveerde hij in 1539 aan de Leuvense Alma Mater tot doctor in de godgeleerdheid. In 1545-1547 en 1551-1552 woonde hij de eerste en tweede sessie van het Concilie van Trente bij. Ondertussen was hij door Karel V aangesteld tot inquisiteur voor verscheidene noordelijke gewesten en had hij blijk gegeven van zijn pastorale bekommernis door de publicatie van catechetische werken met een apologetische ondertoon. In de jaren vijftig had Sonnius een sleutelrol vervuld bij de voorbereiding van de nieuwe bisdommenindeling en het was dan ook geen verrassing dat hij in 1561 tot bisschop van 's-Hertogenbosch werd benoemd.[99]

Sonnius heeft zich tijdens zijn zesjarig episcopaat te Antwerpen ingezet om de bepalingen van Trente in de praktijk om te zetten. In 1570 speelde hij een belangrijke rol op het eerste concilie van de Mechelse kerkprovincie, dat van 11 juni tot 15 juli in Mechelen plaatsvond. Begin 1571, van 4 tot 6 februari, zat hij in de kathedraal van Antwerpen de eerste synode van zijn diocees voor. De decreten van het Concilie van Trente en de besluiten van het Mechelse provinciale concilie werden daarbij opgelegd aan het bisdom Antwerpen. Sonnius vaardigde bovendien elf decreten uit waaruit zijn grote bekommernis bleek om een degelijk opgeleide en pastoraal actieve clerus en om een goed geloofsonderricht.[100] Tot de oprichting van een seminarie werd evenwel niet besloten, hoewel Alva daarop had aangedrongen.[101] Sonnius overleed op 29 juni 1576, een goede maand na de organisatie van een tweede diocesane synode. Zijn zesjarig episcopaat was in een politiek zeer onstabiele tijd verlopen en was te kortstondig geweest om een diepgaande invloed na te laten. Ook de geregelde competentiegeschillen met het Onze-Lieve-Vrouwekapittel hadden geen positieve uitwerking op het religieuze leven.[102] Na de dood van Sonnius zou het bisdom *sede vacante* be-

aant.

stuurd worden door een vicariaat, bestaande uit de deken, Roger de Tassis, en vijf kanunniken van het kapittel.[103]

In de tweede helft van de zestiende eeuw heeft de door Ignatius van Loyola opgerichte jezuïetenorde een belangrijk aandeel gehad in de katholieke reformatie.[104] Dat de jezuïeten in een handelsmetropool als Antwerpen een vruchtbaar werkterrein vonden, lag in de lijn van de verwachtingen. Hun eerste optreden in Antwerpen was nauw verbonden met de behoeften van de Spaanse natie. In 1562 bezocht de generaal van de jezuïetenorde, pater Diego Laínez, Antwerpen, waar hij tot grote voldoening van de Spanjaarden preekte. Omdat zijn ambt van generaal een permanent verblijf in Antwerpen onmogelijk maakte, stuurde hij de jonge pater Jacobus Páez, die gedurende drie jaar als predikant van de Spaanse natie fungeerde. In het midden van de jaren zestig verzorgden de Bruggeling Robert Claysson en de Mechelaar Franciscus Costerus respectievelijk predikaties in het Frans en het Nederlands. Omstreeks 1570 waren er al minstens twaalf jezuïeten actief in Antwerpen.[105] Toch slaagden zij er vooralsnog niet in een college op te richten, mede omdat de hertog van Alva hun niet genegen was. Alva aarzelde niet om de jezuïeten 'muy duros enemigos' te noemen.[106]

De opvolger van Alva, Luis de Requesens, koesterde daarentegen een uitgesproken sympathie voor de jezuïetenorde.[107] Volgens Requesens was het zeer belangrijk dat de jezuïeten in Antwerpen beschikten over een college met predikanten en biechtvaders van alle naties. In dat college moesten zij jongeren die opteerden voor een kerkelijke loopbaan, onderwijzen in de artes, de grammatica en de theologie, maar daarnaast moesten ze de letteren, de deugd en de religie bijbrengen aan vele lekenkinderen van wie de ouders de kosten van het onderricht moesten dragen. Verder moest de financiële afhankelijkheid van de Spaanse natie ongedaan gemaakt worden en moesten de in Antwerpen bedrijvige jezuïeten kunnen beschikken over een eigen huis.[108] Midden 1574 kochten de paters het ruime Huis van Aken in de Korte Nieuwstraat. Nog hetzelfde jaar werd in de tuin van het aangekochte complex begonnen met de bouw van een kerk. Bovendien openden de jezuïeten op 22 maart 1575 op het terrein van het Huis van Aken een college. Het leerlingenaantal groeide in enkele maanden aan tot driehonderd.[109] Uit de weinige namen van studenten uit de beginjaren die ons bekend zijn, blijkt dat het college kinderen uit zeer uiteenlopende milieus rekruteerde, maar proportioneel gezien toch vooral telgen uit de burgerlijke en commerciële elite in zijn rangen telde.[110]

Brachten de jezuïeten Latijns, klassiek-humanistisch georiënteerd onderwijs, dan mocht ook de basiseducatie van de brede massa niet uit het oog verloren worden. Het eerste provinciale concilie van Mechelen (1570) had daarom ruim aandacht besteed aan de zondagsscholen die in alle parochies moesten worden opgericht.[111] In 1575 kreeg het project van de zondags-

aant.

scholen onder impuls van Luis de Requesens concreet gestalte in Antwerpen. De landvoogd was van oordeel dat arme kinderen die uit werken gingen, op zon- en feestdagen school moesten lopen om onderricht te worden ‘en la crainte de dieu et bonnes meurs, que apprendre à lire et escripre’.[112]

Op 13 augustus 1575 schreef Requesens aan zijn broer, don Juan de Zúñiga, dat hij eraan gedacht had in Antwerpen zondagsscholen op te richten in zes kloosters, met name in de abdijen van Sint-Michiels en Sint-Bernards, en in de kloosters van de minderbroeders, de dominicanen, de karmelieten en de beggaarden. In elk klooster moesten twee religieuzen aangesteld worden voor het onderricht in kwestie, waarbij gebruik moest worden gemaakt van een door de bisschop goedgekeurde catechismus in de volkstaal. Wanneer de religieuze orden enthousiast zouden meewerken, verwachtte Requesens bijzonder veel resultaten van zijn plan. Het zondagsonderwijs moest niet alleen via stedelijke verordeningen verplicht gemaakt worden. Een extra drukkingsmiddel lag in een selectieve armenzorg. De landvoogd suggereerde daarom dat de stedelijke aalmoezeniers in de toekomst alleen maar gezinnen zouden bedelen die hun kinderen naar de zondagsscholen stuurden. Bovendien dacht hij eraan om in vijf of zes vrouwenkloosters op zon- en feestdagen onderwijs te laten verstrekken aan arme meisjes. Toen Requesens in aanwezigheid van de bisschop en de stadsgouverneur twaalf vertegenwoordigers van de vermelde zes mannenkloosters bij zich riep, maakten ze echter grote moeilijkheden over de zondagsscholen. De paters van de bedelorden riepen hun reeds drukke bezigheden in en allen beweerden ze geen geschikte ruimte te hebben, hoewel Requesens opmerkte dat ze het onderwijs in hun kerken konden organiseren wanneer er geen goddelijke diensten waren, zoals ook in Milaan gebeurde. De landvoogd vroeg daarom aan zijn broer, die ambassadeur was bij de Heilige Stoel, om bij de paus tussenbeide te komen opdat deze de betrokken kloosters op straf van excommunicatie zou voorschrijven de geplande zondagsscholen met de nodige zorg te organiseren.[113]

Uiteindelijk werd het project van de zondagsscholen op zaterdag 22 oktober 1575 via een stedelijke verordening aan de Antwerpse bevolking bekendgemaakt. De volgende dag zouden om één uur 's middags vijf zondagsscholen voor jongens, zowel arme als rijke, geopend worden ‘om geleert ende geinstrueert te worden in tgene alle kersten menschen schuldich syn te weten’. De scholen waren ondergebracht in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, de Sint-Michielsabdij, de Burcht- en de Sint-Andrieskerk en bij de jezuïeten. Ouders mochten hun zonen naar de dichtstbij gelegen school sturen, waar ze kosteloos onderwezen zouden worden.[114] Hieruit blijkt dat de plannen van Luis de Requesens maar zeer gedeeltelijk gerealiseerd werden. Van de zes religieuze orden die hij wenste in te schakelen, worden alleen de norbertijnen van de Sint-Michielsabdij vermeld. Naast de jezuïeten

waren het vooral de parochiekerken die met de organisatie van het zondagsonderwijs belast werden. Van verplichtende maatregelen vinden we in de stedelijke ordonnantie evenmin een spoor. Of de zondagsscholen tijdens de eerste maanden van hun bestaan veel succes hebben gehad, is ons niet bekend. De politieke en religieuze machtsverschuivingen die zich vanaf het einde van de jaren zeventig in Antwerpen voordeden, zouden hun werking al spoedig onmogelijk maken. Ook voor de oprichting van een seminarie bleken de tijden ongunstig. Hoewel het Concilie van Trente bepaald had dat elk bisdom moest beschikken over een seminarie voor de opleiding van toekomstige priesters, werd pas in 1605 te Antwerpen een bisschoppelijk seminarie opgericht.[115]

Tot de maatregelen om het katholieke geloof te versterken behoorde eveneens het streven van de centrale overheid om via de afkondiging van een Algemeen Pardon afvallige gelovigen terug in de schoot van de katholieke Kerk te brengen. Reeds vóór de uitbarsting van de Beeldenstorm was aan de uitvaardiging van een koninklijke genademaatregel gedacht, maar de troebelen van het Wonderjaar en de inval van Oranje in 1568 hadden een dergelijk plan verdaagd. Granvelle was van oordeel dat een gewelddadig optreden op termijn velen van de koning zou vervreemden. Daarenboven meende hij dat vele in de grond goede lieden tot de Opstand misleid waren. Daarom was het in 1569 de hoogste tijd voor een verzoenend gebaar van de koning, een opvatting die in de Nederlandse regeringskringen heel wat weerklank vond. De koninklijke genademaatregel kon evenwel slechts effectief zijn wanneer hij werd aangevuld door een pauselijk Pardon, waarbij de koning daden van rebellie tegen het koninklijk gezag zou vergeven en het pauselijk Pardon betrekking zou hebben op ongehoorzaamheid of afvalligheid tegenover de rooms-katholieke Kerk. Mede dankzij de inspanningen die Granvelle en Juan de Zúñiga zich in Rome getroostten, kon begin september een pauselijke breve met de tekst van het Pardon naar de Nederlanden gestuurd worden.[116]

Pas op 16 juli 1570 werd het Pardon met de nodige luister in Antwerpen afgekondigd.[117] Gedurende drie dagen werden vreugdevuren ontstoken, maar volgens François de Roger, Frans ambassadeur te Brussel, die op dat moment in Antwerpen verbleef, gebeurde het niet echt met instemming van het volk, ‘qui se monstra bien froid en rejouissance et allégresse en cest endroict’. De dure feestelijkheden waren volgens deze waarnemer vooral opgelegd door de stedelijke overheid.[118] Een stedelijke ordonnantie van 23 juli spoorde inderdaad eenieder aan om de nodige vreugde te tonen naar aanleiding van het Pardon. Voor de verenigingen die in het feestgedruis de kroon spanden, waren zes prijzen voorzien, terwijl de wijkcomités met drie prijzen als lokvogel tot uitbundigheid werden aangezet.[119] De Franse ambassadeur wist verder nog mee te delen dat de talrijke restricties bij het ko-

ninklijk Pardon met opzet pas na de feestelijkheden bekendgemaakt werden, zodat de uitgaven voor de viering zelfs in kringen van het Antwerpse stadsbestuur achteraf betreurd werden.[120] Godevaert van Haecht - in deze aangelegenheid uiteraard geen onpartijdig getuige - bestempelde de ganse onderneming als een machinatie van de Spaanse inquisitie en sprak tevens over simonie, omdat men voor het biljet waarin het verkregen Pardon werd geattesteerd, vier stuivers moest neertellen.[121]

Toch kende het pauselijk Pardon in de Mechelse kerkprovincie enig succes. In het bisdom Antwerpen reconcilieerden zich 17.852 personen, onder wie alleen al 14.128 in de stad Antwerpen.[122] In het aartsbisdom Mechelen en het bisdom 's-Hertogenbosch werden respectievelijk 10.906 en ca. 6.000 *reconciliati* geteld.[123] Voor de organisatie van het reconciliatieproces was een netwerk van apostolische *delegati* en *subdelegati* in het leven geroepen die in de diverse steden en plaatsen van de betrokken bisdommen actief waren.[124] Over de aard van de Antwerpse *reconciliati* zijn we niet ingelicht, maar de situatie in Antwerpen zal zeker niet veel verschild hebben van die in de bisdommen Mechelen en 's-Hertogenbosch. Zowel vicaris-generaal Morillon als bisschop Laurentius Metsius waren het erover eens dat erg weinig gereconcilieerden echt aangetast waren door ketterij. De meesten hadden, gedreven door nieuwsgierigheid of belust op avontuur, zich laten verleiden om een- of tweemaal een verboden predikatie bij te wonen of een protestantse kerk binnen te gaan. Omdat ze achteraf berouw gekregen hadden, wilden ze nu hun verzoening met de katholieke Kerk schriftelijk bevestigd zien, ook om latere moeilijkheden te vermijden. De hardnekkige ketters hadden echter reeds vroeger het land verlaten.[125] Zoals we al eerder opmerkten moeten we de cijfers over de Antwerpse *reconciliati* vooral zien in het licht van de nog ruime kerkelijke middengroepen. Deze nog onbeslisten konden onder invloed van de zich wijzigende politieke omstandigheden overhellen naar de katholieke of de protestantse religie, zonder dat ze zich daarbij duurzaam engageerden (zie hoofdstuk 4). De indrukwekkende machtsontplooiing van de hertog van Alva en het uitblijven van noemenswaardige successen aan de zijde van het politieke verzet vormden ongetwijfeld voor vele lieden met protestantse sympathieën een aansporing om zich te verzoenen met de dominerende katholieke Kerk. Naast de duizenden volwassen *reconciliati* waren er in Antwerpen nog protestantse ouders die hun kinderen katholiek lieten dopen. Na de afkondiging van het Pardon registreerde de pastoor van de Onze-Lieve-Vrouweparochie in zijn doopregister zeventien *reconciliati* in september en dertig in oktober 1570, waarmee zij in die laatste maand zelfs achttien percent van alle dopelingen uitmaakten.[126]

Na het vertrek van Alva uit de Nederlanden werd de idee van een algemene amnestie weer opgenomen door de nieuwe landvoogd, Luis de Requesens. Al tijdens zijn ambtstermijn als gouverneur in Milaan had Requesens vooropgesteld dat een Pardon een geschikt middel kon zijn om

vrede te brengen in de Nederlanden. Hij was daarbij ongetwijfeld beïnvloed door de opvattingen van kardinaal Granvelle, die zich in 1573 duidelijk distantieerde van Alva's harde politieke lijn en pleitte voor de definitieve afschaffing van de tiende en twintigste penning, de opheffing van de Raad van Beroerten en de afkondiging van een Algemeen Pardon. Ook de koning was, ondanks de negatieve adviezen van Alva, overtuigd van de noodzaak van een nieuwe genademaatregel en nog eind 1573 werd een ontwerptekst naar de Nederlanden gestuurd.[127] Ondertussen zette Requesens' broer, Juan de Zúñiga, in Rome de nodige stappen om een pauselijk Pardon te verkrijgen.[128] Toen in het voorjaar van 1574 het ogenblik gunstig leek om een Pardon af te kondigen, gooide de muiterij van de Spaanse troepen roet in het eten.[129] Uiteindelijk werd het Algemeen Pardon op 6 juni 1574 plechtig geproclameerd op de Brusselse Grote Markt. In tegenstelling met de amnestie van 1570 waren ditmaal geen specifieke categorieën uitgesloten. Wel was een lijst opgesteld van ca. driehonderd personen die niet in aanmerking kwamen voor de koninklijke genade, onder wie twintig Antwerpenaars. Ballingen die terugkeerden en zich onder de gehoorzaamheid aan de koning wensten te stellen, konden de landvoogd eveneens om restitutie van hun geconfisqueerde goederen verzoeken. Diegenen die afgeweken waren van het oude geloof, moesten zich eerst verzoenen met de katholieke Kerk en hun bisschop gratie vragen.[130] Hoewel in koningsgezinde kringen veel verwacht werd van het Pardon, liep de maatregel uit op een mislukking. In augustus 1574 waren nog maar honderd gereconcilieerden geteld.[131] In Antwerpen verzochten slechts vier teruggekeerde ballingen om van het Pardon te mogen genieten.[132]

Tot slot moet de vraag worden gesteld naar de resultaten van de inspanningen die de wereldlijke en geestelijke overheden zich getroostten om het godsdienstige leven te stimuleren. Bij gebrek aan seriële bronnen, zoals visitatieverslagen die zouden toelaten enkele indicatoren van de religieuze conjunctuur in kaart te brengen, moeten we ons behelpen met een aantal losse gegevens. Ook na het Wonderjaar vangen we nog echo's op over het gebrek aan weerbaarheid en vitaliteit van de katholieke gemeenschap. In de briefwisseling van de jezuïeten vormde de timiditeit van de katholieken tegenover de stoutmoedigheid van de protestanten een geregeld terugkerend gegeven. Volgens dezelfde jezuïeten trof men in de leidinggevende kringen vele onverschilligen aan die veeleer nominale dan reële katholieken waren, terwijl de intellectuelen, die doordrongen waren van de ideeën van Cassander, vooral van tolerantie droomden.[133] Bovendien vernemen we van verschillende zijden dat het anti-Spaanse sentiment dat bij velen leefde, een negatieve weerslag had op het katholieke geloofsleven. Uit een uitvoerig rapport dat pater Franciscus Costerus in 1573 naar Rome zond, blijkt dat de onderdrukking van het volk een groot gevaar inhield voor het land én de

religie. Hoewel Costerus de hertog van Alva niet bij naam bekritiseerde, stelde hij dat de onderdrukking en de slechte behandeling die de onderdanen vanwege de regering te beurt vielen, een klimaat van vervreemding en wantrouwen tegenover de koning in het leven hadden geroepen. Velen dreigden zich daardoor uit wanhoop in de armen van de ketters te werpen.[134] Soortgelijke geluiden vangen we op in de briefwisseling van Granvelle en Frederik Perrenot, de gouverneur van Antwerpen. Volgens Perrenot veroorzaakten de uitspattingen van de soldaten in Spaanse dienst, de fiscale politiek van Alva en de harde aanpak van de landvoogd in het algemeen een gevoel van malaise onder de katholieken. De gevoelens van haat die er heersten, waren niet gericht tegen de koning, maar 'contra este govierno y tiranias', waarmee hij Alva en zijn Spaanse raadsheren bedoelde.[135] Kardinaal Granvelle, die Perrenots opvattingen grotendeels deelde, merkte op dat de ongedisciplineerde Spaanse soldaten veel schade aanrichtten door de burgers uit te maken voor ketters en verraders.[136] Het vervreemdingseffect dat het optreden van Alva bij vele katholieken veroorzaakte, was geen geïsoleerd Antwerps verschijnsel. Antoine Havet, bisschop van Namen, verklaarde in 1577 dat de hertog van Alva tijdens zijn landvoogdij in de Nederlanden meer schade had berokkend aan het rooms-katholieke geloof dan Luther en Calvijn in meer dan twintig jaar hadden kunnen doen.[137]

Het was met deze weinig florissante situatie dat de pastoraal erg bekommerde Luis de Requesens in Antwerpen geconfronteerd werd. Bisschop Sonnius, een aantal andere religieuzen en enkele weldenkende leken hadden tegenover de nieuwe landvoogd getuigd dat de stad nauwelijks een derde katholieken telde, en dan waren nog alleen de Nederlanders in rekening gebracht want onder de vele buitenlanders was vermoedelijk niet één op de tien katholiek.[138] Requesens beschouwde de lankmoedigheid tegenover de vreemde naties als een van de voornaamste oorzaken van de opmars van de ketterij in de hele Nederlanden. De Antwerpse stadsbestuurders vroegen aan de vreemde kooplieden immers geen verantwoording, zolang ze maar geen openbare handelingen van hun geloof organiseerden en geen schandaal verwekten.[139] Sonnius verklaarde dat er in Antwerpen zeer veel lieden waren die leefden en stierven zonder de sacramenten te ontvangen, en dat vele anderen te communie gingen zonder eerst te biechten. Bijzonder verontrustend was bovendien dat men in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal normaal 22.000 *communicantes* telde, maar dat dit aantal de laatste twee jaar was teruggevallen tot nauwelijks negenduizend. Volgens Requesens waren er in de Nederlanden geen pastoors die hun parochianen echt van nabij kenden. Zij waren reeds tevreden wanneer ze de sacramenten hadden toegediend aan diegenen die daarom verzocht hadden. Het aantal *communicantes* kenden ze op grond van het aantal hosties dat geconsumeerd was, en niet op basis van een persoonsbetrokken zielzorg.[140]

Om iets te doen aan het groot aantal ketters in de stad had de landvoogd eerst het schriftelijke advies ingewonnen van de bisschop, het kapittel, de gouverneur en de magistraat en van diegenen die de afgelopen jaren in de Raad van Justitie gezeteld hadden. Die adviezen werden vervolgens overgemaakt aan Viglius, de Geheime Raad en de Raad van Brabant, die op hun beurt hun commentaren formuleerden, waarna alles nog eens besproken werd in de Raad van State. Dit brede consultatieproces resulteerde in een aantal ordonnanties waarvan Requesens veel verwachtte.[141] De grote zorg die de landvoogd besteedde aan het zondagsonderwijs, en zijn streven om vreemde predikanten naar Antwerpen te halen die zich moesten toeleggen op de zielzorg van de buitenlandse kooplieden, kaderden in deze politiek. Om de band tussen zielenherders en gelovigen te verstevigen dacht Requesens aan de oprichting van nieuwe parochies. In zijn ogen was het totaal ongepast dat een dichtbevolkte stad als Antwerpen maar vijf parochies telde. Het was hem daarbij niet ontgaan dat de parochiestructuur sedert de jaren twintig van de zestiende eeuw niet meer aangepast was aan de spectaculaire demografische groei. Hij kwam daarom met het bijzonder drastische voorstel op de proppen om zeven of acht nieuwe parochies te creëren, een plan waarvoor hij bij de plaatselijke clerus bijzonder weinig medewerking kreeg.[142] De Antwerpse clerus voelde zich ongetwijfeld aangetast in zijn rechten én inkomsten, zoals nog gebleken was uit het protest van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel toen Sonnius de kerk van de citadel verhief tot parochiekerk. Toen moest het kapittel toegeven[143], maar tot een uitbreiding van het aantal parochies intra muros kwam het niet. Een ander plan van Requesens dat gericht was op een betere controle van het kerkvolk, bestond erin de pastoors en andere biechtvaders lijsten van hun biechtelingen te laten aanleggen. Enkele leden van de magistraat die de landvoogd welgezind waren, hadden hem daarop geantwoord dat ze een dergelijke maatregel wel noodzakelijk vonden, maar dat de nieuwigheid groot schandaal zou verwekken en geïnterpreteerd zou worden als een introductie van de Spaanse inquisitie. De bisschop van Antwerpen had bovendien toegegeven dat het aanleggen van dergelijke lijsten reeds verordend was op het eerste provinciale concilie van Mechelen, maar dat in Antwerpen noch in Mechelen, Brussel, Leuven of andere plaatsen begonnen was met de uitvoering ervan.[144]

De pastorale bekommernis die Luis de Requesens aan de dag legde en de vele concrete initiatieven die hij in dat verband nam, mogen alleszins merkwaardig genoemd worden. Het is zeer waarschijnlijk dat hij daarbij beïnvloed werd door de contrareformatorische actie van Carlo Borromeo, met wie hij tijdens zijn ambtstermijn als gouverneur van Milaan (1571-1573) had kunnen kennismaken.[145] Als aartsbisschop van Milaan (1565-1584) was Borromeo een invloedrijk voortrekker in de realisatie van het Triden-

tijnse hervormingsprogramma, waarbij hij zich in de eerste plaats liet leiden door een pastoraalgerichte zielzorg. Bij zijn plannen voor de oprichting van de zondagsscholen verwees Requesens overigens expliciet naar het voorbeeld van Milaan. Bij de praktische doorvoering van zijn projecten stuitte de Spaanse landvoogd echter op een log en eigengereid kerkelijk apparaat. Het machtige Onze-Lieve-Vrouwekapittel gaf meermaals de indruk vooral bezorgd te zijn over de vrijwaring van de eigen rechten en privileges, en de seculiere en reguliere clerus toonde slechts geringe pastorale belangstelling. Alleen over de jezuïeten liet hij zich zonder meer positief uit.[146] De stedelijke overheid bleef gekant tegen maatregelen die een al te negatief effect zouden hebben op de koophandel. Requesens overleed vroegtijdig op 5 maart 1576 en enkele maanden later volgde de eerste Antwerpse bisschop, Franciscus Sonnius, hem in de dood. Bovendien stonden de woelige politieke ontwikkelingen een rustig katholiek opbouwwerk in de weg. Er zijn tevens aanwijzingen dat er in Antwerpen ruime kerkelijke middengroepen bleven bestaan. De reconciliatie van een veertienduizend mensen na de afkondiging van het Pardon van 1570 en de scherpe terugval van het aantal *communicantes* in het midden van de jaren zeventig tonen aan dat er binnen het kerkelijke landschap nog ruimte was voor omvangrijke verschuivingen.

Eindnoten:

1 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 372-394.
2 *Kroniek G. van Haecht*, 212; Van Roey, *De bevolking*, 100-101.
3 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 400-407.
4 Mansfelt aan Margareta van Parma, 26 april 1567, in ARA, *Aud.*, 244/3, stuk 140; *Kroniek G. van Haecht*, I, 215, 223; ARA, *Aud.*, 1310.
5 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 417-422; *Kroniek G. van Haecht*, I, 217-218, 230; Wells, *Antwerp and the Government*, 528-529.
6 ARA, *Aud.*, 163/1.
7 Parker, *The Dutch Revolt*, 88-89, 99-102; Janssens, '*Brabant in het Verweer*', 132-139; Maltby, *Alba. A Biography of Fernando Alvarez de Toledo*, 128-137, 143-144.
8 Wells, *Antwerp and the Government*, 529. Zie ook Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 424-429, en verscheidene documenten uit mei-juli 1567 in SAA, *V.*, 314 en 315.
9 Magistraat aan Alva, 20 maart 1568, in ARA, *Aud.*, 1709/2, nr. 223, en een *avviso* uit Antwerpen, 27 juli 1567, in Kervyn de Lettenhove ed., *Relations politiques*, IV, 482.
10 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 294-295; Wells, *Antwerp and the Government*, 498; Van der Essen, *Les progrès*, 224, 227.
11 Margareta aan Filips II, 3 mei 1567, in *Corr. française*, I, 350, en Mansfelt aan Margareta van Parma, 26 april 1567, in ARA, *Aud.*, 244/3, nr. 140.
12 *Corr. Granvelle*, II, 519.
13 Brieven van 9, 24 en 30 mei aan Granvelle in ibidem, 426, 464, 475.
14 Margareta van Parma aan Filips II, 30 juli 1567, in *Corr. française*, I, 399.
15 Margareta van Parma aan Filips II, 30 juli 1567, in *Corr. française*, I, 403; Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 439-441.
16 *Kroniek G. van Haecht*, I, 222, die het gematigd karakter van het edict onderstreept. Zie voor de tekst van het edict: *Ordonnancie ende ghebot provisionael, gedaen van weghen der Con.*

Mat. op de pacificatie, Antwerpen, Willem Silvius, 1567. Een afschrift van het edict in ARAG, *Collectie Gérard*, 14, fol. 178r°-187r°.

17 Filips II aan Margareta van Parma, 30 juni 1567, in *Corr. française*, I, 382-383.

18 Fresneda's uitvoerige kritiek (s.d., 1567) in AGS, *Estado Flandes*, leg. 536, nr. 124. Gachard ed., *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escurial*, 101.

19 Viglius aan Joachim Hopperus, 24 juli 1567, in Hoynck van Papendrecht ed., *Analecta Belgica*, 1-2, 435-436.

20 De ordonnantie met de tekst van de herroeping in ARA, *Aud.*, 1163, fol. 179. Zie ook de acta van de Raad van State, 23 juli 1567, in ARA, *Aud.*, 781, fol. 152, en Mansfelt aan Margareta van Parma, 28 juli 1567, in ARA, *Aud.*, 266, fol. 210r°-211v°.

21 Cf. *Prosopografie*.

22 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 464; SAA, *V.*, 315.

23 Verheyden, *Le Conseil des Troubles*, 55.

24 De instructie, die 51 artikels telt en gedateerd is 31 mei 1567, in ARA, *Aud.*, 266, fol. 52r°-54v°.

25 Oudart en Asseliers aan Margareta van Parma, 23 juli 1567, in ARA, *Aud.*, 266, fol. 199r°. Het rapport van beide commissarissen in ARA, *Handschriftenverzameling*, 182, fol. 199r°-211v°. Zie voor de activiteiten van beide commissarissen ook Archives Départementales du Nord, Lille, B.3618, fol. 46r°-63r°.

26 Dit alles blijkt uit de remonstrantie van de procureur-generaal van Brabant aan de landvoogdes, s.d. [na 11 september 1567], in ARA, *Handschriftenverzameling*, 182, fol. 197.

27 Soly, 'Fortificaties, belastingen en corruptie', 202, 206; Id., 'Economische vernieuwing', 526-527; Id., *Urbanisme en kapitalisme*, 235, 337.

28 Parker, *The Dutch Revolt*, 102-103; magistraat aan de gedeputeerden te Brussel, 18 augustus 1567, in SAA, *Pk.*, 2406.

29 Margareta van Parma aan Filips II, 19 augustus 1567, in ARA, *Aud.*, 163/1; *Kroniek G. van Haecht*, I, 230; Kervyn de Lettenhove ed., *Relations politiques*, IV, 485.

30 Van Roosbroeck, *Het Wonderjaar*, 480; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, III, 46-47.

31 *Antwerpsch Chronykje*, 142-143. Zie ook ARA, *Aud.*, 261, fol. 209, Margareta van Parma aan schout en magistraat van Antwerpen, 11 september 1567, en een anoniem bericht aan Jan van Nassau, 18 september 1567, in HStAM, Best. 4, Abt. f, *Nassau-Dillenburg*, 16.

32 Maltby, *Alba*, 144-145; Parker, *The Dutch Revolt*, 106; Janssens, '*Brabant in het Verweer*', 142-143.

33 Maltby, *Alba*, 146; Janssens, '*Brabant in het Verweer*', 133-134.

34 Verheyden, *Le Conseil*, hoofdstukken 1-4; Maltby, *Alba*, 146-147, 153-154; Marnef en De Schepper, 'Raad van Beroerten', 469-477; Parker, *El ejército de Flandes*, 145-147.

35 Zie de briefwisseling van de Antwerpse gedeputeerden uit het najaar 1567 en het voorjaar 1568 in SAA, *Pk.*, 2396.

36 De brieven in Génard ed., 'Personen', in AA, X, 69-71.

37 Archives Départementales du Nord, Lille, B.3618, fol. 48 v°, en Génard ed., 'Personen', in AA, X, 227. Het bijzonder uitvoerige stuk, waarin de wethouders hun verantwoordelijkheid voor de troebelen zo sterk mogelijk minimaliseerden, in ibidem, 92-231.

38 Antwerpse gedeputeerden aan de magistraat, 11 januari 1568, in SAA, *Pk.*, 2396.

39 Soly, 'De bouw van de Antwerpse citadel', en Margareta van Parma aan de Grote Raad van Mechelen, 15 november 1567, in Archives Départementales du Nord, Lille, B.19.446, fol. 261.

40 Het bericht van 17 november 1567 in HStAM, Best. 4, Abt. f, *Nassau-Dillenburg*, 16.

41 Soly, 'De bouw van de Antwerpse citadel', 554-555, 562-564.

42 Zie twee ongedateerde *advertimientos* in *Col. de documentos*, XXXVII, 58-62, en AGS, *Estado Flandes*, leg. 536, nr. 56.

43 François Doncker aan Philippe Dauxy, s.d., in AGS, *Estado Flandes*, leg. 550, nr. 11. Cf. ook BLL, *Add. Ms.*, 28.386, fol. 166r°, en ARA, *Aud.*, 809/12.

44 Alva aan de magistraat, 11 mei 1568, in ARA, *Aud.*, 809/12. De door het stadsbestuur overgezonden keuzelijsten in ibidem.

45 De magistraatslijsten in ibidem, en SAA, *Pk.*, 1341, fol. 312v°.

46 De aanbevelingen van Doncker, de kanselier van Brabant en de schout in ARA, *Aud.*, 809/12.

47 ARA, *Aud.*, 809/12 en 1709/2.

48 De magistraatslijsten in SAA, *Pk.*, 1341, fol. 312v°-315 v°. De nominatieve lijsten en de briefwisseling in verband met het keuzeproces bevinden zich voornamelijk in ARA, *Aud.*, 809/12

en 1709/2-3. Zie ook de correspondentie van de Antwerpse gedeputeerden in SAA, *Pk.*, 2406 en 2409.

49 Bij wijze van steekproef telden we in de vijf magistraatscolleges van 1550-1554 gemiddeld 2,6 debutanten en 1,8 in de vijf colleges van 1560-1564.

50 Zie over hem *Prosopografie*, nr. 1054.

51 Alva aan Filips II, 23 maart 1571, in *Epistolario Alba*, II, 536.

52 De benoemingsbrief, 16 juli 1571, in ARA, *Aud.*, 1310.

53 NBW, I, 750-751; Janssens, '*Brabant in het Verweer*', 178, 234-235, 299-300. Zie ook het rapport van F. Perrenot aan Filips II, 12 juni 1573, in AGS, *Estado Flandes*, leg. 555, nr. 124.

54 Masure, *De stadsfinanciën van Antwerpen*, 302-307.

55 Ibidem, 317-325. Het uitvoerige reglement van 21 juli 1571 in SAA, *Pk.*, 80, fol. 348v°-380r°, en SAA, *Pk.*, 160, fol. 191-257.

56 De tekst van het reglement in SAA, *Pk.*, 80, fol. 380v°-385v°, en ARA, *Aud.*, 1191/41, nr. 27.

57 Het ongedateerde rekwest en het antwoord van Alva, 15 september 1571, in SAA, *Pk.*, 80, fol. 386r°-391r°, en ARA, *Handschriftenverzameling*, 179, fol. 1r°-5r°.

58 De magistraat aan de gedeputeerden te Brussel, 18 januari en 4 februari 1574, in SAA, *Pk.*, 2409; resoluties van de magistraat, 15 april 1574, in SAA, *Pk.*, 551, fol. 70r°. Zie voor de activiteiten van de Staten van Brabant SAA, *Pk.*, 2359, 2376 en 2439.

59 Claude de Mondoucet aan Karel IX, koning van Frankrijk, in Didier ed., *Lettres et négociations de Claude de Mondoucet*, II, 114; Morillon aan Granvelle, 17 oktober 1574, in *Corr. Granvelle*, V, 256-257; Prims, *De Antwerpse 'Raad van Justitie'*, 13-14.

60 Zie de instructies van de commissarissen voor de wetsvernieuwing, 13 januari 1575, in ARA, *Aud.*, 809/12, en SAA, *Pk.*, 82, fol. 33v°-35r°. Cf. ook SAA, *Pk.*, 108, fol. 211-212.

61 Masure, *De stadsfinanciën van Antwerpen*, 323.

62 Génard ed., 'Personen', in AA, vol. IX, X, XII, XIII, passim.

63 Zitting van de Raad van Justitie, 1 juni 1573, in Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 121.

64 Requesens aan Filips II, 30 oktober 1574, in *Corr. Philippe II*, III, 184-185.

65 Verscheidene attestaties van katholiciteit, aan de Raad voorgelegd met het oog op gratieverlening, in ARA, *Rk. Acquiten*, 3614 B, losse stukken.

66 Zie bv. van Haemstede, *Historie*, fol. 452r°; van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 350, 516-517, 519-523, 729-732. Cf. ook ARA, *Aud.*, 1736/1.

67 Zie voor het personeel verbonden aan de officialiteit een lijst van 28 september 1570, in Bisschoppelijk Archief Antwerpen, *Officialiteit*, 2, bundel 14. Cf. ook De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak*, I, 31-59, 307-315.

68 Het door Alva ondertekende bevelschrift in SAA, *Charters*, 0.349/3. Cf. ook Alva aan de Raad van Brabant, 11 januari 1569, in SAA, *Pk.*, 480, nr. 75.

69 Verheyden ed., *Le Conseil des Troubles*, 517-527, en AGS, *Estado. Parte del Norte*, leg. 2842. De dagvaardingslijsten in ARA, *Raad van Beroerten*, 18-21.

70 Voorbeelden in ARA, *Aud.*, 269, 1696/2, 1709/2, 1736/1; ARA, *Rk. Acquiten*, 2918; ARA, *Raad van Beroerten*, 2 en 41; SAA, *Pk.*, 480 en 2766.

71 F. Perrenot aan Alva, 23 oktober 1571, in ARA, *Aud.*, 272, fol. 261r°.

72 Verheyden ed., *Le Conseil des Troubles*, 169-202.

73 Ibidem, 65-69, 86-89, 204-239.

74 ARA, *Raad van Beroerten*, 4, fol. 3v°. De rekeningen van G. le Saige, lopend van februari 1568 tot juni 1576, in ARA, *Rk. Reg.*, 18.312-18.320.

75 Vele dossiers in ARA, *Rk. Acquiten*, 2917-2919, 2919 bis, 3614A, 3614B, 3617, 3620, 3622.

76 Verscheidene brieven uit 1568 in BLL, *Add. Ms.*, 28.386. C. de Castellanos was in 1567-1574 *contador* van het Spaanse leger in de Nederlanden.

77 G. de Quiroga aan Filips II, 30 september 1576, in BLL, *Egerton Ms.*, 1506, fol. 46, en een memorie, 28 november 1577, in AGS, *Estado. Parte del Norte*, leg. 2843. Zie ook de brief van Requesens aan Quiroga, augustus 1575, in BLL, *Add. Ms.*, 28.388, fol. 68r°-71r°.

78 Zie voor de controle van het Antwerpse boekbedrijf uitvoerig Marnef, 'Repressie en censuur in het Antwerps boekbedrijf".

79 Hun goederen werden postuum geconfisqueerd en hun lichaam werd in ongewijde aarde op het Galgenveld begraven.

80 Het *avviso*, geschreven te Antwerpen op 6 juni 1569, in Bibliotheca Vaticana, *Codices Urbinates Latini*, 1041, fol. 94. Zie ook verscheidene brieven en berichten van en aan Frederik, keurvorst

van de Palts, en Willem, landgraaf van Hessen, uit 1568, in HSTAM, Best. 4, Abt. f, *Pfalz*, 69, en *Zeitungen* uit 1568-1569, in HSTAM, Best. 4, Abt. f, *Niederlande*, 4 en 11, en HSTAM, Best. 4, Abt. f, *Frankreich*, 118.

81 In 1568-1574 werden 300 calvinisten verbannen (van wie 222 door de Raad van Beroerten), tegenover 108 doopsgezinden.

82 Cf. 'De tekst van de Pacificatie van Gent', 355.

83 Zie *Prosopografie*, nrs. 138, 248, 344, 542, 697, 971.

84 SAA, *Pk*., 656, fol. 55. De magistraat antwoordde dat zij zich met haar verzoek tot de Staten-Generaal moest richten.

85 Morillon aan Granvelle, 9 mei 1567, in *Corr. Granvelle*, II, 425. Zie ook een anoniem verslag uit Antwerpen, 8 mei 1567, in BLL, *Add. Ms.*, 28.386, fol. 38.

86 *Antwerpsch Chronykje*, 134; Margareta aan Filips II, 24 mei 1567, in *Corr. française*, I, 362-363.

87 Verscheidene documenten over dit geschil in ARA *Aud.*, 1175/7.

88 *Antwerpsch Chronykje*, 139; Diericxsens, *Antverpia christo nascens et crescens*, V, 63.

89 Willocx, *L'introduction des décrets*, 138; Maltby, *Alba*, 213.

90 Brief van 29 februari 1568, in *Epistolario Alba*, II, 33-34.

91 Ongedateerd stuk [ca. juli 1568], met een zinspeling op zijn naam ondertekend als 'Auxi-lium a Domino', in BLL, *Add. Ms.*, 28.386, fol. 164r^{o}-165v^{o}.

92 Preek van 15 maart 1568, vermeld in *Kroniek G. van Haecht*, II, 16.

93 *Antwerpsch Chronykje*, 170.

94 Dierickx, 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva', 177-178.

95 Willocx, *L'introduction*, 262. Laurentius Metsius, deken van het Sint-Goedelekapittel, fungeerde als vicaris-generaal.

96 Alva aan Filips II, 29 februari 1568, in *Epistolario Alba*, II, 33-34.

97 Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, 272-273; ARAG, *Spaans-Nederlandse regering te Brussel*, 16.

98 *Antwerpsch Chronykje*, 206; *Kroniek G. van Haecht*, II, 127; Diericxsens, *Antverpia christo*, 120-126.

99 Een goed biografisch overzicht in De Clercq, 'Kerkelijk leven', 58-62. Zie ook Van de Laar, 'De katholieke restauratie', 215-219, en Postma, 'Nieuw licht op een oude zaak'.

100 De Ram ed., *Synodicon Belgicum*, III, 5-10. Cf. ook BLL, *Cotton-Galba*, C-IV, fol. 196.

101 Alva aan Sonnius, 1 februari 1571, in ARA, *Aud.*, 272, fol. 19.

102 Zie over deze conflicten Marinus, *Laevinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen*, 66-67, 113-114.

103 De Clercq, 'Kerkelijk leven', 62.

104 Cf. O'Malley, *The First Jesuits*.

105 Zie de retrospectieve brief van Alva aan don Antonio de Toledo, 9 oktober 1570, in *Epistolario Alba*, II, 443-444, en de kloosterkronieken van de jezuïeten te Antwerpen in ARA, *Archieven van de Jezuïetenorde. Vlaamse Provincie*, L 973, fol. 1r^{o} e.v., en KBB, Ms. II.574, fol. 1r^{o} e.v. Cf. ook Poncelet, *Histoire*, I, 215 e.v.

106 Alva aan don Antonio de Toledo, 9 oktober 1570, in *Epistolario Alba*, II, 443. Zie ook Andriessen, *De Jezuïeten en het samenhorigheidsbesef*, 6-8.

107 Zie bv. Requesens aan magistraat van Antwerpen, 19 april 1574, in *Corr. Philippe II*, III 7-8.

108 Requesens aan Filips II, 13 februari 1574, in ibidem, 20-21.

109 Papebrochius, ANNALES ANTVERPIENSES, III, 251-252.

110 Delée, 'Liste d'élèves du collège des pères Jésuites à Anvers', 4-11.

111 Put, *De cleijne schoolen*, 25.

112 Requesens aan F. Perrenot, 20 maart 1575, in ARA, *Handschriftenverzameling*, 794B, fol. 164.

113 *Corr. PhilippeII*, III, 349-351. Juan de Zúñiga (1539-1586) was in 1568 Luis de Requesens opgevolgd als Spaans ambassadeur bij de Heilige Stoel.

114 Génard ed., 'Ordonnantien', in AA, III, 78.

115 Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen*, I, 70-71.

116 Janssens, *Brabant in het Verweer*, 163-165; De Meester, *Le Saint-Siège et les Troubles des Pays-Bas*, 76-77.

117 *Antwerpsch Chronykje*, 208-211; *Kroniek G. van Haecht*, II, 129. De tekst van het Pardon in Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, I, 319-321.

118 François de Roger aan Karel IX, koning van Frankrijk, 1 augustus 1570, in Gachard ed., *La bibliothèque nationale à Paris*, II, 489-490. F. de Roger was ambassadeur van Frankrijk te Brussel van juni 1568 tot maart 1571.

119 Génard ed., 'Personen', in AA, II, 449-450. Ook *Kroniek G. van Haecht*, II, 129, vermeldt het verplicht karakter van de feestelijkheden.
120 François de Roger aan Karel IX, 1 augustus 1570, in Gachard ed., *La bibliothèque nationale*, II, 490.
121 *Kroniek G. van Haecht*, II, 129, 134.
122 Zie de lijst, wellicht overgemaakt door de bisschop van Antwerpen in november 1570, in ARA, *Aud.*, 271, fol. 257r°.
123 Zie de rapporten van Maximiliaan Morillon, 10 november 1570, en Laurentius Metsius, 29 november 1570, in ARA, *Aud.*, 271, fol. 255r°-256v°.
124 De tekst van de instructies voor de pauselijke *delegati* en *subdelegati* en van de *forma abjurationis*, de *forma absolutionis* en de *forma literarum testimonialium*, in Archief Aartsbisdom Mechelen, *Mechliniensia*, 1, fol. 161, en Archief Aartsbisdom Mechelen, *Fonds de Coriache*, reg. 1, fol. 125r°-126 r°, 129.
125 Zie de rapporten van Morillon en Metsius, vermeld in noot 123. Uitlatingen van eenzelfde teneur in de brief van Hopperus aan Filips II, 17 februari 1571, in KBB, Ms. 16.090, fol. 36°.
126 SAA, *Pr.*, 7. In september en oktober 1570 waren er respectievelijk 168 en 166 dopelingen.
127 Janssens, *'Brabant in het Verweer'*, 215-217.
128 De Meester, *Le Saint-Siège*, 97-99. Paus Pius V was voorstander van een zo ruim mogelijk Pardon. De pauselijke breve waarbij het Pardon werd verleend, dateert van 30 april 1574.
129 Zie voor deze muiterij, die ook Antwerpen zwaar trof, Parker, 'Mutiny and Discontent in the Spanish Army of Flanders', 104-121.
130 Janssens, *'Brabant in het Verweer'*, 220. De tekst van het Pardon in Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 136-147. De concrete uitvoeringsmodaliteiten en de namen van de Antwerpse uitgeslotenen, die samen met het Pardon te Antwerpen op 16 juni 1574 werden gepubliceerd, in ibidem, 152-156, en SAA, *Pk.*, 2766, fol. 275 r°-277 v°.
131 Janssens, '*Brabant in het Verweer*', 221.
132 Cf. *Prosopografie*, nrs. 272, 483, 495, 1047.
133 Poncelet, *Histoire de la Compagnie*, I, 259. Joris Cassander (1515-1563) was een Vlaams humanist en bemiddelingstheoloog tussen katholieken en protestanten.
134 Het rapport uit 1573, gericht aan vicaris-generaal Polanco, wordt geanalyseerd in Poncelet, *Histoire*, 262-264, en Andriessen, *De Jezuïeten*, 5-6.
135 F. Perrenot aan Filips II, 12 juni 1573, in AGS, *Estado Flandes*, leg. 555, nr. 124, en F. Perrenot aan [?], 17 juni 1573, in BLL, *Add. Ms.*, 28.388, fol. 8r°-9r°.
136 Granvelle aan Filips II, 29 september 1572, in AGS, *Estado Venecia*, leg. 1504, nr. 64, en Granvelle aan [?], in BLL, *Add. Ms.*, 28.388, fol. 4r°-6r°.
137 Verklaring van september 1577 aan de Staten-Generaal, in Gachard ed., *Actes des Etats-Généraux*, I, 256.
138 Requesens aan Filips II, 23 juli 1575 en 13 augustus 1575, in *Corr. Philippe II*, III, 342, 350.
139 Requesens aan Filips II, 6 juni 1575, in ibidem, 317, en Requesens aan Gaspar de Quiroga, augustus 1575, in BLL, *Add. Ms.*, 28.388, fol. 68r°-71r°.
140 Requesens aan Filips II, 8 april 1575, in *Corr. Philippe II*, III, 305-306.
141 Ibidem, 304-305.
142 Ibidem, 306. Frederik Perrenot had reeds eerder de oprichting van nieuwe parochies bepleit. Zie zijn brief van 12 juni 1573 aan Filips II, in AGS, *Estado Flandes*, leg. 555, nr. 124.
143 Diericxsens, *Antverpia christo*, V, 212-217.
144 Requesens aan Filips II, 8 april 1575, in *Corr. Philippe II*, III, 305-306.
145 Borromeo, 'Archbishop Carlo Borromeo', 85-111.
146 Requesens aan Filips II, 13 augustus 1575, in *Corr. Philippe II*, III, 349.

Hoofdstuk 8
De calvinistische gemeenschap in de verdrukking

Willem van Oranje verlaat Antwerpen, samen met vele calvinisten, 11 april 1567. Gravure van Frans Hogenberg. (Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet)

De Calvinistische kerk onder het kruis

aant.

De onderdrukking van de opstandige beweging in het voorjaar van 1567 maakte tevens een einde aan de openbare uitoefening van de gereformeerde religie. Op woensdag 9 april 1567 spraken de calvinistische predikanten in Antwerpen hun aanhangers voor de laatste maal toe. Ysbrand Balck troostte daarbij zijn toehoorders door te verwijzen naar de parabel van het mosterdzaadje: eens het Woord Gods verkondigd en de gelovige gemeente verzameld, kon niets de verdere groei in de weg staan.[1] Op 11 april verlieten vele calvinisten, samen met Willem van Oranje, de Scheldestad, niet zonder dat het nodige gedaan was voor de achterblijvende broeders.[2] Uit brieven van de steeds goed ingelichte Maximiliaan Morillon blijkt inderdaad dat de calvinisten hun activiteiten in alle beslotenheid verder zetten. Zo maakte hij op 9 mei melding van ‘des ministres qui alloient desguisez par la ville’ en twee weken later gewaagde hij van zes à zeven predikanten die in Antwerpen en omgeving bedrijvig waren. Morillon had op een avond zelf kunnen vaststellen hoe lieden die terugkeerden van de velden rond de stad, uit volle borst psalmen zongen.[3] Een van de predikanten die achtergebleven waren in de Scheldestad, Johannes Helmichius, treedt enigszins uit het schemerdonker dankzij enkele bewaard gebleven brieven die hij vanuit Antwerpen schreef aan zijn collega Lieven Callewaert, die in april 1567 Antwerpen verlaten had en zich in mei in Wezel bevond. De in Utrecht geboren Helmichius was van 1563 tot 1566 professor aan de academie van Lausanne en was tijdens het Wonderjaar naar zijn geboorteland teruggekeerd. Eind maart of begin april 1567 was hij vanuit Gent naar Antwerpen gevlucht, waar hij tot midden augustus 1567 verbleef als predikant van de Nederlandstalige gemeente. In die periode bleef hij in contact met geloofsgenoten uit Genève en Lausanne en ontving hij brieven van Pieter Datheen

aant.

en Gaspar van der Heyden, die beiden een nieuwe werkkring hadden gevonden in de Nederlandse vluchtelingenkerk van Frankenthal.[4]

Wellicht eind mei 1567 was een collega van Helmichius, Augustus genaamd, samen met nog een aantal andere geloofsgenoten naar Engeland vertrokken.[5] Lieven Callewaert, die zich op dat moment in Wezel ophield, kreeg van de kerkenraad van de Nederlandse gemeente in Antwerpen de toelating om zich daar te begeven 'où le Seigneur le conduirait pour faire mieux son proufit aux estudes et choses concernantes sa vocation', maar als de broeders oordeelden dat hij in Antwerpen van nut kon zijn, moest hij onverwijld terugkeren. De attestatie die hij meekreeg, was ondertekend door Johannes Helmichius, Geronimus Claes en Gabriël du Poncheau, als 'serviteurs de l'Eglise flamenge de Jesus Christ en Anvers'. Claes en du Poncheau, die in 1561 in de Londense vluchtelingenkerk verbleven, waren wellicht ouderlingen.[6] Dit gegeven wijst erop dat in die moeilijke dagen nog een kerkenraad actief was die zich bleef kwijten van courante taken, zoals het afleveren van attestaties. Midden augustus zag Johannes Helmichius zich echter genoodzaakt Antwerpen te verlaten. Via Zierikzee bereikte hij het Engelse Norwich, waar hij tot zijn vroegtijdige dood in september 1568 predikant was van de Franstalige vluchtelingenkerk. Alvorens Antwerpen te verlaten had hij eerst een broeder uit Emden laten overkomen en nog een andere van elders ontboden. Zo bleef, zelfs al zou in de toekomst een van beiden vertrekken, de prediking van het Woord Gods gewaarborgd.[7] Zowel uit de brieven van Morillon als uit die van Helmichius komen een aantal karaktertrekken naar voor die het ondergrondse calvinisme van de daaropvolgende jaren bleven typeren. Naast de geheime activiteiten die binnen de stadsmuren ontvouwd werden, zagen de calvinisten zich genoodzaakt om predikaties te organiseren in de velden en bossen rond de stad. De predikanten die de gemeente ten dienste stonden, legden noodgedwongen een sterke mobiliteit aan de dag. In dat verband waren er vruchtbare contacten met de vluchtelingenkerken in Engeland, het Rijnland en Emden.

Dat de politiek van de hertog van Alva een verscherping van de repressie inhield, mochten de in Antwerpen verblijvende calvinisten in het voorjaar van 1568 duidelijk ervaren. Begin maart gaf Alva aan gerechtsofficieren over de gehele Nederlanden het bevel om tijdens een grootscheepse actie over te gaan tot de aanhouding van de schuldigen van het Wonderjaar die nog in het land verbleven. In de nacht van 2 op 3 maart werd te Antwerpen binnengevallen in een dertigtal huizen, en precies een week later werden sommige burgers gearresteerd 'die eenich bewint in den dienst der nieuwer religien gehadt hebben', terwijl ook in de omliggende dorpen arrestaties werden verricht.[8] Tot die laatste categorie behoorden de zeventien gevangenen die te Borgerhout in een verboden vergadering waren aangetroffen en op 21 maart naar Antwerpen werden overgebracht. Onder de zeventien

aant.

bevonden zich een aantal calvinisten die reeds eerder in Doornik waren gedagvaard en andere Walen.[9] Het ten oosten van Antwerpen gelegen Borgerhout oefende wel een speciale aantrekkingskracht uit op de Antwerpse calvinisten. Godevaert van Haecht noteerde in zijn kroniek dat er ‘so vuel verdreven Waelen uyt Henegou en Artoys quamen woonen om der vryheyt der concientien’. Omdat zij niet ter kerke gingen werd een onderzoek ingesteld, zodat wel vierhonderd gezinnen Borgerhout en andere dorpen in de omtrek verlieten.[10]

De onderdrukte calvinisten toonden zich bij de organisatie van hun ondergrondse activiteiten vrij vindingrijk. Zo verwekten in april 1568 ‘onbehoorlicke vergaderingen, vermaningen oft predicatien’ die gehouden waren op twee schepen, heel wat opschudding. Verscheidene calvinisten waren in de vroege morgen van 20 april in kleine groepjes van telkens vier à vijf personen ter hoogte van Oosterweel aan boord gegaan van de schepen in kwestie, die vervolgens hun weg op de Schelde verder zetten. Omstreeks drie uur 's middags waren dezelfde lieden in Oosterweel aan de nieuwe sluis ontscheept, vanwaar ze naar de stad trokken. Een getuige verklaarde dat het voor het grootste deel om Walen ging.[11] Zo mogelijk nog meer weerklank vonden de predikaties die de calvinisten op 8 mei 1569 organiseerden in de bossen tussen Wijnegem en Oelegem en tussen Deurne en Wilrijk, waarbij wel twee- à driehonderd toehoorders aanwezig waren. Een van hen, de bejaarde advocaat Jeronimus Vrancx, werd enkele dagen later in Antwerpen gearresteerd. Onder scherpe tortuur gaf hij de namen van verscheidene geloofsgenoten prijs. Volgens de auteur van het *Antwerpsch Chronykje* ging het gerucht dat Vrancx tijdens de predikaties aan de verzamelde menigte de brieven van de apostel Paulus uitgelegd had ‘om het volck byeen te houden tot dat den principalen predicant quamp’.[12] Een bezorgde hertog van Alva spoorde de gerechtsofficieren uit de dorpen rond Antwerpen aan tot extra waakzaamheid teneinde dergelijke vergaderingen in de toekomst te verhinderen.[13]

Hoewel de Antwerpse calvinisten zich door de toegenomen vervolging geregeld genoodzaakt zagen om activiteiten te organiseren buiten de stad, bleven zij intra muros toch over een goed uitgebouwde ondergrondse structuur beschikken. Uit de ondervraging van de in augustus 1571 terechtgestelde predikant Jan Cornelissen kunnen we afleiden dat de stad onderverdeeld was in vier kwartieren met elk vier ouderlingen, diakens en weetdoeners.[14] Een dergelijke verdeling in kwartieren of wijken was niet ongewoon en kwam ook in de vluchtelingenkerken voor.[15] Op die manier werd de band tussen de gemeenteleiding en de lidmaten verstevigd en werd de organisatie van geheime activiteiten zoals predikaties, dopen of het Avondmaal in praktisch opzicht vergemakkelijkt. Een centrale - maar vanwege het ondergrondse karakter moeilijk te belichten - rol kwam toe aan de predi-

kanten van de gemeenten onder het kruis. In totaal konden we twintig predikanten die in de periode 1567-1577 te Antwerpen bedrijvig waren, bij naam identificeren.[16] Tien onder hen waren verbonden aan de Nederlandstalige gemeente, met name Augustus (1567), Adriaan de Bleickere (oktober 1571-ca. mei 1573), Joris Coomans (1568), Jan Cornelissen (1568-1571), Johannes Helmichius (1567), Franciscus Pauli (1575), Paulus (of Frederik) Puthuys (1571), Jan van de Spieghele (1575-1577), Valerius Pauli Tophusanus (1570, 1575) en Johannes Woudanus (1571-1573). Langs Franstalige zijde kunnen we acht namen vermelden: Louis Cappel (1569), Pierre Carbon (ca. 1570), Louis Doutreleau (1574), Jean Haren (Hareus) (ca. 1569), Jacques Monceau (ca. 1572-1573), een predikant genaamd Monsieur (1571), Niclaas Pluquet (ca. 1572) en Jean de la Vigne (1570, 1571, 1573, 1575). Van Jan, een oude man met een witte baard, en de in Sint-Omaars geboren mr. Noël, die respectievelijk in 1570 en in 1572 verbannen werden, weten we niet of zij tot de Nederlandstalige of de Franstalige Kerk behoorden. Net als vóór het Wonderjaar leidden de moeilijke tijdsomstandigheden ook nu tot een sterke mobiliteit onder de predikantengroep. Uit het beschikbare materiaal blijkt dat slechts zes predikanten meer dan één jaar in de Scheldestad bedrijvig waren. Adriaan de Bleickere, Jan van de Spieghele, Valerius Pauli Tophusanus en Johannes Woudanus verbleven er ongeveer twee jaar. Jan Cornelissen, die tijdens het Wonderjaar predikant was geweest te Brussel en Tielt en in 1567 naar Engeland was gevlucht, hield zich bij zijn arrestatie reeds drie jaar op in Antwerpen. Jean de la Vigne was een vaste kracht in de Franse Kerk in Antwerpen, ten minste sedert 1570. Mogelijk maakte hij er tot 1577 nagenoeg onafgebroken de dienst uit. Tijdens de Calvinistische Republiek was hij permanent verbonden aan de Franse Kerk en na de val van Antwerpen vond hij tot aan zijn dood in 1622 een nieuwe werkkring in Amsterdam. Een aantal in Antwerpen bedrijvige predikanten werd door de repressie getroffen. Pierre Carbon, Joris Coomans en Jan Cornelissen werden in de Scheldestad terechtgesteld, terwijl Jacques Monceau en Niclaas Pluquet respectievelijk in Armentières en Brussel de dood vonden. Bovendien werden Jan, een oude man met een witte baard, de predikant genaamd Monsieur, mr. Noël en Paulus Puthuys uit Antwerpen verbannen.

De opgejaagde predikanten vonden geregeld een toevluchtsoord in de vluchtelingenkerken. De predikant Augustus verliet in 1567 Antwerpen voor Engeland, waar Jan Cornelissen reeds verbleven had vóór zijn aankomst in de Scheldestad. Johannes Helmichius nam in september 1567 de wijk naar Norwich, waar hij predikant werd van de Franstalige gemeente. In diezelfde stad had Jan van de Spieghele in 1571 het ambt van ouderling bekleed. Vier jaar later, vóór zijn overkomst naar Antwerpen, was hij predikant in Yarmouth. Johannes Woudanus verliet Antwerpen in februari 1573

en werd ouderling in Londen. Valerius Pauli Tophusanus treffen we in 1568 te Emden aan. In 1575 trok hij vanuit Antwerpen naar Rotterdam. Adriaan de Bleickere week in 1573 uit naar Frankenthal, waar hij de Nederlandse vluchtelingengemeenschap ten dienste stond. Aan Franstalige zijde tekent zich een vrij gediversifieerd circulatiepatroon af. De edelman Louis Cappel preekte in verschillende Franse steden. Louis Doutreleau verkondigde vóór zijn verblijf in Antwerpen het woord Gods in Wezel en Vlissingen en trad in 1574 in dienst van de Franse Kerk te Middelburg. Jean Haren treffen we na zijn Antwerpse periode achtereenvolgens aan in de vluchtelingengemeenschappen van Aken en Straatsburg[17], terwijl Jacques Monceau in oktober 1572 met een attestatie van de Geneefse *Compagnie des pasteurs* afreisde naar Antwerpen. Pierre Carbon had vóór 1566 reeds gepreekt in Henegouwen en Niclaas Pluquet was vóór zijn optreden in Antwerpen predikant geweest in het Rijselse.

Over het opleidingsniveau van de in Antwerpen bedrijvige predikanten zijn we slechts voor een minderheid ingelicht. Van de dienaars van de Nederlandstalige Kerk was Johannes Helmichius wellicht de meest geleerde. Hij had de graad van *magister artium* behaald, vermoedelijk aan de universiteit van Leuven, en had aan de academie van Lausanne in 1563-1566 Hebreeuws gedoceerd. Adriaan de Bleickere liet zich in 1571 immatriculeren aan de gereformeerde universiteit van Heidelberg. Aan Franstalige zijde hadden Louis Cappel, Jacques Monceau en Jean de la Vigne aan de befaamde academie van Genève gestudeerd, wat nogmaals het belang van dit opleidingsinstituut voor het Antwerpse calvinisme onderstreept. Louis Cappel had bovendien rechten gestudeerd aan de universiteit van Bordeaux. Later bracht hij het nog tot professor in de theologie aan de nieuw opgerichte universiteit van Leiden (1575). Alles wijst erop dat een meerderheid van de in 1567-1577 te Antwerpen actieve predikanten echter geen academische opleiding genoten had, wat uiteraard niet wil zeggen dat zij in theologische aangelegenheden onbeslagen waren. Joris Coomans was een eenvoudige schoenlapper, maar Godevaert van Haecht tekende over hem op dat hij ‘seer geleert in der scrift’ was.[18] Valerius Pauli Tophusanus proponeerde in 1568 te Emden en we mogen aannemen dat nog anderen zich door hun deelname aan dergelijke in de vluchtelingenkerken georganiseerde oefeningen hebben voorbereid op of bekwaamd in het predikambt.[19] Opvallend is tevens dat drie predikanten de functie van ouderling hadden uitgeoefend vooraleer ze in Antwerpen het Woord Gods verkondigden, met name Jan Cornelissen in Brussel, Jan van de Spieghele in Norwich en Pierre Carbon in de Franstalige gemeente van Antwerpen. Het waren ongetwijfeld de moeilijke tijdsomstandigheden die de afstand tussen het ambt van ouderling en dat van predikant verkleinden. Zo had een op 26 april 1563 te Antwerpen gehouden synode reeds bepaald dat ouderlingen en diakens in

aant.

afwezigheid van de predikant ‘pourront faire priere, ou lecture de la parole de Dieu, respondre briefvement aux questions proposées’.[20] Een provinciale synode uit 1576 nam rond dezelfde kwestie een standpunt in dat nog verder ging. Op de vraag van de Kerk van 's-Hertogenbosch ‘si un Ancien peut au besoing administrer en l'Eglise tant la parole que les sacremens’, werd geantwoord ‘qu'ouy, quand il n'y auroit que redire à lui, et qu'il seroit legitimement authorisé’.[21]

Ten slotte moeten we nogmaals benadrukken dat een aantal predikanten aan ons gezichtsveld onttrokken bleef. Door de gedwongen mobiliteit hielden sommigen zich slechts voor korte duur te Antwerpen op en bovendien werden de activiteiten in de ondergrondse gemeenten zo onopvallend mogelijk ontplooid. Johannes Helmichius maakte in zijn brieven reeds gewag van vertrekkende en aankomende predikanten van wie de namen ons onbekend bleven. Karel van Bombergen, die tijdens het Wonderjaar een sleutelpositie bekleedde in de calvinistische gemeente te Antwerpen, meldde in september 1573 dat de Kerk in de Scheldestad dagelijks groeide. Predikanten hielden er in privé-woonhuizen geheime predikaties, blijkbaar met een zodanig succes dat zij gedwongen waren elk afzonderlijk tot zesmaal toe per dag te preken. Ondertussen waren vanuit de vluchtelingenkerk van Frankenthal enkele predikanten naar Antwerpen gezonden en werden er nog eens twee à drie gevraagd.[22] Daarnaast maakten de vervolgende overheden soms gewag van de mogelijke aanwezigheid van ketterse predikanten. Zo ging eind 1568 het gerucht dat Willem van Oranje predikanten naar de Nederlanden gezonden had om het volk tot opstandigheid aan te sporen. Herman Moded en Pieter Datheen, twee calvinistische coryfeeën, zouden zich met dat doel in Antwerpen opgehouden hebben. Een door Juan de Vargas en Luis del Rio ingesteld onderzoek leidde echter niet tot concrete resultaten.[23]

In de ondergrondse organisatie van de Nederlandstalige en de Franstalige gemeente speelden ouderlingen, diakens en weetdoeners een belangrijke rol. In totaal konden we voor de periode 1567-1577 42 dergelijke ambtsdragers identificeren.[24] Van hen werden er in september 1571 22 verbannen, nadat de gevangengenomen predikant Jan Cornelissen hun namen onder tortuur bekend had.[25] Het grote aantal ambtsdragers werd ongetwijfeld in de hand gewerkt door het feit dat de repressie noopte tot een gedecentraliseerde gemeentestructuur, waarbij men samenkwam in kleine ondergrondse kernen. Van dertig ouderlingen, diakens en weetdoeners konden we het beroep achterhalen. De sectoren handel en textiel waren het sterkst vertegenwoordigd met respectievelijk tien en zes eenheden. Ook de sector van de metaalbewerking behaalde met vijf personen een goede score. Het is in dit verband interessant om even de vergelijking te maken met de calvinistische ambtsdragers uit de periode vóór het Wonderjaar, toen we even-

Tabel 8.1: Calvinistische ambtsdragers, 1550-1577. Procentuele verdeling over diverse beroepscategorieën

beroepscategorie	1550-1566 (N = 35)	1567-1577 (N = 30)	1550-1577 (N = 65)
bouwbedrijf	-	10,0	4,6
metaalbewerking	2,8	16,6	9,2
bewerking hout, been, riet	5,7	-	3,0
textiel	34,2	20,0	27,6
kleding	11,4	6,6	9,2
handel	25,7	33,3	29,2
behandeling goederen, transport	2,8	-	1,5
kerkelijke ambten	2,8	-	1,5
medische beroepen	2,8	-	1,5
goud, zilver, diamant	5,7	6,6	6,1
boek en grafiek	-	3,3	1,5
kunstambachten	5,7	-	3,0
overige	-	3,3	1,5

Bron: Marnef, *Antwerpen in Reformatietijd*, II, bijlage 2.

eens met een ondergrondse gemeentestructuur te maken hadden (zie tabel 8.1). Een markant verschilpunt vormt zeker de relatief sterke aanwezigheid in de jaren 1567-1577 van de sectoren bouwbedrijf en metaalbewerking, die vóór het Wonderjaar nagenoeg helemaal afwezig waren. We moeten er wel rekening mee houden dat zich binnen een kleine statistische populatie vlug grote relatieve verschuivingen kunnen voordoen. De dominante positie van de sectoren textiel en handel - samen goed voor bijna 53 percent - vormt daarentegen een constante. Vooral het contrast met de professionele structuur van de calvinistische kerkleiders tijdens het Wonderjaar, toen de commerciële en intellectuele beroepen de toon aangaven, springt in het oog. Valt de laatste categorie in de periode 1567-1577 volledig weg, dan is het tevens typerend dat men tijdens het Wonderjaar overwegend te maken had met grote kooplieden van internationale envergure, terwijl nadien vooral kleine handelaars op de voorgrond traden.

Een aantal ouderlingen, diakens en weetdoeners troffen we voor of na hun ambtsperiode te Antwerpen aan in een vluchtelingenkerk. Geronimus Claes, Gabriël du Poncheau en Jacques Gast bevonden zich in 1561 in de vluchtelingengemeenschap

in Londen, de eerste twee als lidmaat van de Nederlandse en de laatste als lidmaat van de Franse Kerk. Anthony Waerlins, die in september 1571 uit Antwerpen verbannen was, hield zich in december van hetzelfde jaar al op in de Nederlandse Kerk in Londen, net als de diaken Assuerus van Regenmortel in 1575. Pierre Tibergien bevond zich

aant.

in 1555-1560 in de Franse vluchtelingenkerk in Frankfurt en trad er in 1558 als ouderling op. Aart Gheems maakte in 1572 deel uit van de Nederlandse Kerk in dezelfde stad. Joachim de passementwerker, die in 1571 te Antwerpen fungeerde als weetdoener, was op dat moment tevens bedrijvig als bode op Emden, waardoor hij ongetwijfeld een nuttig verbindingsagent was met de gelovige broeders die in deze Oost-Friese stad een toevluchtsoord hadden gevonden. De ouderling Anthony van den Bulcke treffen we er in 1576 aan. Hoewel uit deze schaarse gegevens vooral Londen en verder Frankfurt en Emden als verbindingspunten naar voor komen, zullen we toch de gehele populatie van de vervolgde calvinisten in ons onderzoek moeten betrekken om de richting en het gewicht van de Antwerpse emigratie in de periode 1567-1577 in kaart te brengen. Ten slotte kunnen we nog aanstippen dat vanaf midden 1572 ook de opstandige steden in Holland en Zeeland als uitwijkmogelijkheid in aanmerking kwamen. Zo treffen we de diakens Aart Henricx en Anthony Waerlins respectievelijk aan in Middelburg (1576, als ouderling) en in Rotterdam (1574). Ook hun ambtgenoot Christoffel Gremers was gevlucht naar de noordelijke gewesten.

Over het interne gemeenteleven van de Nederlandstalige en de Franstalige Kerk zijn we schaars ingelicht. Dat beide kerken onder het kruis zwaar beproefd werden door de vervolgingen, spreekt vanzelf. Berichten als ‘dat de vervolginghe over den Christenen niet ophoudet maer daeghelicx is wassende ende hettelicke ghevanghen [zijn], ende derlicken ghepinicht ende ghegheesselt zijn gheweest die vander Consistorie waren Tantwerpen ende elders’[26], zijn daar slechts één illustratie van. Daarenboven worstelden de ondergrondse kerken geregeld met financiële problemen. Zo meldde de kerkenraad van de Nederlandse Kerk in Antwerpen op 11 oktober 1571 dat de gemeente in grote benauwdheid en gebrek was, zodat men tijdens de aanstaande winter zonder middelen dreigde te vallen om de armen te onderhouden. De rijke geloofsbroeders in Londen werden dan ook tot solidariteit aangespoord.[27] Toen Willem van Oranje in 1572 de Kerk van Antwerpen wees op de plicht hem met geld te assisteren, vond de kerkenraad het geraden de prins bij te staan ‘met lyf ende siele, met goede ende ghelde’ en met alles wat men had, maar de financiële middelen waren helaas zo gering dat men geen belangrijke som bij elkaar kon brengen.[28]

Een ander probleem waarmee de calvinistische Kerk veelvuldig geconfronteerd werd, was het nicodemisme. Hoewel de Nederlandse en Franstalige gemeenten van Antwerpen geen kerkenraadsacta nalieten, blijkt uit de bewaard gebleven teksten van synodale vergaderingen en uit de kerkenraadsacta van vluchtelingenkerken voldoende dat velen terugschrokken voor de gevaren die verbonden waren aan het leven in een ondergrondse kruiskerk. Vandaar de frequente klachten over personen die, ondanks hun gereformeerde sympathieën, hun kinderen lieten dopen ‘in den Paus-

aant.

dom'[29] of huwden 'in den papisterie'.[30] Zelfs binnen eenzelfde gezin konden in dergelijke gevallen conflicten ontstaan. Zo weigerde 'ein roekelos papisch vader' zijn toestemming te geven voor het huwelijk van zijn dochter met 'ein from godsalich gesel um syner religion willen', terwijl de moeder er wel toe gezind was.[31] Een specifieke vorm van nicodemisme had betrekking op lieden die, om lijf of goederen te behouden, gebruik hadden gemaakt van het Algemeen Pardon van 1574 en daarna weer opgenomen wensten te worden in de calvinistische gemeente.[32] De kerkenraad moest bij de toepassing van de kerkelijke discipline echter de nodige redelijkheid in acht nemen tegenover zwakkere geloofsgenoten. Op de vraag van de broeders van Antwerpen of een man die zijn kind driemaal door een katholiek priester had laten dopen, uit de gemeente gebannen mocht worden, gaf de kerkenraad van Emden zonder aarzelen een ontkennend antwoord. De betrokkene moest eerst ernstig vermaand en tot inkeer gebracht worden en men moest voor hem bidden opdat hij 'in den Heren gestercket mach werden'.[33] Steeds moest worden gelet op de omstandigheden waarin iemand gezondigd had. De kerkleiders die in 1571 aanwezig waren op de algemene synode van Emden, formuleerden in dat verband een principieel antwoord op het verzoek van de kerken van Antwerpen en Gent: 'dat die consistorien besien ende met rijpen rade oordelen sal, of iemandt in den kercken onder 't cruis niet alleen van den nachtmaele af te houden, maer oock ut der ghemeynte te sluyten sij, nae die swarheit des misdaets, grooticheit der erghernisse, item nae dat die persoon dickwils in sonden ghevallen is, ende die gheleghentheit der plaetsen ende andere circumstantien of omstandicheden.' De kerkenraad moest met andere woorden verzoenend optreden en diende ruimte te laten voor berouwvolle elementen.[34] De kerkelijke discipline had dan ook een sterk pastoraal karakter. Zij was er in de eerste plaats op gericht tot een gemeenschap van gelovigen te komen die zich in volledige zuiverheid konden verzamelen rond het Avondmaal.[35] Voor diegenen die weigerden, ook na herhaalde aanmaningen, zich te schikken naar de kerkelijke tucht, was er echter geen plaats in de calvinistische gemeente. In die zin bleven de ondergrondse kruiskerken vrij exclusieve gemeenschappen. Bovendien werd die situatie nog aangescherpt doordat de vervolging aanspoorde tot extra voorzichtigheid. Dit alles kwam eveneens tot uiting in het conflict dat in 1575 de Nederlandse Kerk van Antwerpen verdeelde en leidde tot een echte scheuring. Twee jonge ambtsdragers, de ouderling Albrecht Verspeck en de diaken Hans de Ries, wierpen zich op als predikanten en verzamelden een eigen aanhang. Hun conflict met de kerkenraad draaide schematisch gesteld rond drie grote discussiepunten: de christelijke vrijheid, de kerkelijke discipline en de houding tegenover de doopsgezinden. Verspeck en de Ries werden uit hun ambt ontzet en sloten zich aan bij de Waterlandse doopsgezinden.[36]

Vóór het Wonderjaar fungeerde Antwerpen als een bruggenhoofd vanwaar het prille gereformeerde gedachtegoed werd uitgedragen naar de omliggende steden en gewesten. De calvinistische gemeenten van Antwerpen groeiden toen uit tot een soort voogdijkerk voor een groot deel van Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland. Voor de periode 1567-1577 is het belang van de Antwerpse kerken onder het kruis voor de achtergebleven geloofsgenoten in de Nederlanden veel moeilijker in te schatten. De harde repressie die onder de landvoogdij van Alva werd doorgevoerd, had op de meeste plaatsen het georganiseerde gemeenteleven vernietigd.[37] Antwerpen bleef in ieder geval een contactpunt voor de gevluchte calvinisten in Engeland, Oost-Friesland en de Palts. De commerciële kanalen die naar de Antwerpse handelsmetropool leidden, werden daarbij dankbaar aangewend. Een concrete illustratie van deze situatie vinden we in een zeventigtal brieven die uit het Westkwartier en de Waalse gewesten afkomstige calvinisten schreven naar hun geloofsgenoten in Engelse vluchtelingencentra.[38] Via Antwerpse kooplieden en personen die handel dreven op Antwerpen of als bode fungeerden tussen Engeland en de metropool, bleven de vluchtelingen in contact met familieleden en vrienden die hetzij in Antwerpen of elders in de Nederlanden woonden. Sommigen maakten voor hun commerciële transacties zelf de oversteek naar Antwerpen en profiteerden van die gelegenheid om nieuws uit te wisselen en geloofsgenoten op te zoeken.

Bij het opbouwen van het gereformeerde leven, zowel in de ondergrondse kruiskerken als in de ballingschap, speelde een aantal kerkelijke vergaderingen die in de vluchtelingencentra georganiseerd werden, een belangrijke rol. Traditioneel wordt daarbij een voorname plaats toegekend aan het Convent van Wezel (3 november 1568) en de generale synode van Emden (4-12 oktober 1571).[39] In Wezel formuleerden calvinistische kerkleiders uit de Nederlanden aanbevelingen met betrekking tot de kerkelijke ambten, de toediening van de sacramenten, de kerkelijke discipline en andere aangelegenheden die een grotere eenheid en een betere organisatie in de kruiskerken en de vluchtelingenkerken beoogden. Een eigenlijke synode die bindende besluiten zou nemen, kon echter pas samenkomen ‘wanneer de Heer voor de prediking van het Evangelie in de Nederlanden een deur geopend zal hebben’.[40] Onder de 63 ondertekenaars van de artikelen van het Convent van Wezel vinden we de namen van een aantal personen die tijdens het Wonderjaar in de calvinistische Kerk van Antwerpen op de voorgrond getreden waren. Herman Moded, Joris Wybo en Johannes Cubus hadden in die periode in de Scheldestad gepreekt en Herman van der Meeren behoorde tot de invloedrijke commissie van calvinistische gedeputeerden. Cornelis Rethius onderhield nauwe contacten met predikanten en kerkenraad en ook Cornelis Spierinck en Josse Faes treffen we tijdens het Won-

derjaar aan in Antwerpen. Cornelis Francken ten slotte was een Antwerpenaar die zich vanaf ca. 1569 in de Nederlandse vluchtelingenkerk van Londen ophield. Jammer genoeg lieten de ondertekenaars na te preciseren of zij als vertegenwoordigers van een bepaalde kerk hun goedkeuring hechtten aan de Wezelse besluiten. Het zogenaamde Convent van Wezel blijft overigens op meer dan één punt voor onduidelijkheid zorgen. Verscheidene auteurs wezen erop dat de samenkomst te Wezel in geen enkele contemporaine bron vermeld wordt en ook de latere kerkelijke vergaderingen verwijzen er niet naar.[41] J.P. van Dooren heeft op basis van een aantal elementen zelfs geargumenteerd dat de betrokken artikelen niet in 1568 te Wezel werden opgesteld, maar wel op een echte synode die vermoedelijk op 1 januari 1567 te Antwerpen plaatsvond. Hoewel deze hypothese verleidelijk lijkt, kunnen we geen nieuwe gegevens aanvoeren die Van Doorens zienswijze nog meer kracht bijzetten.[42] Recentelijk argumenteerde Owe Boersma uitvoerig dat het Convent in de zomer van 1571 plaatsvond, als een soort spoedvergadering ter voorbereiding van de algemene synode van Emden.[43]

Hoe het ook zij, de hoop die de ondertekenaars van de 'Wezelse' artikelen uitspraken, met name dat de calvinistische Kerk in de Nederlanden zich weldra in vrijheid zou kunnen organiseren, werd geen werkelijkheid. Concrete maatregelen en aanbevelingen moesten er ondertussen voor zorgen dat het religieuze leven van de verspreide geloofsgenoten in goede banen werd geleid. Zo stelden Filips van Marnix en Gaspar van der Heyden op 21 maart 1570 in een uitvoerig rondschrijven aan de kruis- en vluchtelingenkerken een aantal gemeenschappelijke regelingen voor met betrekking tot de opleiding van predikanten, de correspondentie tussen de verschillende gemeenten en de ondersteuning van rondtrekkende geloofsgenoten. Bij de onderlinge correspondentie moest men elkaar bevragen over de toepassing van de kerkelijke tucht, de eenheid van leer en ceremoniën, de kerkelijke ambtsdragers en andere punten die duidelijk aan de artikelen van Wezel herinneren. In afwachting van een algemene synode moesten dergelijke schriftelijke contacten de banden nauwer aanhalen.[44] De in het vooruitzicht gestelde synodale vergadering kwam er pas in oktober 1571 in het Oost-Friese Emden. Bij de voorbereiding van die synode speelde een aantal vooraanstaande calvinisten uit de Palts andermaal een belangrijke rol. In de Palts waarborgden het hof van keurvorst Frederik III en de universiteit van Heidelberg goede contacten met Genève en de calvinistische kerken in Frankrijk.[45] Van groot belang was eveneens de provinciale synode die te Bedburg in het hertogdom Gulik op 3 en 4 juli 1571 samenkwam. Op deze provinciale kerkvergadering waren niet alleen kerkleiders van inheemse kerken en van vluchtelingenkerken uit het gebied aan de Neder-Rijn aanwezig, maar verschenen ook vertegenwoordigers uit meer afgelegen ge-

aant.

meenten en zelfs van de kruiskerken in Brabant. Zo weten we dat een predikant uit Brussel en een ouderling van de Kerk van Antwerpen aanwezig waren.[46] Dit gegeven is belangrijk omdat het aantoont dat de kerken onder het kruis, met name die van Antwerpen en Brussel, van nabij betrokken waren bij het werk dat in de ballingschap gebeurde. Filips van Marnix deed in Bedburg een aantal voorstellen, deels uit naam van Willem van Oranje en deels uit eigen naam, die rechtstreeks verband hielden met de aanstaande generale synode.[47]

Op 4 oktober 1571 kon Gaspar van der Heyden, op dat moment predikant in Frankenthal, als voorzitter de synode van Emden openen. Namens de Nederlandse Kerk van Antwerpen waren de predikant Johannes Woudanus en de ouderling Gabriël aanwezig. De Antwerpenaar Herman van der Meeren vertegenwoordigde als ouderling de Nederlandse gemeente van Wezel.[48] De synode bracht een overwinning voor de 'precieze' gereformeerden, de voorstanders van een welomlijnd calvinisme met betrekking tot zowel de kerkorde en de geloofsbelijdenis als de relatie tot het wereldlijke gezag. De verbondenheid met en de invloed van de zusterkerken in Frankrijk kwamen daarbij duidelijk tot uiting, hoewel we niet uit het oog mogen verliezen dat die beïnvloeding reeds speelde op de synodes van de Zuid-Nederlandse kerken onder het kruis die sedert de vroege jaren zestig in Antwerpen plaatsvonden. Naar Frans voorbeeld opteerden de in Emden vergaderde kerkleiders voor een presbyteriaans-synodale ordening. Kerkenraden, classicale en synodale vergaderingen moesten geregeld samenkomen. Het streven naar eenheid in de leer kwam tot uiting in de ondubbelzinnige keuze voor de Nederlandse geloofsbelijdenis, de in 1561 door Guy de Brès opgestelde *Confession de foy*. De beslissing de geloofsbelijdenis van de calvinistische kerken in Frankrijk te ondertekenen, onderstreepte de band met de Franse geloofsgenoten. Over politieke zaken, en in het bijzonder over de mogelijke steun aan Willem van Oranje, wordt in de acta van Emden met geen woord gerept.[49]

De nauwkeurige kerkelijke structuur die in Emden op papier werd gezet, had niet alleen betrekking op de vluchtelingenkerken, maar ook op de gemeenten onder het kruis in de Nederlanden. Zo bepaalde artikel elf: 'Beide die ghemeynten t'Andtwerpen, die ghemeynten Shertoghen Bosch, van Breda, van Bruissel ende andere, die in Brabandt sijn mochten, sullen oock eene classe maecken.' Hieruit kunnen we afleiden dat er op dat moment, naast de Nederlandstalige en de Franstalige gemeente in Antwerpen, calvinistische kerken waren in 's-Hertogenbosch, Breda en Brussel. Daarnaast werd een classis geconcipieerd voor de kruiskerken in oostelijk en westelijk Vlaanderen en voor de Waalse gemeenten in Doornik, Atrecht, Rijsel, Valenciennes, Armentières en eventuele andere plaatsen. De classicale vergaderingen moesten in principe om de drie of zes maanden samenkomen.

De verstrooide kerken in Duitsland, Oost-Friesland en Engeland en de kruiskerken moesten elk afzonderlijk jaarlijkse synodes organiseren, terwijl om de twee jaar ‘eene alghemeyne synodale versamelinghe aller Nederlandtschen kercken’ zou plaatsvinden.[50]

Het spreekt vanzelf dat de in Emden vergaderde kerkleiders een ideale blauwdruk ontwierpen waarvan de praktische uitvoering - zeker in de Nederlanden - in grote mate afhankelijk was van de evolutie van de politieke toestand. Niettemin slaagden de Nederlandse gemeenten onder het kruis er bij tijd en wijle in samenkomsten te organiseren. Op 8 september 1570, nog vóór de synode van Emden, kwamen in Antwerpen vier kerken samen: naast de organiserende Kerk van Antwerpen, die aangeduid werd met de verbloemde schuilnaam *la Vigne*, waren ook de broeders van *la Rose, la Palme* en *l'Olive* aanwezig. Als we ervan uitgaan dat in 1576 nog dezelfde namen gebezigd werden, dan kunnen we *la Rose* identificeren als de Kerk van Rijsel en *la Palme* als die van Doornik. Voor *l'Olive* komen twee kerken in aanmerking die een aantal calvinistische kernen in het zuiden van Vlaanderen en in de Waalse gewesten groepeerden.[51] Ruim twee jaar later, op 27 december 1572, vergaderde in Antwerpen de classis van Brabant. Hoewel de namen van de deelnemende kerken niet vermeld worden, vinden we wel een aanduiding in de oproep voor de eerstkomende synode, waarvoor de Franstalige kerken van Antwerpen, Gent en Brussel en de Nederlandstalige van Antwerpen, Breda en 's-Hertogenbosch afgevaardigden moesten aanduiden.[52] Die synodale bijeenkomst liet jammer genoeg geen archivalische sporen na. Pas een goede drie jaar later, op 2 februari 1576, zien we in Antwerpen een synode samenkomen van kerken onder het kruis uit Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Artesië, waaronder voor Brabant *la Vigne* van Antwerpen, *l'Arbre au bois* van 's-Hertogenbosch en *le Soleil* van Brussel.[53] We mogen echter aannemen dat er vóór 1576 nog meer classicale en synodale vergaderingen plaatsvonden, maar door de moeilijke tijdsomstandigheden die noopten tot grote omzichtigheid, bleven de artikelen van deze kerkelijke vergaderingen niet bewaard. Dat we uit de weinige bewaarde en in het Frans opgestelde acta niet mogen afleiden dat de synodes en classes exclusief Franstalige aangelegenheden waren, blijkt voldoende uit de lijsten van aanwezige kerken. Pas vanaf 1577 kwamen de Waalse kerken tot een afzonderlijke organisatie met eigen synodale vergaderingen.[54]

Met betrekking tot de Antwerpse situatie is het wel merkwaardig dat alleen de naam van *la Vigne* in de bewaard gebleven teksten van de synodale en classicale vergaderingen wordt vermeld. Dit doet het vermoeden rijzen dat men met die schuilnaam de Franstalige én de Nederlandstalige gemeente aanduidde. Het valt immers moeilijk aan te nemen dat de Nederlandstalige Kerk van Antwerpen niet aanwezig zou zijn geweest op de sy-

nodes die vóór en na het Wonderjaar - in de eigen stad - werden georganiseerd. Dat net als in de jaren zestig zowat alle synodale samenkomsten van de jaren zeventig in Antwerpen plaatsvonden, bevestigt dat de Kerk van Antwerpen haar centrale positie binnen het netwerk van ondergrondse kruiskerken bleef behouden. De economische functie van de handelsmetropool en het feit dat in een drukke grootstad makkelijker clandestiene activiteiten konden worden georganiseerd, hebben deze centraliteit ongetwijfeld bevorderd. Binnen de classis van Brabant was de dominante positie van de calvinistische Kerk van Antwerpen een bijna voor de hand liggend gegeven. De gemeenten van Brussel, Breda en 's-Hertogenbosch waren in belangrijke mate aangewezen op de steun van hun grote zusterkerk.[55] Verder bleken er nauwe contacten te bestaan met de calvinistische kernen in de Waalse gewesten. Toen de baljuw van Armentières in het voorjaar van 1573 een calvinistische predikant arresteerde, kwamen bij de ondervraging van de betrokkene relaties met geloofsgenoten in Antwerpen aan het licht. De niet bij naam genoemde dienaar des Woords was ongetwijfeld Jacques Monceau, die enkele maanden te Antwerpen gepreekt had en vervolgens werd uitgezonden om de broeders in de dorpen rond Rijsel te bezoeken. Na zes weken vruchtbaar werk verricht te hebben, werd hij in Armentières gevat.[56] Een gearresteerd koopman uit Douai bleek contacten te onderhouden met de kerkenraad van Antwerpen en met calvinisten uit Doornik en Rijsel.[57] Dat de calvinistische Kerk van Antwerpen een sterke aantrekkingskracht uitoefende op de gebieden beneden de taalgrens, blijkt verder nog uit de plaats van herkomst van de calvinisten die in de periode 1567-1577 in de Scheldestad vervolgd werden. Van de 73 personen (37 percent) die we naar geografische origine konden situeren, waren er 43 (59 percent) afkomstig uit de Waalse gewesten. Doornik was daarbij met 21 eenheden veruit het sterkst vertegenwoordigd. Het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen volgden op ruime afstand met respectievelijk dertien en zes vervolgden. Van de dertien Brabanders waren er slechts twee afkomstig uit Antwerpen. Verder treffen we nog vier vervolgde calvinisten aan uit de Noord-Nederlandse gewesten en telkens één uit Engeland en Frankrijk.

Dat de calvinistische Kerk van Antwerpen een centrale positie bleef bekleden, blijkt eveneens uit haar betrokkenheid bij de politieke verzetsbeweging, al moeten we het in dat verband doorgaans stellen met vage verwijzingen. In de herberg van Jean le Grain, een spilfiguur in de Franstalige gemeente, werden in 1568 mogelijk soldaten geronseld voor het leger van Willem van Oranje.[58] In het najaar van 1568 ging het gerucht dat Oranje de predikanten Herman Moded en Pieter Datheen naar Antwerpen gezonden had om het volk aan te zetten tot opstandigheid.[59] We kunnen dit bericht moeilijk controleren, maar het is toch opvallend dat rond dezelfde tijd de magistraat een premie van 25 gulden uitschreef voor eenieder die inlichtin-

aant.

gen kon verschaffen over diegenen die bij de Meirbrug ‘onder het volk uytgegeven hebben sekere gedrukte billetjens oft briefkens tenderende om het gemeyn volk tot oproer ende misverstand te brengen’.[60] Eveneens in het najaar van 1568 was in de schoot van de calvinistische Kerk een ondergronds netwerk van kopiisten werkzaam dat verboden ‘billetten’ of ‘libellen’ verspreidde, en Hans van Vossenhole exploiteerde een clandestiene drukkerij.[61] Bijzonder intrigerend zijn sommige gegevens over de rol die de calvinistische kerkenraad van Antwerpen speelde toen in 1572 enkele Zeeuwse steden voor Willem van Oranje veroverd werden. Op 4 mei 1572 zonden medestanders van de prins vanuit Veere Pieter Reygersbergh naar de kerkenraad van Antwerpen om inlichtingen in te winnen over Willem van Oranje en de plannen van de vijand.[62] Rond diezelfde tijd deed Charles de Beaulieu, een in Antwerpen woonachtige agent van Oranje, ‘groote naersticheyt met die vande consistorie van Antwerpen, om die van Vlessingen te versien van soldaten ende wapenen van oorloghe’.[63] Dergelijke losse gegevens wijzen erop dat de kerkenraad van Antwerpen op dat moment een gewichtige plaats innam, niet alleen in religieus maar ook in politiek opzicht.

Antwerps Calvinisme in ballingschap: de vluchtelingenkerken

Begin juli 1570 besloot de Nederlandstalige Kerk van Maidstone uit solidariteit met de vervolgde geloofsgenoten in Antwerpen en elders een vastendag te organiseren. Ze vroeg de kerkenraad van de zusterkerk in Londen hetzelfde te doen.[64] Dit is slechts één illustratie van de geestelijke en materiële steun die de vluchtelingengemeenschappen verleenden aan de kerken onder het kruis in het moederland. Anderzijds betekende de immigratie van talrijke Antwerpse calvinisten een aanzienlijke versterking voor diezelfde vluchtelingenkerken.

Om verscheidene redenen was het onzekere lot van de Antwerpse gemeenten onder het kruis nauw verbonden met dat van de vluchtelingenkerken. Ten eerste vonden de door de repressie opgejaagde calvinisten in vele gevallen een veilig onderkomen in de vluchtelingengemeenschappen in Engeland en het Duitse Rijk. Daar ontmoetten ze niet zelden familieleden, vrienden of streekgenoten en konden ze terugvallen op een netwerk van sociale voorzieningen.[65] Bovendien deden de calvinistische gemeenten van Antwerpen bij crisismomenten een beroep op de vrijgevigheid van de in ballingschap verblijvende broeders. Het onderhoud van predikanten en de ondersteuning van behoeftige gemeenteleden betekenden voor de ondergrondse kerken immers een zware last, te meer daar na het Wonderjaar de uitwijking van heel wat welgestelde calvinisten de financiële draagkracht

van de gemeenten aanzienlijk verminderd had. Zo verzocht de kerkenraad van de Nederlandse gemeente in Antwerpen op 5 januari 1573 de zusterkerk van Londen om steun, omdat het onmogelijk was geworden de talrijke armen te onderhouden en de schulden af te betalen. De Kerk van Londen werd daarenboven gevraagd om eveneens een collecte aan te bevelen bij de Nederlandse geloofsgenoten in Norwich, Sandwich en andere plaatsen. Een goede twee maanden later kon de Londense kerkenraad 180 gulden en 30 pond sterling naar Antwerpen sturen.[66] Nog hetzelfde jaar ontvingen de Nederlandse kerken van Frankfurt en Keulen een soortgelijk verzoek. De Keulse broeders besloten het Antwerpse verzoek eveneens voor te leggen aan de inheemse gereformeerde gemeenschap in Keulen en aan de gemeente van Duisburg.[67] Ook in 1575 en 1576 werden in de vluchtelingengemeenschappen collectes gehouden ten behoeve van de Antwerpse Kerk.[68] De manier waarop de financiële steun aan de Kerk van Antwerpen werd georganiseerd, toont tevens de centrale functie van enkele vluchtelingenkerken aan. Zo maakte de Kerk van Londen de behoeften van Antwerpen kenbaar aan de andere vluchtelingengemeenschappen, terwijl de Keulse Kerk hetzelfde deed in haar regio. Bij de distributie van de gecollecteerde gelden, die gewoonlijk via de geëigende commerciële kanalen naar de Antwerpse metropool werden gestuurd, komt dan weer de centrale positie van Antwerpen binnen Brabant naar voor. De gemeenteleiders van de Antwerpse Kerk zorgden ervoor dat de behoeftige broeders van 's-Hertogenbosch hun deel kregen van het ingezamelde geld.

De vluchtelingenkerken waren voor de kerken onder het kruis verder van groot belang als opleidings- en uitzendplaatsen van predikanten. Van de tien geïdentificeerde dienaars des Woords die verbonden waren aan de Nederlandstalige Kerk van Antwerpen, hadden er zeven voor of na hun verblijf in een vluchtelingengemeenschap verbleven. Voor het Nederlandstalige calvinisme van de eerste generatie mag het belang van de vluchtelingenkerken als trainingscentra voor toekomstige predikanten niet onderschat worden. In welke mate de kerken van Londen, Sandwich, Emden, Frankenthal en andere in staat waren te voldoen aan de geregelde verzoeken van Antwerpen om ‘eenen trouwen, gheleerden ende ervaren Dienaer des Godlicken Worts’ te sturen, valt in vele gevallen niet meer uit te maken.[69] Ten slotte richtten de Antwerpse kerkleiders zich geregeld voor advies tot de vluchtelingenkerken wanneer zich bij de uitbouw van de ondergrondse gemeente problemen voordeden. De voorgelegde vragen konden gaan over de houding die men diende aan te nemen tegenover individuele broeders[70], of konden worden geformuleerd wanneer verdeeldheid binnen de gemeente dreigde. Dit laatste kwam op pijnlijke wijze tot uiting bij de scheuring die zich in 1575 in de Nederlandse Kerk voordeed. De kerkenraden van zowel de Nederlandstalige als de Franstalige gemeente wendden zich toen tot hun geloofsgenoten in Londen.[71]

De wellicht enkele duizenden calvinisten die vanaf het einde van het Wonderjaar Antwerpen verlieten, zijn slechts zeer gedeeltelijk te lokaliseren in de verschillende vluchtelingencentra. De bronnensituatie is niet altijd even gunstig als voor Londen. Voor die stad bieden de tellingen van de vreemdelingen in 1568 en 1571, waarbij meestal de gezinssamenstelling, het beroep, de plaats van herkomst en de kerk waartoe men behoorde, geregistreerd werden, een onverhoopt rijke bron.[72] Voor andere plaatsen dienen we ons te behelpen met occasioneel bewaarde lidmatenlijsten, doop- en huwelijksregisters, kerkenraadsacta en diaconierekeningen. Een vrij representatief beeld van de emigratie van Antwerpse calvinisten verkrijgen we wanneer we de gegevens voor de 370 calvinisten die in de periode 1567-1577 vervolgd werden, in kaart brengen. Van 106 onder hen (29 percent) konden we met zekerheid hun vestigingsplaats(en) achterhalen. In totaal kwamen we tot 140 plaatsvermeldingen, die we in tabel 8.2 gegroepeerd hebben.[73]

Op grond van deze gegevens kunnen we reeds een aantal voorlopige vaststellingen formuleren. In totaal wordt Engeland 44 maal (31 percent van alle gevallen) vermeld als toevluchtsoord, het Duitse Rijk 68 maal (49 percent). In Engeland vormde Londen met dertig eenheden veruit de grootste aantrekkingspool voor uitgeweken Antwerpse calvinisten. In het Duitse Rijk treden vooral het gebied van de Beneden-Rijn (35 vermeldingen) en de Palts (22 vermeldingen) op de voorgrond. Dat Emden slechts negenmaal vermeld wordt als vluchtoord voor uitgeweken Antwerpse calvinisten, kan verbazing wekken, aangezien de Kerk van Antwerpen vóór het Wonderjaar bijzonder nauwe relaties onderhield met de broeders uit de Oost-Friese stad. Dit is een kwantitatieve bevestiging van de vaststelling van Andrew Pettegree dat de omvang van het Antwerpse contingent in Emden vanaf 1568 duidelijk terugliep.[74] De emigratie naar de Zwitserse steden mag in numeriek opzicht (7 vermeldingen) beperkt genoemd worden. Het belang van Bazel en Genève reikte dankzij hun hogescholen echter aanzienlijk verder dan het aantal vervolgde Antwerpenaars dat er een toevlucht vond, laat vermoeden, een vaststelling die eveneens geldt voor de universiteitsstad Heidelberg. Vanaf 1572 kwamen ook de opstandige delen van de provincies Holland en Zeeland als toevluchtsoorden in aanmerking (20 vermeldingen).[75]

Het leven in ballingschap, verwijderd van hun familieleden en hun vertrouwde omgeving, zal voor vele vluchtelingen ongetwijfeld pijnlijk geweest zijn. Toch gingen de contacten tussen vluchtoord en vaderstad niet volledig verloren. Uit de reeds vermelde brievenverzameling van een gearresteerd schipper blijkt hoe geloofsgenoten in Engeland en in de Nederlanden via allerlei netwerken nieuws uitwisselden en bij gelegenheid de oversteek naar het vasteland maakten om verwanten te bezoeken of zakelij-

Tabel 8.2: Vestigingsplaatsen van vervolgde Antwerpse calvinisten, 1567-1577

ENGELAND:				
	zonder specifieke plaats	6	Sandwich	1
	Londen	30	Southampton	2
	Norwich	3	Dover	2
DUITSE RIJK				
	zonder specifieke plaats	2	Palts	
	Oost-Friesland		zonder specifieke plaats	1
	Emden	9	Heidelberg	3
	Beneden-Rijn		Frankenthal	4
	Wezel	13	Neustadt	1
	Goch	4	Schönau	1
	Gennep	1	Frankfurt	12
	Keulen	13		
	Duisburg	2		
	Land van Kleef	2		
ZWITSERLAND				
	Bazel	5		
	Genève	2		
HOLLAND-ZEELAND				
	zonder specifieke plaats	13	Dordrecht	2
	Middelburg	4	Rotterdam	1
ZWEDEN				

	zonder specifieke plaats	1

Bron:
Prosopografie.

ke transacties te verrichten.[76] Materiële bekommernissen hielden meer dan eens de contacten met de plaats van herkomst in stand. De Antwerpenaar Jan Pels, die eind 1571 wegens de religie naar Londen was gevlucht, leefde verder van zijn renten in de Nederlanden. Andere vluchtelingen maakten krachtens hun laatste wilsbeschikking geld en goederen over aan familieleden die in Antwerpen achtergebleven waren.[77] Religieuze scheidingslijnen die dwars door eenzelfde familie liepen, konden dan weer de breuk met het thuisland verscherpen. Marcus Perez, die met zijn vrouw Ursula Lopez naar Bazel gevlucht was, had er het gezelschap van zijn kinderen Ludovicus, Martinus, Marcus, Isabella, Barbara, Ursula, Basilea, Anna en Jan, maar Marco, Antonio, Fernando en Louisa bleven in Antwerpen, waar zij onder de voogdij stonden van hun katholieke grootmoeder Louisa de Sigura en

hun oom Louis Perez. Louisa, die tijdens het Wonderjaar gedoopt was in de calvinistische Kerk, werd reeds in mei 1567 herdoopt door de plebaan van de Onze-Lieve-Vrouwekerk.[78] Dergelijke gevallen waren eerder uitzondering dan regel. Jacob Barlaeus, zoon van de Antwerpse griffier Lambert Barlaeus, sprak eind 1567 zijn vader moed in vanuit Emden. Met de hulp van God zouden ze de moeilijke tijden wel te boven komen. Wat later bracht hij enthousiast verslag uit over zijn vorderingen in de studie van het Hebreeuws, waarin hij door de geleerde Gentenaar Jacob Commelin onderwezen werd.[79] Dat de ballingen goed ingelicht bleven over de toestand in de Nederlanden, bewijzen de brieven die Marcus Perez, Karel van Bombergen en Mattheus de Lannoy schreven vanuit Bazel, Neustadt en Heidelberg.[80]

In de ballingschap bleven de uitgeweken families uit Antwerpen nauw met elkaar verbonden en werden nieuwe contacten gelegd. In Frankenthal en Heidelberg waren vooraanstaande Antwerpse calvinisten samen met bekende predikanten uit de Nederlanden aanwezig bij doop- en huwelijksplechtigheden.[81] Ook de huwelijksprotocollen van Emden en het doopboek van de Nederlandse kerk in Keulen illustreren de verwevenheid van de Antwerpse families en de relaties met gevluchte geloofsgenoten uit de Nederlanden.[82] Vooral via geëmigreerde kooplieden en textielondernemers werd een netwerk van internationale contacten opgezet dat geloofsgenoten uit verafgelegen gemeenschappen met elkaar verbond. Vanuit Keulen bijvoorbeeld stonden leden van de families Resteau, Merman, le Bruyn, des Maistres, de Béhault en Godin in betrekking met verwanten en handelsvennoten verspreid over verschillende commerciële centra in Europa.[83] Het gaat daarbij om koopliedenfamilies van Waalse oorsprong die sedert het midden van de zestiende eeuw permanente vertegenwoordigers hadden in Antwerpen, waar zij tijdens het Wonderjaar op de voorgrond traden in de calvinistische beweging.[84] De vermogende kooplieden toonden overigens hun solidariteit met behoeftige geloofsgenoten. De Antwerpse koopman Baptista Oyens, in 1568 lid van de Italiaanse Kerk in Londen, stuurde in 1574 via Hamburg een som van 33 gulden naar de arme broeders in Emden. Hetzelfde jaar keerde de lakenhandelaar Jaspar Celosse vanuit Antwerpen terug naar Emden met een gift van vijftig gulden ten behoeve van de diaconie.[85] Ook de Antwerpse grootkoopman Gillis Hooftman droeg vanuit de Scheldestad zijn steentje bij tot de ondersteuning van de Emdense armen.[86] Dergelijke transacties werden vanzelfsprekend vergemakkelijkt door de commerciële contacten die een aantal vooraanstaande calvinisten vanuit Emden onderhield met Antwerpen.[87]

Het is opvallend hoe ook na 1585 de Antwerpse calvinisten met elkaar verbonden bleven in de emigrantenoorden. In de vluchtelingengemeenschappen van Keulen, Hamburg, Stade en Neu-Hanau merken we opnieuw

de professionele en familiale verwevenheid, nu vaak van calvinisten uit de tweede en derde generatie.[88] In vele gevallen ging het daarbij om families die al tijdens het Wonderjaar met elkaar in contact stonden en in de Scheldestad op de voorgrond traden. Als professor W. Brulez in een bekende bijdrage stelt dat de uitwijking van vele Antwerpse kooplieden een verlies was voor de Scheldestad maar een groot pluspunt betekende voor de commerciële ontwikkeling van Europa[89], dan geldt dit mutatis mutandis ook voor de exodus van talrijke Antwerpse calvinisten. In verscheidene Engelse en Duitse steden hebben zij bijgedragen tot de uitbouw van calvinistische gemeenten, waarbij zij niet zelden verantwoordelijke functies bekleedden. Onrechtstreeks hebben zij op die manier ook het Duitse calvinisme gestimuleerd. Niet alleen door hun wijdvertakte verspreiding en relaties, maar ook door de contacten met geloofsgenoten uit andere landen en taalgebieden hebben de Antwerpse calvinisten in ballingschap bijgedragen tot de vorming van een internationaal calvinisme.[90] De figuur van Marcus Perez is hiervan een mooie illustratie. Deze koopman-financier stond te Bazel in contact met kooplieden van internationale envergure[91] en met geloofsvluchtelingen en humanisten uit de toenmalige Europese wereld.[92] Perez wist te Bazel, net als de uit Antwerpen gevluchte zijdehandelaar Peter 't Serwouters, in de politieke, sociale en intellectuele elite van de stad te integreren.[93]

De universiteiten en academies van gereformeerde signatuur hebben eveneens een belangrijke bijdrage geleverd tot de internationalisering van de calvinistische beweging. In Heidelberg en Genève troffen studenten uit Antwerpen en de Nederlanden elkaar en legden zij contacten, ook met buitenlandse studiegenoten en professoren, die later bijzonder vruchtbaar konden zijn. In Heidelberg immatriculeerden trouwens lieden die op dat moment al tot de elite van het Nederlandse calvinisme behoorden. Denken we maar aan Mattheus de Lannoy, Peter van Aelst, Cornelis en Karel van Bombergen en Thomas van Thielt.[94] Bovendien werden de mobiliteit en de contacten nog bevorderd doordat heel wat studenten meer dan één hogeschool bezochten. Jacob Barlaeus, die vóór het Wonderjaar aan de katholieke universiteiten van Leuven en Douai had verbleven, kreeg in 1568 privé-onderricht van Jacob Commelin in Emden, studeerde het daaropvolgende jaar in Bremen aan het *Gymnasium Illustre*, dat onder leiding stond van de Vlaamse emigrant Johannes Molanus, en voltooide in 1571 zijn *peregrinatio calvinistica* met zijn inschrijving aan de universiteit van Heidelberg.[95] In het laatste kwart van de zestiende eeuw vinden we de Antwerpse studenten die aan de Geneefse academie studeerden, in de meeste gevallen ook terug in de inschrijvingsregisters van de universiteiten van Heidelberg en Leiden, terwijl sommigen ook de hogeschool van Herborn en de universiteit van Bazel frequenteerden.[96]

Zowel de gemeenten onder het kruis te Antwerpen als de ballingen in de vluchtelingenkerken hebben een belangrijke bijdrage geleverd tot de ontwikkeling van het Antwerpse calvinisme. De ondergronds gedreven calvinistische Kerk had niet langer de omvang en de mogelijkheden die haar tijdens het Wonderjaar te beurt waren gevallen. Toch was het voor de toekomst uiterst belangrijk dat de continuïteit in het georganiseerde gereformeerde leven bewaard bleef. De Nederlandse en Franstalige kerken bleven beschikken over een gemeentestructuur met ouderlingen, diakens en weetdoeners, en nagenoeg permanent waren er predikanten aanwezig in de Scheldestad. De kerkelijke discipline, een van de kernstukken van het gereformeerde gemeenteleven, bleef gewaarborgd. Ten minste vanaf 1570 bekleedde Antwerpen weer de centrale plaats in het synodale netwerk van de ondergrondse kruiskerken in de Nederlanden. De numerieke aanhang die de calvinistische Kerk in de jaren 1567-1577 te Antwerpen kende, valt bij gebrek aan gegevens niet te achterhalen, maar het ging veeleer om een aantal honderden dan om enkele duizenden. Het is immers duidelijk dat alleen de harde kern van lidmaten bereid was de gevaren te trotseren die verbonden waren aan een ondergrondse kruiskerk. Alles wijst erop dat in deze periode meer Antwerpse calvinisten in de vluchtelingenoorden verbleven dan in de Scheldestad. Onder de emigranten treffen we de vooraanstaande families aan die tijdens het Wonderjaar leiding hadden gegeven aan de calvinistische beweging. Het contact met en de steun van deze geloofsgenoten in de ballingschap waren voor de ondergrondse gemeente in Antwerpen van essentieel belang.

Tijdens de periode van de Calvinistische Republiek (1578-1585) kende het calvinisme, mede dankzij de sterk gewijzigde politieke omstandigheden, een sterke expansie. Op enkele jaren tijd ontwikkelde zich een calvinistische Kerk met internationale uitstraling. Die snelle expansie was mede mogelijk doordat het calvinisme te Antwerpen kon terugvallen op structuren en op een organisatie die ook in de periode van repressie overeind waren gebleven. Tevens werd geprofiteerd van de ervaring die teruggekeerde calvinisten in de ballingschap hadden opgedaan. Het was allerminst toevallig dat Peter van Aelst, Mattheus de Lannoy en Cornelis Rethius, allen calvinisten van eerste rang met internationale contacten, werden teruggeroepen naar hun vaderstad om daar de ambten van burgemeester of schepen te bekleden.[97]

Eindnoten:

1 *Een Predicatie. Van dat cleyn Mostaert saeyken*, [...], Antwerpen, Niclaas Mollijns, 1579.
2 Crespin, *Histoire des martyrs*, III, 590.
3 Morillon aan Granvelle, 9, 24 en 30 mei 1567, in *Corr. Granvelle*, II, 430, 472, 476.
4 Meylan, 'L'Église d'Anvers sous la terreur', 73-85. De brieven in kwestie worden bewaard in BPUG, *Archives Tronchin*, 1.
5 Helmichius aan Callewaert, 3 juni 1567, in Meylan, 'L'Église d' Anvers', 79.
6 Attestatie van 3 juni 1567, in Ibidem, 80-81.
7 Helmichius aan Callewaert, Zierikzee, 2 september 1567, in Ibidem, 81-83.
8 *Kroniek G. van Haecht*, II, 14-15, en *Antwerpsch Chronykje*, 158, dat gewag maakt van 24 effectief gearresteerde burgers. Verheyden, *Le Conseil des Troubles*, 104-105.

9 *Antwerpsch Chronykje*, 159. Van de zeventien calvinisten konden we er tien identificeren, onder wie acht afkomstig uit Doornik en één uit Valenciennes.
10 *Kroniek G. van Haecht*, II, 92-93.
11 *Antwerpsch Chronykje*, 161. De brief van de magistraat aan Alva, 30 april 1568, samen met verscheidene getuigenverklaringen in ARA, *Aud.*, 267, fol. 63r°-67r°.
12 *Antwerpsch Chronykje*, 191-192; *Kroniek G. van Haecht*, II, 88-89; Papebrochius, *Annales Antverpienses*, III, 156-157; KBB, Ms. 1824-32, fol. 42v°; SAA, *Pk.*, 108, fol. 59-60; een anonieme brief van 11 mei 1569 in ARA, *Raad van Beroerten*, 16, fol. 5. Zie voor J. Vrancx *Prosopografie*, nr. 1029.
13 *Antwerpsch Chronykje*, 192, en de brieven van de Antwerpse gedeputeerden aan de magistraat, 20 en 22 mei 1569, in Génard ed., 'Personen', in AA, XII, 380-381, en SAA, *Pk.*, 2396.
14 Van Haemstede, *Historie*, fol. 467v°.
15 De Nederlandse gemeente van Keulen was in de jaren zeventig onderverdeeld in negen kwartieren, die van Goch bij de inrichting in 1570 in twee, waaraan er na enkele jaren nog eens twee werden toegevoegd. De Nederlandse Kerk van Wezel telde in 1574 vier kwartieren. Ennen, *Geschichte der Stadt Köln*, V, 326; Bösken, 'Die Niederländische Flüchtlingsgemeinde zu Goch', 198; Simons, *Niederrheinisches Synodal- und Gemeindeleben 'unter dem Kreuz'*, 18-19; Van Booma en Van der Gouw eds., *Communio et mater fidelium*, 158.
16 Gebaseerd op de prosopografie van predikanten in Marnef, *Antwerpen in Reformatietijd*, appendix I.
17 Zie de brief van Haren aan Théodore de Bèze, Straatsburg, 30 oktober 1576, in Bibliothèque Nationale, *Collection Dupuy*, 104, fol. 62r°-64r°.
18 *Kroniek G. van Haecht*, II, 35.
19 Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam 1530-1585*, 167. Zie ook Goeters ed., *Die Beschlüsse*, 1, art. 1.
20 Kist ed., 'De synoden', 128, art. 14. Vergelijk Mack Crew, *Calvinist Preaching*, 2, 59-60, 162-167, die een onderscheid maakt tussen 'ministers' en 'lay preachers'.
21 *Livre synodal*, I, 29, art. 17 van de particuliere vragen van de provinciale synode te Antwerpen, 2 februari 1576.
22 Brief van 17 september 1573 vanuit Neustadt, gericht aan Theodor Zwinger, in Universitätsbibliothek Basel, *Frey-Grynaeum*, II-8, nr. 197.
23 Alva aan Juan de Vargas en Luis del Rio, 25 november 1568, en J. de Vargas aan Alva, 1 december 1568, in ARA, *Aud.*, 269, fol. 135, 156r°-157r°.
24 Gebaseerd op de prosopografie in Marnef, *Antwerpen in Reformatietijd*, II, appendix II. Onder de 42 tellen we 23 ouderlingen, elf diakens en acht weetdoeners.
25 Van Haemstede, *Historie*, fol. 467. De lijst met verbannen ambtsdragers, 26 september 1571, in Génard ed., 'Ordonnantien', in AA, II, 469-470.
26 Kerkenraad Nederlandse gemeente Maidstone aan kerkenraad Nederlandse gemeente Londen, 5 juli 1570, gebaseerd op berichten van gevluchte calvinisten, in Hessels ed., *Ecclesiae*, III-1, 105.
27 Brief aan de Nederlandse Kerk van Londen, in Ibidem, 148-149. Een brief van gelijke teneur van Adriaan de Bleickere aan predikant Jan de Coninck te Londen, 13 oktober 1571, in Ibidem, 149-150.
28 Kerkenraad Nederlandse gemeente aan Nederlandse Kerk Londen [1572], in Hessels ed., *Ecclesiae*, II, p. 400-401.
29 Zie de kerkenraadsacta Emden sub 29 september en 27 december 1569 (KPE, I, 370); kerkenraadsacta Dordrecht sub 31 maart 1577 (Jensma ed., *Uw Rijk kome*, 75) over een echtpaar dat zijn kinderen te Antwerpen katholiek heeft laten dopen; acta classis van Brabant, 27 december 1572, art. 1, over dopen 'in de papisterie' (*Livre synodal*, I, 25).
30 Zie de kerkenraadsacta van de Nederlandse Kerk te Frankfurt, 17 augustus 1572, in Meinert en Dahmer eds., *Das Protokolbuch der Niederländischen Reformierten Gemeinde*, 110. Zie voor huwelijksproblemen ook de vragen voorgelegd door de Franse Kerk van Antwerpen op de algemene synode van Emden in 1571 (art. 18 en 19), in Goeters ed., *Die Akten der Synode der Niederländischen Kirchen zu Emden*, 66-68.
31 Kerkenraadsacta Emden sub 20 februari 1570, in KPE, I, 375.
32 Zie de problemen rond Philips van Roy (*Prosopografie*, nr. 841) die in 1574 te Antwerpen van het Pardon had genoten. Dit zorgde tot 1577 voor problemen in de calvinistische Kerk van

Dordrecht. Jensma ed., *Uw Rijk kome*, 27, 30-31, 43-44, 47-48, 87. Cf. ook de acta van de synode van 2 februari 1576, art. 10 van de particuliere vragen, in *Livre synodal*, I, 28.

33 KPE, I, 363-364, 29 september 1569.

34 Goeters ed., *Die Akten Emden*, 64, art. 15. Zie voor concrete voorbeelden ook de antwoorden op de particuliere vragen voorgelegd door de Franse Kerk van Antwerpen op de synode van Emden en op de synode van 2 februari 1576. Ibidem, 68, art. 20, en *Livre synodal*, I, 30, art. 26.

35 Zie voor een recente status quaestionis over de kerkelijke discipline Schilling, 'Die Kirchenzucht im frühneuzeitlichen Europa', 11-40.

36 Zie voor dit conflict Marnef, 'De gereformeerde wortels'. H. de Ries (†1638) en A. Verspeck (†1612) stonden gedurende vele jaren aan het hoofd van de Waterlandse congregatie, respectievelijk te Alkmaar en Amsterdam.

37 Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt*, 174-176; Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen', 10-11.

38 Verheyden ed., 'Une correspondance inédite', 95-257. De 79 brieven die door Verheyden werden uitgegeven, waren in het bezit van een in 1571 gearresteerd schipper. Zie ook Pettegree, *Foreign Protestant Communities*, 223.

39 Over deze twee kerkvergaderingen bestaat een uitgebreide literatuur. Een goed overzicht in Spiertz en Janssen, *Gids voor de studie van Reformatie*, 268-273.

40 De 'besluiten' van het Convent van Wezel in Goeters ed., *Die Beschlüsse*.

41 Zie bv. Fruin, 'De voorbereiding in de ballingschap', 258; Goeters, 'Der Weseler Konvent niederländischer Flüchtlinge', 92; Hollweg, 'Die Nachwirkungen der Weseler Konventsbeschlüsse', 140.

42 Van Dooren, 'Der Weseler Konvent 1568', 41-55. De argumenten pro Wezel (1568) in Booma en van der Gouw eds., *Communio et mater fidelium*, 16-17, 161, zijn niet overtuigend.

43 Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, 197-206.

44 Het te Heidelberg opgestelde schrijven in Gerlo en De Smet eds., *Marnixi epistulae*, I, 114-137.

45 Zie voor het belang van Heidelberg, waar Filips van Marnix tot eind 1570 of begin 1571 aan het hof van de keurvorst verbleef en Pieter Datheen vanaf eind 1569 als hofpredikant fungeerde, Nauta, 'De synode van Emden (1571)', 76-94.

46 Frost, 'Die Synode zu Bedburg am 3. und 4. Juli 1571', 33-82, speciaal 59-64; Van Roosbroeck, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland*, 66-75; Janssen en Van Toorenenbergen eds., *Acten van Classicale en Synodale Vergaderingen der verstrooide gemeenten in het land van Cleef*, 3-7.

47 Zie vorige noot en Woltjer, 'De politieke betekenis', 46.

48 De acta van de synode in Goeters ed., *Die Akten der Synode*, 14-88, de lijst van deelnemers aldaar p. 88.

49 Zie vooral Woltjer, 'De politieke betekenis', Van 't Spijker, 'Stromingen onder de reformatorisch gezinden', en Nauta, 'De synode van Emden'.

50 Goeters ed., *Die Akten*, 18, 20.

51 *Livre synodal*, I, 13-14, 25-26.

52 Ibidem, 25.

53 Ibidem, 25-31.

54 Knetsch, 'De nationale synode te Dordrecht 1578', 53-67.

55 Zie de Nederlandse Kerk van Antwerpen aan de Kerk van Emden, 26 april 1573, en aan de Nederlandse Kerk van Londen, in Janssen en Van Toorenenbergen eds., *Brieven uit onderscheidene*, 11, en Hessels ed., *Ecclesiae*, III-1, 223.

56 Raad van Beroerten aan Alva, 3 maart 1573, in ARA, *Aud.*, 1696/2, los stuk; Crespin, *Histoire des martyrs*, 638.

57 Brief van de Raad van Beroerten aan Alva, 3 maart 1573, vermeld in vorige noot.

58 Crespin, *Histoire des martyrs*, 599.

59 Alva aan Juan de Vargas en Luis del Rio, 25 november 1568, in ARA, *Aud.*, 269, fol. 135r°.

60 Proclamatie van 13 oktober en 10 november 1568, in Génard ed., 'Index der gebodboeken', in AA, I, 292-293.

61 Zie voor deze gegevens Marnef, 'Repressie en censuur', 223.

62 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubel-feest der Nederlandsche vryheid*, 182. Reygersbergh speelde in Veere een belangrijke politieke rol. Cf. ook Woltjer, 'De Vrede-makers', 74.

63 Verklaring afgelegd op 26 januari 1581 voor de schepenen van Delft door Henry Fievet, in SAA, *Collectie 'Autographes'*, 18, fol. 75v°.

64 Brief van 5 juli 1570, in Hessels ed., *Ecclesiae*, III-1, 105.
65 Zie voor Londen Pettegree, *Foreign Protestant Communities*, 198-214, en voor Emden Van Toorenenbergen ed., *Stukken betreffende de diaconie*, passim, en Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt*, 155-156, 169-170.
66 Hessels ed., *Ecclesiae*, III-1, 188-189; Jelsma en Boersma eds., *Acta van het consistorie*, 316, 326-327.
67 Meinert en Dahmer eds., *Das Protokollbuch Frankfurt am Main*, 122-123; Janssen en Van Toorenenbergen eds., *Handelingen Keulen*, 58; Simons ed., *Kölnische Konsistorial-Beschlüsse*, 62.
68 Voor 1575 te Londen, Norwich en Sandwich (collecte eveneens gehouden voor 's-Hertogenbosch): Jelsma en Boersma eds., *Acta*, 459, 462 (kerkenraadsacta, 14 april en 1 mei 1575); Hessels ed., *Ecclesiae*, III-1, 301-302, 310-311. Voor 1576 te Emden en te Keulen: KPE, II, 603, 631, 643 (kerkenraadsacta 19 maart, 6 augustus en 29 oktober 1576); Nederlandse Kerk van Antwerpen aan Kerk van Emden, 9 mei en 12 juli 1576, in AERKE, 320A, nr. 24, en Meiners, *Oostvrieschlandts*, II, 142-143; Simons ed., *Kölnische Konsistorial-Beschlüsse*, 108-109, 125 (kerkenraadsacta, 12 en 26 februari en 25 november 1576).
69 Verzoeken, steeds uitgaand van de Nederlandse Kerk van Antwerpen, aan Londen: Hessels ed., *Ecclesiae*, III-1, 222-223, 16 mei 1575; Jelsma en Boersma eds., *Acta*, 462, kerkenraad 1 en 2 mei 1575, met besluit het verzoek eveneens over te maken aan Sandwich en Maidstone. Aan Sandwich: Hessels ed., *Ecclesiae*, III-1, 303-304, 16 mei 1575. Aan Emden: Janssen en Van Toorenenbergen eds., *Brieven*, 10-12, 26 april 1573; Meiners, *Oostvrieschlandts*, II, 43, 12 juli 1576; KPE, II, 631, 6 augustus 1576. Aan Frankenthal: Universitätsbibliothek Basel, *Frey-Gryneaum*, II-8, nr. 197, vermelding in brief van Karel van Bombergen aan Theodor Zwinger, 17 september 1573.
70 Voorbeelden uit de kerkenraadsprotocollen van Emden in KPE, I, 338, 389, 434, sub 7 februari 1569 (over een huwelijksprobleem), sub 17 juli 1570 (over een echtscheiding) en sub 25 februari 1572 (vier vragen door Antwerpen voorgelegd, inhoud niet gespecificeerd).
71 Marnef, 'De gereformeerde wortels'.
72 Zie voor Engeland het nuttige overzicht van Denis, 'Bibliographie de l'histoire démographique'.
73 Gebaseerd op de prosopografische gegevens in *Prosopografie*. Omdat een aantal calvinisten in meer dan één vluchtelingenoord verbleef, ligt het aantal plaatsvermeldingen hoger dan 106.
74 Pettegree, 'The Exile Churches', 204-205, 209.
75 Een uitvoerig overzicht van de Antwerpse aanwezigheid in de diverse vluchtelingencentra in Marnef, *Antwerpen in Reformatietijd*, I, 307-320.
76 Verheyden ed., 'Une correspondance inédite', passim.
77 Kirk en Kirk eds., *Returns*, II, 33, en Pettegree, *Foreign Protestant*, 230-231, 233.
78 SAA, *Weeskamer*, 12, en SAA, *Parochieregisters*, 6, fol. 96r°. Cf. ook Prims, 'Het dochtertje van Ursula Lopez'.
79 Brieven vanuit Emden, 29 november 1567 en 31 januari 1568, in Gemeentebibliotheek Rotterdam, *Remonstrants gereformeerde gemeente Rotterdam*, Ms. 2155 en 2156. De brieven werden veiligheidshalve ondertekend met de initialen J.B. en gericht aan L.B., maar vergelijking met de brieven van Jacob Barlaeus in Museum Plantin-Moretus Antwerpen, Ms. M 62, maakte de identificatie makkelijk. Zie voor Jacob Barlaeus († 1603) NNBW, II, 71, en voor de Gentenaar Jacob Commelin, student te Heidelberg en Genève (1566), in oktober 1567 te Frankfurt en vanaf eind 1567 of begin 1568 te Emden, Decavele, *De dageraad*, I, 330, aan te vullen met BPUG, *Archives Tronchin*, 1, fol. 68, 84 r°.
80 Vooral M. Perez aan Hubert Languet, 31 mei 1570 en 4 februari 1572, in Staatsarchiv Zürich, E II 368, fol. 618r°-619r°, 638; K. van Bombergen aan Theodore Zwinger, 17 september 1573, in Universitätsbibliothek Basel, *Frey-Gryneaum*, II-8, nr. 197; M. de Lannoy aan Th. de Bèze, 4 april 1573, in BPUG, *Archives Tronchin*, 5, fol. 168r°-169v°.
81 Von den Velden ed., *Das Kirchenbuch der französischen-reformierten Gemeinde zu Heidelberg und Frankenthal*, 1-4, 30-34; Id. ed., *Registres de l' Eglise Réformée Néerlandaise de Frankenthal*, I, 3, 8.
82 Stadtarchiv Emden, *Eheprotokolle*, X-XII, XV, en Stadtarchiv Köln, *Kirchenbücher*, 224.
83 Thimme, 'Der Handel Kölns am Ende des 16. Jahrhunderts', 453-454, 460-462.
84 Zie de namenlijsten in Van der Essen, 'Les progrès', 209-226, en de hier vermelde familienamen in *Prosopografie*.
85 Van Toorenenbergen ed., *Stukken*, 41; Kirk en Kirk eds., *Returns*, I, 388, en III, 405.

86 Van Toorenenbergen ed., *Stukken*, 33, vermelding in 1573.
87 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert*, 125-126, 207, 213-214, met verwijzing naar de families du Gardin, de Visscher en Celosse. Cf. ook SAA, *Cert.*, 14, fol. 208r^{o} (1559) en SAA, *Cert.*, 25, fol. 166r^{o} (1566).
88 Stadtarchiv Köln, *Kirchenbücher*, 221 (doop- en trouwboek Waalse gemeente vanaf 1600) en Archiv Evangelische Gemeinde Köln, Lidmatenregister Nederlandse Kerk; Sillem, 'Zur Geschichte der Niederländer in Hamburg', 541-542, 571; Beneke, 'Zur Geschichte der nichtlutherischen Christen in Hamburg', 338-339, 342-343; Sillem, 'Die wallonische Gemeinde in Stade', 14-16, 26-28; Bott, *Gründung und Anfänge der Neustadt Hanau*, 2 dln., passim.
89 Brulez, 'De diaspora der Antwerpse kooplui'.
90 Vergelijk Grell, 'Merchants and ministers', 254-273.
91 Zie bv. Perez aan Hubert Languet, 28 april 1570, in Staatsarchiv Zürich, E II 368, fol. 609, waaruit blijkt dat hij berichten ontving uit Venetië, Lyon en Spanje. Zie voor contacten met kooplieden uit Frankfurt en Nürnberg, zijn staat van goed uit 1579, in SAA, *Weeskamer*, 12.
92 Vele voorbeelden in Gilly, *Spanien und der Basler Buchdruck*, 233-235, 409-415, 424-425, en Forster, *Christoffel van Sichem in Basel*, 21-23, met dank aan dr. Carlos Gilly die me op dit laatste boek attent maakte. Namen van geleerden en boekdrukkers ook in SAA, *Weeskamer*, 12.
93 Gilly, *Spanien*, 410-411, en Forster, *Christoffel van Sichem*, 16-17.
94 De Vries, *Genève pépinière du calvinisme hollandais*, I, 47-49; De Wal, 'Nederlanders te Heidelberg', 49-67. M. de Lannoy en P. van Aelst werden na hun immatriculatie te Heidelberg resp. hoogleraar in de ethiek en in de rechten. Zie voor de goede relaties van M. de Lannoy en T. van Thielt met Théodore de Bèze Aubert e.a. eds., *Correspondance de Théodore de Bèze*, XIII en XIV, passim, en BPUG, *Archives Tronchin*, 5, fol. 168r^{o}-169v^{o}.
95 Zie de brieven vermeld in noot 79 en De Boer en Ritter, 'Briefe zur ostfriesischen Reformationsgeschichte', 212; De Wal, 'Nederlanders', 63; Museum Plantin-Moretus Antwerpen, Ms. M 62; SAA, *Pk.*, 657, fol. 15r^{o}.
96 S. Stelling-Michaud, *Le livre du recteur de l'Académie de Genève*, vol. II-VI, passim. De calvinistische hogeschool van Herborn in het graafschap Nassau-Dillenburg was opgericht in 1584.
97 Dit alles zullen we nader uitwerken in een boek over de Calvinistische Republiek te Antwerpen. Zie voorlopig Marnef, 'The Changing Face of Calvinism in Antwerp', 156-158.

Hoofdstuk 9
Afgescheiden van de wereld. De doopsgezinden te Antwerpen

Vier doopsgezinden te Antwerpen naar de brandstapel geleid, 13 september 1567. Ets van Jan Luyken.
(Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet)

De ondergrondse gemeente strijdt voor haar voortbestaan

Tijdens het Wonderjaar waren de doopsgezinden er niet in geslaagd van de overheid het recht op vrije religie-uitoefening te verkrijgen. Een verzoek aan Willem van Oranje om net als de calvinisten en de lutheranen opgenomen te worden in het religie-akkoord van 2 september 1566, werd niet ingewilligd. Niettemin beschikten zij over een grotere bewegingsvrijheid en groeide hun aantal aan tot wellicht tweeduizend volgelingen (zie hoofdstuk 6). Toch blijkt de vervolging van de doopsgezinden niet geheel gestaakt te zijn. Toen tijdens het oproer van de calvinisten op 13 en 14 maart 1567 een aantal gevangenen uit het Steen wist te ontsnappen, bevonden zich onder hen negen doopsgezinden.[1] Ook na het Wonderjaar bleven de anabaptisten in Antwerpen geheime vergaderingen organiseren. Op 10 augustus 1567 had de schout een huis op het Schelleken bespied waar een vijftiental personen samengekomen waren. Toen de gerechtsdienaars binnenvielen, konden de meesten ontsnappen, maar zes aanwezigen werden ingerekend.[2] Vier van hen bleken doopsgezinden te zijn. Volgens de auteur van het *Antwerpsch Chronykje* was een van hen een predikant en waren de anderen rijke mannen uit Rijsel die in Antwerpen woonden.[3] Toen zij op 5 september voor de Vierschaar verschenen, verzochten zij om een maand uitstel, volgens de Antwerpse wethouders een buitengewone manier van doen die men nog nooit gezien had. Toch wisten ze acht dagen uitstel te verkrijgen, vooral omdat de magistraat hoopte hen in die periode door de vermaningen van een pastoor ‘te brengen opten rechten wech’.[4] De vier bleven echter trouw aan hun geloof en op 13 september bestegen ze op de Grote Markt de brandstapel. De twee andere gevangenen waren wellicht ook doopsgezinden, maar blijkbaar werden zij vrijgelaten na hun geloof afgezworen te hebben.[5]

De vier ongelukkige doopsgezinden waren de eerste protestanten die na het Wonderjaar terechtgesteld werden. In de periode 1567-1577 ondergingen nog 93 andere doopsgezinden hetzelfde lot.

De repressie van het anabaptisme bleef in Antwerpen nagenoeg exclusief in handen van de stedelijke rechtsinstanties. Dankzij de documenten die voortvloeiden uit deze vervolging, kunnen we ons een beeld vormen van de doopsgezinde beweging in deze periode. Aan de zijde van de vervolgende overheid bieden vooral de verslagen van de ondervragingen van de gevangenen nuttige informatie. De vaak onder tortuur afgedwongen bekentenissen, de zogenaamde confessies, stellen ons in staat door te dringen tot de interne organisatie van de ondergrondse gemeente. Aan doopsgezinde kant brengen de brieven en de geestelijke testamenten vooral een evocatie van de religieuze leefwereld van de vervolgden. Deze stukken, die tijdens de gevangenschap tot stand kwamen en achteraf een plaats kregen in de martelaarsliteratuur, bieden een interessante aanvulling op de officiële bescheiden.

De harde repressie die de doopsgezinden in Antwerpen te beurt viel, noopte de broederschap tot een gedecentraliseerde aanpak, waarbij de geloofsgenoten elkaar ontmoetten in kleine kernen. Op dergelijke kleinschalige samenkomsten hield een predikant of leraar een vermaning en sloot hij occasioneel huwelijken. Alleen de oudsten bezaten het voorrecht het Avondmaal uit te reiken en de doop toe te dienen. Gewoonlijk waren bij dergelijke gelegenheden niet meer dan enkele tientallen personen aanwezig. De gearresteerde Jan Poote verklaarde tijdens zijn ondervraging in 1569, dat een goed jaar eerder in zijn huis een vermaning plaatsvond die door ongeveer dertig personen werd bijgewoond. Zijn echtgenote Baetken Crauwels maakte gewag van een soortgelijke vergadering waarop Michiel Bernaerts als vermaner fungeerde. Guillaume de Clercq, die net als de twee vorigen in februari 1569 gearresteerd was, had samen met dertig geloofsgenoten in Borgerhout een vermaning van dezelfde Bernaerts aangehoord.[6] Jan van de Walle verklaarde onder tortuur dat Hans Busschaert in 1570 in een achterhuis in het Hopland achttien à twintig broeders had gedoopt, waarbij in totaal veertig à vijftig gelovigen aanwezig waren. De kleermakersgezel Maarten Thomaessens bekende in 1571 dat hij vier jaar voordien gedoopt was door Hans Busschaert in aanwezigheid van twaalf à twintig broeders. Jenneken Pots verklaarde dat Hans Busschaert haar de doop had toegediend in de kelder van een huis in de Bredestraat. Bij die gelegenheid ontvingen nog zes à zeven andere geloofsgenoten de doop en waren in totaal ongeveer dertig broeders aanwezig. Verder had ze nog vermaningen bijgewoond in de Sleutelstraat en op de Wapper, telkens in aanwezigheid van acht à tien broeders, en in Wilrijk had de predikant in een landhuis twintig à dertig toehoorders toegesproken.[7] Uit al deze cijfers kunnen we afleiden

aant.

dat op de georganiseerde vergaderingen ten hoogste een dertigtal broeders aanwezig waren. Een aantal van vijftig toehoorders blijkt zeldzaam geweest te zijn. Een toeloop van een groot aantal personen kon immers makkelijk de argwaan van de gerechtsdienaars wekken. Dat gebeurde op 13 januari 1573, toen bij een geheime vergadering in een achterhuis in een gang op de Oever wel honderd tot tweehonderd doopsgezinden samengetroept waren. De schout en zijn helpers slaagden erin 38 aanwezigen te arresteren.[8]

Wanneer ergens een vergadering plaatsvond, werden de verwachte broeders zo voorzichtig mogelijk ter bestemming gebracht. De ondergrondse gemeente beschikte daarvoor over een goede organisatie waarbij een centrale rol toekwam aan de weetdoener. Toen de schout op 19 februari 1569 in het huis van Jan Poote aan de Nieuwe Waag zeventien à twintig doopsgezinden gevangennam[9], bleken de meeste gearresteerden woonachtig te zijn in Borgerhout en Dambrugge. Vanuit die nabijgelegen dorpen waren ze tegen de avond naar de Beurs gekomen, waar een weetdoener hen opwachtte en hen vervolgens, gewoonlijk in groepjes van vier à vijf man, naar het huis van Jan Poote bracht. Dat huis bleek slechts als een doorgangsplaats naar de uiteindelijke bestemming te fungeren. Toen de aanwezigen vertrekkensklaar waren, viel de schout echter binnen. Uit de ondervraging van de gevangengenomen doopsgezinden blijkt tevens dat zij niet wisten naar welke plaats de weetdoener hen zou brengen, en evenmin op de hoogte waren van de uiteindelijke vergaderplaats. Een soortgelijk patroon vinden we terug in de confessie van Jenneken Pots.[10]

Doordat geopteerd werd voor samenkomsten in kleine groepen moest de Antwerpse broederschap over een respectabel aantal voorgangers beschikken. Het nog bewaarde materiaal leverde ons voor de periode 1567-1577 de namen van 33 ambtsdragers op, meer bepaald van twee oudsten, veertien leraars, tien diakens en zes weetdoeners.[11] Hans Busschaert - geregeld vermeld als Hans de Wever - en Hendrik van Arnhem worden in de verhoren van de gearresteerde doopsgezinden vermeld als oudsten of dopers. Hans Busschaert woonde sedert 1565 in Keulen en kwam van daar uit geregeld naar Antwerpen om er de doop toe te dienen of het Avondmaal uit te reiken. In elk geval in 1567, 1570, 1572 en ca. 1575 was hij voor dergelijke activiteiten in Antwerpen. Jan van de Walle verklaarde in 1571 tegenover zijn rechters dat Busschaert twee à drie jaar eerder ‘hadde stil gestaen om zeker twist die onder de gemeynte was’. Michiel Bernaerts en Herman van den Greyn ‘deden binnen middelen tyde tofficie onder de gemeynte’, zonder dat zij evenwel de doop toedienden.[12] Wat de oorzaak was van de verdeeldheid binnen de broederschap konden we niet achterhalen, maar ten laatste in 1570 had Hans Busschaert zijn bedrijvigheid in Antwerpen hervat. Op verzoek van de gemeente doopte hij tussen Pasen en Pinksteren een aantal broeders en met Kerstmis reikte hij het Avondmaal uit.[13] Uit twee

brieven die Busschaert in januari 1571 geschreven had en die in beslag genomen waren in het huis van Jan van de Walle, blijkt hoe hij rond die tijd door de Nederlanden trok om verscheidene doopsgezinde gemeenten te bezoeken. In Brabant deed hij de broeders van Breda, 's-Hertogenbosch en Eindhoven aan. Verder trok hij naar doopsgezinde kernen in Vlaanderen, Holland en Gelderland. De twist die in 1565-1566 in Franeker tussen Vlamingen en Friezen gerezen was, bleek op verschillende plaatsen nog steeds sporen na te laten.[14] Dit conflict ging in essentie over de plaats van de gemeente, meer bepaald of het zwaartepunt bij de oudsten en leraars diende te liggen dan wel bij de plaatselijke gemeenteleden. De doopsgezinde leiders hadden steeds meer macht naar zich toe getrokken en het principe van het algemene priesterschap dreigde overwoekerd te worden door een ambtelijke hiërarchie. De Vlamingen namen het daarbij op voor de zelfstandigheid van de gemeenteleden. Bemiddelingspogingen van Dirk Philips haalden niets uit en de twist nam steeds grotere afmetingen aan in Friesland, waar na het Wonderjaar vele Vlaamse en Brabantse emigranten een toevluchtsoord hadden gevonden. De strijd eindigde in 1568 toen Friezen en Vlamingen elkaar in de ban deden en afzonderlijke gemeenten vormden.[15] Over het optreden van Hendrik van Arnhem zijn we minder goed ingelicht. Deze naar zijn geboorteplaats genoemde oudste had in 1565 de Antwerpse weetdoener Jan Ghyselinck gedoopt en in 1568 trad hij te Antwerpen op tijdens een nachtelijke vergadering. Zijn positie kwam in de Antwerpse broederschap echter in het gedrang doordat hij in het conflict tussen Vlamingen en Friezen uiteindelijk partij koos voor de laatsten.[16]

Van de veertien leraars, ook vermaners, predikanten of dienaars genaamd, worden in de bewaard gebleven confessies vooral Michiel Bernaerts en Herman van den Greyn geregeld vermeld.[17] Tegen de eerste werd in 1569 voor de derde maal een banvonnis uitgesproken. Hij werd nog hetzelfde jaar in Antwerpen door de schout gearresteerd en op verzoek van de Raad van Beroerten naar Brussel overgebracht. Herman van den Greyn besteeg op 25 mei 1569 in Antwerpen de brandstapel. Uit de levensloop van zowel Bernaerts, van den Greyn als Jan van de Walle blijkt dat de ambten van leraar en diaken nauw met elkaar verbonden waren. Michiel Bernaerts had in de Antwerpse broederschap zowel de functie van diaken als die van leraar uitgeoefend. Herman van den Greyn was in 1564 door de gemeente gekozen tot ‘dieneere vanden aermen’, maar bij gebrek aan leraars had hij ook vermaningen gedaan.[18] Jan van de Walle verklaarde dat hij ca. 1566 door zijn geloofsgenoten tot diaken gekozen was. Drie jaar later was ook hij bij gebrek aan voldoende vermaners door de gemeente tot leraar aangesteld. Hij ontkende ooit gedoopt of het Avondmaal uitgereikt te hebben, maar wel gaf hij toe dat hij een aantal broeders in de echt verbonden had. Toen hem gevraagd werd wat het ambt van diaken precies inhield, verduidelijkte hij

aant.

'qu' il est de recoeullir les aulmosnes et distribuer aux povres de leur secte et que, quant il est besoing, font aussy des admonitions ceulx estantz à ce esleuz'.[19] De getuigenissen van Herman van den Greyn en Jan van de Walle tonen tevens aan hoe de leraars en diakens aan de basis werden verkozen door de gewone gemeenteleden.[20]

Van 27 doopsgezinde ambtsdragers konden we het beroep achterhalen. De sectoren textiel en kleding waren dominant met respectievelijk negen en zeven vermeldingen, gevolgd door de commerciële sector met vijf vertegenwoordigers. Verder zijn de takken bouw en leerbewerking telkens met één en de kunstambachten en de restrubriek 'overige' met twee vermeldingen aanwezig. De ambachtelijke beroepen, met op de eerste plaats de textielsector, waren met andere woorden volledig dominant. Beroepen die een uitgesproken intellectuele vorming veronderstellen, ontbraken daarentegen.

Uit de aangehaalde bekentenissen blijkt dat er nauwe contacten bestonden tussen de doopsgezinden die in de stad woonden en diegenen die in de nabijgelegen dorpen verbleven. Die laatsten zakten bij tijd en wijle af naar geheime vergaderingen die in de stad georganiseerd werden, terwijl stedelingen voor hetzelfde doel evengoed naar Borgerhout of Wilrijk trokken. Dat dezelfde oudsten, predikanten en weetdoeners zowel in de stad als in de dorpen opereerden, bewijst voldoende dat het om eenzelfde netwerk ging. Een sterke mobiliteit was in elk geval een van de hoofdkenmerken van de vervolgde broederschap. De odyssee die de in 1571 gearresteerde Jan van de Walle ondernomen had, vormt hier wel een extreme illustratie van. Deze veertigjarige lintwerker had zich omstreeks 1554 in Antwerpen gevestigd. Na een goed jaar trok hij naar Gent, waar hij ongeveer achttien maanden woonde. Toen hij hoorde dat inquisiteur Titelmans hem op de hielen zat, vluchtte hij naar Holland, waar hij zich zes maanden ophield. Vervolgens verbleef hij enige tijd in het Zeeuwse Middelburg. Van daar uit zakte hij opnieuw af naar de Antwerpse regio. Eerst woonde hij anderhalf jaar in Borgerhout en vervolgens gedurende vijf jaar op de Markgravelei, in de nabijheid van de stadsmuren. Ten slotte vestigde hij zich intra muros waar hij achtereenvolgens drie jaar in de Vliersteeg woonde, een half jaar in de Gasthuisbeemden, drie à vier maanden in een achterhuis achter het Tapissierspand en uiteindelijk in de Kaasstraat, waar hij op het moment van zijn arrestatie verbleef. Tijdens een ondervraging op 7 februari 1571 verklapte van de Walle onder scherpe tortuur de namen van verscheidene ambtsdragers en broeders van de gemeente. Hij voegde er betekenisvol aan toe dat hij er niet meer wist te noemen, aangezien in korte tijd vele bevriende broeders waren vertrokken.[21]

Het ruime geografische rekruteringsveld van het Antwerpse anabaptisme kunnen we in kaart brengen door de herkomst van de vervolgde doopsge-

zinden na te gaan. Voor 77 personen (34 percent) beschikken we in dit verband over de nodige informatie.[22] Vijftien doopsgezinden waren afkomstig uit het hertogdom Brabant, onder wie drie uit Antwerpen, negen uit Brussel, en telkens één uit Breda, 's-Hertogenbosch en Diest. Het graafschap Vlaanderen was met 31 eenheden het sterkst vertegenwoordigd, met 21 personen uit het westelijke en 6 uit het oostelijke deel van het graafschap Vlaanderen. Uit Holland en Zeeland waren respectievelijk twee en drie doopsgezinden afkomstig en uit de overige noordelijke gewesten tien. Het prinsbisdom Luik en de Waalse gebieden in de Nederlanden leverden respectievelijk vijf en negen doopsgezinden op, en twee vervolgde doopsgezinden ten slotte waren afkomstig uit het Duitse Rijk. Uit deze gegevens blijkt duidelijk dat het anabaptisme in Antwerpen net als vóór het Wonderjaar een ruim rekruteringsveld had, dit in tegenstelling tot het calvinisme dat vooral aanhangers uit Vlaanderen en een aantal Waalse steden aantrok.

Opvallend is dat Antwerpen zelf slechts driemaal als plaats van herkomst wordt vermeld. Dit lijkt erop te wijzen dat de doopsgezinde beweging in Antwerpen voornamelijk een zaak was van immigranten die hun weg gevonden hadden naar de grote handelsmetropool. We mogen aannemen dat zij, net als vele anderen, in Antwerpen een beter economisch bestaan hoopten te vinden en tegelijkertijd profiteerden van de mogelijkheden die een relatief anonieme grootstad bood aan religieuze vluchtelingen. Binnen het hertogdom Brabant bleken vooral doopsgezinden uit Brussel de weg te vinden naar Antwerpen. De sterke band tussen Antwerpen en Brussel was trouwens een constante in de geschiedenis van het Brusselse protestantisme.[23] De relaties met de broederschappen van Breda en 's-Hertogenbosch waren zeker intenser dan blijkt uit de herkomst van de vervolgde doopsgezinden. Laureys van der Camere, die in april 1569 te Antwerpen verbannen werd en nog dezelfde maand in 's-Hertogenbosch op de brandstapel belandde, was na het Wonderjaar naar Breda getrokken, maar al spoedig naar Antwerpen teruggekeerd. Het huwelijk van zijn zus Margareta werd er ingezegend in aanwezigheid van een groep gevluchte broeders uit Breda.[24] Uit de confessies van een aantal doopsgezinden die te 's-Hertogenbosch in 1569 gevangengenomen waren, bleek dat verscheidene geloofsgenoten uit die stad zich schuilhielden in Antwerpen.[25] Van de sterk vertegenwoordigde Vlaamse emigranten was een groot deel afkomstig uit de Zuidwest-Vlaamse Leiestreek, in de eerste plaats uit Kortrijk. In vele gevallen ging het om textielarbeiders die zich vanwege ‘de vryheyt der conscientien’ in Antwerpen, Borgerhout of Dambrugge gevestigd hadden.[26] Dat het anabaptisme ook beneden de taalgrens aanhangers telde, wordt bevestigd door de negen doopsgezinden die afkomstig waren uit de Waalse gebieden. Toch mogen we aannemen dat het verschil in taal de rekrutering onder de Franstaligen

aant.

sterk afgeremd heeft. De meeste doopsgezinde leiders waren de Franse taal immers niet machtig. Het is bijzonder illustratief dat Hans Busschaert in 1571 schreef: 'oock die Waelen liggen jammerlick. Ick canse qwaelick helpen om der spraken wille. Oock hoore ick dat sy niet veele naer ons en verlanghen.' Niettemin was de Antwerpenaar Pierken Piersson onder hen actief, maar Busschaert merkte op dat hij tot de aanhangers van de Friese partij behoorde.[27]

Of er onder de diverse doopsgezinde kernen in de Nederlanden veel contacten bestonden, kan bij gebrek aan bronnen moeilijk worden uitgemaakt. Zeker in Vlaanderen en Brabant leidden de plaatselijke gemeenten een erg zelfstandig leven. Een tegenhanger van het synodale kerkverband dat aan gereformeerde zijde de relaties onder de gemeenten institutionaliseerde, bestond niet bij de doopsgezinden.[28] Het waren vooral de oudsten die ambtshalve geregelde contacten onderhielden met de verspreide gemeenten in de Nederlanden. De tochten van Hans Busschaert zijn daar een concrete illustratie van. Uit de brieven die in het huis van Jan van de Walle gevonden waren, blijkt dat er contacten bestonden tussen de broeders van Antwerpen en die van Friesland en Emmerich in het Land van Kleef.[29]

Professor C.J. Dyck schreef terecht: 'Becoming an Anabaptist was the most radical religious and social commitment a person could make.'[30] De dreiging van de vervolging en het martelaarschap was nagenoeg permanent aanwezig. We willen hier aantonen dat de keuze voor het anabaptisme ook drastische consequenties kon hebben voor het familiale leven van de betrokkenen.[31] Hoewel de doopsgezinden radicaal braken met de gevestigde Kerk en zich zoveel mogelijk terugtrokken uit de zondige wereld, hebben zij de heersende opvattingen over vrouw en gezin overgenomen. De patriarchale structuur waarbij vrouw en kinderen gehoorzaamheid verschuldigd waren aan de huisvader, bleef bewaard.[32] Niettemin was er plaats voor affectie tussen man en vrouw en tussen ouders en kinderen[33], wat in de vervolging soms ontroerende vormen kon aannemen.

Onder de 228 doopsgezinden die in de periode 1567-1577 te Antwerpen werden vervolgd, bevonden zich 136 mannen (60 percent) en 92 vrouwen (40 percent). Bij de 97 terechtgestelde doopsgezinden liggen de verhoudingen nagenoeg identiek, met 55 mannen (57 percent) en 42 vrouwen (43 percent). In vergelijking met de jaren 1550-1566 is het mannelijke overwicht bijgevolg gedaald. Tevens moet worden opgemerkt dat de doopsgezinde beweging nog altijd een sterkere aantrekkingskracht uitoefende op vrouwen dan het calvinisme.[34] Van de 228 vervolgde doopsgezinden waren er 91 (40 percent) via familiale relaties met andere vervolgde doopsgezinden verbonden, onder wie 39 echtparen. In acht gevallen werden man én vrouw terechtgesteld, terwijl in zeven gevallen een van beide partners met

aant.

een andere straf bedacht werd. Een vader met zijn twee zonen en een echtpaar met zijn dochter bestegen de brandstapel.

De martelaarsbrieven bieden verscheidene voorbeelden van de pijnlijke scheiding die de repressie binnen een gezin en vriendenkring kon veroorzaken. Christiaan Janssens sprak vanuit de gevangenis zijn grote droefheid uit over het gemis van zijn vrouw, kinderen, grootmoeder en vrienden en hoopte dat zij allen, net als hij, troost in de Heer zouden vinden. Zijn echtgenote zou hij na het aardse leven wel terugzien ‘in 't eeuwig leven [...] daer wy nimmermeer scheyden en sullen’.[35] Daarmee formuleert Janssens een toon die we in vele brieven terugvinden: het is hard afscheid te moeten nemen van dierbare familieleden en vrienden, maar het is belangrijker standvastig te blijven in het ware geloof om later het eeuwige leven te verwerven.[36] Joos Verkindert had in de gevangenis zijn vrouw op bezoek gekregen. Samen hadden ze een afscheidsmaal gebruikt.[37] Ook uit andere brieven vernemen we dat gevangenen het bezoek van geloofsgenoten kregen, die daarbij correspondentie, voedsel en andere zaken binnensmokkelden. Christiaan Janssens ontving van zijn vrouw beddenlakens, een oorkussen en enkele snuitdoeken. Een andere broeder bezorgde hem een slaapmuts en aan zijn vrouw vroeg hij nog een kam en een Nieuw Testament of een liedboek op te sturen. Tevens slaagde deze lakenhandelaar uit Ieper erin rekeningen te ontvangen en te versturen.[38] Dergelijke praktijken waren mogelijk als men de cipiers maar voldoende geld toestak. Maeyken Wens keek vurig uit naar de komst van haar man maar maakte zich gewetensproblemen over de onkosten die de bezoeken meebrachten.[39]

De bezorgdheid die de gevangengenomen doopsgezinden aan de dag legden voor hun kinderen, en in het bijzonder het verlangen dat zij zouden opgroeien in hetzelfde geloof, worden treffend verwoord in de ‘geestelijke Testamenten’ die zij aan hun telgen richtten. Maeyken Wens spoorde haar vijftienjarige zoon aan in volgende bewoordingen: ‘Adriaen, [...] dit laet ik u tot een Testament, om dat gy den oudsten zijt, om u te vermanen dat gy onse lieven Heere soud beginnen te vreesen, want gy word oud genoeg om te merken wat goed ofte quaed is.’ Maeyken hoopte met andere woorden dat haar oudste zoon verstandig genoeg was om het doopsgezinde geloof aan te nemen, zodat hij na de nodige voorbereidingstijd de doop kon ontvangen. Zij vroeg hem haar te laten weten of hij de Heer begeerde te vrezen. Uit de toevoeging ‘maer gy moest het beter schrijven dan de twee leste waren’ blijkt dat moeder en zoon geregeld brieven uitwisselden.[40] Ontroerend is het Testament dat Jenneken van den Velde naliet voor haar pasgeboren dochtertje. Toen Jenneken in januari 1573 samen met haar man Hans van Manstrop gearresteerd werd, was ze nog maar een half jaar gehuwd. Bovendien was ze zwanger. Nadat ze haar kind in de gevangenis met smart gedragen en gebaard had, werd het weggenomen. Ze schreef het Testament

aant.

omdat ze hoopte dat haar dochter er later zou uit leren goed en eerlijk te leven en het ware geloof aan te hangen. Dat laatste zou niet altijd makkelijk zijn, want wilde men met Christus de zaligheid zoeken, dan moest men bereid zijn het kruis te dragen. Ze moest zich niet schamen het geloof van haar ouders te belijden ‘want 'et het rechte Evangelische geloove is, en in der eeuwigheyd en salder geen ander bevonden worden’.[41] In een bericht dat aan de gepubliceerde brieven van Jenneken van den Velde voorafgaat, stelt T.J. van Braght dat het pasgeboren dochtertje bij geloofsgenoten in veiligheid gebracht werd vooraleer ‘de Papen’ er de hand konden op leggen.[42] Jan van de Walle bekende dat hij uit zijn huwelijk met Lyntken Meevels een kind had dat ondergebracht was bij een voedster in Ekeren.[43] Het uitbesteden van jonge zuigelingen bij voedsters kwam bij welgestelde gezinnen wel meer voor.[44] Bij de eenvoudige doopsgezinden met wie we hier te maken hebben, wijst het echter eerder op netwerken van solidariteit die binnen de broederschap fungeerden en erop gericht waren onmondige kinderen te beschermen. Zeker wanneer één of beide ouders terechtgesteld werden en weeskinderen nalieten, moesten de geloofsgenoten in de nodige opvang voorzien.

De martelaarsbrieven en de confessies van de gevangengenomen doopsgezinden tonen eveneens aan hoe de religieuze scheidingslijnen dwars door eenzelfde familie of vriendenkring konden lopen. Jenneken van den Velden sprak de hoop uit dat haar ouders zich tot het doopsgezinde geloof zouden bekeren zodat zij ‘noch ter laetster ure in den Wijngaert des Heeren mochten werken’.[45] Wanneer man en vrouw niet hetzelfde geloof deelden, kon de religiekwestie voor onenigheid zorgen binnen een gezin. De repressie kon aan die verdeeldheid bovendien een extra pijnlijke dimensie verlenen. Jacob Diericsens was met zijn twee zonen van Utrecht naar Antwerpen gevlucht, maar zijn vrouw, die van een andere gezindte was, was hen niet gevolgd.[46] Lysken van Schelle, de vrouw van de weetdoener Lenaart van Aken, verklaarde tegenover haar rechters dat zij vooral op aandringen van haar man de predikaties van de doopsgezinden had bijgewoond en dat zij zich wenste te verzoenen met de katholieke Kerk.[47] Eenzelfde patroon vinden we terug in de confessie van Catharina van Waveren. Haar huwelijk met Olivier Willemsens was vier jaar eerder in Emmerich ingezegend door een doopsgezind leraar, en in Antwerpen had zij samen met haar man vermaningen bijgewoond. Zij verklaarde echter dat vooral gedaan te hebben uit ontzag voor haar man, van wie ze wou scheiden omdat zijn geloof haar niet aanstond. Uit liefde voor de drie kinderen die ze uit het huwelijk had, bleef ze niettemin bij haar man. Catharina beweerde nooit herdoopt te zijn. Haar kinderen waren bij de geboorte niet gedoopt omdat Olivier hen kort na de bevalling had laten wegbrengen. Buiten het weten van haar man had ze verscheidene keren de mis bijgewoond in de Sint-Andries- en de Onze-Lieve-

Vrouwekerk en zij wenste zich te houden aan het katholieke geloof. Toch lijken de argumenten die Catharina van Waveren aanvoerde, vaak vergezocht. Het is weinig waarschijnlijk dat iemand die het doopsgezinde geloof niet deelde, geregeld werd toegelaten tot de geheime activiteiten van de broederschap. Eveneens pertinent was de opmerking van de rechters dat doopsgezinde leraars 'egeene twee persoonen tsamen en geven (zoe zy noemen het trouwen)', wanneer dit niet gebeurde met volledige wederzijdse toestemming of wanneer een van beide partners de volwassenendoop niet had ontvangen.[48] Haar verontschuldigende en ontwijkende toon doet denken aan de taal die we aantroffen in de remissie- of gratiebrieven die aan berouwvolle protestanten verleend werden (zie hoofdstuk 5).

In de figuur van Jenneken Pots onmoeten we daarentegen een vrouw die haar religiekeuze wenste door te drijven, ondanks de tegenkantingen van haar man. Zij bekende drie jaar eerder na de nodige voorbereidingstijd herdoopt te zijn, maar voor haar man, François Brimeur, had ze die stap verborgen gehouden. Nochtans kreeg hij argwaan, onder meer omdat zij de katholieke kerk niet meer frequenteerde. Brimeur wou Jenneken dwingen naar de mis te gaan, zodat er meermaals woordenwisselingen ontstonden, waarbij hij haar sloeg en schopte. Ook toen zij in verwachting was van haar vierde kind kwam het tot een hooglopende ruzie. Bij die gelegenheid werd ze 'gestooten ende met voeten in haer lendenen ende op haer lyff gestooten ende getreden'. Jenneken wist te ontsnappen en keerde pas vier dagen later terug, waarbij zij haar man met gevouwen handen smeekte om haar weer in huis op te nemen. Na haar bevalling dreigde François Brimeur de pastoor te roepen omdat Jenneken haar kind niet wou laten dopen. Ondanks nieuwe twisten hield Jenneken Pots voet bij stuk en om te vermijden dat haar man het kind tijdens haar afwezigheid zou laten dopen, nam zij het zoveel mogelijk mee.[49] Ook voor haar rechters bleef Jenneken Pots trouw aan haar geloof en op 27 januari 1576 stierf zij in Antwerpen de vuurdood.

Wanneer we tot nu toe spraken over 'de' Antwerpse broederschap, dan was dit een simplificatie van een complexere werkelijkheid. In de jaren zestig zorgden allerlei conflicten immers voor verdeeldheid en zelfs scheuring binnen het Nederlandse anabaptisme. We vermeldden in dat verband reeds de strijd tussen Vlamingen en Friezen. Of die strijd een sterke weerslag had op de ontwikkelingen binnen de Antwerpse gemeente, valt bij gebrek aan bronnenmateriaal niet met precisie uit te maken. Zo weten we niet of de twist die er omstreeks 1568 in de gemeente was en die leidde tot een tijdelijke opschorting van Hans Busschaerts activiteiten[50], een uitloper was van het conflict tussen Vlamingen en Friezen. Uit de brieven die Busschaert begin 1571 schreef aan Lauwereys Verniers en Jan van de Walle, kunnen we duidelijk afleiden dat de Fries-Vlaamse strijd ook in de Zuidelijke Nederlanden doorwerkte en de moeilijkheden die Hendrik van Arnhem in

Antwerpen ondervond, moeten we ongetwijfeld in dit perspectief plaatsen.[51] Het feit dat Hans Busschaert, een uitgesproken partijganger van de Vlamingen, in 1570-1571 in Antwerpen als oudste op de voorgrond trad, lijkt erop te wijzen dat de Antwerpse broederschap de richting van de Vlamingen volgde. Er zijn in elk geval geen elementen die erop wijzen dat er rond die problematiek te Antwerpen een scheuring ontstond in de gemeente. Joos Verkindert schreef in 1570 nog dat 'de Gemeynte van Antwerpen [...] in goede vrede en eenigheyd staet'.[52]

Op het einde van de jaren vijftig had onenigheid over de banpraktijk geleid tot de afscheuring van de Waterlanders, die in het hanteren van de ban een gematigde houding voorstonden (zie hoofdstuk 5). Deze Waterlanders - door Kühler 'bij uitnemendheid de stillen in den lande' genoemd - wisten vooral in de steden van Holland aanhangers te werven, maar ook in Antwerpen kwamen zij tot een separate organisatie. Het begin van die gemeentevorming is moeilijk te dateren.[53] Of Herman van den Greyn, die op 25 mei 1569 te Antwerpen terechtgesteld werd, geïdentificeerd kan worden met de gelijknamige Waterlandse oudste, zoals Vos en Kühler doen, is allerminst zeker.[54] Van den Greyn stond in Antwerpen zeker niet aan het hoofd van een afzonderlijke Waterlandse gemeente. Uit de confessies van een aantal doopsgezinden die in 1569 te Antwerpen de vuurdood stierven, blijkt overduidelijk hoe Herman van den Greyn bedrijvig was binnen een netwerk waarin ook onverdachte doopsgezinde leiders als Dirk Philips, Hans Busschaert, Hendrik van Arnhem en Michiel Bernaerts en plaatselijke weetdoeners als Jan Ghyselinck, Guillaume Hermans en Jaspar Hermanssens fungeerden.[55] De eerste sporen van een afzonderlijke Waterlandse gemeenschap vinden we te Antwerpen pas in 1576, nadat Albrecht Verspeck en Hans de Ries zich hadden afgescheurd van de Nederlandstalige calvinistische gemeente.[56] De Ries voelde zich wel aangetrokken tot de doopsgezinde beweging, maar toch trad hij niet toe tot de Antwerpse broederschap omdat het 'een volck was, met bannen en mijden en ander harde dryvinghen besmet'.[57] Net als zijn geestesgenoot Albrecht Verspeck sloot Hans de Ries zich aan bij de gematigde Waterlanders en uit de brieven van de calvinistische kerkenraad vernemen we dat zij in Antwerpen doorgingen met het werven van aanhangers.[58] Nog in 1576 trad Albrecht Verspeck in Antwerpen op als een Waterlands predikant.[59] Op 6 mei viel de schout echter in zijn huis binnen. Verspeck wist te ontsnappen maar zijn knecht, Hans Bret, werd gearresteerd. Deze 21-jarige man, zoon van een Engelse vader en een Hollandse moeder, had twee maanden voordien de doop ontvangen.[60] Kanunnik Silvester Pardo, die als geestelijk inquisiteur Bret in de gevangenis ondervroeg over zijn geloof, had het blijkbaar moeilijk met diens religieuze plaatsbepaling, want hij rekende hem niet tot 'Mennoos volk' maar tot de Engelse Puriteinen, iets wat de jonge Bret ten stelligste ontken-

de.[61] Uit de contacten met Albrecht Verspeck en Hans de Ries blijkt echter voldoende dat Hans Bret tot de gemeenschap van de Waterlanders behoorde.[62] In januari 1577 besteeg Bret de brandstapel, en korte tijd nadien huwde zijn moeder met Hans de Ries.[63]

W.J. Kühler heeft terecht beklemtoond dat de talrijke twisten binnen de doperse beweging de broederschap sterk verzwakt hebben. Net toen de repressie van Alva een aanvang nam en bijgevolg een sterke weerbaarheid vereist was, groeiden de onderlinge conflicten naar een hoogtepunt. Dat in die dagen velen het anabaptisme de rug toekeerden en onder meer overgingen naar het calvinisme[64], is best mogelijk, maar valt niet te staven met concrete cijfers. Evenmin is het mogelijk de omvang van de doopsgezinde broederschap te Antwerpen in de jaren 1567-1577 numeriek uit te drukken. We mogen aannemen dat na het Wonderjaar ook een respectabel aantal doopsgezinden emigreerde, niet alleen naar Friesland, maar ook naar Emden, Keulen en Londen.[65] Jan van de Walle gaf tijdens zijn verhoor toe dat de broederschap in Antwerpen driehonderd leden telde, een aantal dat hij een dag later reduceerde tot tweehonderd.[66] In ieder geval mogen we de doopsgezinde aanhang eerder schatten op een aantal honderden dan op enkele duizenden. Wel moeten we er rekening mee houden dat de broederschap door de sterke mobiliteit een groot verloop van gemeenteleden kende.

'... Wy syn volck vanden scrift'. De religieuze leefwereld van de doopsgezinden

In de confessies en meer nog in de martelaarsbrieven legden gearresteerde doopsgezinden getuigenis af van hun geloof. Uitgewerkte belijdenisschriften waarin de doopsgezinde doctrine omstandig en systematisch wordt uiteengezet, hoeft men in deze bronnen echter niet te zoeken.[67] Veeleer tonen zij aan hoe eenvoudige lieden hun geloof beleefden en streefden naar de verwezenlijking van hun zaligheid. We zullen dit aantonen aan de hand van een aantal hoofdkenmerken die bij de vervolgde doopsgezinden naar voren komen. Meer bepaald gaat het daarbij om de opvattingen over de doop en de gemeente van heiligen, over de lijdzaamheid en over de centrale positie van de Heilige Schrift.

Voor de vervolgende overheid was de verwerping van de kinderdoop zonder twijfel het meest in het oog springende en verwerpelijke onderdeel van de doopsgezinde leer. In het vonnisboek van de Vierschaar of de Raad van Justitie lezen we telkens opnieuw de beschuldiging dat de betrokkene 'haer nyet te vreden gehouden [heeft] metten doop in haere kintsche dagen ontfangen, maer haer heeft laten herdoopen'.[68] Jan Poote verklaarde de kinderdoop niet voor goed te houden 'als wesende een menschelicke ordonnancie, tegens Goidts wort innegesedt, ende dat hy hem heeft laeten ende

aant.

doen doopen, op zyn geloove'.[69] Vele gevangengenomen doopsgezinden verwierpen de kinderdoop omdat er geen schriftuurlijke grond voor was. Hans Knevel antwoordde kort en bondig 'dat hij in 't Nieuwe Testament van geen kinder-doop gelesen en hadde, daerom en konde hy daer niet van houden'.[70] De vermaner Govert Jaspersz gaf de uitvoerigste omschrijving van de doopprocedure: 'seeght datmen nempt een schotel waters daer den minister sijn hant in steckt ende druppet opt hooft des ontfangers Inden naem des vaders des soens ende des heyligen gheest opt geloove dat hy ontfangere inden selven doop heeft, hebbende de voors. administrateur van te voiren dicwils vermaningen gehouden welcke is datse inde Roomsche kercke nyet en moghen gelooven maer de selve renuntieren ende seeght datmen nyemant en doopt hy en compt tot synen verstande om het selve te gelooven wantse geen kinderen en doopen tot dat sy tot kennisse vande geloove vanden doope ende van Godt comen sijn.'[71] De getuigenis van Jaspersz reveleert enkele fundamentele wezenskenmerken van de doopsopvatting die in het Nederlandse anabaptisme gangbaar was. Aan de volwassenendoop ging een proces van innerlijke bewustwording en bekering vooraf. De gave van het geloof verkreeg men slechts na een voorafgaande fase van boetedoening waarbij men zich afkeerde van de zondige wereld. Dit impliceerde dat de doop slechts toegediend kon worden aan personen die op een leeftijd gekomen waren waarop men onderscheid kon maken tussen goed en kwaad en persoonlijke verantwoordelijkheid kon dragen voor de uitvoering van een aantal morele en ethische verplichtingen. De doop was vanuit dit perspectief geen sacrament maar een uiterlijk teken, een getuigenis van een nieuwe geboorte, ontstaan na een innerlijke, spirituele transformatie.[72] Dat dit, in essentie metafysische, veranderingsproces ook een weerslag had op de uiterlijke levensstijl, wordt mooi geïllustreerd in de confessie van Jenneken Pots. Zij verklaarde dat bij haar man het vermoeden gerezen was 'dat zy van andere gesintheyt geworden is, deurdyen zy hare cleederen begonste te veranderen, aff te leggen ende ander simpelder te maken, ende slechter [gekleed] te gaene dan zy te voren gedaen hadde'.[73]

Door de volwassenendoop werd de betrokkene opgenomen in de gemeenschap van gelovige broeders. De nadruk op de zuivere gemeente zonder vlek of rimpel was het meest fundamentele kenmerk van de doopsgezinde beweging. De ware gemeente was in het gedachtegoed van Menno Simons een gemeenschap van heilige broeders die zich vrijwillig afgescheiden hadden van de zondige wereld. Door de doop en het Avondmaal participeerde men aan deze gemeente, die men door een vroom en ethisch correct leven zuiver diende te houden.[74] Jan Symonssen sprak op metaforische wijze over 'de Gemeente des Heeren als het lichaem Christi'.[75] Alleen in de zuivere gemeente was het goddelijke heilswerk mogelijk. Daarbuiten heerste het Rijk van de Antichrist en was geen zaligheid mogelijk. Dit gold ook

aant.

voor de katholieke Kerk, die in de ogen van Menno Simons een gedegenereerde kerk was. Menno beoogde geen hervorming of reformatie van de bestaande Kerk maar streefde naar het herstel van de apostolische christengemeente uit het Nieuwe Testament.[76] Vele gevangengenomen doopsgezinden hadden reeds jaren eerder radicaal gebroken met de katholieke Kerk. Een aantal onder hen wist de verwerping van de oude Kerk kernachtig te verwoorden. Toen Jan Poote verklaarde dat hij zijn vrouw gehuwd had in de 'ghemeynte des Heeren, naer Gods wort', werd hem door zijn rechters gevraagd of hij daarmee 'de gemeynte vande Roomsche Catholische Kercke' bedoelde. Hij antwoordde ontkennend, 'als deselve nyet voor goedt houdende, ende als deselve nyet zynde naer Godts wordt ende teghens syne ordonnancie'. Govert Jaspersz begeerde in 'sijn Christelyck geloove te blyven en begeert oick inde Roomsche kercke nyet te wesen, de welcke hy voir geen heylige kercke en houdt'. Evenmin geloofde hij in 'Paus, Cardinalen, Bischoppen of prelaten, prochiaens, munick en of abten of ennige papen of andere die de Roomsche kercke aengaen'. De biecht, de mis en de zeven sacramenten verwierp hij omdat zij niet door Christus of de apostelen waren ingesteld.[77] Dergelijke uitspraken bevestigen hoe bij de doopsgezinden het besef leefde dat de eenvoud van de vroege apostolische Kerk het na te streven ideaal was.

De afscheiding van de zondige wereld had eveneens verregaande consequenties voor de houding die de doopsgezinden aannamen tegenover de wereldlijke overheid. In tegenstelling tot de aanhangers van de 'Magisterial Reformation', die voor de reformatie van de Kerk een beroep deden op de overheid, namen de voormannen van het anabaptisme bewust afstand van de staatkundige structuren. Gemeente en staat waren in hun ogen volledig gescheiden entiteiten. Menno Simons eiste gehoorzaamheid aan de wereldlijke gezagsdragers voor zover dezen niet ingingen tegen de evangelische geboden. Daarentegen was het de gelovige broeders op basis van bijbelse gronden verboden wapens te dragen, de eed af te leggen en overheidsfuncties te bekleden.[78] Een getuigenis van de doopsgezinde weerloosheid vinden we bij Hans Knevel. Toen een priester hem met een verwijzing naar Romeinen 13 wou bewijzen dat het wereldlijke gezag het zwaard mocht hanteren, antwoordde Hans dat hij de overheid wel wilde gehoorzamen wanneer het om belastingen, tol en andere dingen ging, maar dat de priester zich moest schamen om het moorden en branden te rechtvaardigen met de Schrift. Een aantal dagen later legde de schout Knevel onder tortuur de beschuldiging voor dat de doopsgezinden de overheid niet onderdanig wilden zijn, waarop hij repliceerde: 'Wij willen de Overigheyd wel geerne gehoorsaem zijn, in alle schattingen, tollen, en excijsen: ja het waer ons leed, dat wy de Overigheyt een stuyver van 't hare souden onthouden.' Toen de rechters hem vervolgens vergeleken met de revolutionaire wederdopers van

aant.

Münster, merkte Hans Knevel op ‘dat sijn geloove soo verre van de Munstersche secte verscheyden was, als de Hemel van de Aerde’.[79]

Over de weigering tot eedaflegging vinden we in het bronnenmateriaal weinig sporen. Mogelijk waren de rechters al dermate gewend aan dit aspect van de doopsgezinde houding dat zij er, ook in de schriftelijke neerslag van de verhoren, weinig aandacht aan besteedden. In de doopsgezinde historiografie vormt de vrijstelling van eed die in 1570 verleend werd aan de Antwerpse zilversmid Gerard de Rasier, een vrij bekend gegeven. De Rasier legde voor een openbaar notaris een verklaring af over de kwaliteit van een door hem vervaardigd werkstuk. Hij deed dat ‘by syne manne waerheyt in stede van gesworen eede’. Onderzoekers hebben uit deze formulering afgeleid dat in Antwerpen vrijstelling van eed werd verleend aan doopsgezinden en riepen daarbij de nawerking van Oranjes tolerantiepolitiek en de commerciële belangen van een handelsmetropool als mogelijke verklaringsgronden in.[80] Lijkt het onwaarschijnlijk dat het in een periode van hevige vervolging mogelijk was aan doopsgezinden dergelijke faciliteiten te verlenen, dan moeten we de geopperde veronderstelling ook nog om een andere reden weerleggen. De verklaring ‘bij manne waerheyt’, die we later in de Republiek vele doopsgezinden zien bezigen, werd in Antwerpen ook door onverdachte katholieken afgelegd. Zo begon de Antwerpse minderbroeder Jan de Weelde op 27 augustus 1569 zijn verklaring voor de onderschout met de aanhef: ‘Seeght ende verclaert by zijnder manwaerheyt in stede van eede, warachtich te zijn...’[81]

Lijdzaamheid en bereidheid tot het martelaarschap zijn twee nauw verbonden eigenschappen die bij vele gevangengenomen doopsgezinden in het oog springen. Het martelaarsboek van T.J. van Braght illustreert dit overvloedig. Voor Menno Simons en andere doopsgezinde leiders waren lijden en vervolging een consequentie voor diegenen die Christus wensten te volgen. Wie bereid was het kruis te dragen, bewees het ware geloof te bezitten.[82] Nelleken Jaspers verklaarde tegenover haar rechters ‘datter vele menschen waren die haer met Christus souden willen verblijden: maer weynig, die met hem souden willen lijden’.[83] De idee dat waar geloof en vervolging samenvielen, wordt mooi verwoord door Jenneken van den Velde. Zij stelde dat wie God vrezen wilde, ‘druk, lijden, banden en gevankenissen moest verwachten, want ons en is niet alleen gegeven God te gelooven, maer ook om sijnen Name te lijden’.[84] Joos Verkindert drukte zijn aansporing tot lijdzaamheid uit in bijbelse bewoordingen: wie de waarheid wilde zoeken moest zichzelf vergeten. Christus had immers gezegd: ‘Wie my wil navolgen, versake sich selven en neme sijn kruyce dagelijks op hem. Want die sijn leven wil behouden, die sal 't verliesen; En soo wie sijn leven verliest om mijnent en des Evangeliums wille, die sal 't behouden.’[85] Het martelaarschap was op die manier een getuigenis of belijdenis van het ware geloof, een bewijs

aant.

van een extreme *imitatio Christi*. De marteldood werd als het ware omgevormd tot een overwinning en opende de poort naar het hemelse koninkrijk.[86] Het is dit besef dat verscheidene gevangen doopsgezinden met zelfvertrouwen, soms zelfs met een groot verlangen, deed uitzien naar het doodvonnis.[87]

De zelfverzekerde en soms geëxalteerde toon die de veroordeelde doopsgezinden aansloegen in hun brieven en geestelijke testamenten, moet worden begrepen tegen de achtergrond van het functionele en selectieve karakter van de martelaarsliteratuur. De samenstellers van de martelaarsboeken hadden van bij de aanvang een concreet en opbouwend doel voor ogen. Zij wensten de gelovige broeders die in Antwerpen en elders in de Nederlanden constant met de dreiging van de repressie leefden, te stichten en aan te sporen tot standvastigheid in het geloof. Het leven en lijden van eenvoudige broeders die vanwege het geloof hun leven hadden gelaten en zo de eeuwige zaligheid hadden verworven, kon in dat opzicht fungeren als een uiterst nuttige spiegel. De weloverwogen selectiviteit die hieruit voortvloeide, bleek reeds uit de oudste verzameling martelaarsbrieven, *Het Offer des Heeren* (1562), die de kern vormde voor alle latere edities. Uit de vele getuigenissen en brieven die ter beschikking stonden, kozen de samenstellers vooral diegene die op overtuigende wijze tot stichting aanspoorden.[88] Dat sommige doopsgezinden in de verleiding konden komen om hun geloof af te zweren, blijkt eveneens uit de *Martelaers Spiegel* van T.J. van Braght. Joos Verkindert meldde in een brief van 23 juli 1570 dat drie broeders genoten hadden van het pauselijk en koninklijk Pardon en uit de gevangenis ontslagen waren. Ondertussen trachtte een vertegenwoordiger van de bisschop van Joos en enkele andere geloofsgenoten hetzelfde te bekomen, belovend hen ‘vry ende vranc ut te laten gaen, [...] mits dat wij ons tweede doopsel wederroepen souden’. Joos Verkindert weigerde dit resoluut en beweerde liever eerlijk te sterven dan schandelijk te leven.[89]

Hans van Manstrop spoorde zijn vrouw Jenneken van den Velde, die net als hij gevangenzat in het Steen, aan tot standvastigheid. Ze mocht zich niet laten verleiden door de schalksheid der mensen, ‘toonende haer den appel der weelden so schoon, waer door sy bedrogen worden, gelijk als er hier sommige zijn, als u kennelijk is’. En hij voegde eraan toe: ‘Pierijntjen heeft ook van den appel gebeten soo ik versta.’[90] Peryne de Corte had inderdaad samen met zeven andere gearresteerde geloofsgenoten de bisschop om gratie verzocht. Bovendien trachtten haar ouders en vrienden bij de Raad van Justitie haar vrijlating te bepleiten met het argument dat zij sedert enige tijd haar verstand verloren had.[91] Dit alles mocht echter niet baten: op 6 juni 1573 besteeg Peryne de brandstapel.[92] Van de 38 doopsgezinden die de schout op 13 januari 1573 gearresteerd had, toonden acht zich bereid hun geloof te verlaten, en hetzelfde geldt voor ten minste vier andere doopsge-

zinden.[93] Onder deze twaalf waren de vrouwen met negen sterk in de meerderheid. Van de 48 gearresteerde vrouwelijke doopsgezinden uit onze prosopografie waren bijgevolg negentien percent bereid hun geloof te verzaken. In werkelijkheid moet het aantal gereconcilieerden nog hoger gelegen hebben, omdat sommigen onder hen geen archivalische sporen nalieten. Tegen die achtergrond wordt het duidelijk dat de contemporaine martelaarsliteratuur beantwoordde aan een reële en dwingende behoefte. Toch bleef de standvastigheid bij de doopsgezinden groot, wat mag blijken uit het feit dat nagenoeg alle ter dood veroordeelden op de brandstapel stierven en niet door onthoofding.[94] De terechtstelling van weerloze anabaptisten maakte overigens indruk op de omstaanders, die meermaals hun afkeuring lieten blijken. Vanaf 1569 moest de beul vaak de mond van de veroordeelden snoeren met veters of ijzeren schroeven om te vermijden dat zij door hun spreken of zingen beroering zouden verwekken bij de toeschouwers.[95]

Bij de lectuur van de martelaarsbrieven valt het op hoe de gevangengenomen doopsgezinden passages uit de bijbel citeerden en hun taal met een bijbelse beeldspraak doorspekten. De beschuldigingen die de rechters en geestelijke inquisiteurs hun ten laste legden, wisten ze te weerleggen met argumenten die ze ontleenden aan de Heilige Schrift. De bijbel vormde voor hen duidelijk de hoogste autoriteit. Dit biblicisme was een van de centrale elementen in de religieuze houding en denkwereld van de doopsgezinden.[96] Toen een afgevaardigde van de bisschop tijdens een discussie aan Joos Verkindert vroeg wie hem in zijn geloof onderwezen had, antwoordde Verkindert zijn ‘fondament uter scrift genomen te hebben’, zoals Christus geleerd had.[97] Het Schriftgebruik van de doopsgezinden had in zekere zin een revolutionair aspect. Het principe van het algemene priesterschap maakte van elke gelovige een Schriftgeleerde, ook van gewone ambachtslieden.[98] Dat de katholieke clerici het daarmee bijzonder moeilijk hadden blijkt meermaals uit de martelaarsbrieven. Tijdens een discussie over het Avondmaal verweet een priester Hans Bret dat hij zich beter als suikerbakker of kruidenverkoper nuttig kon maken. Wanneer het om theologische kwesties ging, kon hij beter luisteren naar diegenen die hun leven lang de Schrift bestudeerd hadden, waarop Hans vroeg waar de apostel Paulus ‘gestudeert of ter scholen gelegen’ had.[99]

Uit de verklaringen die de gearresteerde doopsgezinden aflegden voor hun rechters, blijkt nu en dan hoe zich in de kleine, ondergrondse kernen een intense leescultuur ontwikkeld had. Govert Jaspersz had bij zijn arrestatie een ‘concordantie boeck’ bij zich en hij had ‘altemets met syn mebruers gelesen int huys daer hy gevangene geslapen heeft’.[100] Jenneken Pots verklaarde dat Augustyn de Vuelpere haar dikwijls voorgelezen had uit een Nederlandstalig Nieuw Testament.[101] Catharina van Waveren was met haar man, Olivier Willemsens, op samenkomsten geweest waar zij een aan-

aant.

tal personen zag praten en lezen. Zij verklaarde dat haar man geen ambt in de gemeente uitgeoefend had, maar dat hij zich wel bezig had gehouden met het verkopen van boeken onder zijn geloofsgenoten. Van wie hij die boeken kocht of kreeg was haar onbekend, maar zij wist wel te vertellen 'dat hy die te coope droech ende distribueerde opte borze ter borzen tyde, zoe hy zyn volck aldaer wiste te vindene'.[102] Uit deze getuigenis kunnen we afleiden dat Olivier Willemsens, een passementwerker en gewezen pastoor, binnen de broederschap fungeerde als boekencolporteur. Niet toevallig maakte hij daarbij gebruik van de beurs, waar zijn clandestiene activiteiten te midden van het drukke komen en gaan het minst in het oog sprongen. We mogen aannemen dat op de geheime vergaderingen de leraar of vermaner voorlas uit de Schrift en vervolgens de bijbelpassages in kwestie toelichtte, maar de confessies brengen hierover zo goed als geen informatie aan.[103] Dat de doopsgezinden zich tot in de gevangenis bleven sterken met hun geliefkoosde lectuur, mag blijken uit volgende twee vermeldingen. Christiaan Janssens vroeg zijn vrouw naar 'een Testament ofte wat om te lesen, ofte een Liedboek, om ons wat te vermaken met des Heeren Woord', en Joos Verkindert liet zijn echtgenote weten: 'Voort wilde ick wel dat ghy ons door eenige middelen een Testament conde bestellen, tsy een cleyn oft groot, wy zijn wel te vreden.'[104] Bij sommige aanhangers van Menno Simons was de vertrouwdheid met de bijbel blijkbaar zo groot, dat zij er het element bij uitstek in zagen dat hun identiteit bepaalde. Toen op 15 mei 1565 een aantal gevangenen uit het Steen probeerde uit te breken, riepen enkele doopsgezinden: 'laet ons vuyt, wy syn volck vanden Scrift.'[105]

Zowel externe als interne factoren hebben ertoe bijgedragen dat de doopsgezinde gemeente in Antwerpen voortbestond als een sterk afgescheiden entiteit. De scherpe repressie dwong de doopsgezinden tot het opzetten van een goed uitgebouwde ondergrondse organisatie en versterkte de onderlinge solidariteit. Hoewel Menno Simons het Nederlandse anabaptisme op een uitgesproken pacifistisch spoor had gezet, bleef het wereldlijke gezag de doopsgezinden meer dan andere protestanten wantrouwen en vervolgen. De distantie die de aanhangers van de radicale reformatie aannamen tegenover de gevestigde machten en structuren, zowel burgerlijke als kerkelijke, heeft deze houding van de overheid zeker in de hand gewerkt. Het eigen doperse denken heeft de terugtrekking uit de bestaande maatschappij sterk bevorderd. De volwassenendoop symboliseerde een nieuwe, geestelijke wedergeboorte. Een uitdrukking als 'de werelt afgestorven zijnde'[106] vormt hiervan een rake typering. Jan van Akeren besteeg in Antwerpen de brandstapel omdat hij zich 'van de boose werelt hadde afgescheyden, en sijn lichaem en geest wederom begeven onder de baniere en gehoorsaemheyd Christi'.[107] Het besef te behoren tot een gemeenschap van heilige broeders,

tot een gemeente zonder vlek of rimpel, heeft ongetwijfeld het eigen groepsbewustzijn versterkt. De gelovige broeders vonden zich terug in de eenvoud van de vroege christengemeenschappen uit de apostolische tijd, een overtuiging waarin de hardnekkige vervolging hen extra sterkte. De omgang met de Heilige Schrift had de doopsgezinden bijzonder vertrouwd gemaakt met het leven van Christus en de eerste christenen. Een specifieke religieuze mentaliteit, gevoed door een goedontwikkelde leescultuur, heeft de doopsgezinde gemeenschap sterk geprofileerd tegenover de heersende samenleving en cultuur.

Doordat de doopsgezinde gemeente een voluntaristische Kerk was die zich bewust afzonderde van de bestaande politieke en kerkelijke structuren, plaatste zij zichzelf in de marge van de samenleving. Het contrast met het calvinisme was in dit opzicht frappant. Ook toen tijdens de Calvinistische Republiek de brandstapels in Antwerpen verdwenen, bleef de doopsgezinde broederschap een kleine minderheid die nagenoeg volledig aan ons blikveld ontsnapt. In november 1582 noteerden de wijkmeesters bij een volkstelling 83.700 ‘levende zielen’ en 205 ‘doopers’.[108]

Eindnoten:

1 Zij werden een eerste maal ingedaagd op 17 april en verbannen op 5 november 1567. Zie *Prosopografie*, nrs. 425, 646, 659, 711, 734, 750, 1037, 1058, 1064.
2 *Antwerpsch Chronykje*, 141; *Kroniek G. van Haecht*, I, 230; van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 345-346; magistraat aan gedeputeerden te Brussel, 14 augustus 1567, in SAA, *Pk.*, 2406.
3 *Antwerpsch Chronykje*, 141. De gearresteerde doopsgezinden waren Cornelis Claessens van Gent, Christiaan Janssens van Ieper, Matheus de Vecht en Jan Symonssen.
4 Magistraat aan gedeputeerden te Brussel, 5 september 1567, in SAA, *Pk.*, 2406.
5 Van Braght, *Het bloedigh*, I, 346; *Kroniek G. van Haecht*, I, 234; Richard Clough aan Thomas Gresham, 17 augustus 1567, in Kervyn de Lettenhove ed., *Relations politiques*, IV, 486.
6 Génard ed., ‘Personen’, in AA, XII, 340, 349, 359.
7 Génard ed., ‘Personen’, in AA, XIII, 19-20, 23, 30-31; confessie Jenneken Pots, 22 november 1575, in ARA, *Aud.*, 1709/3.
8 *Antwerpsch Chronykje*, 247; *Kroniek G. van Haecht*, II, 237, en SAA, *Pk.*, 108, fol. 151. Het aantal arrestaties wordt vermeld in een supplicatie van bisschop F. Sonnius en in een brief van Frederik Perrenot aan Alva, 23 mei 1573, in ARA, *Aud.*, 243, fol. 6r^{o}, en ARA, *Aud.*, 1736/1, los stuk.
9 *Kroniek G. van Haecht*, II, 79; *Antwerpsch Chronykje*, 184; Morillon aan Granvelle, 27 februari 1569, in *Corr. Granvelle*, III, 488.
10 Cf. de verslagen van de ondervragingen, 19 februari tot 9 maart 1569, in Génard ed., ‘Personen’, in AA, XII, 338-363, en de confessie van J. Pots, 22 november 1575, in ARA, *Aud.*, 1709/2.
11 Cf. *Prosopografie*. Het ambt van één doopsgezinde werd niet gespecificeerd.
12 Confessie van 7 februari 1571, in Génard ed., ‘Personen’, in AA, XIII, 23.
13 Ibidem, 19-20, 23.
14 Brief geschreven vanuit Keulen aan Lauwereys Verniers te Franeker, 24 januari 1571, en aan Jan van de Walle, 29 januari 1571, in Ibidem, 25-26, en in Vos, ‘De doopsgezinden’, 382-385.
15 Een uitvoerig overzicht van het conflict in Kühler, *Geschiedenis*, 395-435.
16 Confessies Jan Ghyselinck en Jan de Tymmerman, in Génard ed., ‘Personen’, in AA, XII, 353, 356; Vos, ‘De doopsgezinden’, 383. Zie voor H. van Arnhem ook *Prosopografie*, nr. 35.
17 Cf. *Prosopografie*, nrs. 68 en 419. M. Bernaerts wordt vaak aangeduid als Michiel de leertouwer, H. van den Greyn als Herman de timmerman.

18 Confessie H. van den Greyn, 7 april 1569, in Génard ed., 'Personen', in AA, XII, 372.
19 Confessies van 5 en 10 februari 1571, in Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 14-15, 33.
20 Zie over de wijze waarop de gemeenteleiders werden aangesteld Keeney, *The development*, 47-51.
21 Ondervraging van 5 februari 1571, in Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 13, 23. Augustijn de Vuelpere gaf op 21 november 1575 een soortgelijk antwoord. ARA, *Aud.*, 1709/3.
22 Gebaseerd op het prosopografische materiaal in *Prosopografie*. We gingen uit van de geboorteplaats of- indien bekend- de verblijfplaats vóór de vestiging te Antwerpen.
23 Cf. Decavele, 'De opkomst'.
24 Verheyden, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 123; Gemeentearchief's-Hertogenbosch, *Collectie L.J.A. van de Laar*, cahier 4.
25 Raad van Beroerten aan schout Jan van Immerseel, 30 maart 1569, in SAA, *Pk.*, 272.
26 Zie voor de immigratie van textielarbeiders Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 95, 125, 307-318.
27 Brief aan Lauwereys Verniers, 24 januari 1570, in Vos, 'De doopsgezinden', 383.
28 Wel was er bij de Waterlandse fractie aandacht voor intergemeentelijk contact. Zo waren er in 1568 en 1579 samenkomsten te Emden en in 1581 te Amsterdam waarop vertegenwoordigers van verscheidene gemeenten aanwezig waren. Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 84; De Hoop Scheffer ed., 'Oude gemeenteverordeningen', 62-93.
29 Vos, 'De doopsgezinden', 384, 386; Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 24, 25-26, 36-37.
30 Dyck, 'The Suffering Church', 5.
31 Zie Marshall, 'Women and Religious Choices in the Sixteenth Century Netherlands'.
32 Klassen, 'Women and the Family among Dutch Anabaptist Martyrs', 548, 558-559, 567. Vergelijk Williams, *The Radical Reformation*, 755-798.
33 Merk wel dat deze vaststelling ingaat tegen een historiografische traditie die - zeker tot 1980 - beklemtoonde dat er tijdens het Ancien Régime weinig affectieve banden waren tussen ouders en kinderen. Een goed overzicht van het onderzoek van de jongste decennia in Spierenburg, *De verbroken betovering*, 276-289.
34 Onder de 196 doopsgezinden die in 1550-1566 vervolgd werden, bevonden zich 139 mannen (71 percent). Onder de 198 calvinisten die in 1567-1577 vervolgd werden, waren er 135 mannen (68 percent).
35 Christiaan Janssens aan zijn vrouw Maeyken Raets, 11 augustus 1567, in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 346.
36 Zie bv. de brieven van twee medegevangenen van C. Janssens, nl. van Jan Symonssen aan zijn vrouw Tanneken, september 1567, en aan zijn broers en zusters, 13 september 1567, en van Cornelis Claessens aan zijn vrouw, 13 september 1567, in Ibidem, 351-356, 356-358. Cf. ook de brieven van Jan van Haesbroeck, 1569, in Ibidem, 420-424.
37 J. Verkindert aan zijn broeder W., 26 juni 1570, en aan zijn vrouw Jenneken, 2 juli 1570, in Ibidem, 513-515. Cf. ook de 'adieu-brief" aan zijn vrouw, 12 september 1570, in Ibidem, 526-528.
38 Brieven aan zijn vrouw Maeyken Raets, 12 en 13 augustus 1567, in Ibidem, 348-349.
39 Maeyken Wens aan haar man, Antwerpen, s.d. [1573], in Ibidem, 662.
40 Maeyken Wens aan Adriaan, 21 april 1573, in Ibidem, 663.
41 Jenneken van den Velde aan haar dochter Jenneken, 10 augustus 1573, in Ibidem, 666-670. Jenneken besteeg op 6 oktober 1573 de brandstapel; haar man Hans van Manstrop was haar voorafgegaan op 17 februari 1573. Zie over dit Testament ook Klassen, 'Women', 568-569.
42 Van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 665.
43 Confessie van 5 en 8 februari 1571, in Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 15, 27.
44 Ozment, *When Fathers Ruled*, 118-121.
45 J. van den Velden aan haar vader en moeder, 19 september 1573, in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 670.
46 Van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 371. J. Diericsens en zijn twee zonen, Adriaan en Hans Jacobsens, bestegen op 17 maart 1568 de brandstapel.
47 Confessie van 27 februari 1568, in ARA, *Raad van Beroerten*, 41, fol. 29. Na 27 februari 1568 komt de zaak van L. van Schelle niet meer voor de Vierschaar. Alles wijst er dus op dat zij gratie kreeg.
48 Confessies van 18, 20 en 27 januari 1575, in ARA, *Aud.*, 1683/1. C. van Waveren kreeg op 22 juni 1575 gratie van bisschop Sonnius en van Requesens en werd vrijgelaten. Cf. *Prosopografie*, nr. 1049.
49 Confessie van 22 november 1575, in ARA, *Aud.*, 1709/3.

50 Confessie van Jan van de Walle, 7 februari 1571, in Génard ed., 'Personen', in AA, XII, 23.
51 De brieven van 24 en 29 januari 1571 in Vos, 'De doopsgezinden', 382-385.
52 Brief aan de broeders van de gemeente, 20 juni 1570, in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 511.
53 Vergelijk van der Zijpp, 'Antwerp', in: *Mennonite Encyclopedia*, I, 135.
54 Vos, 'De doopsgezinden', 352-353, en Kühler, *Geschiedenis*, 350. N. van der Zijpp is in zijn biografische nota in *Mennonite Encyclopedia*, II, 710, voorzichtiger. Cf. ook Brandt, *Historie der Reformatie*, 501.
55 Génard ed., 'Personen', in AA, XII, 342, 349, 354, 356-357, en XIII, 23.
56 Zie Marnef, 'De gereformeerde wortels'.
57 *Kort-Verhael van het Leven ende Daden van Hans de Ries*, 23. Deze bewering, meer dan een halve eeuw na de feiten neergeschreven, komt wel wat eigenaardig over vermits H. de Ries als calvinist precies voorstander was van een bijzonder strenge tucht.
58 Zie bv. de Nederlandstalige calvinistische Kerk van Antwerpen aan de zusterkerk te Londen, 4 november 1575, in Hessels ed., *Ecclesiae*, II, 528.
59 *Mennonite Encyclopedia*, IV, 817-818; Cramer ed., 'Tegen-Bericht op de voor-Reden vant groote Martelaer Boeck', 248.
60 Van Braght, *Het bloedigh tooneel*, 727-729; [H. Bret], *Christelijcke seyntbrieven*.
61 Hans Bret aan zijn moeder, Elisabeth Akers van der Does, 19 juni 1576, in Ibidem, fol. 28r°-29v°. Dezelfde brief in van Braght, *Het bloedigh*, II, 734-738, maar aldaar op 13 juli 1576 gedateerd.
62 Zie de brief van Hans Bret aan Hans C. [= Hans de Ries, bijgenaamd Hans Cassier], s.d. [1576 of 1577], in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 744-746. Uit de brieven van Bret blijkt duidelijk dat hij zich niet met de aanhangers van Menno Simons identificeerde.
63 *Mennonite Encyclopedia*, II, 648; *Kort-Verhael*, 15.
64 Kühler, *Geschiedenis*, 418.
65 Zie voor Emden Pettegree, 'The Struggle', 54, voor Keulen Stiasny, *Die strafrechtliche Verfolgung*, 66-67, 75-76, en voor Londen de brief van Diego de Guzman aan Filips II, Londen, 3 juli 1568, in AGS, *Estado Inglaterra*, leg. 820.
66 Confessies van 7 en 8 februari 1571, in Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 21, 24.
67 Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 67-69.
68 Génard ed., 'Personen', in AA, XII en XIII, passim, het citaat uit het vonnis van L. Ghysseleerts, 20 februari 1573, in AA, XIII, 108.
69 Confessie van 19 februari 1569, in Génard ed., 'Personen', in AA, XII, 339.
70 Van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 622. Soortgelijke voorbeelden in Génard ed., 'Personen', in AA, XII, 342, 344, 346, 351, 356, 358, 360, en XIII, 13, 29.
71 Confessie van 18 september 1567, in ARA, *Raad van Beroerten*, 38, fol. 125v°.
72 Keeney, *The development*, 67-78; George, 'De spiritualiteit der vroege Dopers', 204-206.
73 Confessie van 22 november 1575, in ARA, *Aud.*, 1709/3.
74 Keeney, *The development*, 145-155; Krahn, *Dutch Anabaptism*, 191-193; Bornhäuser, *Leben und Lehre*, 158-161.
75 Brief aan zijn broers en zusters, 13 september 1567, in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 354. Symonssen verwees ongetwijfeld naar I Corinthiërs, 12:27.
76 Keeney, *The development*, 149-151; Klaassen, 'Menno Simons, vormgever van een traditie', 240.
77 Confessie Jan Poote, 19 februari 1569, in Génard ed., 'Personen', in AA, XII, 339, en confessie Govert Jaspersz, 18 september 1567, in ARA, *Raad van Beroerten*, 38, fol. 124.
78 Keeney, *The development*, 128-137; Stayer, *Anabaptists and the Sword*, 310-321; Klaassen, 'Menno Simons', 245-247.
79 Van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 622.
80 Cardinaal, 'Vrijstelling van den eed aan de doopsgezinden verleend', 93-96; Balke, 'De invloed van de Anabaptisten', 54.
81 Verklaring in SAA, *Vierschaar*, 315, los stuk. Andere voorbeelden in SAA, *Vierschaar*, 314.
82 Keeney, *The development*, 181-182.
83 Brief van 12 december 1569, zonder adres, in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 408.
84 Brief aan haar vader en moeder, 19 september 1573, in Ibidem, 670.
85 Brief van 17 september 1570 aan zijn broeders Michiel en Pleun, in Ibidem, 526.
86 Keeney, *The development*, 181-182; Dyck, 'The Suffering Church', 14-16; Kühler, *Geschiedenis*, 253-256, 258.

87 Voorbeelden in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 422 (Jan van Haesbroeck), 646 (Synken Snellaerts), 662 (Maeyken Wens) en 672 (Jenneken van den Velde).

88 Pijper, *Martelaarsboeken*, 83-87; de inleiding van Cramer op *Het Offer des Heeren* in BRN, II, 1-40; Kühler, *Geschiedenis*, 258-260, met in noot 1 p. 259 kritiek op F. Pijper.

89 Brief aan zijn vrouw, in Verkindert, *Sommige brieven*, fol. 54v°-55r°. Dezelfde brief, maar gedateerd 23 juni 1570, in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 516-517.

90 Brief s.d. [1573], in Ibidem, 665.

91 De supplicatie van de acht doopsgezinden aan bisschop Sonnius, s.d. [februari 1573], in ARA, *Aud.*, 243, fol. 6r°. De acht supplianten waren allen in januari 1573 gearresteerd. Cf. ook Frederik Perrenot aan Alva, 23 mei 1573, in ARA, *Aud.*, 1736/1, en de zittingen van de Raad van Justitie, 1, 4 en 5 juni 1573, in Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 121-124.

92 Van de zeven anderen die om gratie verzocht hadden, deelden er zes hetzelfde lot. Cf. *Prosopografie*, nrs. 186, 256, 422, 423, 522, 1041. Het proces van Margriete de Lannoy (nr. 611) kwam na 4 juni 1573 niet meer voor, zodat we mogen aannemen dat zij gratie kreeg.

93 Joos Lauwers en Françoise van Marcke genoten in 1570 van het Pardon, Catharina van Waveren kreeg gratie in 1575. Ook Lysken van Schelle was bereid zich te reconciliëren.

94 Voor 91 van de 97 terechtgestelde doopsgezinden konden we de toegepaste straf achterhalen. Negentig onder hen bestegen de brandstapel en één vrouw werd in het Steen verdronken. Onder de negentig vinden we merkwaardig genoeg ook de zeven doopsgezinden die in februari 1573 de bisschop om gratie verzocht hadden.

95 *Kroniek G. van Haecht*, II, 82, 84, 107, 110, 155, 173, 237, 241; *Antwerpsch Chronykje*, 187-189.

96 Zie voor het Schriftgebruik bij de doopsgezinden o.m. Dyck, 'The Suffering Church', 12-13; Kreider, 'De betekenis van de Martelaers-Spiegel', 14-16; George, 'De spiritualiteit', 200-203; Snyder, 'Orality, literacy, and the study of Anabaptism'.

97 Joos Verkindert aan zijn vrouw, 23 juli 1570, in Verkindert, *Sommige brieven*, fol. 55r°.

98 Kreider, 'De betekenis', 15. Vergelijk Davis, 'Printing and People', 220-221.

99 Hans Bret aan zijn moeder, 1576, in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 731.

100 Confessie van 18 september 1567, in ARA, *Raad van Beroerten*, 38, fol. 125v°. Het vermelde 'concordantie boeck' was wellicht de *Bibelsche Concordantie, of seer schoon Register vande voornaemste dingen inden bibel ende dnieuwe Testament begrepen* [Emden, Willem Gaillart, 1565]. Cf. Valkema Blouw, 'The secret background', 118.

101 Confessie van 22 november 1575, in ARA, *Aud.*, 1709/3.

102 Confessie van 18 januari 1575, in ARA, *Aud.*, 1683/1.

103 Zie bv. de verklaring in de remissiebrief van Hendrik de Raymakere, 20 augustus 1551, in ARA, *Rk. Reg.*, 643, fol. 398v°. Voorbeelden van de intense leescultuur op de vergaderingen van de doopsgezinden eveneens in Mellink ed., *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, II, passim.

104 Janssens aan zijn vrouw, 13 augustus 1567, in van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 349, en Verkindert aan zijn vrouw, 15 juli 1570, in Verkindert, *Sommige brieven*, fol. 50r°.

105 Verklaring van Grietken, de vrouw van een cipier, 16 mei 1565, in Génard ed., 'Personen', in AA, IX, 279.

106 Een uitdrukking door T.J. van Braght toegepast op Andries N., in 1570 te Antwerpen terechtgesteld (van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 506). Wie deze Andries was, konden we niet achterhalen.

107 Ibidem, 644.

108 SAA, *Gilden en Ambachten*, 4828.

Hoofdstuk 10
De protestantse gemeenschap doorgelicht: een sociocultureel portret

Den Bybel
met groter neerstichepe ghecorri-
geert/ eñ op die cautere ghe-
stelt den ouderdom
der werelt/ eñ hoe lange die ghetuichenissen
eñ hiſtorien der Bybelen/ elck int sine voor
Christus ghebooren ghetuicht sijn/ eñ daer vi
vergadert tot Fasciculus temporum/ eñ tot die
Croniike van alder werelt/ die principaelste
Reden der machtiger Heydenſcher Emine-
renten/ daer die heydinge ſtichtinge van dierghe af
vernomen is. Eñ oock hierbouen niet ghe-
ere neerſtichte ghecronsigeert tot
die alder oudſte eñ grappo
berreſte Copien/ die men
de ghevinden ſijn.
Cum Gratia et Priuilegio.
Eñ dat inhoudt bouen elcke capittel des ſelfs
Capittels/ ſoo wel des ouden
Teſtaments als des nieu-
wen Teſtamento.
Met noch ſommighe ſchoone verkla-
ringen op dye canten/ dye op dan-
der zijde gheſtelt ſijn.
Titelpagina van *Den Bybel*, gedrukt door Jan van Liesvelt te Antwerpen in 1542. (Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet)

Na het Wonderjaar wijzigden de omstandigheden drastisch voor de calvinistische gemeenschap in Antwerpen. Het is daarbij de vraag in welke mate de evolutie van relatieve vrijheid naar harde repressie de rekrutering van de calvinistische beweging beïnvloedde. We zullen daarom de socioprofessionele situatie van de calvinisten uit 1567-1577 vergelijken met die van hun geloofsgenoten uit het Wonderjaar. Hierbij aansluitend verdient ook de geografische spreiding van de Antwerpse calvinisten over de stedelijke ruimte aandacht. De doopsgezinden leerden we in het vorige hoofdstuk kennen als een zelfbewuste groep die zich vrijwillig aan de rand van de gevestigde samenleving plaatste. Het is een voor de hand liggende vraag of deze afgescheiden gemeenschap ook een specifiek sociaal profiel vertoonde. Ten slotte zullen we aan de hand van enkele parameters peilen naar de culturele leefwereld van de vervolgde calvinisten en doopsgezinden.

De Calvinistische gemeenschap

Tijdens het Wonderjaar onderging de sociale compositie van de calvinistische gemeenschap grondige wijzigingen. Kooplieden van formaat en vertegenwoordigers van intellectuele beroepen traden op de voorgrond en namen de leiding van de beweging in handen. Toen de calvinisten in het voorjaar van 1567 de krachtmeting met het centrale regeringsgezag verloren en de repressie zich aankondigde, trokken de vooraanstaande figuren van het Antwerpse calvinisme, samen met vele geloofsgenoten, naar de ballingenoorden in het buitenland. De professionele structuur van diegenen die bleven en tot de ondergrondse gemeente behoorden, reconstrueerden we door het beroep na te gaan van de calvinisten die in de periode 1567-1577 vervolgd werden.[1] Uit deze analyse blijkt dat zich in vergelijking

Tabel 10.1: Vermogenspositie van de Antwerpse calvinisten, 1567-1577

	vermogenscategorie	aantal personen	%
I	geen goederen	59	57,8
II	1-99 gl.	21	20,6
III	100-199 gl.	9	8,8
IV	200-999 gl.	11	10,8
V	> 1.000 gl.	2	2,0
totaal		102	

Bron:
Prosopografie.

met het Wonderjaar belangrijke verschuivingen hebben voorgedaan. De commerciële sector en de intellectuele beroepen die tijdens het Wonderjaar domineerden met respectievelijk 54 en 26 percent, vallen nu scherp terug tot 22 en 5 percent. De ambachtelijke beroepen stijgen daarentegen van twaalf naar vijftig percent. Verder is de kunstnijverheid goed voor negen percent, en de acht vervolgde predikanten vertegenwoordigen acht percent, (zie verder, tabel 10.2). Het contrast met het Wonderjaar blijkt ook uit de vermogenspositie van de vervolgde calvinisten. 102 gereformeerden uit de periode 1567-1577 (52 percent) kunnen we in dit opzicht situeren (zie tabel 10.1). Ook hier geldt dat de confiscatieregisters een onvolledig beeld bieden van het globale bezit, maar dit neemt niet weg dat de meegedeelde bedragen een relevante orde van grootte aanduiden.[2] De bezitlozen waren in de periode 1567-1577 duidelijk in de meerderheid. Ook wanneer we aannemen dat een aantal gearresteerde of verbannen calvinisten - of hun familieleden - erin slaagden hun goederen geheel of gedeeltelijk in veiligheid te brengen, dit verandert niets aan het fundamentele verschil met de vermogenspositie van hun vervolgde geloofsgenoten uit het Wonderjaar. Toen beschikte 66 percent over een vermogen van duizend gulden en meer (zie tabel 6.2). Nu overschrijden slechts twee personen deze grens, de koopman Guillaume Touwaert met 1.425 gulden en de advocaat Jeronimus Vrancx met 1.745 gulden. Van de dertien calvinisten met een vermogen van tweehonderd gulden en meer konden we er tien naar beroep identificeren. We tellen onder hen zes vertegenwoordigers uit de commerciële sector en verder een kleermaker, een goudsmid, een passementwerker en een advocaat.

De gegevens over de professionele situatie van de vervolgde Antwerpse calvinisten uit de periode 1567-1577 komen beter tot hun recht wanneer we ze in een ruimer comparatief verband plaatsen. In tabel 10.2 hebben we de gegevens samengebracht met betrekking tot de vervolgde calvinisten uit 1550-1566, uit het Wonderjaar en uit 1567-1577. Voor de jaren 1567-1577 hebben we hieraan nog een extra controlegroep toegevoegd, gevormd door 199 uit Antwerpen afkomstige calvinisten die in deze periode een onderko-

Tabel 10.2: Professionele structuur van het Antwerpse calvinisme, 1550-1585. Relatieve verdeling over diverse beroepscategorieën

beroepscategorie	**Antw. 1550-1566 N=68**	**Antw. Wonderjaar N=103**	**Antw. 1567-1577 N=99**
ambachtelijke beroepen	48,5	11,6	50,2
kunstnijverheid	16,1	2,9	9,0
intellectuele beroepen	4,4	26,2	5,0
handel en transport	22,0	54,3	23,2
overheid/ administratie	1,4	0,9	-
kerkelijke ambten	7,3	-	8,0
militairen	-	0,9	-
overige	-	2,9	4,0
beroepscategorie	**Londen 1567-1577 N=202**	**Antw. 1584-1585 N=2.088**	**Antw. 1584-1585 globaal**
ambachtelijke beroepen	41,5	49,2	47,8
kunstnijverheid	17,3	4,9	4,6
intellectuele beroepen	7,9	2,4	3,0
handel en transport	29,7	38,0	38,6
overheid/ administratie	-	2,1	3,1
kerkelijke ambten	-	0,5	0,3
militairen	-	0,2	0,8
overige	3,4	1,2	1,2

Bron: Prosopografie; Marnef, *Antwerpen in Reformatietijd*, II, bijlage 7; Van Roey, *De sociale structuur*, Id., 'De correlatie', 241-243.

men hadden gevonden in een van de Londense vluchtelingenkerken.[3] Onze keuze viel niet alleen op Londen vanwege het gunstige bronnenbestand. Even belangrijk

was dat deze grootstad net als Antwerpen een gevarieerde beroepsstructuur bezat.[4] Steden met een tamelijk eenzijdige tewerkstelling of die bewust vertegenwoordigers uit specifieke nijverheidstakken aantrokken, zouden vanuit professioneel oogpunt immers geen representatief beeld opleveren van de calvinistische vluchtelingen. Ten slotte hebben we in tabel 10.2 ook de professionele structuur van het Antwerpse calvinisme op het einde van de Calvinistische Republiek (1584-1585) in beeld gebracht[5], evenals de globale beroepsstructuur die Antwerpen op dat moment vertoonde.

De gegevens die betrekking hebben op de jaren 1550-1566 en 1567-1577 en op de Londense vluchtelingenkerken, vertegenwoordigen een periode

van religievervolging en ballingschap, de gegevens met betrekking tot het Wonderjaar en de Calvinistische Republiek daarentegen een periode van religievrijheid. Alvorens nader in te gaan op de professionele rekrutering van het Antwerpse calvinisme, kunnen we aan de hand van tabel 10.2 reeds wijzen op enkele merkwaardige vaststellingen. De beroepsstructuur blijkt in de jaren 1550-1566 en 1567-1577 ongeveer dezelfde samenstelling te vertonen, althans wanneer we de ruime categorieën waarin we de diverse beroepstakken onderbrachten, met elkaar vergelijken. De kunstnijverheid was in de eerste fase met zestien percent wel aanzienlijk sterker vertegenwoordigd. De groep van Antwerpse calvinisten in Londen bevestigt in professioneel opzicht de voornaamste trends uit de twee perioden van religievervolging. De categorie 'kerkelijke ambten' is in Londen niet vertegenwoordigd, terwijl zij in Antwerpen met acht percent een opvallend hoge score behaalde. Dit verschil wordt echter verklaard door het feit dat de repressie in de Nederlanden de calvinistische predikanten speciaal op het oog had. De meest opvallende vaststelling die we uit tabel 10.2 kunnen afleiden, is wel dat de professionele situatie van de Antwerpse calvinisten uit het Wonderjaar geen enkele overeenkomst vertoont met die van de jaren ervoor en erna. Deze gegevens bevestigen op overtuigende wijze wat we reeds eerder aangaven, met name dat de Raad van Beroerten zich bij de bestraffing van de schuldigen van het Wonderjaar vooral concentreerde op diegenen die een leidinggevende rol hadden gespeeld in de protestantse en de opstandige beweging. We mogen deze gegevens dan ook niet extrapoleren tot de globale calvinistische gemeenschap. Dat de calvinistische gemeenschap in een periode van religievrijheid een ander beeld vertoont wanneer men over een veel ruimer gegevensbestand beschikt, blijkt uit de cijfers met betrekking tot 1584-1585. Wel moeten we er rekening mee houden dat de 2.088 naar beroep geïdentificeerde calvinisten niet allen even sterk aangegrepen waren door de calvinistische boodschap. Onder hen bevonden zich lidmaten die tot de kern van de calvinistische gemeente behoorden en anderen, de zogenaamde liefhebbers, die zich veel losser opstelden tegenover het calvinistische kerkverband.[6] Daartegenover staat dat diegenen die in een periode van religievervolging de gevaren van een ondergrondse kruiskerk trotseerden, ongetwijfeld over een sterke geloofsovertuiging beschikten. Dit laatste geldt eveneens voor de calvinisten die in de ballingschap tot een vluchtelingenkerk behoorden. Gérard Moreau benadrukte terecht dat bij de keuze voor het protestantisme een complex samenspel van factoren en motivaties kon spelen, maar voegde eraan toe dat het godsdienstige element overheerste zolang de nieuwe religie een aangelegenheid was van een vervolgde minderheid. Toen de repressie wegviel en het protestantisme zijn aanhang op korte tijd sterk zag aangroeien, verminderde het gewicht van de religieuze factor in het keuzeproces.[7] In Antwerpen was dit het geval tijdens

het Wonderjaar en de periode van de Calvinistische Republiek (1578-1585), toen het calvinisme in een sterk gewijzigde politieke context kon uitgroeien tot een massabeweging. Om die reden zullen we in de nu volgende analyse vooral de professionele situatie uit de jaren 1550-1566 en 1567-1577 in ons overzicht betrekken. Deze twee perioden vallen overigens samen met het chronologische zwaartepunt van ons onderzoek. Men mag niet uit het oog verliezen dat ons materiaal gebaseerd is op een prosopografie van *vervolgde* calvinisten en dat de vervolgende overheid een gericht en selectief repressiebeleid kon voeren. De gegevens over de Antwerpse calvinisten in Londen bieden echter een dankbare controlemogelijkheid. Ten slotte moet worden beklemtoond dat we de professionele rekrutering van het calvinisme slechts adequaat kunnen evalueren wanneer we ze vergelijken met de globale beroepsstructuur van de actieve bevolking in Antwerpen.

Uit tabel 10.2 blijkt dat de ambachtelijke beroepen te Antwerpen in de twee perioden van religievervolging ongeveer de helft van de naar beroep geïdentificeerde calvinisten aantrokken. In 1584-1585 was dit percentage - gebaseerd op een veel ruimere populatie - nagenoeg identiek met 49 percent. De gegevens met betrekking tot Londen wijken enigszins af van deze trend met een aandeel van 41,5 percent. Wanneer we deze cijfers toetsen aan de globale beroepsstructuur, waarin de ambachtelijke beroepen goed zijn voor 47,8 percent, dan merken we dat de ambachtelijke sector bij de calvinisten in Antwerpen licht oververtegenwoordigd is, terwijl er in Londen een ondervertegenwoordiging is. Nadere conclusies kunnen we echter pas trekken wanneer we de ruime ambachtelijke categorie opsplitsen per beroepstak. De relatieve verhoudingen hebben we weergegeven in tabel 10.3. Uit deze gegevens blijkt dat de branche landbouw en visserij in de periode 1550-1577 te Antwerpen en Londen niet vertegenwoordigd is. De voedingssector is duidelijk ondervertegenwoordigd, een vaststelling die ook voor andere plaatsen, zowel in de Nederlanden als in Frankrijk, gedaan werd.[8] Nog opvallender is de sterke oververtegenwoordiging van de textielsector, die in 1584-1585 11,5 percent van de actieve bevolking tewerkstelde. Wel is het merkwaardig dat het aandeel van de textielnijverheid afneemt naarmate de tijd voortschrijdt. Deze onmiskenbaar dalende trend valt niet makkelijk te verklaren. De evolutie van het globale tewerkstellingsvolume in de textielnijverheid in de periode 1550-1585 zou in dit opzicht een indicatie kunnen bieden, maar we beschikken slechts voor 1584 over betrouwbare kwantitatieve gegevens. Vanaf het midden van de jaren zestig deed zich in de klassieke veredelingsindustrie een scherpe crisis voor, wat resulteerde in een daling van het aantal lakenbereiders. Daartegenover staat dat na 1566 de andere textielbranches, waaronder de zijdenijverheid, de passementweverij en de linnenindustrie, een krachtige stimulans kregen door de massale immigratie van Vlaamse en Waalse textielarbeiders, zodat aan die zijde het arbeidspotentieel aanzienlijk toenam.[9]

Tabel 10.3: Calvinisten werkzaam in de ambachtelijke sector, 1550-1585

beroepscategorie	Antw. 1550-66	Antw. 1567-77	Londen 1567-77	Antw. 1584-85	1584-85 globaal
landbouw en visserij	-	-	-	0,2	1,2
bouwbedrijf	1,4	6,0	2,9	3,5	4,3
metaalbewerking	5,8	8,0	3,9	7,1	5,4
bewerking hout, been, riet	5,8	5,0	5,4	4,9	5,6
leerbewerking, touwslagerij	1,4	-	0,9	1,6	1,8
textiel	22,0	17,1	16,3	14,3	11,5
kleding	10,2	11,1	8,4	9,9	10,9
voedings- en genotsmiddelen	-	3,0	2,9	6,9	6,0
glas en aardewerk	1,4	-	0,9	0,8	0,8
was-, olie-, zeepfabricage	-	-	-	0,0	0,3
totaal	48,5	50,2	41,5	49,2	47,8

Bron: zie tabel 10.2.

In tabel 10.4 hebben we de gegevens met betrekking tot de kunstnijverheid en de intellectuele beroepen samen ondergebracht. In de kunstnijverheid tekent zich een vrij uniforme trend af. De goud-, zilver- en diamantbewerking is steeds sterk oververtegenwoordigd. In Londen is het aandeel van deze nijverheidstak zelfs vijfmaal groter dan globaal in Antwerpen. Vooral de goudsmeden zijn voor deze hoge score verantwoordelijk.[10] De in Antwerpen vervolgde calvinisten die bedrijvig waren in de sector van het gedrukte boek en de grafiek, waren in vergelijking met de globale beroepsstructuur sterk oververtegenwoordigd. Bij de kunstambachten, waartoe we naast de schilders en beeldhouwers ook de muzikanten en instrumentenmakers rekenden, was het beeld iets meer gedifferentieerd. In 1550-1566 te Antwerpen en in 1567-1577 te Londen waren deze beroepen sterk oververtegenwoordigd, maar in 1567-1577 lag hun aandeel in Antwerpen onder hun algemene gewicht. Wanneer we het aandeel van de artistiek gerichte beroepstakken nog eens globaliseren, merken we dat de calvinisten in deze branche opvallend oververtegenwoordigd zijn. Vooral onder de gevluchte calvinisten in Londen en onder de vervolgde calvinisten uit 1550-1566 komt dit uitgesproken tot uiting. Bij de intellectuele beroepen is de situatie complexer. De juridische beroepen hadden in Antwerpen relatief weinig beoefenaars

onder de vervolgde calvinisten, maar de medische sector was telkens oververtegenwoordigd. Dit laatste was eveneens het geval voor de onderwijskrachten, die vooral in 1550-1566 te Antwerpen en in 1567-1577 te Londen een hoge score behaalden. Bovendien mogen we niet uit het oog verliezen dat in 1568 tegen heel wat schoolmeesters en -meesteressen een banvonnis uitgesproken werd omdat zij tijdens het Wonderjaar ketters on-

Tabel 10.4: Calvinisten uit de kunstnijverheid en de intellectuele beroepen, 1550-1585

beroepscategorie	Antw. 1550-66	Antw. 1567-77	Londen 1567-77	Antw. 1584-85	1584-85 globaal
goud, zilver en diamant	2,9	4,0	10,8	2,2	1,8
boek en grafiek	5,8	4,0	1,9	1,2	1,0
kunstambachten	7,3	1,0	4,4	1,5	1,7
juridische beroepen	-	1,0	1,4	0,7	1,2
medische beroepen	1,4	3,0	2,9	1,0	1,0
onderwijs	2,9	1,0	3,4	0,7	0,8
totaal	20,5	14,0	25,2	7,3	7,5

Bron: zie tabel 10.2.

derricht verstrekt hadden (zie hoofdstuk 7). De oververtegenwoordiging van de artistieke en intellectuele beroepen was het meest uitgesproken onder de Antwerpse calvinisten in Londen. De specifieke economische structuur van Londen én de globale immigratiemogelijkheden in Engeland hebben dit overwicht in de hand gewerkt. Londen was immers de enige grootstad in Engeland. In de kleinere steden waren er weinig mogelijkheden voor intellectuelen en kunstenaars, zodat vluchtelingen uit de artistieke en intellectuele sector die het Kanaal overstaken, bijna automatisch aangetrokken werden door de metropool aan de Theems.

Tabel 10.5 maakt duidelijk dat binnen de categorie handel en vervoer de kooplieden en handelaars volledig dominant waren. Toch mogen we niet uit het oog verliezen dat zij in Antwerpen tijdens de twee perioden van religievervolging ondervertegenwoordigd waren ten overstaan van de globale beroepsstructuur. In de Londense vluchtelingengemeenschap lag hun score echter hoger. Ook hier geldt dat Londen in Engeland het enige commerciële centrum met een internationale uitstraling was. Kooplieden uit Antwerpen onderhielden vanouds nauwe betrekkingen met Londen en beschikten bijgevolg in die stad over de nodige relaties. Een opvallende vaststelling noteren we bij de beroepen gericht op de behandeling en het vervoer van goederen[11] en in de horeca- en de scheepvaartsector. Daar laten de calvinisten nagenoeg volledig verstek gaan. Nochtans was globaal genomen meer dan zeven percent van de Antwerpse beroepsbevolking actief bij het verwerken of transporteren van koopwaar. De bijna volledige afwezigheid van herbergiers - we tellen er slechts twee onder de vervolgde calvinisten van 1567-1577 - is eveneens merkwaardig. In enkele andere steden was deze beroepsgroep, die voortdurend met vreemde lieden

in contact stond, goed vertegenwoordigd onder de protestanten.[12] De schippers ten slotte, die we in de periode 1550-1577 helemaal niet aantreffen onder de Antwerp-

Tabel 10.5: Calvinisten werkzaam in de sectoren handel en transport, 1550-1585

beroepscategorie	Antw. 1550-66	Antw. 1567-77	Londen 1567-77	Antw. 1584-85	1584-85 globaal
handel	20,5	21,2	29,7	29,8	24,8
behandeling goederen, vervoer	1,4	-	-	3,4	7,3
horecabedrijven	-	2,0	-	3,5	3,8
scheepvaart	-	-	-	1,3	2,7
totaal	22,0	23,2	29,7	38,0	38,6

Bron: zie tabel 10.2.

se calvinisten, bleken ook tijdens de Calvinistische Republiek in geringe mate aangetrokken door de nieuwe leer. De categorie overheid/administratie, de kerkelijke ambten en de militairen moeten niet opgesplitst worden per beroepstak. Zowel in de globale beroepsstructuur als bij de Antwerpse calvinisten was hun aandeel overigens gering (zie tabel 10.2). Alleen de categorie kerkelijke ambten zorgde via de vervolgde calvinistische predikanten in 1550-1566 en 1567-1577 telkens voor een uitschieter met zeven à acht percent.

Uit het bovenstaande overzicht blijkt dat het calvinisme te Antwerpen in zowat alle beroepstakken aanhangers rekruteerde. De vaststelling dat de calvinisten disproportioneel vertegenwoordigd waren in een aantal specifieke sectoren, vraagt echter een nadere verklaring. Historici hebben er in dit verband op gewezen dat een hoge alfabetisatie- en scolarisatiegraad de ontvankelijkheid voor de protestantse leer bevorderde.[13] Zeker voor Antwerpen verdient deze vraagstelling de nodige aandacht. In nauwe samenhang met de sterke economische groei had zich immers een uitgebreid scholennet ontwikkeld dat de ruime middengroepen in de stedelijke samenleving ten goede kwam. Helaas zijn voor Antwerpen geen precieze gegevens beschikbaar over het ontwikkelingspeil in de diverse beroepsgroepen, al kan in de aard van de uitgeoefende bedrijvigheid een belangrijke indicatie liggen. De Amerikaanse historica Natalie Zemon Davis stelde een classificatieschema op voor Lyon, waarbij zij ambachtelijke beroepen rangschikte volgens de alfabetisatiegraad, gaande van zeer hoog tot zeer laag.[14] Dit gaf het volgende resultaat:

> Zeer hoog: apothekers, chirurgijnen, boekdrukkers
> Hoog: schilders, muzikanten, herbergiers, metaalsector (inclusief goudsmeden)
> Medium (ca. 50 percent): bontwerkers, lederwerkers, textielen kledingsector

Laag tot zeer laag: bouwnijverheid, voedselvoorziening, transport, tuiniers, ongeschoolde dagwerkers

Het spreekt vanzelf dat we de situatie van Lyon niet zonder meer mogen extrapoleren naar Antwerpen. Davis beperkte zich bovendien tot beroepen die in een ambachtelijk verband georganiseerd waren. We mogen echter aannemen dat de intellectuele beroepen per definitie een zeer hoge alfabetisatiegraad kenden en dat de ruime groep handelaars goed geschoold was. Wanneer we de gegevens uit de tabellen 10.3-10.5 vergelijken met het classificatieschema van Davis, merken we een aantal opvallende parallellismen op. Beroepen met een lage alfabetisatiegraad waren inderdaad verhoudingsgewijze ondervertegenwoordigd in het Antwerpse calvinisme. Dit geldt met name voor landbouwers en vissers, de voedingsbranche en de transportsector te land en te water, met inbegrip van diegenen die de goederen behandelden. Ook het bouwbedrijf kende relatief weinig calvinistische aanhangers, met een uitzondering voor de periode 1567-1577, toen deze sector oververtegenwoordigd was in Antwerpen maar niet in Londen. Omgekeerd zien we dat beroepen die in het bovenstaande schema hoog scoren, verhoudingsgewijze veel calvinisten in hun rangen telden. Dit is het geval voor de artistieke sector met een duidelijke oververtegenwoordiging voor de goud-, zilver- en diamantbewerking en de wereld van de boekdrukkers en graveurs. De kunstambachten bevestigen dit beeld, uitgezonderd evenwel voor de vervolgde calvinisten uit 1567-1577. Bij de intellectuele beroepen scoren de onderwijs- en de medische sector verhoudingsgewijze hoog, maar dit geldt niet voor de juridische beroepen.

Toch zijn er in Antwerpen enkele beroepstakken waarvan de plaats in het classificatieschema van Davis niet beantwoordt aan een evenredig aangetrokken zijn tot het calvinisme. Zo leverde de metaalnijverheid, die in Lyon een hoge alfabetisatiegraad kende, in Antwerpen relatief weinig calvinisten, behalve onder de vervolgden uit 1567-1577. Het beeld is hier echter vertekend, omdat Davis ook de edelsmeden onderbracht in de metaalsector. Ook de lage aangetrokkenheid van de horecasector correspondeert niet met het hoge ontwikkelingspeil van de herbergiers in Lyon. Bovendien klopt de samenhang tussen alfabetisatiegraad en ontvankelijkheid voor het protestantisme niet voor de twee beroepstakken die te Antwerpen - in absolute termen - het grootste aantal calvinisten aantrokken, namelijk de commerciële sector en de textielnijverheid. De handelaars, die bij de verrichting van hun transacties minstens de elementaire vaardigheden van lezen, schrijven en rekenen moesten beheersen, waren te Antwerpen in de twee perioden van religievervolging licht ondervertegenwoordigd. De textielnijverheid had daarentegen onder de Antwerpse calvinisten een sterke wervingskracht, met een aandeel dat het gewicht van deze sector in de globale beroepsstructuur ver

overschreed. Nochtans bereikten de textielarbeiders in Lyon geen hoge maar een gemiddelde alfabetisatiegraad, waarbij het zelfs de vraag is of deze laatste in Antwerpen bereikt werd. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat de verspreiding van de protestantse boodschap meer via het gesproken dan door het gedrukte woord gebeurde. In de ondergrondse gemeenten vervulden de geheime samenkomsten van kleine groepjes, de zogenaamde conventiculen, waarop een predikant of voorganger het Woord Gods verkondigde, een cruciale rol. Bovendien gaf de orale cultuur, in casu het hardop voorlezen, een multiplicerend effect aan het gedrukte boek.

De graad van alfabetisatie en het algemene ontwikkelingspeil brengen ongetwijfeld waardevolle elementen aan om de relatief zwakke of sterke aanwezigheid van specifieke beroepsgroepen te verklaren, maar het is duidelijk dat ook factoren buiten de culturele sfeer aandacht verdienen. Henri Pirenne wees in zijn bekende *Histoire de Belgique* reeds op de nauwe band tussen de opkomst van de moderne industrie en het handelskapitalisme enerzijds en de verbreiding van het calvinisme anderzijds. Johan Decavele vroeg in het verlengde van deze problematiek aandacht voor de industriële structuur van een bepaald gebied en het daarmee samenhangende intellectuele en sociale klimaat.[15] In dat verband is het typerend dat het calvinisme zich sneller en krachtiger ontplooide in het hoogontwikkelde Zuiden - vooral dan in de kerngewesten Brabant en Vlaanderen en in een aantal Waalse steden - dan in het Noorden[16], maar ook in de Zuidelijke Nederlanden manifesteerden zich merkwaardige verschillen. Zo heeft de nieuwe religie sterk wortel geschoten in het geïndustrialiseerde platteland van Zuidwest-Vlaanderen, maar ging het protestantisme volledig voorbij aan het homogeen agrarische Haspengouw. In het Land van Aalst, waar de landbouw overheerste, vond het protestantisme uitgerekend een massale aanhang in een klein gebied waar zich naast de landbouwexploitatie ook de tapijt- en linnennijverheid ontwikkeld had. Sterk geïndustrialiseerde gebieden, of het nu de saainijverheid rond Hondschoote, de linnenindustrie aan de Leie of de tapijtweverij in het Oudenaardse betrof, legden een relatief grote openheid aan de dag. Handelaars en ondernemers uit deze streken trokken voor de afzet van hun producten geregeld naar Antwerpen en legden daar contacten met protestantse kringen en de internationale zakenwereld.[17] De permanente verkoophallen die in de loop van de zestiende eeuw in het Antwerpse stadsbeeld verschenen, zoals die van Nieuwkerke en het Tapissierspand, vormden een materieel uitvloeisel van deze contacten. Bovendien bevond zich in de industriegebieden een in loondienst werkende arbeidersmassa die bijzonder gevoelig was voor de economische conjunctuur. Vaak ging het daarbij om inwijkelingen die het vertrouwde kader van familie, buurtschap of geboortedorp hadden verlaten en - naar de woorden van Johan Decavele - terechtkwamen in een nieuwe wereld van 'ontwortelde'

aant.

proletariërs. De geografische mobiliteit én de economische kwetsbaarheid maakten deze werklieden, net als de geschoolde arbeiders en de ondernemers uit de middenklasse, makkelijker ontvankelijk voor nieuwe ideeën, zodat de calvinistische predikanten in hun milieu een erg vruchtbaar werkterrein vonden.[18]

Wanneer we dit verklaringsschema toepassen op het zestiende-eeuwse Antwerpen, is het zonder meer duidelijk dat het protestantisme er kon groeien in gunstige omstandigheden. Antwerpen was immers uitgegroeid tot een handelsmetropool met een internationale uitstraling. Daarenboven kende Antwerpen een belangrijke industriële sector, terwijl nijverheidsproducten uit andere gewesten aangevoerd werden. Lieden uit alle windstreken van de Nederlanden en Europa stroomden er samen. Antwerpen was bij uitstek een *commercial town* die zich toelegde op de handel over lange afstand. De economische activiteit en de structuur van dit stedentype bevorderden sterk de verspreiding van de reformatie, dit in tegenstelling tot *trading towns*, die gericht waren op de bevoorrading van de lokale en regionale markt.[19] Als we dit toepassen op Antwerpen, zouden we een sterke aanwezigheid van het calvinisme verwachten in die beroepsgroepen die een sterke geografische mobiliteit aan de dag leggen, in het besef dat horizontale beweeglijkheid tegelijkertijd leidt tot nieuwe contacten en ervaringen in de culturele sfeer. Vanuit dit perspectief zouden in de eerste plaats de kooplieden en handelaars een grote ontvankelijkheid moeten tonen voor de nieuwe leer. Bovendien was deze groep, waarvan vele vertegenwoordigers tot de welvarende middenklasse behoorden, in staat om via een goed uitgebouwd onderwijs en het gedrukte boek een intellectueel emancipatieproces te realiseren.[20] Het is dan ook verrassend vast te stellen dat de commerciële sector relatief ondervertegenwoordigd is onder de vervolgde calvinisten uit de jaren 1550-1566 en 1567-1577. Ons inziens moeten we deze op het eerste gezicht contradictorische bevinding toeschrijven aan de specifieke politieke omstandigheden die als een remmende factor optraden. Vele kooplieden wensten uit vrees voor de repressie hun maatschappelijke positie niet op het spel te zetten en keken voorlopig de kat uit de boom. Dat deze *gens prudents* wel over de brug kwamen zodra de situatie veiliger was, konden we reeds vaststellen tijdens het Wonderjaar, toen aanzienlijke kooplieden de leiding van de calvinistische beweging overnamen. Een soortgelijk gebeuren deed zich ook voor tijdens de Calvinistische Republiek. Ook toen waren de calvinistische handelaars verhoudingsgewijze oververtegenwoordigd (zie tabel 10.5) en vormden zij de meest hechte steun van de calvinistische Kerk.[21] Eenzelfde ontwikkeling kunnen we waarnemen in de Franse steden. Ook daar creëerden de wisselende kansen van de religieoorlogen een psychologisch klimaat dat lieden van aanzien al dan niet toeliet om zich openlijk achter de banier van de gereformeerde religie te scharen.[22] Terloops moet hier

aant.

worden opgemerkt dat de stadsmagistraat in de mate van het mogelijke een repressiebeleid trachtte te voeren dat de koophandel niet al te zeer schaadde, wat niet wegnam dat in 1550-1566 en in 1567-1577 ongeveer één vijfde van alle naar beroep geïdentificeerde vervolgde calvinisten uit de commerciële sector afkomstig waren.

Voorlopig moeten we concluderen dat geen enkel monocausaal verklaringsschema bij machte is om een relatie tussen godsdienstkeuze en professioneel milieu te verklaren. Een veelzijdiger verklaringsmodel, dat overigens elementen uit de twee vorige schema's - alfabetisatiegraad en economische structuur - bevat, wordt ons aangereikt door Davis. Met het voorbeeld van Lyon voor ogen stelde zij dat bepaalde beroepstakken relatief oververtegenwoordigd waren in de protestantse beweging. In concreto ging het daarbij om beroepen of ambachten ‘in which skills were involved, and often in which there was some novelty - e.g. new technology (as in printing), new claims for prestige (as in painting and jewelry and goldsmith's work), and even recent arrival in Lyon (as in the manufacture and finishing of silk cloth)’.[23] Het calvinisme vond met andere woorden vooral aanhang bij de meer prestigieuze ambachten, bij beroepen die naar de woorden van een tijdgenoot ‘a certain nobility of the spirit’ bevatten.[24] Bij de eenvoudige *gens mécaniques*, die simpele handenarbeid verrichtten, en onder de meer traditionele ambachten had de nieuwe leer daarentegen een veel geringere weerklank. Wanneer we Davis' bevindingen toetsen aan de professionele samenstelling van het Antwerpse calvinisme in de periode 1550-1577, merken we dat haar verklaringsschema bijzonder adequaat is. Het calvinisme is in Antwerpen inderdaad ondervertegenwoordigd in een aantal traditionele sectoren die weinig specifieke vaardigheden veronderstelden. Dit was het geval voor de landbouw en de visserij, de metaalnijverheid, de bouwsector, de houtbewerking, de sector van de voedselvoorziening, de behandeling van goederen en het transport te land en te water. Bovendien kenmerken deze sectoren, het transportwezen uitgezonderd, zich niet door een sterke mobiliteit maar veeleer door een gebondenheid aan de plaatselijke omgeving. Daarentegen vinden we proportioneel veel calvinisten bij beroepsgroepen met specifieke vaardigheden, een openheid voor nieuwe technieken en een grote dosis creativiteit. Dit geldt manifest voor de artistieke sector: de goud-, zilver- en diamantbewerking, de boekdrukkerij en de kunstambachten. De intellectuele beroepen, die ipso facto gekenmerkt werden door een hoge alfabetisatiegraad en een sterke geestelijke mobiliteit, telden in Antwerpen, althans in de medische en de onderwijswereld, eveneens veel nieuwgezinden.

Verder vinden we bij Davis een verklaring voor de vaststelling dat het calvinisme bijzonder veel aanhangers rekruteerde in de textielnijverheid. Om dit te begrijpen moeten we de Antwerpse calvinisten die in de textielsector

werkzaam waren, van naderbij bekijken. Dan stellen we vast dat zich onder de zeventien vervolgde textielarbeiders uit de periode 1567-1577 negen passementwerkers, een borduurwerker, een franjemaker en een tapissier bevonden. Dit waren allen vertegenwoordigers van de meer verfijnde takken van de textielnijverheid, die zich toelegden op de vervaardiging van luxueuze en zelfs artistiek getinte producten. Eenzelfde opmerking geldt voor de Antwerpse calvinisten die in Londen een toevlucht hadden gezocht. Onder de 33 textielarbeiders was de zijdenijverheid volledig dominant met veertien zijdewevers, vier zijdespinners, een zijdeverver en twee niet nader gespecificeerde zijdewerkers. Zowel de zijdenijverheid als de passementweverij waren nieuwe industrieën die in de zestiende eeuw in Antwerpen tot ontwikkeling kwamen. De passementweverij, in technisch opzicht nauw verwant aan de zijdeweverij, deed zelfs pas in de jaren veertig haar intrede. In beide branches speelden immigranten, voornamelijk afkomstig uit de Franstalige gewesten, een cruciale rol. Vooral na het Wonderjaar zochten vele geschoolde Waalse textielarbeiders een onderkomen in Antwerpen en in het nabijgelegen Borgerhout, niet alleen uit economische noodzaak maar ook omwille van de relatieve vrijheid die ze er als protestanten hoopten te vinden. Deze immigranten gaven in het laatste derde van de zestiende eeuw een nieuw elan aan de Antwerpse textielnijverheid en zorgden tevens voor een grotere productdifferentiatie.[25]

Van de zeventien vervolgde textielarbeiders uit de jaren 1567-1577 konden we er acht naar herkomst identificeren. Deze acht waren allen immigranten, afkomstig uit Middelburg in Zeeland, het westen van Vlaanderen, Stegers, Armentières, Mons, Sint-Omaars, Tourcoing en Hautes-Forges. Onder de uitgeweken zijdewerkers die in Londen verbleven, was het aandeel van de ‘echte’ Antwerpenaars daarentegen wel substantieel.[26] Belangrijk was verder dat de nieuwe nijverheden minder sterk verankerd waren in het traditionele ambachtswezen. De satijnwevers vormden reeds een ‘geselschap ende gulde’ toen de stedelijke overheid hen in 1533 officieel erkende als een ambacht. Pas in 1580 maakte de magistraat het lidmaatschap van het satijnweversambacht verplicht voor alle soorten zijdewevers. De maatregel stuitte echter op weerstand bij de groeiende stroom immigranten.[27] Een vergelijkbaar scenario ontmoeten we bij de passementwevers. In 1556 waren de producenten van passementen en zijden linten al zo talrijk, dat zij van de magistraat de toestemming verkregen om als groep aan te sluiten bij het meerseniersambacht, en in 1563 mochten zij zich als een zelfstandig ambacht organiseren. Op dat moment waren er ruim 150 meesters, maar daarnaast waren er talrijke onvrije meesters bedrijvig die weigerden zich bij de corporatie aan te sluiten. Tekenend is dat na de Calvinistische Republiek de dekens van de passementwerkers onder druk werden gezet om het altaar van hun ambacht opnieuw in te richten, wat pas in het begin van

de zeventiende eeuw gebeurde, tot grote ontevredenheid van een aantal 'ketterse' passementwevers.[28] Dat nieuwe nijverheden zoals de zijde- en de passementweverij minder ing ekapseld waren in het corporatieve kader, had rechtstreekse implicaties voor het religieuze leven. Het betekende immers dat beoefenaars van dergelijke beroepstakken veel losser stonden tegenover broederschappen, missen en andere plechtigheden die in het klassieke ambachtswezen een vaste plaats verworven hadden.[29] Daarbij komt nog dat de vele immigranten die in de vermelde textielbranches werkzaam waren, ipso facto al zwakker geïntegreerd waren in de Antwerpse samenleving, hoewel we niet uit het oog mogen verliezen dat in het migrantenmilieu netwerken van onderlinge steun en contacten konden functioneren.[30] Het ligt voor de hand dat de geïmmigreerde textielarbeiders in een klimaat van geestelijke en materiële deprivatie makkelijker openstonden voor calvinistische predikanten die het bevrijdende Woord Gods verkondigden. Bovendien zorgde de goed georganiseerde ondergrondse gemeente via haar diaconie voor materiële bijstand. Dat er op dit niveau een duidelijk verschil was tussen de klassieke en de nieuwere branches in de textielnijverheid, mag nog blijken uit het feit dat we bijzonder weinig lakenbereiders of droogscheerders aantreffen onder de Antwerpse calvinisten. In Antwerpen vinden we in 1567-1577 onder de vervolgden slechts drie lakenbereiders en in Londen zelfs niet één. Nochtans merkte Alfons Thijs op dat precies de vertegenwoordigers van deze oude textielbranche een sterk groeps- en klassenbewustzijn ontwikkeld hadden.[31]

Samenvattend kunnen we stellen dat de alfabetisatiegraad, de aard van de beroepsactiviteit en de specifieke vaardigheden of technieken die daarmee samenhingen, de geografische mobiliteit en de mate van integratie in het traditionele ambachtelijke kader factoren waren die de socioprofessionele rekrutering van het calvinisme beïnvloed hebben. Hierbij aansluitend kunnen we de vraag stellen of we ook in de topografische spreiding van de calvinisten een bepaald patroon vinden. Waren er met andere woorden concentratiepunten in specifieke wijken of kwartieren? De stedelijke ruimte was immers een afspiegeling van de bestaande sociaal-economische verhoudingen. Daarenboven vormden straten en buurtschappen kernen van sociabiliteit die de verspreiding van nieuwtjes en ideeën bevorderden (zie hoofdstuk 1 en 3). Zo kende James Farr een groot gewicht toe aan de ruimtelijke factor bij de verklaring van de religiekeuze.[32] Om deze vraagstelling te toetsen aan de Antwerpse situatie hebben we de vervolgde calvinisten uit het Wonderjaar en uit de periode 1567-1577 op de plattegrond van Antwerpen intra muros gesitueerd (zie kaarten 10.1 en 10.2).[33] We konden daarbij respectievelijk 88 en 106 personen lokaliseren. Jammer genoeg beschikken we voor de periode in kwestie niet over globale gegevens die toelaten de protestantse én de katholieke gemeenschap in kaart te brengen. Het materiaal dat

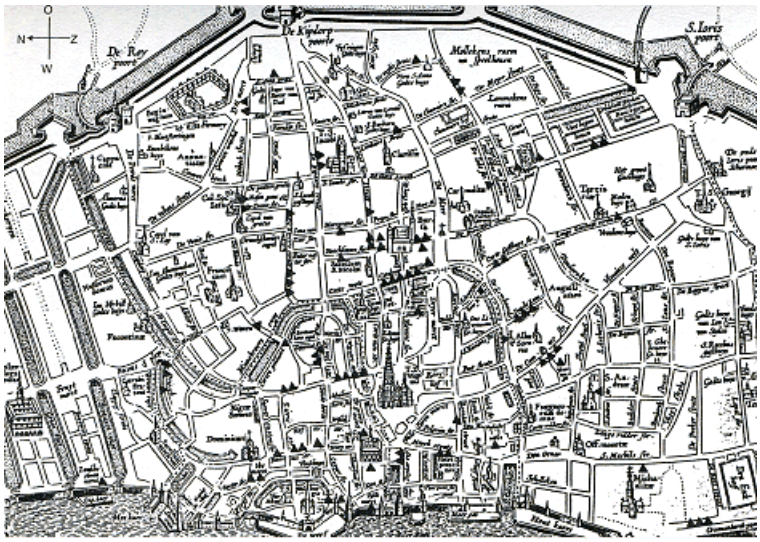

KAART 10.1: Topografische spreiding van de calvinisten te Antwerpen tijdens het Wonderjaar
Noot: ▲ = één calvinist.

KAART 10.1: Topografische spreiding van de calvinisten te Antwerpen tijdens het Wonderjaar *Noot*: ▲ = één calvinist.

René Boumans verzamelde voor 1585, biedt vanuit comparatief oogpunt wel een interessante aanvulling. Bij de interpretatie van de kaarten 10.1 en 10.2 moet wel rekening worden gehouden met het feit dat ons bronnenmateriaal meestal geen informatie bevatte over de exacte ligging binnen de betrokken straten. Vooral bij lange straten die zich uitstrekten over verscheidene wijken, zoals de Meir, de Lange Nieuwstraat en de Kipdorpstraat, geeft dit problemen. In een aantal gevallen was er geen straataanduiding maar werd verwezen naar de nabijheid van een bekend publiek gebouw om iemands woonplaats te lokaliseren. De plattegrond van Scribani, het plan van Virgilius Bononiensis uit 1565 en het op grondig archiefonderzoek steunende werk van R. Vande Weghe stelden ons in staat de betrokken straten, pleinen en andere locaties precies te situeren.[34] De methodologische beperkingen verhinderen echter niet dat we aan de hand van het beschikbare materiaal het algemene spreidingspatroon en eventuele specifieke concentraties kunnen achterhalen. We opteerden voor een splitsing van de gegevens uit het Wonderjaar en uit 1567-1577, omdat we op die manier de invloed van de veranderde tijdscontext op de topografische spreiding kunnen nagaan. Wel moet worden benadrukt dat ook hier de gegevens over het Wonderjaar betrekking hebben op de leidinggevende kringen van het Antwerpse calvinisme.

Op kaart 10.1 hebben we 88 vervolgde calvinisten uit het Wonderjaar (51 percent) gelokaliseerd. Wat het algemene spreidingspatroon betreft merken we een duidelijke concentratie op in het centrale deel van de stad. Dit deel kunnen we afbakenen met behulp van enkele belangrijke invalswegen die vertrekken aan de Kipdorppoort en naar de kern van de stad (Onze-Lieve-Vrouwekerk en Grote Markt) leiden. Langs de noordkant gaat het om de Kipdorpstraat. Op het einde van deze straat maken we via de Korte en de Lange Goddaard een wat ruimere beweging naar links en komen we via de Zwart Zusterstraat, de Veemarkt en de Spuistraat bij de kaaien. Langs de zuidzijde vertrekken we via de Jezusstraat die uitmondt in de brede Meir. Via de Lombardenvest, de Steenhouwersvest en de Sint-Jansvliet komen we aan de oever van de Schelde. De aldus afgebakende zone bevat de eerste en de tweede wijk, het grootste deel van de derde en de vierde, en een deel van de vijfde en de elfde wijk. In dit gebied situeert zich het economische en financiële zwaartepunt van de stad, met de uitgesproken rijke eerste en tweede wijk en de welvarende vierde en vijfde wijk (zie hoofdstuk 1). In dit centrale deel treffen we tijdens het Wonderjaar 51 van alle gelokaliseerde calvinisten aan (58 percent). De ruime zones ten noorden en ten zuiden van dit gebied zijn daarentegen veel zwakker vertegenwoordigd, zeker wanneer we enkele kernen (de bij de Kipdorpstraat aanleunende Keizerstraat en de Kammenstraat ter hoogte van de Coppengang en de IJzeren Waag) buiten beschouwing laten. De concentratie in het meer welvarende centrale deel

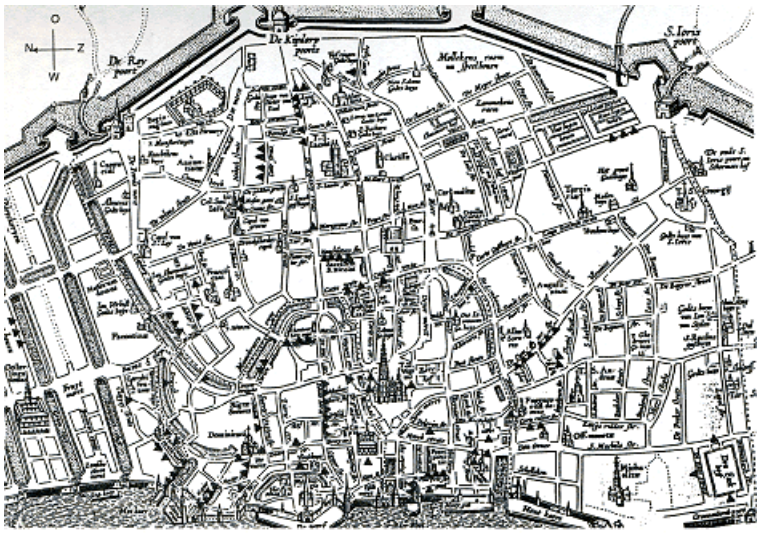

KAART 10.2: Topografische spreiding van de calvinisten te Antwerpen, 1567-1577
Noot: ▲ = één calvinist.

KAART 10.2: Topografische spreiding van de calvinisten te Antwerpen, 1567-1577 *Noot*: ▲ = één calvinist.

van de stad bevestigt op die manier het socioprofessionele beeld van de voornaamste calvinisten uit het Wonderjaar.

De spreiding van 104 vervolgde calvinisten uit de jaren 1567-1577 (52,5 percent) heeft een patroon dat vele overeenkomsten vertoont met het vorige (zie kaart 10.2). 52 personen of precies de helft woonden in het afgebakende kerngebied. Langs de westzijde van deze zone was er wel een sterkere aanwezigheid in de meer perifeer gelegen straatjes en vlieten die op de Schelde uitgaven. Buiten dit gebied vinden we enkele belangrijke concentraties in de Kattenstraat, de buurt van de Koepoortstraat en de Achterstraat, de zone Kammenstraat-IJzeren Waag, en de buurt van de Schipperskapel met de daarbij aanleunende Sint-Jansvliet en Haringvliet. Uit onze bevindingen omtrent de socioprofessionele rekrutering van het calvinisme kunnen we wel afleiden dat de vervolgde calvinisten uit 1567-1577 overwegend huurders en geen eigenaars waren. Wanneer we er bovendien van uitgaan dat er een logisch - zij het geen proportioneel - verband bestaat tussen de globale vermogenspositie en de huurwaarde van iemands huis, dan zullen zij in vergelijking met hun vervolgde geloofsgenoten uit het Wonderjaar eerder bescheiden huizen bewoond hebben. Wat de specifieke concentratiepunten van het Antwerpse calvinisme betreft, kunnen we tijdens het Wonderjaar de Doornikstraat, de Keizerstraat, de Melkmarkt en de buurt van de Nieuwe Beurs met de daarbij aansluitende Katelijnevest vermelden. De hoge score van de Nieuwe Beurs en omgeving laat zich makkelijk verklaren. Het in de jaren dertig opgetrokken nieuwe beursgebouw vormde immers de commerciële en financiële slagader van Antwerpen. Dagelijks stroomden vele honderden kooplieden en nieuwsgierigen er toe. In de Doornikstraat, die gelegen was in het commerciële hart van de stad, woonden voornamelijk gezeten burgers en gefortuneerde kooplieden, onder wie velen uit Doornik, de zogenaamde 'Doornikiers'.[35] Ook in de buurt van andere plaatsen of panden met een uitgesproken economische functie treffen we calvinisten aan, met name in de Prinsstraat bij het Engels huis, op de Ossenmarkt en bij het Tapissierspand. Opgemerkt moet worden dat ook deze drie plaatsen urbanistische creaties uit de zestiende eeuw waren.[36] Bij de vervolgde calvinisten uit 1567-1577 treffen we concentraties aan in de Kattenstraat, de Kipdorpstraat, de Hoochstetterstraat, de Kammenstraat en de Oude Beurs. Deze laatste straat, genoemd naar het in 1485 opgerichte beursgebouw, was gelegen in het rijke centrum van de stad en werd bewoond door vele vermogende kooplieden.[37] In het westen van de stad, langs de zijde van de Schelde, treffen we verscheidene calvinisten aan in de buurt van de Pieter Potstraat, het Zand en de Klaverstraat en bij de Schipperskapel, de Haringvliet en de Sint-Pietersvliet. Bij de interpretatie van onze gegevens moeten we er wel rekening mee houden dat de controle van de overheid - en wellicht ook de sociale controle - sterker uitgebouwd was in

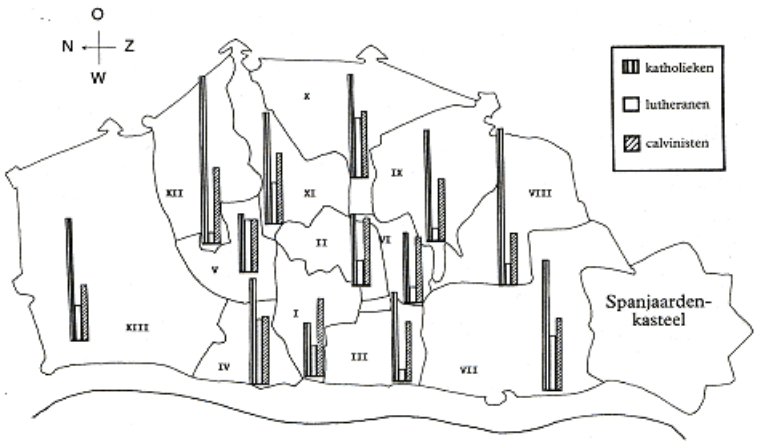

KAART 10.3: Topografische spreiding van de katholieken, lutheranen en calvinisten op het einde van de Calvinistische Republiek, 1585
Noot: De staven geven het relatieve aandeel weer dat elke wijk had in het aantal katholieken, lutheranen en calvinisten.

de kern van de stad dan in de meer perifeer gelegen wijken. Dit organisatorische aspect van de repressie kan het gewicht van het centrale stadsdeel in ons gegevensbestand enigermate versterkt hebben, maar fundamentele vertekeningen heeft het zeker niet veroorzaakt.

Wanneer we nu de geografische spreiding die we uittekenden voor het Wonderjaar en de periode 1567-1577, vergelijken met die van het einde van de Calvinistische Republiek, komen we tot sterk parallelle bevindingen. De zuiveringslijsten van de burgerwacht die enkele maanden na de val van Antwerpen per wijk, kwartier en straat werden opgesteld, lieten Boumans toe een kleine tienduizend katholieken, calvinisten en lutheranen te lokaliseren.[38] Hieruit blijkt dat de calvinisten verhoudingsgewijze het sterkst vertegenwoordigd waren in de eerste, de tweede en de zesde wijk en verder, zij het op een wat lager niveau, in de derde, vijfde, negende en elfde wijk (zie kaart 10.3). Uit het door ons afgebakende centrale deel waar we in 1566-1577 de meeste calvinisten aantroffen, missen we alleen de vierde wijk, maar het belangrijke contingent lutheranen zorgde daar toch nog voor een ruime protestantse meerderheid. Wat het meest in het oog springt in 1585 is echter het sterke katholieke overwicht in de perifeer gelegen wijken in het noorden (twaalfde en dertiende wijk) en het zuiden (zevende en achtste wijk). De zevende, achtste en dertiende wijk vormden in die tijd de uitgesproken armste gebieden van Antwerpen. Ook het onderzoek van Jan Van Roey wees uit dat de calvinisten en de protestanten in het algemeen het

sterkst vertegenwoordigd waren in de rijkste delen van de stad, terwijl het aandeel van de katholieken toenam naarmate men in minder welvarende buurten terechtkwam.[39] Dit hoeft niet te verbazen omdat de protestanten precies in de welvarende middengroepen verhoudingsgewijze oververtegenwoordigd waren. Om de echte concentratiepunten van het calvinisme op het einde van de Calvinistische Republiek op het spoor te komen, zouden we de situatie straat voor straat in kaart moeten kunnen brengen, maar de door Boumans en Van Roey meegedeelde cijfers laten dit niet toe.

Voorlopig mogen we besluiten dat tijdens het Wonderjaar en de periode van de Calvinistische Republiek de topografische spreiding van de calvinisten een bevestiging vormt van hun professionele en vermogensstructuur, een vaststelling die ook geldt voor andere steden.[40] Voor de vervolgde calvinisten uit de jaren 1567-1577 is de situatie complexer. Zij woonden weliswaar vooral in de meer welvarende centrale delen van de stad, maar qua vermogenspositie namen ze een bescheiden plaats in. We dienen dit verschil vooral toe te schrijven aan de gewijzigde tijdsomstandigheden. Rijke kooplieden-calvinisten waren gevlucht en verbleven in ballingschap, anderen wensten uit voorzichtigheid nog niet toe te treden tot de ondergrondse gemeente. Bovendien dwong de vervolging tot een sterke mobiliteit, zodat een normale plaatsgebonden vermogensopbouw niet makkelijk was.

De doopsgezinde gemeenschap

In het vorige hoofdstuk leerden we de doopsgezinden in Antwerpen kennen als een gemeenschap die zich ver verwijderd hield van de gevestigde kerkelijke en wereldlijke orde. We kunnen ons afvragen of deze zelfbewuste, afgescheiden groep ook in socioprofessioneel opzicht een specifieke plaats innam. Wat de professionele structuur betreft zullen we de positie van de vervolgde doopsgezinden uit de jaren 1567-1577 vergelijken met die van hun lotgenoten uit 1550-1566 en met de globale beroepsstructuur in Antwerpen aan het einde van de Calvinistische Republiek. Bovendien laat de Antwerpse situatie een vergelijking toe met de calvinistische gemeenschap, zodat we de doopsgezinden beter kunnen positioneren binnen de protestantse familie.

De grote krachtlijnen van de professionele rekrutering van het Antwerpse anabaptisme worden reeds zichtbaar wanneer we een indeling maken in een aantal ruime categorieën (zie tabel 10.6). Veruit het meest in het oog springend is de volledig dominante positie van de ambachtelijke beroepen, die zowel in 1550-1566 als in 1567-1577 iets meer dan driekwart van alle naar beroep geïdentificeerde vervolgde doopsgezinden groepeerden. Het logische gevolg is dat alle andere categorieën veel zwakker vertegenwoor-

Tabel 10.6: Professionele structuur van vervolgde doopsgezinden te Antwerpen, 1550-1577.
Relatieve verdeling over diverse beroepscategorieën

beroepscategorie	1550-1556 N=102	1567-1577 N=110	1584-1585 global
ambachtelijke beroepen	76,4	78,1	47,8
kunstnijverheid	7,8	1,8	4,6
intellectuele beroepen	0,9	1,8	3,0
handel en transport	12,7	13,6	38,6
overheid/administratie	0,9	-	3,1
kerkelijke ambten	-	-	0,3
militairen	-	-	0,8
overige	0,9	4,5	1,2

Bron: *Prosopografie*; Van Roey, 'De correlatie', 241-243.

digd zijn, ook ten opzichte van de globale beroepsstructuur, met een uitzondering voor de kunstnijverheid in 1550-1566. De sterke aanwezigheid van die laatste sector, in de vermelde jaren vertegenwoordigd met vijf edelsmeden en drie schilders, is merkwaardig, maar wellicht uitzonderlijk.[41] In 1567-1577 tellen we nog slechts één schilder en één klavecimbelmaker en is de professionele structuur mede daardoor eenvormiger geworden: naast de ambachtelijke beroepen en de sector handel en transport zijn de andere categorieën zeer zwak of helemaal niet vertegenwoordigd.

Een meer gedetailleerde analyse van de dominante ambachtelijke sector is in elk geval noodzakelijk. In tabel 10.7 hebben we de gegevens samengebracht per beroepstak voor de jaren 1550-1566 en 1567-1577 en voor de algemene beroepsstructuur in 1584-1585. Een weinig verrassende vaststelling is dat in de twee perioden van religievervolging bijna alle beroepstakken oververtegenwoordigd zijn ten opzichte van de globale beroepsstructuur, met uitzondering van de sectoren landbouw en visserij en was-, olieen zeepfabricage, die onder de vervolgde doopsgezinden geen aanhangers tellen. De sector van de hout- en beenbewerking benadert in beide perioden vrij goed het globale beeld. Dit laatste geldt eveneens voor de voedingsbranche en de kledingsector in 1550-1566, maar in 1567-1577 zijn de op de voedselvoorziening gerichte beroepen uitgesproken ondervertegenwoordigd. Blijkbaar had deze in het geheel van de Antwerpse economie toch niet onbelangrijke sector een zwakke aantrekkingskracht niet alleen op de calvinisten, maar ook op de doopsgezinden, zeker wanneer we voor deze laatsten rekening houden met de oververtegenwoordiging van de meeste andere ambachtelijke beroepen. Bij de

beroepstakken die verhoudingsgewijze sterk aanwezig zijn, stellen we wel een aantal markante verschuivingen vast

Tabel 10.7: Doopsgezinden werkzaam in de ambachtelijke sector, 1550-1585

beroepscategorie	1550-1566	1567-1577	1584-1585 globaal
landbouw en visserij	-	-	1,2
bouwbedrijf	16,6	6,3	4,3
metaalbewerking	9,8	6,3	5,4
bewerking hout, been, riet	4,9	6,3	5,6
leerbewerking, touwslagerij	2,5	3,6	1,8
textiel	22,5	30,9	11,5
kleding	10,7	22,7	10,9
voedings- en genotsmiddelen	5,8	1,8	6,0
glas en aardewerk	2,9	-	0,8
was-, olie-, zeepfabricage	-	-	0,3
totaal	76,4	78,1	47,8

Bron: zie tabel 10.6.

tussen de periode vóór en die na het Wonderjaar. Zo is het aandeel van de bouwsector teruggevallen van bijna zeventien op zes percent, een daling die nagenoeg volledig op rekening te schrijven is van de afwezigheid van de metselaars, die in 1550-1566 met elf eenheden sterk vertegenwoordigd waren. Daarentegen stijgt in 1567-1577 de textielnijverheid met acht percent, terwijl het aandeel van de kledingsector verdubbelt (van 10,7 naar 22,7 percent). In de kledingbranche valt de sterke positie van de kleermakers op, die na het Wonderjaar 15 van de 25 vertegenwoordigers voor hun rekening namen.[42] De textielnijverheid is in 1567-1577 vertegenwoordigd met twee droogscheerders, zes niet nader gespecificeerde wevers, drie linnenwevers, zeven smalwevers, zes passementwevers, twee lintwerkers, twee spinsters, twee legwerkers en verder telkens één twijnder, wambuislakenwever, borduurwerker en bouratwerker. Hieruit blijkt dat naast de linnennijverheid, waartoe we eveneens de smalwevers en de twijnder moeten rekenen, ook de passementweverij op de voorgrond trad.

De specifieke professionele rekrutering van het anabaptisme laat zich niet makkelijk verklaren. De elementen die we aanbrachten om de professionele situatie van het calvinisme te verduidelijken, bieden voor de doopsgezinde beweging minder houvast. De graad van alfabetisatie kan moeilijk als verklaringsgrond dienen, aangezien deze niet op een echt hoog niveau lag in de beroepstakken die proportioneel oververtegenwoordigd zijn, in casu de bouwsector, de metaalnijverheid, de

leerbewerking, de textielnijverheid en de kledingsector. Over het algemeen gaat het om ambachten die gericht zijn op specifieke maar toch vrij eenvoudige handenarbeid. Hooggespecialiseerde vaardigheden en nieuwe technieken waren daarbij niet ver-

eist, tenzij in enkele takken van de textielnijverheid die meer verfijnde en luxueuze producten vervaardigden. We denken hierbij aan de zes passementwevers, de twee (zijde)lintwerkers en tapissiers, de borduur- en de bouratwerker.

De mobiliteit die eigen was aan bepaalde beroepen, kunnen we evenmin als verklaring inroepen.[43] De beoefenaars van de vermelde ambachten waren over het algemeen bedrijvig in lokale ateliers of op plaatselijke werven en moesten beroepshalve geen verre verplaatsingen ondernemen. In dit verband is het eveneens typerend dat de commerciële sector driemaal ondervertegenwoordigd is ten opzichte van de globale beroepsstructuur (zie tabel 10.6). De factor van de mobiliteit biedt wel een gedeeltelijke verklaring voor de hoge score van de textielnijverheid. De zestien vertegenwoordigers uit deze sector die we naar herkomst konden situeren, waren allen immigranten. Kortrijk (vijfmaal), Brussel (tweemaal), Menen, Wervik, Dadizele, Nipkerke, Eecke, Doornik, Béthune, Armentières en Nijmegen (telkens eenmaal) kunnen we daarbij als plaats van herkomst vermelden. Vooral de streek van Zuidwest-Vlaanderen, Kortrijk voorop, leverde de doopsgezinde gemeenschap in Antwerpen een aantal smal-, linnen- en passementwevers. De linnenindustrie, die in Vlaanderen steeds opvallend veel doopsgezinden had aangetrokken[44], maakte na het Wonderjaar in de Leiestreek een crisis door, zodat velen om economische redenen én uit vrees voor de hertog van Alva de vlucht namen naar Antwerpen.[45] Tegen die achtergrond is het niet verrassend dat in 1567-1577 een derde van de doopsgezinde textielarbeiders in de linnennijverheid te situeren is. Bovendien treffen we onder de doopsgezinde kooplieden ook twee lijnwaadhandelaars en een vlaskoper aan. We mogen aannemen dat de ingeweken doopsgezinde textielarbeiders net als de calvinistische passementwerkers en zijdewevers minder sterk geïntegreerd waren in de traditionele Antwerpse samenleving, ook op kerkelijk vlak. Velen onder hen woonden trouwens niet binnen de Antwerpse stadsmuren, maar wel in de nabijgelegen dorpen Borgerhout en Dambrugge, waar ze makkelijker onttrokken bleven aan de corporatieve en gerechtelijke controle.[46] De crisis in de linnennijverheid en de linnenhandel[47] kan de in hun bestaan bedreigde smal- en linnenwevers extra ontvankelijk gemaakt hebben voor een besloten gemeenschap die haar behoeftige broeders geestelijke en materiële steun verleende. Toch moeten we er ons voor hoeden een automatisch en rechtlijnig verband te poneren tussen economische crisis en overgang tot het anabaptisme. Onder de in Antwerpen bedrijvige linnenwevers bevonden zich immers vele immigranten uit de Kempen die evenzeer te lijden hadden onder de neerwaartse conjunctuur[48], maar toch vinden we hen niet terug in de doopsgezinde broederschap.

Of het anabaptisme in Antwerpen overwegend een beweging was van bezitlozen, kan blijken uit de reconstructie van de vermogensstructuur. In ta-

Tabel 10.8: Vermogenspositie van de Antwerpse doopsgezinden, 1567-1577

vermogenscategorie		aantal personen	%
I	geen goederen	89	69,5
II	1-99 gl.	19	14,8
III	100-199 gl.	13	10,2
IV	200-999 gl.	4	3,1
V	≥1.000 gl.	3	2,3
totaal		128	

Bron:
Prosopografie.

bel 10.8 brachten we de gegevens over het roerend en onroerend bezit samen voor 128 vervolgde doopsgezinden (56 percent) uit de periode 1567-1577. Uit deze gegevens blijkt duidelijk dat de vervolgde doopsgezinden voor het grootste deel bezitloze lieden waren. Ook de vijftien percent die een vermogen van minder dan honderd gulden nalieten, beschikten ongetwijfeld slechts over een bescheiden inboedel. Het is trouwens typerend dat slechts drie vervolgde doopsgezinden onroerende goederen achterlieten.[49] Met de laatste twee categorieën, die doopsgezinden met een vermogen van meer dan tweehonderd gulden groeperen, bevinden we ons onder een beter gesitueerd publiek en het is geenszins verrassend dat de handelaars hier de toon aangeven. We treffen in deze vermogenscategorie drie kooplieden, twee oudkleerkopers en een chirurgijn aan. De chirurgijn Reinier Mahieu liet 1.392 gulden na, de oudkleerkoper Jan van Ee 1.764 gulden en de koopman Adriaan van Brueseghem spande absoluut de kroon met een vermogen van 12.760 gulden. Dat welgestelde en zelfs uitgesproken rijke handelaars toetraden tot de broederschap, bewijst dat er in de doopsgezinde beweging ruimte was voor sociale differentiatie. Dergelijke vaststellingen vormen een aansporing om geen overhaaste en ongenuanceerde conclusies te trekken wanneer het gaat over de socioprofessionele rekrutering van het anabaptisme, wat niet wegneemt dat de vervolgde doopsgezinden te Antwerpen in meerderheid eenvoudige en bezitloze ambachtslieden waren.[50]

Ten slotte verdient de topografische spreiding van de doopsgezinden over de stedelijke ruimte enige aandacht. In totaal konden we 71 vervolgde doopsgezinden uit de periode 1567-1577 (31 percent) situeren op de plattegrond van Antwerpen intra muros (zie kaart 10.4). Het algemene spreidingspatroon van de doopsgezinden vertoont een duidelijk verschil met dat van de vervolgde calvinisten. Slechts negentien (26 percent) van de gelokaliseerde doopsgezinden woonden in het centrale, welvarende stadsgedeelte.

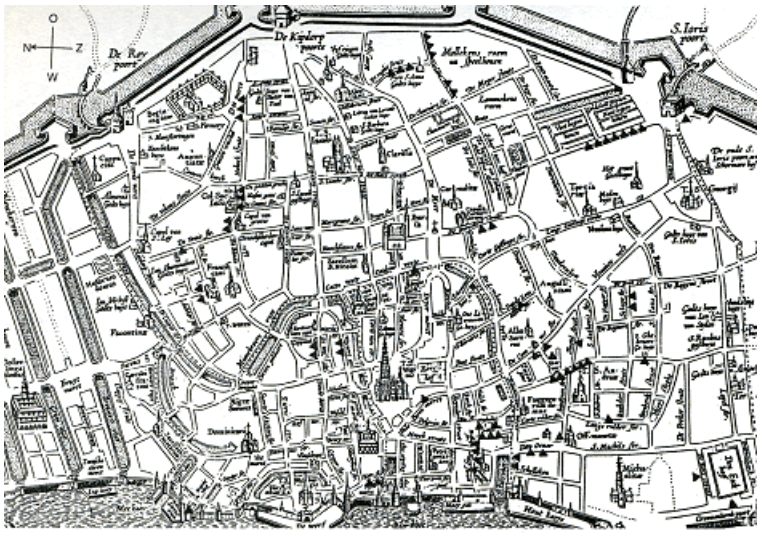

KAART 10.4: Topografische spreiding van de doopsgezinden te Antwerpen, 1567-1577
Noot: ▲ = één doopsgezinde.

KAART 10.4: Topografische spreiding van de doopsgezinden te Antwerpen, 1567-1577 *Noot*: ▲ = één doopsgezinde.

We vinden hen daarentegen vooral terug ten noorden en ten zuiden van die zone, in perifeer gelegen stadsdelen. Op de kaart kunnen we enkele belangrijke doopsgezinde kernen aanduiden: de Vrijdagmarkt met de aanpalende Heilige Geest- en Sleutelstraat, het Hopland en het Vuilstraatje, de buurt van de IJzeren Waag met de Kammenstraat ter hoogte van de Klokkengang, de Gasthuisbeemden en de Prinsstraat. De meeste van deze concentratiepunten waren gelegen in zones met een duidelijke commerciële of industriële functie. De Vrijdagmarkt was een vitaal werkterrein voor de onder de doopsgezinden goed vertegenwoordigde oudkleerkopers, terwijl zich in de Gasthuisbeemden, die uitgaven op het Tapissierspand, heel wat geïmmigreerde textielarbeiders ophielden. Verder signaleren we nog de IJzeren Waag en de Prinsstraat met het Engels huis. Het perifere karakter wordt nog versterkt wanneer we rekening houden met de doopsgezinden die een onderkomen gevonden hadden in de buitengemeenten, voornamelijk in Borgerhout (vijftien) en Dambrugge (acht).

Bovendien zochten de doopsgezinden voor hun predikaties en voor de toediening van het Avondmaal en de doop plaatsen op die net binnen de stadsmuren gelegen waren. We verwijzen hierbij naar de Nieuwstad, het Hopland, de Gasthuisbeemden en een plaats bij de Huidevetterstoren (tussen de Sint-Joris- en de Kipdorppoort). Langs de westzijde van de stad lagen de Sleutelstraat, de Oever en het Schelleken dicht bij de Scheldekaaien. Ook de Breestraat en de Schoytestraat waren qua ligging nog tamelijk perifeer. Alleen de vergaderingen op de Vrijdagmarkt en op de Wapper vonden plaats in meer centrale delen van de stad.[51] Dat de doopsgezinden voor hun samenkomsten de rand van de stad opzochten, was ongetwijfeld mede ingegeven door veiligheidsoverwegingen. Samenvattend mogen we stellen dat de topografische situering van de doopsgezinde gemeenschap een bevestiging vormt van haar leerstellig-organisatorisch karakter en haar socioprofessioneel profiel: de broederschap, die overwegend ‘kleyne luyden’ in haar rangen telde, plaatste zich bewust in de marge van de stedelijke samenleving en dit kwam ook in ruimtelijk opzicht tot uiting.

Ter afronding krijgt de vergelijking tussen de rekrutering van de calvinistische en die van de doopsgezinde beweging nog even onze aandacht. Wat de vermogenspositie betreft is er in 1567-1577 een overeenkomst tussen vervolgde calvinisten en doopsgezinden. In beide gevallen waren de bezitlozen in de meerderheid. Vermogens van respectabele omvang kwamen slechts zelden voor. Voor de Antwerpse calvinisten uit het Wonderjaar lag dit echter helemaal anders. Op het niveau van de professionele structuur was er wel een aanzienlijk verschil tussen calvinisten en doopsgezinden, ook in de jaren van religievervolging. Het calvinisme sprak duidelijk een breder spectrum beroepen aan, terwijl het anabaptisme voor het overgrote deel in de ambachtelijke sector rekruteerde. Meer prestigieuze beroepstakken met

een ‘nobility of the spirit’ ontbraken nagenoeg volledig in de doopsgezinde broederschap. Bij de calvinisten daarentegen waren beoefenaars van meer intellectueel en artistiek gerichte beroepen oververtegenwoordigd. In het milieu van de koophandel kende het calvinisme eveneens een merkelijk sterkere respons. Claus-Peter Clasen heeft beklemtoond dat vele lieden van aanzien afgeschrikt werden door de doopsgezinde leer omdat deze hun elke participatie in de gevestigde machtsstructuren ontzegde. Eenvoudige ambachtslieden hadden daarentegen weinig te verliezen.[52] De vrees om de verworven maatschappelijke positie op het spel te zetten was voor sommigen overigens een voldoende reden om zich in een tijd van repressie ook tegenover de calvinistische beweging gereserveerd op te stellen.

Toch kon de diepgewortelde religieuze mentaliteit van vele zestiendeeeuwers de bestaande sociaal-economische verhoudingen en patronen overschrijden. A.F. Mellink, een specialist van het Nederlandse anabaptisme met een grote aandacht voor de invloed van de globale maatschappelijke context, begreep dit zeer goed toen hij in zijn inaugurale rede stelde dat wie ‘de radicale Reformatie wil benaderen zonder terug te grijpen naar de in de evangeliën of de brieven der apostelen verkondigde christelijke uitgangspunten, zonder de in de zestiende eeuw zozeer levende verwachtingen van het komende rijk Gods centraal te stellen, zich afwendt van de historiese werkelijkheid in al haar vormen’.[53] Wanneer we een haast determinerend gewicht toekennen aan sociaal-economische factoren, doen we onvoldoende recht aan de kracht van de religieuze boodschap. Bovendien is het zeer de vraag in welke mate in de doopsgezinde gemeenschap de bestaande culturele patronen gangbaar waren. Op de geheime samenkomsten van kleine groepjes gelovigen nam de lezing uit de Heilige Schrift - ook bij de calvinisten - een centrale plaats in en de gearresteerde doopsgezinden getuigden in hun brieven van een grondige bijbelkennis. Dergelijke gegevens wijzen erop dat zich in de besloten doopsgezinde gemeente een sterke actieve en passieve leescultuur ontwikkeld had. Daarom rijst de vraag of de calvinisten en de doopsgezinden een eigen culturele identiteit ontwikkeld hadden.

Calvinisten en doopsgezinden, een eigen culturele identiteit?

De vraag of de calvinisten en de doopsgezinden in Antwerpen een eigen culturele identiteit vertoonden, valt moeilijk te beantwoorden. Een dergelijk complex gegeven laat zich immers moeilijk reconstrueren, des te meer daar beide gemeenschappen relatief weinig archivalische sporen nalieten. Bovendien ontbreken grondige voorstudies over de culturele leefwereld van de Antwerpse stadsbevolking in haar geheel, zodat we het zonder een ade-

quaat referentiekader moeten stellen. Toch zullen we aan de hand van enkele parameters peilen naar de culturele achtergrond van de vervolgde calvinisten en doopsgezinden. In concreto gaat het daarbij om het boeken- en schilderijenbezit en om de voornaamgeving.

Het bezit van boeken geeft belangrijke indicaties over het algemene ontwikkelingspeil en het belangstellingsniveau van de eigenaars. Zo kan godsdienstige literatuur wijzen op een specifieke religieuze oriëntatie. Jammer genoeg besteden de inventarissen van de geconfisqueerde goederen van de vervolgde calvinisten en doopsgezinden slechts onvolledig aandacht aan de in beslag genomen boeken.[54] Soms moeten we het stellen met vermeldingen als een 'hoop oude boeken' of '70 gedrukte boeken, alle formaten', zonder dat de inhoud van de betrokken literatuur titelsgewijze wordt gespecificeerd. Bovendien gebeurde het dat de gerechtsdienaars gewoonweg geen melding maakten van de geconfisqueerde boeken. In het *Antwerpsch Chronykje* lezen we bijvoorbeeld dat bij de executie van de doopsgezinden Jan van de Walle, Lyntken Meevels en Marten Thomaessens 'een heel deel kettersche boecken, die by hun waren gevonden doen sy gevangen werden', aan de vlammen werden prijsgegeven.[55] In de inventarissen of kwijtschriften vinden we evenwel geen enkel spoor van de vermelde ketterse drukwerken. In een aantal gevallen bevatten de aanklacht of het vonnis een aanwijzing voor het boekenbezit van de vervolgden[56], maar dit gebeurde niet op systematische wijze. Verder is het evident dat gevluchte protestanten hun boeken geheel of gedeeltelijk konden meenemen.

Vanwege al deze beperkingen is het onmogelijk om een gedetailleerd onderzoek te ondernemen naar het boekenbezit van de vervolgde calvinisten en doopsgezinden. Aan gereformeerde zijde vonden we bij 29 calvinisten een spoor van gedrukte literatuur[57], wat nauwelijks acht percent is op een totaal van 370 vervolgde geloofsgenoten. Het hoeft echter geen betoog dat dit percentage een sterke onderschatting van de werkelijkheid inhoudt. Onder de 29 vinden we handelaars, ambachtslieden en vertegenwoordigers van intellectuele beroepen.[58] Twee juristen uit het gezelschap, Ambrosius de Sardes, die aan de universiteit van Padua de graad van doctor in de rechten had behaald, en de advocaat Jeronimus Vrancx, spanden de kroon met een boekenbezit dat respectievelijk 291 en 143 titels omvatte.[59] In beide gevallen ging het om een geleerdenbibliotheek waarbij de talrijke juridische werken de nauwe band met studies en beroep verraden. Religieuze werken namen in beide bibliotheken een eerder marginale plaats in. Vrancx bezat een Latijnse bijbel en de Sardes onder meer een in het Grieks gesteld Nieuw Testament. Bij de andere calvinisten uit het gezelschap vinden we onder de schaars vermelde titels vooral bijbels, Nieuwe Testamenten en psalmboeken. Zo beschikte Cornelis Rosseau over een Liesveltbijbel en een Franse bijbel. Jacques Bocquet bezat een psalmboek van Pieter Datheen en de aan-

aant.

klacht tegen de kuiper Peter Diedelmans maakte melding van hetzelfde psalmboek en een Nieuw Testament, gedrukt te Emden in 1563.[60] Nieuwe Testamenten uit het Oost-Friese ballingenoord treffen we eveneens aan bij Maarten van Haarlem en bij de timmerman Hans de Moy. Deze laatste bezat ook 'de Duytsche Psalm van David, overgeset duer Clément Marrot ende Théodore de Beza'.[61] De vettewarier Matthys Moens beschikte over een Nederlandse bijbel, gedrukt te Emden in 1565, en over de *Ses boecken Bullengeri, tegens de Wederdoopers*, in dezelfde stad gedrukt in 1569.[62] Dergelijke gegevens wijzen erop dat de specifieke gereformeerde basisliteratuur ook in het ambachtelijke milieu doorgedrongen was. Verder zien we er een bevestiging in van het grote belang dat het Oost-Friese Emden als drukkerscentrum had voor de kerken onder het kruis in de Nederlanden.[63] De bevoorrechte plaats die de Heilige Schrift innam in de leef- en gevoelswereld van de vervolgde calvinisten, blijkt nog uit het relaas dat het martelaarsboek van Crespin brengt over Jean le Grain. Deze gearresteerde herbergier spoorde vanuit de Antwerpse gevangenis zijn vrouw en zwager aan om ijverig in de Schrift te lezen, en hij voegde er betekenisvol aan toe: 'N'oubliez point de donner à chacun de mes enfans une bible, que ie leur laisse pour Testament.'[64]

Over het boekenbezit van de doopsgezinden zijn de gegevens zo mogelijk nog schaarser. Van twaalf vervolgden (vijf percent) weten we met zekerheid dat ze over (verboden) literatuur beschikten, maar ook in dit geval moeten we dit cijfer als een absoluut minimum interpreteren. Onder de twaalf vinden we drie handelaars, twee passementwerkers en een knecht. Titels en precieze aantallen van boeken worden zelden vermeld. Gewoonlijk moeten we het stellen met vermeldingen als 'een paer boexens of verscheyden verboden boecken'.[65] In de inboedel van de rijke koopman Adriaan van Brueseghem treffen we een boek van Erasmus en een Nederlands herbarium aan. In het huis van Laureys en Willem van der Camere vonden de gerechtsdienaars onder meer een Latijns Nieuw Testament.[66] De beschikbare gegevens zijn te beperkt om er conclusies aan te verbinden. Uit de martelaarsliteratuur bleek nochtans dat de doopsgezinden een intense leescultuur ontwikkeld hadden waarbij de lectuur van de Heilige Schrift centraal stond.

Net als het boekenbezit vormt het schilderijenbezit een indicatie voor de culturele en religieuze leefwereld van de eigenaars in kwestie.[67] Van de 370 calvinisten die in de periode 1567-1577 vervolgd werden, kunnen we in 48 gevallen (dertien percent) het schilderijenbezit reconstrueren. Het werkelijke aantal eigenaars van schilderijen moet echter veel hoger gelegen hebben. Van lang niet alle vervolgden bleef een omstandige inventaris van de geconfisqueerde goederen bewaard. Daarenboven was het mogelijk dat calvinisten schilderijen meenamen bij hun vlucht of ze tevoren in veiligheid

brachten bij vrienden of familieleden. De vermelde 48 calvinisten waren in het bezit van 249 schilderijen, wat een gemiddelde van vijf per persoon betekent. Op het spreidingspatroon en het verband met het sociale milieu kunnen we op basis van een dergelijk beperkt staal moeilijk ingaan, maar uit het feit dat de calvinisten uit het Wonderjaar het grootste aandeel hadden in het totale aantal schilderijen, blijkt wel dat er een positieve relatie bestond tussen vermogen en schilderijenbezit.[68] Van de 249 gesignaleerde schilderijen werden er in de boedelinventarissen 202 of 81 percent naar inhoud beschreven.

Voor de inhoudsanalyse van deze schilderijen maakten we een indeling in elf categorieën: Nieuw Testament, Oud Testament, andere religieuze voorstellingen, mythologie en klassieke oudheid, geschiedenis (zonder klassieke oudheid), allegorieën, landschappen, stillevens, genretaferelen, portretten en 'andere'. In deze laatste categorie brachten we niet alleen die schilderwerken onder die niet in een van de vorige rubrieken pasten, maar ook enkele waarvan de inhoud onduidelijk bleef. De materiële vorm van de geïnventariseerde voorstellingen is in een beperkt aantal gevallen onduidelijk. Zo kan een Mariabeeld duiden op een geschilderde weergave van de Heilige Maagd of op een gebeeldhouwde versie, en verder is het mogelijk dat grafische wandvoorstellingen niet expliciet als dusdanig omschreven worden. We hebben dergelijke voorstellingen echter in ons onderzoek betrokken omdat het ons in de eerste plaats om een inhoudsanalyse te doen is. Om het schilderijenbezit van de Antwerpse calvinisten te interpreteren, maakten we een vergelijking met het schilderijenbezit van de globale bevolking. In 23 boedelbeschrijvingen uit de jaren 1567-1577 vonden we 277 schilderijen (12 per boedel) vermeld. 252 van deze schilderijen werden naar onderwerp beschreven.[69] De resultaten werden samengevat in tabel 10.9. Bij de beoordeling van het schilderijenbezit van de vervolgde calvinisten moeten we er wel rekening mee houden dat zij schilderijen konden bezitten die zij geërfd hadden van katholieke ouders of familieleden. Dergelijke schilderijen bleven bewaard vanwege hun financiële of emotionele waarde, zonder dat zij noodzakelijkerwijze de smaak van de nieuwe eigenaars weerspiegelden.

Uit tabel 10.9 blijkt duidelijk dat schilderijen met een religieuze thematiek veruit het sterkst vertegenwoordigd waren, met 57 percent bij de calvinisten en 65 percent bij de globale populatie, waarvan we mogen aannemen dat het in deze steekproef om katholieken gaat. Dit is op zich reeds een belangrijke vaststelling, die nog meer reliëf krijgt wanneer we ze bijvoorbeeld vergelijken met de situatie in Delft, waar tijdens de eerste drie decennia van de zeventiende eeuw het aandeel van de religieuze schilderijen rond de 35 percent schommelde.[70] Ook de portretten en de thema's uit de mythologie en de klassieke oudheid behaalden een behoorlijke score, zij het op een rui-

Tabel 10.9: Schilderijenbezit van Antwerpse calvinisten en globale bevolking (1566-1577). Analyse volgens onderwerp

Categorie	Calvinisten		Antwerpen globaal	
	N	%	N	%
Nieuw Testament	59	29,2	115	45,6
Oud Testament	38	18,8	31	12,3
Religieus (overige)	18	8,9	17	6,7
Mythologie en klassieke oudheid	20	9,9	23	9,1
Geschiedenis	3	1,5	3	1,2
Allegorieën	11	5,4	9	3,6
Landschappen	5	2,5	5	2,0
Stillevens	-	-	5	2,0
Genretaferelen	9	4,5	5	2,0
Portretten	26	12,9	26	10,3
Andere	13	6,4	13	5,2
Totaal	202		252	

Bron: Boedelinventarissen in ARA, *Rk. Acquiten*, 2917, 2919, 2919 bis, 3620; SAA, *Pk.*, 1568; SAA, *Vierschaar*, 258-259, 298; Stappaerts, *Bijdrage tot de studie van schilderijen*.

me afstand van de religieus gerichte genres. De andere categorieën waren relatief zwak vertegenwoordigd. Het portretgenre, dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw een sterke verspreiding kende in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden[71], was blijkens onze gegevens al stevig ingeburgerd in de tweede helft van de zestiende eeuw. De portretten die bij de vervolgde calvinisten aan de muur prijkten, stelden

naast eigen familieleden niet nader gespecificeerde personen voor. Politiek geladen portretten kwamen slechts uitzonderlijk voor.[72] Bij de makelaar Joris Dryvers vinden we een portret van de koning van Frankrijk, evenals bij Jeronimus Vrancx, die ook een tafereel van 'Ferdinandus' bezat.[73] Met deze laatste is wellicht de Duitse keizer Ferdinand I (1556-1564) bedoeld. Keizer Karel V zien we afgebeeld op twee historische taferelen. Bij jonker Jan van der Noot hing 'de victorie van Carolo Quinto' en bij Cornelis Rosseau een voorstelling van de slag van Mühlberg.[74] Bij de interpretatie van dergelijke taferelen moet men er uiteraard rekening mee houden dat de actualiteitswaarde van het afgebeelde inmiddels voorbijgestreefd was. Het was zelfs niet uitgesloten dat de eigenaars van de betrokken schilderijen inmiddels andere sympathieën koesterden. De voorstelling van een veldslag waarin keizer Karel een verpletterende nederlaag toebracht aan de verbonden Duitse protestanten, bevat immers een

symboliek die voor een overtuigd calvinist moeilijk te smaken viel. Daarentegen vormden het ‘contrefeytsel van Martyn Luther’ en een ander van ‘Calvinus’ bij dezelfde Cornelis Rosseau wel degelijk een expressie van een protestantse identiteit.

De schilderijen met religieuze voorstellingen bevatten voor ons onderzoek echter de belangrijkste aanwijzingen. Zowel bij de calvinisten als bij de katholieken waren nieuwtestamentische voorstellingen het sterkst vertegenwoordigd, maar niettemin doen zich tussen beide groepen duidelijke verschillen voor. Bij de katholieken waren de nieuwtestamentische voorstellingen aanzienlijk sterker vertegenwoordigd, terwijl bij de calvinisten de oudtestamentische voorstellingen hoger scoren. Een nadere analyse van de nieuw- en oudtestamentische schilderijen reveleert nog meer verschillen. Bij de calvinisten is er wat de nieuwtestamentische voorstellingen betreft, een veel sterkere diversificatie. Bij de katholieken domineren de Mariavoorstellingen immers met 29 percent tegenover 15 percent bij de calvinisten. Bij deze laatsten vinden we veel minder voorstellingen van heiligen zoals Maria, Maria-Magdalena en Anna, maar wel taferelen - in de zin van gebeurtenissen - uit het leven van Jezus en de apostelen. In dat verband moet nog aangestipt worden dat we bij de katholieken veel passietaferelen vinden, terwijl die bij de calvinisten bijzonder zwak vertegenwoordigd zijn. Wat de oudtestamentische voorstellingen betreft, vinden we bij de calvinisten een relatief hogere score - en dit dient op zich benadrukt te worden[75] - maar van een uitgesproken sterkere iconografische diversificatie was geen sprake. Het meest in het oog springend is wel dat bij de katholieken schilderijen ontbreken die verwijzen naar het exodusverhaal. Bij de calvinisten vinden we daarentegen zes voorstellingen van de Tien Geboden en een van Mozes en het hemelse manna. Ook het schilderij met de farao verwijst mogelijk naar de uittocht uit Egypte. De talrijke nieuw- en oudtestamentische schilderijen die we bij de Antwerpse calvinisten aantreffen, lijken er in ieder geval op te wijzen dat hun vertrouwdheid met de bijbel als het ware een picturale uitdrukking kreeg.

Over het schilderijenbezit van de Antwerpse doopsgezinden moeten we bij gebrek aan voldoende gegevens bondig zijn. Omdat er een positieve relatie bestond tussen globaal vermogen en interieurdecoratie, troffen we in de boedelinventarissen van de vervolgde doopsgezinden slechts zelden schilderijen aan. In totaal moeten we het stellen met dertien naar onderwerp geïdentificeerde werken. Zes daarvan hadden betrekking op nieuwtestamentische en vier op oudtestamentische voorstellingen. De overige religieuze schilderwerken, de allegorische voorstellingen en de portretten waren telkens met één specimen vertegenwoordigd. Op grond van deze schaarse gegevens kunnen we wel een overwicht van de religieuze iconografie vaststellen.

aant.

Na het boeken- en schilderijenbezit wensen we ten slotte aandacht te besteden aan de naamgeving. De voornaam die ouders bij de geboorte aan hun kind geven, is doorgaans een exponent van de heersende cultuurpatronen. Verschuivingen of breuken in het religieuze of culturele klimaat reflecteren zich bijgevolg vaak in de naamgeving. Zo toonde Philip Benedict voor Rouen aan dat het proces van religieuze polarisatie en confessionalisering zich ook uitte in de naamgeving bij katholieken en calvinisten.[76] De concrete richtlijnen over de voornaamgeving die Calvijn aan zijn volgelingen gegeven had[77], vinden we in grote lijnen terug in artikel 24 van de synode van gereformeerde kerken die op 1 mei 1564 in Antwerpen plaatsvond: 'Touchant les noms qui sont imposez aux enfans, les ministres rejetteront tous ceux qui resteront du viel paganisme et n'imposeront aux enfans des noms attribuez à Dieu en l'Escriture S[ain]te ni pareillement les noms d'offices, comme Baptiste, Ange, Apostre, et adverteront et admonesteront les peres et parains de prendre des noms approuvez en l'Escriture S[ain]te autant qu'il sera possible.'[78] Een doopregister van de calvinistische Kerk in Antwerpen bleef jammer genoeg niet bewaard. Toch kunnen we via een omweg peilen naar de gewoonten die op dit vlak leefden bij de Antwerpse calvinisten. In het bronnenmateriaal met betrekking tot de vluchtelingenkerken in Londen vonden we de voornamen terug van 168 kinderen - 92 jongens en 76 meisjes - die allen telgen waren van uit Antwerpen gevluchte calvinisten. In de doopregisters van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk deden we een steekproef voor een soortgelijke populatie, zodat we de vergelijking kunnen maken met de contemporaine katholieke voornaamgeving. De doopsgezinde gemeenschap blijft op dit punt volledig aan ons gezichtsveld onttrokken.

In tabel 10.10 hebben we de vijf meest voorkomende namen weergegeven voor jongens en meisjes bij calvinisten en katholieken. Op grond van deze gegevens kunnen we een aantal overeenkomsten en verschilpunten vaststellen.[79] Bij de jongens bekleden de voornamen Jan, Jacob en Peter telkens respectievelijk de eerste, tweede en vierde plaats. Wel kwam de naam Jan bij de katholieken veel frequenter voor dan bij de calvinisten. Bij de meisjesnamen vinden we de Maria's en Anna's in ongeveer gelijke aantallen aan de top, terwijl de naam Suzanna in beide gevallen op de vierde plaats komt. Typerend voor de calvinisten is de hoge score van oudtestamentische namen als Abraham, Isaac en Sara, terwijl die bij de katholieken slechts uitzonderlijk voorkomen. De namen van figuren uit het Nieuwe Testament - Jan, Maria en Anna - doen het goed bij aanhangers van beide confessies. Aan katholieke zijde sloot men op dat vlak aan bij de grote populariteit die deze drie heiligen sedert de late Middeleeuwen genoten.[80]

Het verschil in naamgeving tussen calvinisten en katholieken komt vooral tot uiting wanneer we het geheel van de gebruikte voornamen over-

Tabel 10.10: Meest populaire voornamen bij de Antwerpse calvinisten en katholieken

calvinisten		**katholieken**	
jongens	**meisjes**	**jongens**	**meisjes**
1. Jan (13)	1. Maria (11)	1. Jan (23)	1. Anna (12)
2. Abraham (9)	1. Anna (11)	2. Jacob (7)	2. Maria (11)
2. Jacob (9)	3. Sara (10)	3. Anthonis (4)	3. Elisabeth (10)
4. Peter (7)	4. Catharina (7)	4. Peter (3)	4. Suzanna (6)
5. Isaac (5)	4. Suzanna (7)	4. Willem (3)	4. Clara (6)
		4. Geert (3)	

Bron: Voor de calvinisten: Kirk en Kirk eds., *Returns*, I-IV; Scouloudi ed., *Returns*. Voor de katholieken: SAA, *Parochieregisters*, 6, fol. 155r°-157v° (januari-maart 1569).

schouwen. Bij de calvinisten komen 40 en bij de katholieken 47 verschillende jongensnamen voor waarvan er respectievelijk 28 (70 percent) en 17 (36 percent) van bijbelse origine zijn. Voor de meisjes waren er 22 verschillende namen bij de calvinisten en 19 bij de katholieken waarvan er respectievelijk 14 (64 percent) en 7 (37 percent) aan de bijbel ontleend waren. De bijbelse naamgeving was met andere woorden veel sterker ontwikkeld bij de Antwerpse calvinisten. In hun midden droegen 80 percent van de jongens en 72 percent van de meisjes een bijbelse naam tegenover respectievelijk 56 en 63 percent bij hun katholieke leeftijdgenoten. Bij deze laatste berekeningswijze is het contrast minder groot, omdat het sterke aandeel van een beperkt maar erg verspreid aantal nieuwtestamentische namen - Jan of Johannes, Anna, Maria en Elisabeth - aan katholieke zijde een vertekend beeld geeft. Wellicht berustte de keuze voor dergelijke namen bij de meeste katholieken overigens niet op een doorleefde bijbelse inspiratie, maar ging het veeleer om het voortleven van een populaire traditie.[81] Het contrast tussen beide confessies ligt vooral in de oudtestamentische namen. Naast de populaire namen Abraham, Isaac en Sara[82] is er nog een heel gamma. Aan mannelijke zijde vermelden we Abel, David, Elias, Emanuel, Enoch, Gedeon, Israël, Jeremias, Salomon, Samuel en Tobias. Bij de meisjes vinden we namen als Abigaël, Debora, Ester, Judit, Rachel, Rebecca en Tamara. Bij de Antwerpse katholieken ontmoeten we dergelijke namen slechts uiterst zelden.[83] Ook sommige namen ontleend aan het Nieuwe Testament duiden op de sterke bijbelkennis van de calvinisten. Een jongensnaam als Nathaniël en een

meisjesnaam als Tabitha getuigen hiervan. We kunnen zelfs een stap verder zetten en ons afvragen of de talrijke oudtestamentische namen geen uitdrukking gaven aan bewuste bijbelse verwachtingspatronen. De Antwerpse calvinisten die te Antwerpen een ver-

drukte minderheid vormden en in het buitenland, in casu te Londen, in ballingschap verbleven, hebben zich mogelijk geïdentificeerd met de oude Hebreeuwen die verlangden naar hun beloofde land.[84] Een klein detail kan in dit opzicht soms revelerend zijn. De vrij zeldzame meisjesnaam Abigaël, die we driemaal aantreffen, was in de Republiek vooral in Zeeland in gebruik, in het bijzonder bij Franse Refugiéfamilies in het Land van Cadzand.[85]

Terugkerend naar ons uitgangspunt moeten we besluiten dat er sporen zijn die erop wijzen dat bij de Antwerpse calvinisten wel degelijk een eigen bewustzijn leefde. Het boeken- en schilderijenbezit en de voornaamgeving wijzen daarbij in eenzelfde richting. De bijbel vormde een belangrijk element in de religieuze en culturele leefwereld van de calvinisten. De schilderijen in hun huiskamers en de voornamen van hun kinderen vormden een concrete expressie van deze bijbelse gerichtheid. Hoewel verder onderzoek nog wenselijk is, was er op dat punt een duidelijk verschil met de katholieke geloofsgemeenschap. De specifieke religieuze leefwereld van de calvinisten zorgde met andere woorden voor een nauw daarmee verbonden culturele identiteit. Het ontwikkelde zelfbewustzijn werd ongetwijfeld bevorderd door het besef en de ervaring dat men behoorde tot een vervolgde minderheid die diende te strijden voor haar voortbestaan. Wellicht gaan deze bevindingen voor een groot deel ook op voor de doopsgezinde broederschap. Bij hen had zich een sterke Schriftcultuur ontwikkeld die aan de wereldmijdende doopsgezinden een eigen identiteit gaf. Jammer genoeg heeft die identiteit in de bronnen minder sporen nagelaten.

Eindnoten:

1 Diegenen die vervolgd werden voor hun optreden *tijdens het Wonderjaar* sloten we daarbij uiteraard uit. Hun socioprofessionele gegevens verwerkten we in hoofdstuk 6. Van de 198 personen die voor hun activiteiten *na het Wonderjaar* vervolgd werden, konden we in 98 gevallen (49 percent) het beroep achterhalen. Het totale aantal beroepen bedraagt 99 omdat Adriaan van Breem kleermaker én knopenmaker was.

2 Zie voor de berekening van de waarde van roerende en onroerende goederen hoofdstuk 6, noot 34.

3 We namen alle naar beroep geïdentificeerde personen op die te Antwerpen geboren waren of uit Antwerpen gevlucht waren en in 1567-1577 tot de Nederlandse, Franse of Italiaanse vluchtelingenkerk van Londen behoorden. Van de 199 personen die we selecteerden, oefenden er drie twee beroepen uit zodat het totale aantal beroepen 202 is.

4 Beier, 'Engine of manufacture'.

5 De gegevens met betrekking tot 2.088 calvinisten hebben we verkregen door de verspreide cijfers uit het onuitgegeven proefschrift van Van Roey, *De sociale structuur*, passim, per beroepstak samen te tellen.

6 Cf. voor het onderscheid tussen lidmaten en liefhebbers Marnef, 'Protestanten in "Noord" en "Zuid"', 140-141.

7 Moreau, 'La corrélation entre le milieu social et professionel', speciaal 287, 298-300.

8 Vandamme, *De socio-professionele*, 331; Delmotte, 'Het Calvinisme', 167-177; Backhouse, 'Peiling', 396; Moreau, 'La corrélation', 297-299; Duke, 'Building Heaven', 71; Benedict, *Rouen during the Wars of Religion*, 80, 83-85; Davis, 'Strikes and Salvation at Lyon', 7; Id., 'The Sacred and the Body Social', 48; Davies, 'Persecution', 38-40; Diefendorf, *Beneath the Cross*, 110; Greengrass, *The French Reformation*, 59-60.

9 Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 92, 164-165, 313-314.
10 We tellen te Londen achttien goudsmeden en vier diamantsnijders.
11 Van Roey, *De sociale structuur*, 122-123, rekende tot deze categorie al diegenen die koopwaar aan diverse behandelingen onderwierpen zoals pakkers en wegers, lieden die instonden voor het laden en lossen, kruiers, wagen- en karlieden. Het vervoer te water ressorteert onder de scheepvaart.
12 Zie voor Brussel Marnef, 'Het Protestantisme te Brussel', 59-60, en voor Lyon Davis, 'The Sacred', 48.
13 Zie bv. Chaunu, 'Niveaux de culture et Réforme', 234-235.
14 Davis, 'Printing and the People', 210.
15 Decavele, 'Historiografie', 20-27.
16 Dit is een centraal gegeven in de inaugurale rede van Woltjer, *Kleine oorzaken*.
17 Decavele, 'Historiografie', 26-27.
18 Id., *De dageraad*, I, 560-569, 573, 586-587.
19 We ontlenen dit schema aan Wuthnow, 'Towns, Regimes and Religious Movements in the Reformation'.
20 De levensloop van Herman Pottey, die we in hoofdstuk 6 schetsten, vormt een mooie illustratie van deze geografische en intellectuele mobiliteit.
21 Zie ook Van Roey, 'De correlatie'.
22 Zie de voorbeelden van Parijs, Rouen, Lyon en Toulouse in respectievelijk Richet, 'Aspects socio-culturels des conflits religieux'; Benedict, *Rouen*, 93-94; Gascon, *Grand commerce*, I, 474-477; Davies, 'Persecution', 34-35, 37.
23 Davis, 'Strikes and Salvation', 7. Zie ook Id., 'The Sacred', 47-48.
24 Citaat bij Benedict, *Rouen*, 80.
25 Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 123-125, 135-136, 316-319.
26 Van de 21 calvinisten uit deze branche konden we in zeventien gevallen de plaats van herkomst achterhalen. Negen waren effectief geboren te Antwerpen, vijf waren afkomstig uit Antwerpen - wat impliceert dat ze eventueel elders geboren waren - en verder telkens één uit Vlaanderen, Steenwerck, Ath, Armentières en Piëmont.
27 Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 125, 193-194.
28 Ibidem, 136, 194, 227.
29 Cf. voor de functie van broederschappen in het ambachtelijke milieu in de periode van de contrareformatie Thijs, *Van Geuzenstad*, 91-96.
30 Vergelijk met de interessante studie van Dolan, 'The artisans of Aix-en-Provence', 174-194.
31 Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 405-407. Bovendien leende de bedrijfsstructuur van de lakenbereiders zich vrij makkelijk tot migratie, zodat men hierin geen verklaring vindt voor hun afwezigheid te Londen. Ibidem, 303.
32 Gebaseerd op de casus Dijon tijdens de periode van de Franse religieoorlogen. Farr, 'Popular Religious Solidarity', speciaal 205, 211; Id., *Hands of Honor*, 231-232.
33 We gebruikten de plattegrond uit 1610 van Carolus Scribani, *Origines Antverpiensium*, tegenover 85. Een reproductie in Voet, *De Gouden Eeuw*, 482. Dit plan geeft een getrouwe weergave van het zestiende-eeuwse stratennet. De bekende kaart van Virgilius Bononiensis uit 1565 bleek om praktische redenen veel minder bruikbaar.
34 Een reproductie van het plan van Bononiensis in Voet e.a., *De stad Antwerpen*, los plan in bijlage met identificatiesysteem. Vande Weghe, *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*.
35 Van Roey, *De val van Antwerpen*, 61-62.
36 Vande Weghe, *Geschiedenis*, 381-382; Soly, 'De megalopolis Antwerpen', 103-104, 111.
37 Vande Weghe, *Geschiedenis*, 354-355; Van Roey, 'De zeventiende eeuw', 125.
38 Boumans, 'De getalsterkte', 780-786. In concreto ging het om 4.852 katholieken, 1.572 lutheranen en 3.040 calvinisten (met inbegrip van een gering aantal doopsgezinden).
39 Van Roey, 'De correlatie', 256-257.
40 Zie voor Brugge Vandamme, *De socio-professionele recrutering*, 366-371. Zie voor Parijs, Rouen, Caen en Lyon Diefendorf, *Beneath the Cross*, 112-114; Benedict, *Rouen*, 81-88; Lamet, 'French Protestants', 41-42; Gascon, *Grand commerce*, I, 476-477. Zie ook Greengrass, *French Protestantism*, 55-56.
41 Vergelijk met de gegevens voor het vroege anabaptisme in Amsterdam en voor Centraal-Europa in Waite, 'The Anabaptist Movement in Amsterdam', 251, en Clasen, *Anabaptism. A Social History*, 318-319.

42 De sterke aanwezigheid van kleermakers in de doopsgezinde beweging geldt ook voor andere plaatsen. Zie de vorige noot.
43 We doelen hierbij op geografische mobiliteit die besloten ligt in de aard van een beroep. Vele doopsgezinden waren onder invloed van de repressie immers gedwongen tot mobiliteit.
44 Decavele, *De dageraad*, I, 568-570.
45 Backhouse, 'Peiling', 398-399; Id., 'Korte schets van de socio-ekonomische en religieuze situatie in Kortrijk', 419, 429, 432. Zie ook Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 315-317.
46 Van de zestien doopsgezinden uit de textielsector van wie we de herkomst konden achterhalen, verbleven er tien te Borgerhout of Dambrugge.
47 Cf. Thijs, *Van 'werkwinkel'*, 92, die opmerkt dat de linnenhandel tijdens het Wonderjaar een dieptepunt beleefde. In de jaren 1569-1573 stremde het handelsconflict met Engeland de linnenhandel.
48 Ibidem, 315-316.
49 Nl. Adriaan van Brueseghem, Jan van Ee en Reinier Mahieu. *Prosopografie*, nrs. 107, 232 en 475.
50 Vergelijk Clasen, *Anabaptism*, 326, 329-330.
51 We steunen ons voor de lokalisering van de vergaderplaatsen op ARA, *Aud.*, 1683/1; ARA, *Raad van Beroerten*, 41, fol. 29v°; Génard ed., 'Ordonnantien', in AA, II, 418; Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 14, 19; van Braght, *Het bloedigh tooneel*, II, 622.
52 Clasen, *Anabaptism*, 331.
53 Mellink, *De radikale Reformatie als thema van sociaal-religieuze geschiedenis*, 6. Cf. ook Ibidem, 16-17.
54 Deze inventarissen vormen bewijsstukken bij de confiscatierekeningen en bevinden zich in ARA, *Rk. Acquiten*, 2917, 2919, 2919bis, 3614, 3617, 3620, en SAA, *Pk.*, 1568. De amman van Antwerpen maakte in een aantal gevallen een beschrijving van de inboedel, i.c. wanneer derden schuldvorderingen hadden tegen de vervolgden. Zie SAA, *Vierschaar*, 258, 259, 298.
55 *Antwerpsch Chronykje*, 226.
56 Génard ed., 'Personen', in AA, XII en XIII, passim. Slechts uitzonderlijk vermeldt het vonnis ook de titels van de verboden boeken.
57 Het betreft tien calvinisten uit het Wonderjaar en negentien uit de periode 1567-1577.
58 Namelijk vijf kooplieden, een vettewarier, een herbergier, een kuiper, een brouwer, een timmerman, een franjemaker, een schoenlapper, een notaris, een advocaat, een jurist, twee schoolmeesteressen, een speelman en een edelman.
59 SAA, *Vierschaar*, 259, fol. 123v°-126v°, voor A. de Sardes, en ARA, *Rk. Acquiten*, 3614A, voor J. Vrancx.
60 Génard ed., 'Personen', in AA, XII, 434, en XIII, 52.
61 Génard ed., 'Personen', in AA, XII, 326, en XIII, 83.
62 Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 68. Zie voor de Nederlandstalige edities van de werken van de Zwitserse kerkhervormer Hendrik Bullinger Staedtke, 'Die niederländischen Ausgaben', speciaal 416 voor het werk *Teghens de vvederdoopers ses boecken Henrici Bvllingeri*, Emden, 1569.
63 Benadrukt door Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt*.
64 Brief van 18 juni 1568 in Crespin, *Histoire des martyrs*, 599.
65 ARA, *Rk. Acquiten*, 3617, en Génard ed., 'Personen', in AA, XIII, 109.
66 ARA, *Rk. Acquiten*, 3614B.
67 Zie bv. de prachtige studie van Benedict, 'Towards the Comparative Study', die het schilderijenbezit van katholieken en calvinisten in het zeventiendeeeuwse Metz vergelijkt.
68 32 calvinisten uit het Wonderjaar bezaten 185 schilderijen en 16 uit de periode 1567-1577 bezaten 64 schilderijen.
69 De boedelbeschrijvingen uit SAA, *Notariaat*, werden opgenomen in Stappaerts, *Bijdrage tot de studie van schilderijen*, 20-30. Alles wijst erop dat het om boedels van katholieke tijdgenoten gaat.
70 Montias, *Artists and Artisans*, 242. Cf. ook Pastoor, 'Bijbelse historiestukken in particulier bezit', 122-123.
71 Van der Stighelen, 'Burgers en hun portretten', 141-156.
72 Benedict, 'Towards the Comparative Study', 114-115, benadrukt de politieke signaalfunctie van specifieke portretten.
73 ARA, *Rk. Acquiten*, 2919 en 3614A.

74 SAA, *Vierschaar*, 259, fol. 8r°, 37v°.
75 De ruime belangstelling voor de wereld van het Oude Testament is typerend voor de sterke bijbelkennis van de gereformeerden. Zie Benedict, 'Towards the Comparative Study', 112, en Febvre, *Au coeur religieux du XVIe siècle*, 378-379.
76 Benedict, *Rouen*, 104-106. Interessante gegevens voor Amiens in Febvre, *Au coeur religieux*, 369-390.
77 Garrison, *Les Protestants au XVIe siècle*, 47-48.
78 Kist ed., 'De synoden', 146.
79 Voor de bepaling van oorsprong en betekenis van de betrokken voornamen maakten we vooral gebruik van Van der Schaar, *Woordenboek van voornamen*.
80 Smeyers, 'Bidden en pronken', 219-236; Bossy, *Christianity in the West 1400-1700*, 8-11.
81 Ook het overnemen van de voornamen van de grootouders kon in dit verband een rol spelen.
82 Ook Jacob is vanzelfsprekend een bekende oudtestamentische figuur, maar twee apostelen van Jezus droegen dezelfde naam. Dit geldt eveneens voor Suzanna die voorkomt in het Nieuwe Testament (Lucas 8:3) en tevens een katholieke heilige was. Van der Schaar, *Woordenboek*, 222-223, 333.
83 Bij de jongensnamen vinden we onder de typisch oudtestamentische namen tweemaal Abraham en telkens eenmaal Daniël, David, Isaac en Jeremias. Voor de meisjesnamen kunnen we slechts die van Sara (twee vermeldingen) signaleren.
84 Vergelijk Benedict, *Rouen*, 106, en Parker, 'French Calvinists as the Children of Israel'.
85 Van der Schaar, *Woordenboek*, 85. Abigaël is Hebreeuws voor 'vreugde van de vader'.

Besluit

‘Patientighe Veriaechde’, tekening uit een emblematabundel van de Antwerpenaar Joris Hoefnagel, Londen, 1569. (Rouen, Bibliothèque municipale, Ms. Leber)

De vroege reformatiebeweging manifesteerde zich in Europa in verscheidenheid. Er waren nationale verschillen en zelfs binnen eenzelfde land kon de context sterk variëren.[1] In het Duitse Rijk had de hervorming een uitgesproken stedelijk karakter. De steden waren centra van politieke en intellectuele activiteit; een samenspel van religieuze, politieke en sociale factoren zorgde ervoor dat het reformatorische gedachtegoed weerklank vond in bredere bevolkingslagen. Een soortgelijke toestand deed zich voor in de sterk geürbaniseerde Nederlanden, maar de mechanismen die de vroege reformatiebeweging institutionaliseerden en tot een gevestigde Kerk maakten, ontbraken er. De positie van de centrale en de stedelijke overheid speelde in dit opzicht een cruciale rol.

De stadsbestuurders van Antwerpen hadden vooral oog voor de rust en welvaart van hun stad en namen tegenover de prille reformatiebeweging een gematigde houding aan, zeker toen die gedragen werd door respectabele lieden.[2] De centrale overheid eiste echter een krachtiger aanpak van de ketterij en kondigde daartoe steeds strengere plakkaten af. Toen de protestanten zich omstreeks het midden van de eeuw verenigden in goedgeorganiseerde ondergrondse kerken, bevestigde dit de noodzaak van een adequate repressie. Vanaf de jaren zestig werden de kansen van het protestantisme in hoge mate bepaald door de evolutie van de politiek-militaire strijd. De situatie in de Nederlanden vertoonde in dit opzicht veel gelijkenis met die in Frankrijk. De Nederlandse Opstand en de Franse religieoorlogen zorgden voor een politisering van de calvinistische beweging. De militante calvinistische kerken waren nauw betrokken bij de politiek-religieuze strijd die polarisatie en verdeeldheid bracht in de steden.[3] Tot grootschalige uitbarstingen van religieus geweld naar Frans model kwam het in Antwerpen en andere Nederlandse steden evenwel niet.[4] Het religieuze landschap vertoonde in het zestiende-eeuwse Antwerpen een complex en beweeglijk karakter. Het

aant.

sociaal-economische kader, het culturele klimaat en de politieke conjunctuur oefenden daarbij een reële invloed uit.

Antwerpen groeide in de eerste helft van de zestiende eeuw uit tot dé handelsmetropool van het Westen. De steile economische opgang van Antwerpen had inderdaad een ingrijpende invloed op het dagelijkse leefklimaat in de stad. De weerslag op de sociale relaties en op het culturele leven moet echter nog aan een grondig onderzoek onderworpen worden.[5] In elk geval staat vast dat de Gouden Eeuw van Antwerpen niet voor iedereen een verhoogde welvaart bracht. Zoals altijd waren er winnaars en verliezers. Niettemin was er een onbetwistbare uitbreiding van de stedelijke middenklassen. Kleine en middelgrote handelaars en ondernemers, ambachtsmeesters en goedgeschoolde ambachtslieden pikten een graantje mee van de economische expansie. Hugo Soly toonde aan dat deze middengroepen een eigen klassenbewustzijn ontwikkelden, en Herman Van der Wee onderstreepte terecht dat sociale en culturele emancipatie hand in hand gingen. Dankzij een goed uitgebouwd onderwijsnet en de toegankelijkheid van het gedrukte woord realiseerden de welgestelde middengroepen een geestelijk emancipatieproces. Dit resulteerde in een grotere distantie tegenover het traditionele kerkapparaat en de door dit apparaat aangereikte bemiddelingskanalen ter verwerving van het persoonlijke zielenheil. In dit opzicht is het allerminst toevallig dat net de rederijkers, die we als een exponent van de middenklassen mogen beschouwen, in hun spelen het geloof in Christus en het Woord Gods verheerlijkten, maar voorbijgingen aan de bemiddelende rol van heiligen, kerkelijke bedienaars en sacramenten.

Een kosmopolitische metropool als Antwerpen kon zich om economische redenen geen beslotenheid veroorloven. De Florentijn Lodovico Guicciardini merkte op ‘dattet een wonderlijck dinck is, soo groote t'samenmenginghe van soo veel menschen ende sinnen te sien’ en hij voegde eraan toe: ‘Hier door comt dat t'Antwerpen, mits soo grooten hoop vreemdelinghen, altijt nieuwe tydinghen zijn van de gantsche wereldt.’[6] Het was dan ook niet verwonderlijk dat het religieuze gistingsproces dat zich in grote delen van Europa manifesteerde, spoedig de Antwerpse samenleving beroerde. De vroege jaren twintig vormen in dit opzicht een breuklijn. Uit de analyse van enkele parameters bleek dat de leken vanaf toen in toenemende mate afstand namen van de laatmiddeleeuwse heilseconomie waarin allerlei geïnstitutionaliseerde bemiddelingskanalen een centrale rol vervulden. De invloed van het erasmiaanse en reformatorische ideeëngoed speelde daarbij een belangrijke rol. De breuk die zich omstreeks 1520 openbaart, springt des te sterker in het oog aangezien de conjunctuur van de devotiepraktijken rond de eeuwwisseling nog een hoogtepunt kende. Deze intrigerende vaststelling noopt voor Antwerpen en vele andere Zuid-Nederlandse steden tot een nog te ondernemen *histoire de la longue durée* van de lekenvroomheid.

aant.

De veranderingen in het religieuze landschap kunnen slechts begrepen worden wanneer we rekening houden met de positie van ruime religieuze middengroepen. In welke mate die samenvielen met de sociale middenklassen is moeilijk te achterhalen, maar een aanzienlijke overlapping ligt voor de hand. Het waren immers precies de cultureel geëmancipeerde middenklassen die zich onafhankelijker konden opstellen tegenover de traditionele Kerk. Kritiek op bestaande praktijken en openheid voor hervormingsgezinde ideeën leidden echter niet noodzakelijk tot het lidmaatschap van een protestantse gemeente. De gereformeerde en doopsgezinde gemeenten die zich vanaf de jaren vijftig in Antwerpen vormden, waren kleine, exclusieve gemeenschappen. Wie zich blootstelde aan de gevaren verbonden aan een ondergrondse beweging en bereid was zich te onderwerpen aan de kerkelijke discipline, deed dat in de meeste gevallen vanuit een weloverwogen engagement. Bij de doopsgezinden vormde de volwassenendoop, die de volwaardige toegang tot de broederschap verzekerde, per definitie een geloofsdaad waaraan een bewust proces van innerlijke bekering voorafging.

De leden van de gereformeerde gemeente dienden zich ver te houden van de 'roomsche grouwelen en superstitien' en de kerkenraadsleden maakten een onderscheid tussen de kinderen van God en de kinderen van de Wereld. Zowel bij de calvinisten als bij de doopsgezinden speelden de conventikels een centrale rol bij de verkondiging van het geloof.[7] Op zulke kleinschalige vergaderingen las een leider van de gemeente voor uit de Schrift en werden centrale geloofspunten toegelicht. Aan calvinistische zijde openbaarde zich echter van bij de aanvang een spanningsveld tussen de kleine, overtuigde kern van lidmaten en diegenen die wel sympathie toonden voor de gereformeerde leer, maar zich uit principe of voorzichtigheidshalve nog niet volwaardig wensten te engageren. Dit onderscheid tussen wat men spoedig lidmaten en liefhebbers zou noemen, bleef een van de fundamentele karakteristieken van de calvinistische Kerk in de Nederlanden, ook toen zij het later in de Republiek tot publieke Kerk bracht. Alastair Duke sprak in dat verband van 'the ambivalent face of Calvinism in the Netherlands'.[8]

Het calvinisme van de eerste generatie vond in de Nederlanden een geduchte concurrent in de doopsgezinde beweging. In Antwerpen, waar beide stromingen goed vertegenwoordigd waren, kwam dit van bij de aanvang scherp tot uiting. Bovendien lieten de in Antwerpen achtergebleven lutheranen zich niet onbetuigd tegenover de opmars van de calvinisten. Het proces van toenemende confessionalisering dat zich vanaf het midden van de zestiende eeuw manifesteerde, had de dissidente evangelische beweging in Antwerpen niet alleen gekanaliseerd in de richting van volwaardige tegenkerken, het zorgde eveneens voor een scherpere aflijning en een groeiende concurrentie binnen de ruime protestantse familie. Uit mijn onderzoek is duidelijk gebleken dat de calvinistische beweging in de confrontatie met de

gevestigde overheden over de beste troeven beschikte. Het calvinisme bezat een aanpassingsvermogen en een slagkracht die we bij de doopsgezinde en lutherse concurrenten in veel mindere mate aantroffen. Ten eerste stond de calvinistische Kerk in organisatorisch opzicht erg sterk. Een goed uitgebouwd en gedecentraliseerd netwerk van ouderlingen, diakens en weetdoeners verzekerde een nauwe band tussen de leidinggevende kern van de gemeente en de gelovige broeders. Bovendien bekleedde de Kerk van Antwerpen een centrale positie in een netwerk met Europese vertakkingen. Predikanten uit de vluchtelingenkerken werden uitgestuurd naar Antwerpen. Wanneer zij daar gevaar liepen, weken ze uit naar andere plaatsen in binnen- of buitenland, waar ze een nieuw werkterrein vonden. In tijden van nood hielden de calvinisten in Londen, Keulen en Emden collectes voor de behoeftige broeders in Antwerpen. Dergelijke banden van onderlinge solidariteit waren in een periode van religieuze repressie van onschatbare waarde. De contacten met de vluchtelingenkerken en met de ondergrondse kerken in de Nederlanden werden bovendien vergemakkelijkt doordat de Antwerpse calvinisten optimaal gebruikmaakten van de commerciële kanalen die de metropool aan de Schelde ten dienste stonden. De combinatie van deze factoren verklaart tevens waarom de calvinistische Kerk van Antwerpen een centrale plaats bekleedde in de Nederlanden.

De Antwerpse lutheranen stonden in organisatorisch opzicht veel zwakker. Zonder toestemming van de wereldlijke overheid mochten zij immers geen gestructureerd kerkverband uitbouwen. Schuilkerken waren streng verboden en religieuze activiteiten moesten beperkt blijven tot het niveau van het gezin en het particuliere woonhuis. Na het Wonderjaar lazen de achtergebleven lutheranen in beperkte familiekring de *Postille* van Luther en schikten zij zich verder naar de gebruiken van de katholieke Kerk.[9] Terwijl de calvinisten in de ballingschap het verzet voorbereidden en in Antwerpen een ondergrondse gemeente in stand hielden, schreven de lutherse predikanten troostbrieven waarin zij hun broeders aanspoorden een leven te leiden van onderworpenheid, geduld en standvastigheid.[10] In tegenstelling tot de lutheranen beschikten de doopsgezinden in Antwerpen steeds over een goedgeorganiseerde ondergrondse gemeente, maar zij plaatsten zich letterlijk en figuurlijk in de marge van de stedelijke samenleving. Zij hielden zich ver van de zondige wereld en weigerden overheidsfuncties uit te oefenen of wapens te dragen. Een perspectief op deelname aan de stedelijke machtsvorming konden zij hun aanhangers bijgevolg niet bieden.

Het succes van de calvinistische Kerk lag bovendien besloten in haar dynamische rekruteringsvermogen. Naast de overtuigde lidmaten waren er lieden die hun sympathie toonden voor de gereformeerde ideeën, maar toch nog op enige afstand bleven. Deze *gens prudents* waren vaak personen van aanzien en rijkdom die uit veiligheidsoverwegingen nog niet volledig wens-

ten te breken met de katholieke Kerk. Uiterlijk conformeerden zij zich met de officiële Kerk en simuleerden zij een katholieke geloofsovertuiging. Dergelijke nicodemieten werden door Calvijn verguisd, maar op termijn verleenden zij aan de calvinistische beweging een bijzondere stootkracht. Toen de politieke context zich wijzigde en de calvinisten zich vrij konden organiseren, gaven zij door hun maatschappelijke positie aan het calvinisme een grote macht en prestige, zoals bleek tijdens het Wonderjaar. De bescheiden handelaars en ambachtslieden maakten toen in de kerkenraad plaats voor rijke kooplieden. Naast de Nederlandstalige en de Franstalige kerkenraad fungeerde bovendien een commissie van calvinistische gedeputeerden die vooral de politieke belangen van de calvinistische gemeenschap behartigde. Deze commissie groeide uit tot een belangrijke machtsfactor in de stad. In nauwe samenhang met de politieke verzetsbeweging speelde zij zelfs een eersterangsrol op het nationale plan. Lieden als Fernando de Bernuy, Jacob Hertzen en Jan van der Noot, die als ouderling of aalmoezenier fungeerden, hadden ooit nog in de stadsmagistraat gezeteld. Op die manier verkreeg het calvinisme in Antwerpen een bijzonder sterke politieke en maatschappelijke verankering. Het is zelfs niet uitgesloten dat bepaalde figuren hoopten om via de calvinistische beweging hun politieke aspiraties te verwezenlijken. In de zomer van 1566 openden zich voor de calvinisten immers ongekende perspectieven en niemand kon toen voorspellen dat nog geen jaar later de kansen drastisch zouden keren. Dat een stedelijke middenklasse, die zich economisch had opgewerkt maar het sociale prestige en de politieke macht miste van het oude - vaak adellijke - patriciaat, resoluut koos voor religieuze vernieuwing, was geen geïsoleerd Antwerps fenomeen. Het deed zich eveneens voor in andere Nederlandse steden die tijdens het Wonderjaar fel beroerd werden door de Reformatie, maar ook in steden waar de katholieke reformatiebeweging zich doorzette, zoals in het Spaanse Avila.[11]

Tijdens het Wonderjaar veranderde niet alleen de sociale compositie van de protestantse beweging. Zowel de calvinisten als de lutheranen kenden een snelle expansie van hun aanhang doordat de religieuze middengroepen onder druk van de tijdsomstandigheden in beweging kwamen. Tijdens de eerste maanden van het Wonderjaar evolueerde het aantal toehoorders bij de hagenpredikaties op korte tijd van een aantal honderden naar enkele tienduizenden. In 1570 reconcilieerden zich in Antwerpen na de afkondiging van een koninklijk en pauselijk Pardon veertienduizend personen. Deze gegevens bevestigen de omvang én de beweeglijkheid van de kerkelijke middengroepen. De politieke conjunctuur bleek daarbij de voornaamste positiebepalende factor. Toen tijdens de zomer van 1566 plots zoveel mogelijk bleek dat voordien verboden was, helden velen uit de vlottende middengroep over naar het calvinisme of het lutheranisme, zonder dat ze zich daarbij noodzakelijkerwijze verregaand engageerden tegenover het georgani-

seerde kerkverband. De duizenden nieuwbakken calvinisten en lutheranen werden immers niet in een handomdraai omgevormd tot volwaardige volgelingen van Calvijn en Luther.[12] In 1570 conformeerde het grootste deel van deze groep zich weer met de gevestigde katholieke Kerk. De hertog van Alva en zijn Spaanse soldaten hadden toen de stad in een stevige greep en daar leek niet dadelijk verandering in te komen. Tijdens en kort na de Calvinistische Republiek zou zich eenzelfde scenario herhalen. Toen de calvinisten zich in 1578-1579 vrij konden organiseren, trokken de calvinistische predikanten op korte tijd opnieuw duizenden toehoorders. Na de capitulatie van Antwerpen in 1585 verzoenden zich tijdens de vierjarige reconciliatietermijn een goede drieduizend personen met de katholieke Kerk.[13] Telkens zorgde de specifieke politieke context voor een psychologisch klimaat dat de kerkelijke middengroepen deed overhellen in katholieke of protestantse richting. Het geval van Antwerpen toont mooi aan hoe de calvinistische beweging haar kracht optimaal kon ontplooien toen zij zich kon verbinden met politieke doelstellingen, zoals bleek tijdens het Wonderjaar en de Calvinistische Republiek.

Dat de politieke conjunctuur een reële impact had op de religieuze mentaliteit, kwam ook tot uiting in het door religieoorlogen verscheurde Frankrijk. Uitbarstingen van katholiek geweld en repressie - denken we maar aan de Parijse Bartholomeusnacht - zorgden daar voor grootschalige ontmoediging in de protestantse rangen en bewoog velen om zich te verzoenen met de katholieke Kerk.[14] In de kerngewesten van de Zuidelijke Nederlanden waren de religieuze tegenstellingen zeker eerder en sterker ontwikkeld dan in de Noordelijke gewesten het geval was[15], maar dit neemt niet weg dat in de Vlaamse en Brabantse steden de middengroepen tot in de jaren tachtig een rol bleven spelen. De religieuze verhoudingen waren nog niet volledig uitgekristalliseerd. Precies de positie van de kerkelijke middengroepen zorgde in een tijdperk van politiek-religieuze strijd en toenemende confessionalisering voor grootschalige verschuivingen in het religieuze landschap.

De motivatie die ten grondslag lag aan de overgang naar het protestantisme, is moeilijk te achterhalen. Ongetwijfeld hebben we daarbij te maken met een complex samenspel van op elkaar inwerkende factoren. Zo konden bij sommigen een sociaal geladen antiklerikalisme of politieke aspiraties meespelen, terwijl anderen, aangetrokken door de calvinistische of lutherse armenzorg, hoopten op lotsverbetering. Zeker toen het protestantisme binnen een kort tijdsbestek zijn aanhang sterk zag toenemen, zoals bij het begin van het Wonderjaar, dient men rekening te houden met een verweving van uiteenlopende motivaties. Het gewicht van de religieuze component in het keuzeproces en de duurzaamheid van het aangegane engagement moeten we in elk geval hoog inschatten voor de periode dat het calvinisme en

het anabaptisme in Antwerpen een vervolgde minderheidsbeweging waren. De calvinistische en doopsgezinde broeders die zich bij de gemeente voegden, trotseerden grote gevaren. Bovendien heerste er in die kleine gemeenschappen een sterke religieuze controle. Uit de martelaarsbrieven van de doopsgezinden blijkt hoe zij zich identificeerden met de vervolgde christengemeenten uit de apostolische tijd. Het schilderijenbezit en de naamgeving van de calvinisten tonen aan hoe de religieuze cultuur van deze lieden getekend was door een vertrouwdheid met de bijbel. Bij calvinisten en doopsgezinden had zich een intense leescultuur ontwikkeld, ook in het ambachtelijke milieu. In kleine groepjes werden passages uit de bijbel voorgelezen en besproken. Dergelijke gegevens lijken Guicciardini's impressies over de hoge alfabetisatiegraad in Antwerpen te bevestigen. Anderzijds leidde de sterke omgang met de Schrift in de kringen van eenvoudige doopsgezinden tot een cultuurniveau dat wellicht niet geëvenaard werd door gelijkaardige, niet-doperse sociale milieus.

Verscheidene berouwvolle protestanten gaven toe dat zij zich tot het nieuwe geloof hadden laten verleiden toen zij op zoek waren naar hun zaligheid.[16] Deze zoektocht naar de zaligheid, naar de verzekering van het persoonlijke zielenheil, vormt ons inziens een van de hoekstenen om het denken en handelen van de religieus voelende mens uit de zestiende eeuw te begrijpen. Dit gold bij uitstek voor diegenen die bereid waren hun leven te geven voor hun geloof.[17] We moeten de religieuze motivatie van de vervolgde calvinisten en doopsgezinden ernstig nemen, maar we mogen evenmin vergeten dat het protestantisme zich ontwikkelde in een concrete maatschappelijke context. Het feit dat calvinisme en anabaptisme een verschillende professionele rekrutering kenden, wijst erop dat de waardering voor beide religies varieerde naargelang van het sociale milieu.

In dit boek lag de nadruk op diegenen die zich aansloten bij een georganiseerd kerkverband, aan protestantse zijde de calvinisten, de doopsgezinden en in mindere mate de lutheranen. Dat zij in een tijd van groeiende confessionalisering de toon aangaven, was normaal. Toch waren er nog lieden die zich om principiële of pragmatische redenen boven de religieuze verdeeldheid stelden. In de traditie van Erasmus toonden zij zich voorstanders van een ethisch doorleefd en op de Schrift georiënteerd christendom en konden zij weinig begrip opbrengen voor de dogmatische scherpslijperij die de christenen verdeelde. Een dergelijke tolerante houding was sterk verbreid in het milieu van de rijke kooplieden en de humanisten.[18] De Antwerpse humanisten hebben zich op een veilige afstand gehouden van de georganiseerde protestantse kerken. Een humanistenkring met uitgesproken protestantse sympathieën, zoals die in de jaren vijftig te Gent rond de figuur van Karel Utenhove bestond, was er niet te Antwerpen.[19] Een afkeer van de geïnsti-

aant.

tutionaliseerde kerken met hun ceremoniën en sacramenten was een van de grondkenmerken van de zestiende-eeuwse spiritualisten.[20] Toegespitst op Antwerpen ging in dat verband een grote aandacht uit naar het Huis der Liefde, een door Hendrik Niclaes gestichte sekte. Omdat Niclaes weinig belang hechtte aan de zichtbare kerken en zijn volgelingen aanraadde om zich uiterlijk te conformeren met de officiële Kerk, zijn de aanhangers van het Huis moeilijk te traceren. Algemeen wordt aangenomen dat de ideeën van Niclaes - en na de breuk in de sekte (1573) die van Hendrik Janssen Barrefelt - een sterke weerklank vonden in de kring van de aartstypograaf Plantin en bij een aantal vermogende kooplieden. Historici hebben zich daarbij vaak afgevraagd wie precies lid was van de spirituele sekte en hoe ver het engagement reikte. Alastair Hamilton heeft er terecht op gewezen dat het Huis der Liefde in Antwerpen meer dan elders een *beweging* was en geen sekte. Plantin en de mensen uit zijn kring konden zich wel vinden in het ideeëngoed van Hendrik Niclaes - Hamilton spreekt van 'a common mentality' - maar zij hebben zich steeds afstandelijk opgesteld tegenover zijn leiderschap en zijn zucht naar een hiërarchische ordening.[21] Vanuit dat perspectief krijgt het debat over het lidmaatschap van de 'sekte' iets artificieels.[22] Bepaalde opvattingen waren overigens niet exclusief voor het Huis der Liefde maar strookten met meer algemeen verspreide geestesstromingen. Zo was het christelijke neostoïcisme een centraal element in de kringen van het Huis der Liefde. Volgens de aanhangers van de Stoa moest men in een periode van politieke en religieuze verscheurdheid het Lot geduldig aanvaarden, wat gehoorzaamheid aan de gevestigde machten impliceerde. Ook Hendrik Niclaes benadrukte de gelatenheid - *patientia* - en eiste van zijn aanhangers strikte gehoorzaamheid aan de plaatselijke overheden. Alleen op die manier kon men vervolgingen en betrokkenheid in de partijstrijd vermijden, zodat de rust bewaard bleef.[23] 'Paix, repos et tranquillité', dat was volgens Plantin een absolute vereiste voor geleerden die wilden werken en kooplieden die handel wilden drijven.[24]

De erudiete humanisten en de rijke, vaak humanistisch georiënteerde kooplieden vormden in Antwerpen echter een relatief beperkte kring. Diegenen die vanuit een verdraagzame houding streefden naar een verzoening onder de zichtbare kerken en die de christelijke liefde - de ethiek, met andere woorden - boven de dogmatiek stelden, waren in de roerige zestiende eeuw in de minderheid. De Pacificatie van Gent die in 1576 werd afgekondigd, bleek niet bij machte op termijn eenheid en vrede in de Nederlanden te brengen, vooral omdat de netelige religiekwestie een niet te nemen hindernis vormde. De 'provisionele' en de 'eeuwige' religievrede die respectievelijk in 1578 en 1579 te Antwerpen tot stand kwamen, was in een klimaat van groeiende politieke en religieuze polarisatie slechts een kort leven beschoren. In juli 1581 werd de openbare uitoefening van de katholie-

aant.

ke religie in Antwerpen verboden. Calvinisten en lutheranen bouwden Antwerpen tijdens de Calvinistische Republiek uit tot een burcht van het internationale protestantisme. De calvinistische predikant Jeronimus Bastin-gius liet zich in 1580 in een brief aan de Italiaanse theoloog Hieronimus Zanchi hoopvol uit over de ontwikkelingen in Antwerpen en noemde de calvinistische Kerk van Antwerpen fier 'celeberrima totius Europae Ecclesiae'.[25] Het verhaal van die beroemde Kerk en van de Calvinistische Republiek hopen we in een ander boek te brengen.

Eindnoten:

1 Zie de bijdragen in Scribner e.a. eds., *The Reformation in national context*.
2 Marnef, 'Tussen tolerantie en repressie'.
3 Vergelijk Alastair Duke, 'Perspectives on European Calvinism', 8-9, en Holt, *The French Wars of Religion*, hoofdstukken 2-4.
4 Zie hierover Woltjer, 'Geweld tijdens de godsdienstoorlogen'.
5 Een pleidooi hiertoe in Soly, 'Sociale relaties in Antwerpen'. Het in december 1995 verdedigde proefschrift van Kint, *The Community of Commerce*, konden we in deze studie niet meer verwerken.
6 Guicciardini, *Beschrijvinghe*, 93.
7 Zie ook Duke, 'The Netherlands', 151-152.
8 Id., 'The Ambivalent Face'.
9 Pont, *Geschiedenis van het lutheranisme*, 293-299.
10 Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, 87-88.
11 Bilinkoff, *The Avila of Saint Teresa*, hoofdstukken 3-4.
12 Vergelijk Woltjer, 'De Vrede-makers', 82-83.
13 Marnef, 'Brabants calvinisme', 10-11; Marinus, *Laevinus Torrentius*, 160-164; Hendrickx, 'Enkele cijfers in verband met de bekering van de protestanten', 302-309.
14 Zie de voorbeelden van Parijs, Rouen en Amiens in Diefendorf, *Beneath the Cross*, passim; Benedict, *Rouen during the Wars of Religion*, 243-244; Rosenberg, 'Les registres paroissiaux', 501-510.
15 Woltjer, 'De politieke betekenis', 29-31, en Id., *Kleine oorzaken*, 5-7.
16 Zie de remissiebrieven in ARA, *Aud.*, 643-646.
17 Vergelijk Brigden, *London and the Reformation*, 413.
18 Zie bv. van Dorsten, 'Temporis filia veritas'.
19 Decavele, *De dageraad*, I, 96-102.
20 Zie voor het zestiende-eeuwse spiritualisme Zijp, 'Spiritualisme in de 16de eeuw', 75-93, en Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587)*, 42-47.
21 Hamilton, 'The Family of Love in Antwerp'.
22 Een scherpe reactie tegen een historiografische traditie die bepaalde figuren al te makkelijk annexeerde voor het Huis der Liefde in Valkema Blouw, 'Plantin's betrekkingen met Hendrik Niclaes', speciaal noot 2 p. 121-122.
23 Skinner, *The foundations of modern political thought*, II, 275-283; Mout, 'The Family of Love', 76-82.
24 Hamilton, 'The Family of Love in Antwerp', 93. Cf. ook Id., *The Family of Love*, 70-74, en Brulez, *De firma della Faille*, 211-212.
25 Brief van 18 januari 1580 in *Operum theologicorum D. Hieronymi Zanchii*, VIII, 409.

Her- en vertalingen

Inleiding

p. 9:	‘Een Babylonië, een mierennest en een vergaarbekken van zeer talrijke sekten.’
p. 9:	‘de stad die het meest wordt gefrequenteerd door verderfelijk volk.’
p. 9:	‘lutheranen, zwinglianen, anabaptisten, calvinisten, adamisten, libertijnen, atheïsten en andere ontelbare pestilentiën.’
p. 10:	‘Uit het oogpunt der methode betekende dit een verschuiving van de interesse van het individu naar de groep, van de biografie naar de prosopografie, van het traktaat naar de belastinglijst, van de verzamelde werken naar de verzamelde archiefbronnen. Kortom: de verheffing van religieuze en ideële grondwaarden verplaatste zich naar de bepaling van sociale en politieke “factoren” en “processen”.’
p. 10:	‘de geschiedenis van de Reformatie moet een poging tot totaalgeschiedenis zijn, waarin sociale, economische, politieke, intellectuele en militaire aangelegenheden hun plaats hebben, naast de antropologisch geïnspireerde geschiedenis van cultuur en communicatie.’

Hoofdstuk 1 ‘De eerste ende principaelste coopstadt van geheel Europa’

p. 23:	‘zoals een wereld waarin men zich verborgen kan houden zonder eruit te vluchten.’
p. 23:	‘grote vrijheid’
p. 23:	‘als niet alleen de eerste en voornaamste handelsstad van heel

Europa, maar ook de fontein, oorsprong en schuur van alle goederen, rijkdom en koopwaar, en een toevlucht en voedster voor alle kunsten, wetenschappen, naties en deugden.'

p. 26: 'de gezinnen en de ingezetenen van alle naties.'

p. 26: 'de vreemde handelaar die dagelijks gaat en komt.'

p. 26: 'het grootste deel van de burgers en de inwoners is vanwege de duurte van de huizen zo nauw behuisd dat er in één huis gewoonlijk verscheidene families wonen en er weinig kamers en lege plaatsen zijn.'

p. 30: 'gewone burgers'

p. 33: 'buitenlandse en andere handwerkers die niet veel te verliezen hebben en niets anders zoeken dan met de rijken te delen.'

Hoofdstuk 2 Economische macht en politiek

p. 37: 'en het zou heel goed zijn hun het opschrift "Senatus Populusque Antwerpiensis" [de magistraat en het volk van Antwerpen] dat ze overal aanbrengen op huizen en gebouwen, te doen wegnemen. Met dat opschrift geven ze aan dat ze een vrije republiek vormen zodat hun vorst hun niets kan bevelen zonder hun toestemming.'

p. 39: 'voldoende adel was tot bestuur en bewind van de stad, want de stad wordt in de voornaamste zaken bijna geheel door de adel bestuurd.'

Hoofdstuk 3 Cultuur en communicatie in een kosmopolitische stad

p. 50:	‘die gedeeltelijk ter hoogte van de drie uitgangen moeten blijven staan, in het midden van de straat, niet om een praatje te maken of om nieuws te vernemen, maar alleen om handel te drijven.’
p. 51:	‘en dat het [best was] alles te verbranden wat in de stad was, met uitzondering van de Spaanse en Italiaanse naties die de stad konden verlaten, aangezien alle anderen lutheranen waren.’
p. 51:	‘dat daar stonden Kleefse, Franse, Duitse en andere lieden die hun hoeden en bonnetten op het hoofd lieten, terwijl ze lachten en praatten en geen eerbied toonden, zodat het beter was dat ze verbrand dan gespaard werden.’
p. 54:	‘omdat er geen parochiekerken waren maar slechts één kathedraal.’
p. 56:	‘in een processie van devotie aangezien met de wagens, kinderen, paarden en andere spektakelstukken die in de ommegang meegin-

gen, vele ongeregeldheden met spelen en andere zottigheden gebeurden, wat zeer onbehoorlijk was en meer tot ijdelheid strekte dan tot devotie en eerbied voor het Heilig Sacrament.'

p. 57: 'tot eer van de stad en ook tot eer van de gilden [de rederijkerskamers].'

p. 57: 'Dat in die tijd spelen opgevoerd werden die duizenden mensenlevens gekost hebben. Want in die spelen werd het Woord Gods voor het eerst geopenbaard in dit land. Die spelen waren en zijn nog steeds verboden, veel strenger dan een van Maarten Luthers boeken.'

p. 57: 'Wat de stervende mens het meest tot troost is.'

p. 58: 'verscheidene opstandige boeken'

p. 58: 'een zo heerlijk feest als men nog nooit gezien heeft in Antwerpen, waarbij alle steden om het duurste wedijverden. De triomf die er bereikt werd in het spelen en vieren en in facties en banketten, is moeilijk te beschrijven.'

p. 58: 'wat de mens het meest tot kunst stimuleert.'

p. 59: 'Wie is waardig de genade van Christus [te ontvangen]?'

p. 59: 'Wat kan de landen in rust houden?'

p. 59: 'Heer, neemt uit mijn mond niet het woord der waarheid.'

p. 59: 'O, het bezorgt u leed dat de eenvoudigen de Schrift lezen en gij hebt ze altijd willen onderdrukken, diegenen die de waarheid met hun mond verkondigen. [...] Ja, al wat tegen hun profijt is, noemen ze een sekte, ook al gaat het bovenal om de zaligheid van de mensen.'

p. 60: 'en het had al het volk wel behaagd, maar de clerus was vol gramschap.'

p. 60: 'en toen heeft men ook twee spelen opgevoerd, waarvan er een ging over de

mistroostige mens die men Schriftuurlijk troostte met Gods wonderbaarlijke werken. Maar men sprak er niet over de biecht of de mis, zodat het rederijkersspel door de clerus niet bemind wordt.'

p. 61: 'Hier zijn veel scholen met geleerde meesters om de jongeren in de bekwaamheid van de letteren te onderwijzen. [...] Maar in deze stad en in geheel het land is het doorgaans de gewoonte de kinderen die een goed beginsel verworven hebben en die men verder wil laten studeren, naar Frankrijk, Duitsland en Italië te sturen. Ook zijn er in deze stad, zoals in vele andere steden van het land, verscheidene scholen waar men zowel de meisjes als de jongens de Franse taal leert. [...] Daarenboven zijn hier schoolmeesters die Spaans en Italiaans onderwijzen. Hieruit blijkt wel in alle opzichten dat deze stad het gemeenschappelijke Vaderland van alle naties

is en zal worden, indien zij tenminste haar gesteltenis en wezen niet verandert.'

p. 64: *peregrinatio academica*: tocht langs diverse universiteiten; *pauperes*: armen.

p. 65: 'een zichtbaar teken van de alliantie gesloten tussen God en de mens.'

p. 69: 'en hij zou er wel meer verkopen indien ze zo duur niet waren, want soms zijn er die er wel een dozijn tegelijk zouden kopen indien zij ze zouden kunnen kopen voor 3 daalders, ook om er zelf wat aan te verdienen.'

p. 69: 'bepaalde slechte ketterse en opstandige boekjes'

p. 71: 'niet alleen tot gebruik van Isaac zelf, maar ook om dezelfde boekjes rond te strooien en te distribueren onder het volk.'

p. 73: 'de volgende dag, 's zondags, gingen er nog meer met hun psalm-boekjes, anderen met brieven en met schimpende refreinen, beelden, schilderijen tegen de mis, de paus en de clerus, om die daar te verkopen.'

p. 74: 'ze op de hoeken van de straten goede Schriftuurlijke liedjes gezongen hadden, waardoor het volk meer tot stichting gebracht werd dan door de mis te horen; maar de clerici hielden het voor iets zeer kwaadaardigs omdat er daardoor niet veel geld in hun koffers kwam.'

p. 74: 'De steden zijn als elektrische transformatoren. Zij vermeerderen de spanningen, zij versnellen de interacties, zij geven zonder ophouden vorm aan het leven van de mensen.'

Hoofdstuk 4 De katholieke kerk

p. 82: 'niet religieus toegaat in ons klooster.'

p. 82: ‘alle statuten, goede religie en sermoenen helemaal teloorgaan.’

p. 83: ‘omdat velen ook wisten dat zij meer dan om het even welke monniken riepen om het volk te vervolgen met de inquisitie en de plakkaten, waardoor zij meer gehaat werden.’

p. 83: ‘een haast universeel gevoelen van haat [...] in de harten van het grootste deel van het volk tegen de geestelijke stand, alsof wij de oorzaak waren van de gestrengheid en de executies die sinds lange tijd gedaan worden vanwege de religie.’

p. 89: ‘niet veel van aflaten, de paus, het offer, noch van bedevaarten, maar hij was wel bedreven in de Schrift.’

p. 89: ‘fluctuantes in fide’: ‘vlottenden in het geloof’

p. 89: ‘dat hij noch luthers, calvinistisch, zwingliaans of doopsgezind was, maar het Woord van God juist wou onderwijzen.’

p. 90: *reconciliati*: verzoenden [met Kerk en koning]

Hoofdstuk 5 vestiging en groei van ondergrondse gemeenten

p. 96: ‘secta haec sacramentariorum’: ‘deze sekte van de sacramentariërs’

p. 96: ‘wij door Christus de Heer en door de Heilige Geest een tedere Bruid of Gemeente beginnen te verzamelen.’

p. 96: ‘van eenieder zijn geloofsbelijdenis te vorderen, opdat daardoor zijn geweten versterkt en elke valse leer geweerd en uitgesloten zou worden en de Schrift onderzocht zou worden.’

p. 96: ‘gezelschap hielden met diegenen die soms nog deelnamen aan de roomse gruwelen en bijgelovige praktijken.’

p. 98: ‘krachtens de publieke en canonieke verkiezing van de broeders van die plaats [Wezel] en de broeders van Antwerpen die als het ware tegelijk één Kerk vormden.’

p. 99: ‘Alleen, let er op niet te verkoelen [in jullie geloof], want jullie weten onder welke voorwaarde wij geroepen zijn. [...] Jullie bevinden je vooral in een plaats waar zoveel misbruiken hoogtij vieren, dat indien jullie niet altijd een remedie bij de hand hebben, het behoorlijk moeilijk zou zijn te volharden in de zuiverheid die God van de zijnen vraagt. En ik denk wel dat iedereen in zich voldoende aanvoelt hoe Satan zich inspant om van dergelijke gelegenheden gebruik te maken. [...] Daarom, mijn broeders, oefen jullie niet alleen om [de Schrift] privé te lezen, maar ook om samen te komen in naam van Christus, om op die manier God in te roepen en wat

goede raad te ontvangen om er meer en meer jullie voordeel mee te doen.'

p. 101: 'een gebed kunnen doen of het Woord Gods kunnen voorlezen en beknopt kunnen antwoorden op de gestelde vragen.'

p. 102: 'waarvan nochtans nauwelijks een vierde van de sekte van Adriaan van Haemstede was geweest.'

p. 105: 'dat er een grote menigte is die uit diverse steden en plaatsen van Vlaanderen, Doornik en de kasselrij van Rijsel gevlucht en verhuisd is vanwege de sekte en uit vrees voor het gerecht, om in Antwerpen te komen wonen om daar elk volgens zijn ketterse opinie te kunnen leven, om er gezelschap te hebben en beschikking over boekjes, en die - zoals te vrezen valt - dagelijks steun krijgen van hun medeplichtigen die in Wezel, Frankfurt of het Land van Emden wonen en dikwijls in Antwerpen komen of er anderen naartoe zenden. Zoals het eveneens bekend is dat er dagelijks uit Vlaanderen en el-

ders, uit alle steden en plaatsen veel volk in Antwerpen handelt, en dat zij zulke besmettelijke koopwaar naar huis brengen en daar verspreiden'.

p. 106: 'Geloofsbelijdenis van de gelovigen van Antwerpen'

p. 108: 'De kopie van de argumenten aangaande de tegenargumenten van de doopsgezinden, namelijk waarom men de kinderen niet zou laten dopen in de christelijke gemeente.'

p. 108: 'Ik ben zeer droevig geweest omdat men mij gezegd heeft dat de doopsgezinden velen van onze broeders verderven. Ik bid u, zeer beminde broeders, om aandachtig te waken tegen deze kwaal.'

p. 112: 'Zegt dat Cools Boye, kaardenmaker, zich ophoudt in Londen en dikwijls overkomt naar Doornik om er garen te halen. Zijn broer, genaamd Jan Boye, herdoper, is woonachtig in Friesland en is daar factor van diegenen die smallekens maken en dikwijls tweehonderd smallekens naar Antwerpen overbrengen.'

p. 115: 'dat zij herboren zou moeten worden vooraleer zij de geest van God zou mogen ontvangen en dat er anders geen weg was om de eeuwige zaligheid te bereiken, haar verder onderwijzend dat zij in grote afgoderij leefde en tot dan altijd de duivel aanbeden had.'

p. 117: *substantialia*: substantiële, belangrijke zaken.

p. 123: 'de verfoeilijke sekte van de predikant van Haemstede even verderfelijk en opstandig waren als de doopsgezinden.'

p. 123: 'omdat ook in de straat lieden van stand en kwaliteit wonen - ja, de burgemeester woont er zelf - en dit bijgevolg geen geschikte plaats is om er zo publiekelijk vergaderingen te houden.'

p. 123: ‘op die manier in het openbaar sterven en triomferen en niets anders proberen te bereiken dan door hun volharding lieden die de terechtstelling aanschouwen, tot hun sekte te trekken.’

Hoofdstuk 6 Een kortstondig hoogtepunt: het wonderjaar

p. 127: ‘iedereen zou kunnen leven op zijn manier en in alle vrijheid.’

p. 128: ‘zeer goede lieden en vreedzaam en in geen enkel opzicht neigend tot opstand en ongehoorzaamheid, in groot contrast tot de calvinisten.’

p. 128: ‘hun toehoorders aansporend dat men de afgodenbeelden niet alleen uit de harten diende te werpen, maar ook uit de ogen, op die manier in bedekte termen [aansporend] tot beeldenstorm en openbreking van de katholieke kerken.’

p. 137: ‘dat in het begin voor het grootste deel arme lieden tot de kerk ko-

men en de rijken meestal daarna, als alle zaken in goede staat en zekerheid zijn.'

p. 138: 'de heren [de wethouders] zijn lang genoeg meester geweest; voortaan moeten wij zelf meester zijn.'

p. 139: 'hoe de apostel Paulus de Corinthiërs daar prees omdat ze zulkdanige ordening onder hen hadden gemaakt dat ze niemand van hen gebrek lieten lijden, wat ook nog beter nagekomen wordt onder de volgelingen van Menno Simons, de zwinglianen en de aanhangers van het Huis der Liefde, die hun armen beter onderhielden dan in het Pausdom gebeurde, waar vele lieden armoede leden'.

p. 140: 'zeer vurig in de pauselijke religie'

p. 140: 'In deze tijd begon ik te twijfelen aan de transsubstantiatie van het Avondmaal, en ik kwam ten dele tot kennis van de rechtvaardiging door het geloof door een boekje genaamd de Summa der Schriftuur.'

p. 140: 'bij Gods voorzienigheid mondeling en met diverse boeken de resolutie van diverse en bijna alle artikelen van de christelijke religie leerde, wat voor mij een grote rijkdom voor de ziel was.'

p. 141: 'openbare belijdenis van wat God mij tevoren in het hart had gegeven.'

p. 143: 'dan meestal in het nuttigen van het sacrament; en de lutheranen zijn de overheid meer gehoorzaam, want de calvinisten gebruiken geweld als het niet naar hun zin verloopt.'

p. 143: 'Het Avondmaal bij de calvinisten gehouden heeft deugd gedaan omdat velen van hen afgevallen zijn, zeggend dat ze het Avondmaal een schurkenstreek vonden. Anderen zeiden dat ze het een boerenkermis vonden.'

p. 143:	‘Jullie, calvinisten, jullie heersen hier door middel van geweld en wij zijn hier met de toestemming van de magistraat.’
p. 144:	‘Zodanig is momenteel de ommekeer dat de katholieken moeten zwijgen en de ketters preken.’

Hoofdstuk 7 Koninklijk gezag en katholieke religie hersteld

p. 152:	‘Margareta's programma van pacificatie en bestraffing diende blijkbaar plaats te hebben in het oude systeem van privileges en jurisdicties, met al de tijdrovende disputen en toezeggingen die dat meebracht.’
p. 153:	‘heeft middel gevonden om krediet te verwerven, en dat alles wat in Antwerpen gebeurt, volgens zijn verlangen en wil verloopt.’

p. 154: ‘dat er raadsheren zijn geweest die u op een dergelijke onbetamelijke wijze met raad hebben bijgestaan en ter beslissing hebben gesteld en dit tot grote belediging van de eer van God en de macht van Zijn Kerk.’

p. 155: ‘dat geheel de gemeente er verwonderd over was want hij was zeer geliefd.’

p. 157 ‘dat een zo kleine troep een zo groot aantal mensen kan bedwingen.’

p. 157: ‘en die ook ijverig zullen zijn en gehecht aan de dienst van God en de Koning [...] en ook goede katholieken, op geen enkele manier aangetast noch verdacht van enige fouten of ketterijen tegen ons oude, ware katholieke geloof.’

p. 159: ‘om des te beter in onze stad Antwerpen de ware katholieke religie te handhaven en te bewaren en er sektariërs en ketters uit te verdrijven, tot verzekering van de goeden en tot afschrikking van de slechten.’

p. 162: ‘die belast en beschuldigd zijn van de voorbije troebelen, rebellie en wanordelijkheden.’

p. 163: ‘zonder iemand van het magistraatscollege of iemand van de officieren te gebruiken [...] omdat dit me noodzakelijk leek om elk bezwaar te vermijden en beter het geheim te bewaren.’

p. 166: ‘De inquisitie gaat hier zeer streng te werk en heeft voor niemand respect.’

p. 167: ‘dat alle plakkaten hiervoor gemaakt en gepubliceerd omtrent de ketterij [...] en de uitvoering ervan opgeschort worden totdat de Staten-Generaal anders zullen beslissen, wel verstaand dat er geen schandaal [in religiezaken] gebeurt.’

p. 168: ‘Een Babylonië, een mierennest en een vergaarbekken van zeer talrijke sekten.’

p. 168:	‘de stad die het meest wordt gefrequenteerd door verderfelijk volk.’
p. 168:	*Oración muy Cristiana*: een zeer christelijke smeekbede
p. 168:	‘dat er vier slechte stoelen op aarde zijn, te weten: de stoel van kwade justitie, die van slechte opinie en de stoelen van Luther en Calvijn, waaruit alle ketterij gesproten is en van wie men alle aanhangers moet verbranden en uitroeien.’
p. 170:	‘zeer harde vijanden’
p. 171:	‘in de vrees voor God, de goede zeden en om hun te leren lezen en schrijven.’
p. 171:	‘om geleerd en onderwezen te worden in wat alle christelijke mensen verplicht zijn te weten.’

Hoofdstuk 8 De Calvinistische gemeenschap in de verdrukking

p. 181:	‘predikanten die vermomd door de stad gingen.’
p. 182:	‘waar de Heer hem zou leiden om beter zijn voordeel te doen in zijn studies en in de zaken met betrekking tot zijn roeping.’
p. 182:	‘dienaars van de Vlaamse Kerk van Jezus Christus in Antwerpen’
p. 183:	‘zoveel verdreven Walen uit Henegouwen en Artesië kwamen wonen omwille van de gewetensvrijheid.’
p. 186:	‘een gebed kunnen doen of het Woord Gods kunnen voorlezen en beknopt kunnen antwoorden op de gestelde vragen.’
p. 186:	‘of een ouderling indien nodig in de kerk het Woord Gods kan prediken en de sacramenten kan bedienen’ [...] ‘van ja, indien er op hem niets aan te merken valt en indien hij daartoe legitiem gemachtigd is.’
p. 188:	‘De vervolging van de christenen houdt niet op maar groeit elke dag nog en ettelijken zijn gevangengenomen [...] en lieden die in Antwerpen en elders deel uitmaakten van de kerkenraad, zijn deerlijk gepijnigd en gegeseld.’
p. 189:	‘een vroom en godzalig gezel vanwege zijn religie’
p. 189:	‘De kerkenraden zullen onderzoeken en met rijp overleg oordelen of iemand van de kerken onder het kruis niet alleen afgehouden dient te worden van het Avondmaal, maar ook uit de gemeente gesloten dient te worden, rekening houdend met de zwaarte van de misdaad, de omvang van de ergernis, en ook of die persoon dikwijls in zonden is gevallen, en met de omstandigheden van plaats en tijd.’
p. 192:	‘Beide gemeenten van Antwerpen, de gemeenten van 's-Hertogenbosch, Breda

	en Brussel en andere die er in Brabant zouden mogen zijn, zullen samen een classis vormen.’
p. 195:	‘onder het volk bepaalde gedrukte biljetten of briefjes verspreid hebben die erop gericht waren het gewone volk tot oproer en misverstand te brengen.’

Hoofdstuk 9 Afgescheiden van de wereld

p. 207:	‘niet bedrijvig was geweest wegens een bepaalde twist die er toen in de gemeente was.’
p. 207:	‘namen ondertussen het ambt waar in de gemeente.’
p. 209:	‘dat zij de aalmoezen moeten verzamelen en uitdelen aan de armen van hun sekte en dat diegenen die tot diaken worden verkozen, indien nodig, ook vermaningen kunnen doen.’

p. 211: ‘Ook bij de Walen is de toestand jammerlijk. Ik kan ze niet helpen wegens het taalverschil. Ook hoor ik dat er niet veel zijn die naar ons verlangen.’

p. 211: ‘Een doopsgezinde worden was het meest radicale religieuze en sociale engagement dat iemand kon aangaan.’

p. 212: ‘Adriaan, dit laat ik u na als [geestelijk] testament, omdat gij de oudste zijt; om u te vermanen opdat gij Onze Lieve Heer zoudt beginnen te vrezen, want gij wordt oud genoeg om het onderscheid tussen goed en kwaad te merken.’

p. 213: ‘want het is het juiste evangelische geloof en in der eeuwigheid zal er geen ander gevonden worden.’

p. 217: ‘Zegt dat men een schotel met water neemt waar de predikant zijn hand in steekt en hij drupt het op het hoofd van de ontvanger, zeggend “In de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest”, op het geloof dat de ontvanger in dezelfde doop heeft. De vermelde bedienaar heeft voordien al dikwijls vermaningen gehouden, met name dat ze niet in de roomse Kerk mogen geloven maar deze de rug dienen toe te keren, en hij zegt dat men niemand doopt vooraleer hij tot zijn verstand komt om hetzelfde te geloven, want zij dopen geen kinderen totdat zij tot kennis van het geloof, van de doop en van God gekomen zijn.’

p. 217: ‘dat zij van een andere gezindheid geworden is, doordat zij haar kleren begon te veranderen, af te leggen en er andere, meer eenvoudige te maken en slechter gekleed te gaan dan zij voordien gedaan had.’

p. 218: ‘dat hij dezelfde [de rooms-katholieke Kerk] niet voor goed hield, omdat zij niet volgens Gods Woord was en tegen Gods ordonnantie.’

p. 218:	*Magisterial Reformation*: door de overheid gesteunde Reformatie
p. 219:	‘dat zijn geloof zo ver van de Münsterse sekte verwijderd was als de hemel van de aarde.’
p. 219:	‘bij zijn mannenwaarheid in plaats van onder een gezworen eed.’
p. 219:	‘Zegt en verklaart bij zijn mannenwaarheid in plaats van onder eed dat het waar is dat...’
p. 220:	*imitatio Christi*: navolging van Christus
p. 220:	‘vrij en vrank te laten vertrekken [...] op voorwaarde dat wij ons tweede doopsel zouden herroepen.’
p. 222:	‘laat ons eruit, wij zijn volk van de Schrift.’

Hoofdstuk 10 De protestantse gemeenschap doorgelicht

p. 237:	*gens prudents*: voorzichtige lieden
p. 238:	‘die vaardigheden veronderstelden en waarin vaak enige nieuwigheid school - een nieuwe technologie bijvoorbeeld (zoals in de boekdrukkerij), nieuwe prestigeclaims (zoals in de schilderkunst, het juweliers- en het goudsmedenwerk), en zelfs recente aankomst in Lyon (zoals gold voor de bereiding en afwerking van zijden kleren).’
p. 238:	‘een zekere voornaamheid van de geest’
p. 255:	‘Vergeet niet aan ieder van mijn kinderen een bijbel te geven die ik hun nalaat als geestelijk testament.’
p. 259:	‘In verband met de namen die aan de kinderen gegeven worden, zullen de predikanten alle namen verwerpen die herinneren aan het oude heidendom en ze zullen aan de kinderen geen namen geven die in de Heilige Schrift aan God zijn toegekend en evenmin namen van ambten geven zoals Doper, Engel, Apostel, en ze zullen ouders, peters en meters waarschuwen en aansporen om zo veel als mogelijk namen te kiezen die goedkeuring vinden in de Heilige Schrift.’

Besluit

p. 266:	‘dat het een wonderlijke zaak is een zo grote vermenging van zoveel mensen en gezindten te zien.’
p. 266:	‘Hierdoor komt het dat in Antwerpen, door een zo groot aantal vreemdelingen, altijd nieuwe berichten uit de gehele wereld toekomen.’
p. 266:	*histoire de la longue durée*: geschiedenis van de lange termijn

p. 267:	‘het ambivalente gelaat van het calvinisme in de Nederlanden’
p. 272:	‘een gemeenschappelijke mentaliteit’
p. 272:	‘Vrede en rust’
p. 273:	‘de meest beroemde Kerk van geheel Europa’

Afkortingen

AA	*Antwerpsch Archievenblad*
Add. Ms.	*Additional Manuscripts*
AERKE	Archiv Evangelisch-Reformierte Kirche Emden
AGS	Archivo General Simancas
ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel
ARAG	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
Aud.	*Papieren van Staat en Audiëntie*
BG	*Bijdragen tot de Geschiedenis*
BLL	British Library London
BPUG	Bibliothèque Publique et Universitaire Genève
BRN	S. Cramer en F. Pijper, eds., *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*
Cert.	*Certificatieboeken*
Col. de documentos	*Colección de documentos inéditos de la história de España*
Corr. française	J.S. Theissen en H.A. Enno van Gelder, eds., *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*
Corr. Granvelle	E. Poullet en C. Piot, eds., *Correspondance du Cardinal de Granvelle 1563-1583*
Corr. Philippe II	L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*
Epistolario Alba	Duque de Alba, ed., *Epistolario del III° duque de Alba*
HSTAM	Hessisches Staatsarchiv Marburg
KAA	Kathedraalarchief Antwerpen
KBB	Koninklijke Bibliotheek Brussel
KPE	H. Schilling en K.-D. Schreiber, eds., *Die Kirchen-*

	rats-protokolle der Reformierten Gemeinde Emden 1557-1620
Kroniek G. van Haecht	R. Van Roosbroeck, ed., *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*
NBW	*Nationaal Biografisch Woordenboek*
NNBW	*Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*
Pk.	*Privilegekamer*
Prosopografie	G. Marnef, *Reformatie en Opstand in een handelsmetropool. Prosopografie van protestanten en rebellen te Antwerpen vervolgd 1550-1577*
RAA	Rijksarchief Antwerpen
Rk	*Rekenkamer*
Rk. Reg.	*Rekenkamer. Registers*
SAA	Stadsarchief Antwerpen
SBA	Stadsbibliotheek Antwerpen
TRE	*Theologische Realenzyklopädie*
UB	Universiteitsbibliotheek

Bibliografie

Archieven

Gemeentearchief Amsterdam
Archief Waalse gemeente
Bisschoppelijk Archief Antwerpen
Officialiteit
Fonds Onze-Lieve-Vrouwekapittel
Kathedraal Archief Antwerpen
Capsa Rerum Extraordinarium
Registers
Registers van de gilde van Onze-Lieve-Vrouw-Lof
Museum Plantin-Moretus
Antwerpen
Handschriftenverzameling
Rijksarchief Antwerpen
Fonds stad Antwerpen
Stadsarchief Antwerpen
Certificatieboeken
Charters
Collectie 'Autographes'
Gilden en Ambachten
Insolvente Boedelkamer
Kerken en Kloosters
Notariaat
Parochieregisters
Privilegekamer
Rekenkamer
Tresorij
Vierschaar
Weeskamer
Stadsbibliotheek Antwerpen
Handschriftenverzameling
Universitätsbibliothek Basel
Collectie Frey-Grynaeum
Algemeen Rijksarchief Brussel
Archieven van de Jezuïetenorde.
Vlaamse Provincie
Handschriftenverzameling
Papieren van Staat en Audiëntie
Raad van Beroerten
Rekenkamer. Acquiten
Rekenkamer. Cartons
Rekenkamer. Registers
Koninklijke Bibliotheek Brussel
Handschriftenkabinet

Staatsarchiv Dresden
Archiv Evangelisch-Reformierte
Kirche Emden
Stadtarchiv Emden
Bibliothèque Publique et
Universitaire Genève
Archives Tronchin
Algemeen Rijksarchief
's-Gravenhage
Spaans-Nederlandse regering te Brussel
Instituut voor Nederlandse
Geschiedenis, 's-Gravenhage
Collectie A.A. Van Schelven

Gemeentearchief 's-Hertogenbosch
Collectie L.J. van de Laar
Archiv Evangelische Gemeinde Köln
Stadtarchiv Köln
Reformation
Kirchenbücher
Universiteitsbibliotheek Leiden
Afdeling Westerse Handschriften
Archives Départementales du Nord, Lille
Série B
British Library London
Additional Manuscripts
Cotton-Galba
Egerton Manuscripts
Guildhall Library London
Public Record Office London
Prerogative Court of Canterbury
Wills
Hessisches Staatsarchiv Marburg
Bestand 4, Abteilung f
Archief Aartsbisdom Mechelen
Fonds de Coriache
Mechliniensia
Bibliothèque Nationale Paris
Collection Dupuy
Gemeentebibliotheek Rotterdam
Remonstrants gereformeerde gemeente Rotterdam
Archivo General Simancas
Estado Flandes
Estado Inglaterra
Estado. Parte del Norte
Estado Venecia
Bibliotheca Vaticana, Vaticaanstad
Codices Urbinates Latini
Archivio di Stato di Venezia
Santa Uffizio
Stadtarchiv Wesel
Ratsprotokolle
Staatsarchiv Zürich

Uitgegeven bronnen

Antwerpsch Chronykje, in het welk zeer veele en elders te vergeefsch gezogte geschiedenissen, sedert den jare 1500 tot het jaar 1574 [...] *omstandig zyn beschreeven*, Leiden, 1743.
Antwerpse poortersboeken 1533-1608. Deel I: 3 oktober 1533 - 24 maart 1559. Deel II: 31 maart 1559 - 29 januari 1609, Antwerpen, s.d.
Aubert, H.e.a. eds., *Correspondance de Théodore de Bèze*, Genève, 1960-.
Bakhuizen van den Brink, J.N. ed., *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijking*, Amsterdam, 1976.
Baum, G., Cunitz, E. en Reuss, E. eds., *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, 59 dln., Brunswick-Berlijn, 1863-1900.
Blok, P.J. ed., *Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau en andere onuitgegeven documenten*, Utrecht, 1887.
Bor, P.C., *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten en borgerlyke oneenigheden*, Amsterdam, 1679.
Brandt, G., *Historie der Reformatie*, 4 dln., Amsterdam, 1671-1704.
[Bret, H.], *Christelijcke seyntbrieven gheschreven door eenen vromen christen, gevangen wesende binnen Antwerpen om tgeloove*, s.l., 1582.
Calvete de Estrella, J.C., *Le très-heureux voyage fait par très-haut et très-puissant prince Don Philippe fils du grand empereur Charles-Quint depuis l' Espagne jusqu'à ses domaines de la Basse-Allemagne avec la description de tous les Etats de Brabant et de Flandre*, ed. J. Petit, 5 dln., Brussel, 1883.

Cauchie, A. ed., 'Episodes de l'histoire religieuse de la ville d'Anvers durant le second semestre de l'année 1566. Correspondance de Daniel di Bomalès avec François di Marchi', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 2de reeks, 7 (1892), 20-60.
Colección de documentos inéditos para la história de España, dln. XXXVII, XLI, Madrid, 1860, 1862.
Cramer, S. ed., 'Het Offer des Heeren (de oudste verzameling doopsgezinde martelaarsbrieven en offerliederen)', in S. Cramer en F. Pijper eds., *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, dl. II, 's-Gravenhage, 1904.
Cramer, S. ed., 'Tegen-Bericht op de voor-Reden vant groote Martelaer Boeck. Door Hans Alenson, Haerlem, Anno 1630', in S. Cramer en F. Pijper eds., *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, dl. VII, 's-Gravenhage, 1910, 139-266.
Crespin, J., *Histoire des martyrs persecutez et mis à mort pour la vérité de l' évangile, depuis le temps des apotres iusques à present (1619)*, eds. D. Benoit en M. Lelievre, 3 dln., Toulouse, 1889.
de Alba, Duque ed., *Epistolario del III° duque de Alba*, 3 dln., Madrid, 1952.
De Bujando, J.M. ed., *Index de l' Université de Louvain 1546, 1550, 1558*. (Index des livres interdits, dl. 2), Sherbrooke, 1986.
De Coussemaker, E. ed., *Troubles religieux du XVI-ième siècle dans la Flandre Maritime, 1560-1570*, 4 dln., Brugge, 1876.
De Hoop Scheffer, J.G. ed., 'Oude gemeenteverordeningen', in *Doopschgezinde Bijdragen* (1877), 62-93.
Denis, Ph. ed., 'La correspondance d'Hubert de Bapasme, réfugié lillois à Strasbourg (1545-1547)', in *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme français* 124 (1978), 84-112; 125 (1979), 288-313.
De Ram, P.F.X. ed., *Synodicon Belgicum sive acta omnium ecclesiarum Belgii, a celebrato concilio Tridentino usque ad Concordatum anni 1801. Tomus tertius. Nova et absoluta collectio synodorum episcopatus Antverpiensis*, Leuven, 1858.
Didier, L. ed., *Lettres et négociations de Claude de Mondoucet résident de France aux Pays-Bas (1571-1574)*, 2 dln., Parijs - Reims, 1891-92.
Diericxsens, J.C., *Antverpia christo nascens et crescens seu acta ecclesiam Antverpiensem ejusque Apostolos ac Viros pietate conspicuos concernentia usque ad seculum XVII*, 7 dln., Antwerpen, 1773[2].
Domela Nieuwenhuis, F.J. ed., 'Bijdragen tot de geschiedenis der "huijskercken"', in *Godgeleerde bijdragen* 29 (1855), 401-448, 481-507.
Dowling, M. en Shakespeare J. eds., 'Religion and Politics in mid Tudor England through the eyes of an English Protestant Woman: the Recollections of Rose Hickman', in *Bulletin of the Institute of Historical Research* 55 (1982), 94-102.
Gachard, L.P. ed., *Actes des Etats-Généraux des Pays-Bas. 1576-1585. Notice chronologique et analytique*, 2 dln., Brussel, 1861-65.
Gachard, L.P. ed., *La bibliothèque nationale à Paris. Notices et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique*, 2 dln., Brussel, 1875-77.
Gachard, L.P. ed., *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escurial. Notices et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique*, Brussel, 1875.
Gachard, L.P. ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, 5 dln., Brussel, 1848-79.

Gaillard, V. ed., *Archives du Conseil de Flandre ou recueil de documents inédits relatif à l'histoire politique, judiciaire, artistique et littéraire*, Gent, 1856.
Génard, P. ed., 'Index der gebodboeken', in AA, dl. I, 120-464.
Génard, P. ed., 'Naamlijst der rentmeesters en tresoriers van Antwerpen', in AA, dl. XIII, 196-209.
Génard, P. ed., 'Ordonnantien van het Antwerpsch magistraat, rakende de godsdienstgeschillen der XVIe eeuw', in AA, dl. II; 308-472; dl. III, 1-472; dl. IV, 1-382.
Génard, P. ed., 'Personen te Antwerpen in de XVIe eeuw, voor het "feit van religie" gerechtelijk vervolgd. Lijst en ambtelijke bijhoorige stukken', in AA, dl. VII, 114-472; dl. VIII, 322-472; dl. IX, 1-471; dl. X, 1-471; dl. XI, 1-471; dl. XII, 1-480; dl. XIII, 1-214.
Gerlo, A. en De Smet, R. eds., *Marnixi epistulae. De briefwisseling van Marnix van Sint-Aldegonde. Een kritische uitgave. Pars I (1558-1576)*, Brussel, 1990.
Goeters, J.F.G. ed., *Die Akten der Synode der Niederländischen Kirchen zu Emden vom 4.-13. Oktober 1571*, Neukirchen, 1971.
Goeters, J.F.G. ed., *Die Beschlüsse des Weseler Konvents von 1568*, Düsseldorf, 1968.
Guicciardini, L., *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden; anderssins ghenoemt Neder-Duytschlandt*, Amsterdam, 1612.
Halkin, L.-E. en Moreau, G. eds., 'Le procès de Paul Chevalier à Lille et Tournai en 1564', in *Bulletin de la Commission royale d' Histoire* 131 (1965), 1-74.
Hessels, J.H. ed., *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum. Epistulae et tractatus eum reformationis tum ecclesiae Londino-Batavae historiam illustrantes ex autographis mandante ecclesiae Londino-Batava*, 3 dln., Cambridge, 1889-97.
Hoynck van Papendrecht, C.P. ed., *Analecta Belgica. Tomus Primus. Pars secunda*, 's-Gravenhage, 1743.
Janssen, H.Q. en Van Toorenenbergen, J.J. eds., *Acten van Classicale en Synodale Vergaderingen der verstrooide gemeenten in het land van Cleef, Sticht van Keulen en Aken, 1571-1589*. (Werken der Marnix Vereeniging, dl. II-2), Utrecht, 1882.
Janssen, H.Q. en Van Toorenenbergen, J.J. eds., *Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven*. (Werken der Marnix Vereeniging, dl. III-2), Utrecht, 1878.
Janssen, H.Q. en Van Toorenenbergen, J.J. eds., *Handelingen van den kerkeraad der Nederlandsche gemeente te Keulen 1571-1591*. (Werken der Marnix Vereeniging, dl. 1-3), Utrecht, 1881.
Jelsma, A.J. en Boersma, O. eds., *Acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente te Londen 1569-1585*. (Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine Serie, dl. 76), 's-Gravenhage, 1993.
Jensma, T.W. ed., *Uw Rijk kome. Acta van de Nederduits gereformeerde gemeente te Dordrecht 1573-1579*, Dordrecht, 1981.
Johnston, E. ed., *Actes du consistoire de l'église française de Treadneedle street, Londres*, dl. I: *1560-1565*, Londen, 1937.
Kervyn de Lettenhove, J. ed., *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre, sous le règne de Philippe II*, 10 dln., Brussel, 1882-91.
Kingdon, R.M. e.a. eds., *Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève au temps de Calvin*, 6 dln., Genève, 1962-80.

Kirk, R.E.G. en Kirk, E.F. eds., *Returns and Aliens dwelling in the City and Suburbs of London, from the reign of Henry VIII to that of James I, 1523-1625*, 3 dln., Aberdeen, 1900-08.
Kist, N.C. ed., 'De synoden der Nederlandsche hervormde kerken onder het kruis, gedurende de jaren 1563-1577, gehouden in Braband, Vlaanderen, enz.', in *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, 9 (1849), 113-210.
Kort-Verhael van het Leven ende Daden van Hans de Ries Outste, ende Leeraer der Waterlantsche-Gemeenten. Met eenige sijner, ende anderer geschriften, Seynt-Brieven, Predicatien en Gebeden, dienende tot oeffening in de Godsaligheyt, De Ryp, 1644.
Le Bachelet, X.-M. ed., *Bellarmin avant son Cardinalat 1542-1598. Correspondance et documents*, Paris, 1911.
Livre synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des Eglises Wallonnes des Pays-Bas, dl. I: *1563-1685*, 's-Gravenhage, 1896.
Meinert, H. en Dahmer, W. eds., *Das Protokolbuch der Niederländischen Reformierten Gemeinde zu Frankfurt am Main 1570-1581*, Frankfurt am Main, 1977.
Mellink, A.F. ed., *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, dl. II: *Amsterdam, 1536-1578*, Leiden, 1980.
Operum theologicorum D. Hieronymi Zanchii, 8 dln., s.l., Stephanus Gamonetus, 1613.
Ordonnancie ende ghebot provisionael, gedaen vanweghen der Con. Mat. op de pacificatie, Antwerpen, Willem Silvius, 1567.
Papebrochius, D., *Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum M.DCC*, eds. F.H. Mertens en E. Buschmann, 5 dln., Antwerpen, 1845-48.
Poullet, E. en Piot, C. eds., *Correspondance du Cardinal de Granvelle 1563-1583*, 12 dln., Brussel, 1877-96.
Een Predicatie. Van dat cleyn Mostaert saeyken, het welcke was ghepredict ende wtgheleyt door M. Isbrandus, Dienaer des Goddelijcken woorts: binnen Antwerpen. Int jaer M.D.L.XVII. den IX April, Antwerpen, Niclaas Mollijns, 1579.
Prims, F. ed., 'De Briefwisseling tusschen Antwerpsch Magistraat en Gedeputeerden uit den tijd van Margarita van Parma en voornamelijk uit de jaren 1565-'66', in BG 16 (1924-25), 403-515.
Prims, F. ed., 'Dokumenten', in BG 29 (1938), 301-308.
Prims, F. ed., *Register der Commissie tot onderhoud van de Religionsvrede te Antwerpen (1579-1581)*, Brussel, 1954.
Prims, F. ed., 'Het Wonderjaar te Antwerpen naar de briefwisseling van magistraat en gedeputeerden', in BG 31 (1940), 1-184, 243-284.
Rahlenbeck, C. ed., *Mémoires de Jacques de Wesembeke*, Brussel, 1859.
Robinson, H. ed., *Original letters relative to the English Reformation, written during the reigns of King Henry VIII, King Edward VI, and Queen Mary: chiefly from the archives of Zurich*, 3 dln., Cambridge, 1846-48.
Rombouts, Ph. en Van Lerius, Th. eds., *De Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint-Lucasgilde*, 2 dln., Antwerpen-'s-Gravenhage, 1864-72.
Schilling, H. en Schreiber, K.-D. eds., *Die Kirchenratsprotokolle der Reformierten Gemeinde Emden 1557-1620*, 2 dln., Keulen-Wenen, 1989-92.

Scouloudi, I. ed., *Returns of Strangers in the Metropolis 1593, 1627, 1635, 1639. A Study of an Active Minority*, Londen, 1985.
Scribani, C., *Origines Antverpiensium*, Antwerpen, 1610.
Sillem, C.H.W. ed., *Briefsammlung des Hamburgischen Superintendenten Joachim Westphal aus den Jahren 1530 bis 1575*, 2 dln., Hamburg, 1903.
Simons, E. ed., *Kölnische Konsistorial-Beschlüsse. Presbyterial-Protokolle der Heimlichen Kölnischen Gemeinde 1572-1596*, Bonn, 1905.
'De tekst van de Pacificatie van Gent met begeleidende documenten', in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*, Gent, 1976, 351-365.
Theissen, J.S. en Enno van Gelder, H.A. eds., *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1565-'68)*, 3 dln., Utrecht, 1925-42.
van Booma, J.G.J. en van der Gouw, J.L. eds., *Communio et mater fidelium. Acta des Konsistoriums der niederländischen reformierten Flüchtlingsgemeinde in Wesel 1573-1582*, Keulen - Delft, 1991.
van Braght, T.J., *Het bloedigh tooneel der doopsgesinde en weereloose Christenen, die om het getuygenisse Jesu geleden hebben en gedoodt zijn*, Dordrecht, 1685.
Van den Branden, F.J. ed., 'De Spaansche Muiterij ten jare 1574', in AA, dl. XXII, 133-480.
van Haemstede, A., *Historie der Martelaren die om het getuygenisse der Evangelischer waerheydt haer bloedt gestort hebben, van de tijden Christi onses Salighmaeckers af tot den jare 1655 toe*, Dordrecht, 1659.
Van Havre, G. ed., *Chronijck der stadt Antwerpen toegeschreven aan den notaris Geeraard Bertrijn*, Antwerpen, 1879.
Van Roosbroeck, R. ed., *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, 2 dln., Antwerpen, 1928-33.
Van Schelven, A.A. ed., 'Verklikkersrapporten over Antwerpen in het laatste kwartaal van 1566', in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* 50 (1929), 238-320.
Van Toorenenbergen, J.J. ed., *Stukken betreffende de diaconie der vreemdelingen te Emden (1560-1576)*. Werken der Marnix Vereeniging, dl. I-2, Utrecht, 1876.
Van 't Spijker, W. ed., 'De Acta van de Synode van Middelburg (1581)', in D. Nauta en J.P. van Dooren eds., *De Nationale Synode van Middelburg in 1581*, Middelburg, 1981, 64-126.
Verheyden, A.L.E. ed., *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)*, Brussel, 1961.
Verheyden, A.L.E. ed., 'Une correspondance inédite adressée par des familles protestantes des Pays-Bas à leurs coreligionnaires d'Angleterre (11 novembre 1569 - 25 février 1570)', in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 120 (1955), 95-257.
Verkindert, J., *Sommige brieven, testamenten, ende belijdingen geschreven door Ioos Verkindert*, s.l., 1577.
Von den Velden, A. ed., *Das Kirchenbuch der französischen-reformierten Gemeinde zu Heidelberg 1569-1577 und Frankenthal in der Pfalz 1577-1596*, Weimar, 1908.

Von den Velden, A. ed., *Registres de l'Eglise Réformée Néerlandaise de Frankenthal au Palatinat 1565-1689*, 2 dln., Brussel, 1911-13.
Vos, K. ed., 'De dooplijst van Leenaert Bouwens', in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* 36 (1915), 39-70.

Werken

Abels, P.H.A.M. en Wouters, A.PH.F., *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delftland 1572-1621*, 2 dln., Delft, 1994.
Andriessen, J., *De Jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648*, Antwerpen, 1957.
Andriessen, J., 'Het geestelijke en godsdienstige klimaat', in *Antwerpen in de XVI-de eeuw*, Antwerpen, 1975, 203-232.
Andriessen, J., 'Van laat-middeleeuwse vroomheid naar confessionele conflicten', in K. Van Isacker en R. Van Uytven eds., *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, 112-121.
Archer, I.W., *The Pursuit of Stability. Social Relations in Elizabethan London*, Cambridge, 1991.
Arnould, M.-A., 'L' impôt sur le capital en Belgique au XVIe siècle', in *Le Hainaut économique* 1 (1946), 17-45.
Backhouse, M., 'Korte schets van de socio-ekonomische en religieuze situatie in Kortrijk tijdens de XVIde eeuw (1500-1585)', in *De Leiegouw* 18 (1976), 415-454.
Backhouse, M., 'Peiling naar de sociale status van de Kortrijkse Hervormden (1566-1585)', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), 394-412.
Balke, W., 'De invloed van de Anabaptisten te Antwerpen', in BG 70 (1987), 39-59.
Beenakker, A.J.M., *Breda in de eerste storm van de Opstand. Van ketterij tot beeldenstorm 1545-1569*, Tilburg, 1971.
Beier, A.L., 'Engine of manufacture: the trades of London', in A.L. Beier en R. Finlay eds., *London 1500-1700. The making of the metropolis*, Londen-New York, 1986, 141-167.
Benedict, Ph., 'The Catholic Response to Protestantism. Church Activity and Popular Piety in Rouen, 1560-1600', in J. Obelkevich ed., *Religion and the People, 800-1700*, Chapel Hill, 1979, 168-190, 306-312.
Benedict, Ph., 'The Historiography of Continental Calvinism', in H. Lehmann en G. Roth eds., *Weber's Protestant Ethic: Origins, evidence, contexts*, Cambridge, 1993, 305-325.
Benedict, Ph., *Rouen during the Wars of Religion*, Cambridge, 1981.
Benedict, Ph., 'Towards a Comparative Study of the Popular Market for Art: The Ownership of Paintings in Seventeenth-Century Metz', in *Past & Present*, 109 (1985), 100-117.

Beneke, O., ‘Zur Geschichte der nichtlutherischen Christen in Hamburg 1575 bis 1589’, in *Zeitschrift des Vereins für Geschichte von Hamburg* 6 (1875), 317-344.

Bergsma, W., *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor de verdraagzaamheid*, Meppel, 1983.
Besnard, P., *Protestantisme et Capitalisme. La controverse post-Weberienne*, Parijs, 1970.
Bevers, H., *Das Rathaus von Antwerpen (1561-1565). Architektur und Figuren-programm*, Hildesheim, 1985.
Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1993.
Bilinkhoff, J., *The Avila of Saint Teresa. Religious Reform in a Sixteenth-Century City*, Ithaca, 1989.
Blaas, P.B.M., 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', in W.W. Mijnhardt ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht-Antwerpen, 1983, 9-47.
Blockmans, F., 'Het "Wonderjaar" en het afsluiten van Antwerpen's "Gouden Eeuw"', in *Lode Baekelmans ter eere*, dl. II, Antwerpen, 1946, 7-24.
Blockmans, W., 'Voracious States and Obstructing Cities: An Aspect of State Formation in Preindustrial Europe', in *Theory and Society* 18 (1989), 733-755.
Boersma, O., *Vluchtig voorbeeld. De nederlandse, franse en italiaanse vluchtelingenkerken in Londen 1568-1585*, s.l., 1994.
Bornhäuser, C., *Leben und Lehre Menno Simons'. Ein Kampf um das Fundament des Glaubens (etwa 1496-1561)*, Neukirchen, 1973.
Borromeo, A., 'Archbishop Carlo Borromeo and the Ecclesiastical Policy of Philip II in the State of Milan', in J.M. Headley en J.B. Tomaro eds., *San Carlo Borromeo: Catholic Reform and Ecclesiastical Politics in the Second Half of the Sixteenth Century*, Washington D.C., 1988, 85-111.
Bösken, W., 'Die Niederländische Flüchtlingsgemeinde zu Goch und ihre Ordnung von 1570', in *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* 36 (1902), 188-210.
Bossy, J., *Christianity in the West 1400-1700*, Oxford, 1985.
Bott, H., *Gründung und Anfänge der Neustadt Hanau 1596-1620*, 2 dln., Marburg, 1970-71.
Boumans, R., *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*, Brugge, 1965.
Boumans, R., 'De getalsterkte van katholieken en protestanten te Antwerpen in 1585', in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 30 (1952), 741-798.
Bouwsma, W.J., *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*, New York-Oxford, 1988.
Brady, Th., Oberman, H.A., en Tracy, J.D. eds., *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, 2 dln., Leiden-New York-Keulen, 1994-95.
Braekman, E.M., 'Luther et les chrétiens des Pays-Bas d'après sa correspondance', in *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme belge* IX-8 (1983), 149-196.
Braekman, E.M., 'Het Lutheranisme in Antwerpen', in BG 70 (1987), 23-38.
Braudel, F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, 3 dln., Parijs, 1979.

Braudel, F., 'Les emprunts de Charles-Quint sur la place d'Anvers', in *Charles Quint et son temps*, Parijs, 1959, 191-200.
Brigden, S., *London and the Reformation*, Oxford, 1989.
Brouwer, J., *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den tachtigjarigen oorlog*, Zutphen, 1933.
Brulez, W., 'De diaspora der Antwerpse kooplui op het einde van de 16e eeuw', in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 15 (1960), 279-306.
Brulez, W., *De firma della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*, Brussel, 1959.
Brulez, W., 'De handel', in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 109-145.
Burgon, J.W., *The life and times of Sir Thomas Gresham*, 2 dln., Londen, 1839.
Burke, P., *Historical Anthropology in Early Modern Italy*, Cambridge, 1987.
Burke, P., *Popular Culture in Early Modern Europe*, Londen, 1978.
Cardinaal, C., 'Vrijstelling van den eed aan de doopsgezinden verleend', in *Doopschgezinde Bijdragen* (1875), 93-96.
Chaunu, P., 'Niveaux de culture et Réforme', in *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français* 118 (1972), 305-326.
Claessens, M.Th., *De broederschappen te Antwerpen van de 14de eeuw tot circa 1600*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 1969.
Clarck, C.W., *An Urban Study during the Revolt of the Netherlands: Valenciennes 1540-1570*. Onuitgegeven proefschrift, Columbia University, New York, 1972.
Clasen, C.-P., *Anabaptism. A Social History, 1525-1618. Switzerland, Austria, Moravia, South and Central Germany*, Ithaca, 1972.
Cockx-Indestege, E., *Belgica Typographica, 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt. I. Bibliotheca Regia Bruxellensis*, Brussel, 1968.
Coigneau, D., 'Rederijkersliteratuur', in M. Spies ed., *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*, Groningen, 1984, 35-55.
Coornaert, E., *Les Français et le commerce international à Anvers, fin du XVe-XVIe siècle*, 2 dln., Parijs, 1961.
Davies, J., 'Persecution and Protestantism: Toulouse 1562-1575', in *The Historical Journal* 22 (1979), 31-51.
Davis, N.Z., 'City Women and Religious Change', in Id., *Society and Culture in Early Modern France*, Cambridge, 1987, 65-95, 290-96.
Davis, N.Z., 'Printing and the People', in Id., *Society and Culture in Early Modern France*, Cambridge, 1987, 189-226, 326-36.
Davis, N.Z., 'The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France', in *Past & Present* 59 (1973), 51-91.
Davis, N.Z., 'The sacred and the body social in sixteenth-century Lyon', in *Past & Present* 90 (1981), 40-70.
Davis, N.Z., 'Strikes and Salvation at Lyon', in Id., *Society and Culture in Early Modern France*, Cambridge, 1987, 1-16, 271-75.
De Boer, W. en Ritter, F., 'Briefe zur ostfriesischen Reformationsgeschichte. I. Die Briefe des bremischen Rektors Johannes Molanus aus den Jahren 1557-

1583', in *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländischen Altertümer zu Emden* 20 (1920), 194-231.
De Brouwer, J., *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570-1795*, 2 dln., Tielt, 1971-72.
De Bruin, C.C., *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden, 1937.
Decavele, J., *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 2 dln., Brussel, 1975.
Decavele, J., 'Enkele gegevens betreffende de relaties tussen het drukkerscentrum Emden en het gebied Gent-Oudenaarde tijdens het "Wonderjaar"', in *Liber Amicorum Dr. J. Scheerder*, Leuven, 1987, 17-28.
Decavele, J., 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de pacificatie van Gent (1577-1578)', in *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*, Brugge, 1982, 9-33.
Decavele, J., 'Historiografie van het zestiende-eeuws Protestantisme in België', in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 62 (1982), 1-27.
Decavele, J., 'Jan Hendrickx en het Calvinisme in Vlaanderen (1560-1564)', in *Handelingen van het Genootschap 'Société d'Emulation' te Brugge* 106 (1969), 17-32.
Decavele, J., 'Ontstaan van de evangelische beweging en ontwikkeling van de protestantse kerkverbanden in de Nederlanden tot 1580', in *Ketters en papen onder Filips II. Het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw*, Utrecht, 1986, 41-57.
Decavele, J., 'De opkomst van het Protestantisme te Brussel', in *Zesde colloquium 'De Brabantse Stad'. Congresboek*, Antwerpen, 1983, 25-44.
Decavele, J., 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. VI, Haarlem, 1979, 166-185.
Decavele, J., 'De reformatorische beweging te Axel en Hulst (1556-1566)', in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 22 (1968-69), 1-42.
Decavele, J. ed., *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990.
De Clercq, C., 'Jean et Jacques Taffin, Jean d'Arras et Christophe Plantin', in *De Gulden Passer* 36 (1958), 125-136.
De Clercq, C., 'Kerkelijk leven', in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 55-93.
De Groote, H.L.V., 'De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters', in BG 50 (1967), 179-318; 51 (1968), 5-52.
Degryse, K., *Pieter Seghers. Een koopmansleven in troebele tijden*, Antwerpen-Baarn, 1990.
De Keyser, H., 'De Brusselse rederijkers in de Opstand', in *Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis* 1 (1984), 121-133.
Delée, J., 'Liste d'élèves du collège des pères Jésuites à Anvers (Gymnasium Societatis Jesu Antverpiense). 1. de 1575 à 1640', in *De Schakel* 1 (1967), 1-94.
Delmotte, M., 'Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 76 (1963), 145-176.
Delumeau, J., *Naissance et affirmation de la Réforme*, Parijs, 1973[3].

Delumeau, J., *Rassurer et protéger. Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois*, Parijs, 1989.
de Meester, B., *Le Saint-Siège et les Troubles des Pays-Bas 1566-1579*, Leuven, 1934.
de Nave, F., 'Hervorming en boekdrukkunst. Antwerpen als typografisch centrum in de 16de eeuw', in *Protestantse Drukken en Prenten uit de Hervormingstijd te Antwerpen*, Antwerpen, 1985, 5-15.
Denis, Ph., 'Bibliographie de l'histoire démographique des réfugiés flamands et wallons en Angleterre (1558-1625)', in *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme belge* VI-3 (1974), 61-80; VI-4 (1975), 97-124.
Denis, Ph., *Les églises d'étrangers en Pays Rhénans (1538-1564)*, Parijs, 1984.
De Ridder-Symoens, H., 'Brabanders aan de rechtsuniversiteit van Orleans (1444-1546). Een socio-professionele studie', in BG 61 (1978), 195-347.
De Ridder-Symoens, H., 'Education and Literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands', in *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, 16 (1995), 6-21.
De Ridder-Symoens, H., 'Het onderwijs te Antwerpen in de zeventiende eeuw', in *Antwerpen in de XVIIde eeuw*, Antwerpen, 1989, 221-50.
De Ridder-Symoens, H., 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., 45 (1991), 95-117.
De Ridder-Symoens, H., 'De universitaire vorming van de Brabantse Stadsmagistraat en Stadsfunctionarissen - Leuven en Antwerpen, 1430-1580', in *Varia Historica Brabantica* 6-7 (1978), 21-126.
De Schepper, H., '*Belgium Nostrum' 1500-1650. Over Integratie en Desintegratie van het Nederland*, Antwerpen, 1987.
Descimon, R., 'Paris on the eve of Saint Bartholomew: taxation, privilege, and social geography', in Ph. Benedict ed., *Cities and Social Change in Early Modern France*, Londen, 1989, 69-104.
De Smedt, O., *De Engelse Natie te Antwerpen in de 16e eeuw (1496-1582)*, 2 dln., Antwerpen, 1950-54.
De Vooys, C.G.N., *Apostelspelen in de rederijkerstijd*, Amsterdam, 1928.
De Vries, H., *Genève pépinière du calvinisme hollandais. I. Les étudiants des Pays-Bas à Genève au temps de Théodore de Bèze*, Fribourg, 1918.
De Vries, J., *European Urbanization 1500-1800*, Londen, 1984.
De Vries, Ph., 'Cultuur der Nederlanden omstreeks 1560', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. IV, Utrecht, 1952, 369-396.
De Wal, J., 'Nederlanders, studenten te Heidelberg', in *Handelingen en mededeelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden* (1885-86), V-VIII, 1-155.
De Wolf, J., *Meisjesopvoeding en -onderwijs te Antwerpen in de Nieuwe Tijden*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U. Gent, 1989.
Deyon, S. en Lottin, A., *Les casseurs de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord*, Lille, 1986.
Diefendorf, B.B., *Beneath the Cross. Catholics and Huguenots in Sixteenth-Century Paris*, New York-Oxford, 1991.
Dierickx, M., 'De eerste jaren van Filips II, 1555-1567', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. IV, Utrecht, 1952, 305-340.

Dierickx, M., 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden', in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 18 (1963-64), 167-192.
Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570*, Antwerpen-Utrecht, 1950.
Dolan, C., 'The artisans of Aix-en-Provence in the sixteenth century: A micro-analysis of social relationships', in Ph. Benedict ed., *Cities and Social Change in Early Modern France*, Londen, 1989, 174-194.
Drewes, J.B., 'Het interpreteren van godsdienstige spelen van zinne', in *Jaarboek 'de Fonteine'* (1978-79), 5-124.
Droz, E., 'Antoine Vincent. La propagande protestante par le psautier', in *Aspects de la propagande religieuse*, Genève, 1957, 276-293.
Duke, A.C., 'The Ambivalent Face of Calvinism in the Netherlands, 1561-1618', in Id., *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, 1990, 269-293.
Duke, A.C., 'Building Heaven in Hell's Despite: The Early History of the Reformation in the Towns of the Low Countries', in Id., *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, 1990, 71-100.
Duke, A.C., 'The Netherlands', in A. Pettegree ed., *The early Reformation in Europe*, Cambridge, 1992, 142-165.
Duke, A.C., 'The Origins of Evangelical dissent in the Low Countries', in Id., *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, 1990, 1-28.
Duke, A.C., 'Perspectives on international Calvinism', in A. Pettegree, A. Duke en G. Lewis eds., *Calvinism in Europe 1540-1620*, Cambridge, 1994, 1-20.
Duke, A.C., 'Salvation by Coercion: the Controversy Surrounding the "Inquisition" in the Low Countries on the Eve of the Revolt', in Id., *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, 1990, 152-174.
Dyck, C.J., 'The Suffering Church in Anabaptism', in *The Mennonite Quarterly Review* 59 (1985), 5-23.
Eire, C.M.N., *War against the Idols. The Reformation of worship from Erasmus to Calvin*, Cambridge, 1989.
Eisenstein, E.L., *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe*, Cambridge, 1979.
Ennen, L., *Geschichte der Stadt Köln*, 5 dln., Düsseldorf, 1850-80.
Enno van Gelder, H.A., *Erasmus, schilders en rederijkers. De religieuze crisis der 16e eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst*, Groningen, 1959.
Estié, P., *Het vluchtige bestaan van de eerste Nederlandse Lutherse gemeente. Antwerpen 1566-1567*, Amsterdam, 1986.
Farr, J., *Hands of Honor. Artisans and Their World in Dijon, 1550-1650*, Ithaca, 1988.
Farr, J., 'Popular Religious Solidarity in Sixteenth-Century Dijon', in *French Historical Studies* 14 (1985), 192-214.
Febvre, L., *Au coeur religieux du XVIe siècle*, Parijs, 1983[2].
Febvre, L. en Martin, H.-J., *L'apparition du livre*, Parijs, 1958.
Forster, L., *Christoffel van Sichem in Basel und der frühe deutsche Alexandriner*, Amsterdam-Oxford-New York, 1985.
Freedberg, D., *Iconoclasts and their motives*, Maarssen, 1985.

Fruin, R., ‘De voorbereiding in de ballingschap van de gereformeerde kerk van Holland’, in Id., *Verspreide geschriften*, dl. II, 's-Gravenhage, 1900, 235-276.
Garrisson, J., *Les Protestants au XVIe siècle*, Parijs, 1988.
Garrisson-Estèbe, J., *Protestants du Midi 1559-1598*, Toulouse, 1980.
Gascon, R., *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle. Lyon et ses marchands (environs de 1520 - environs de 1580)*, 2 dln., Parijs-'s-Gravenhage, 1971.
Génard, P., *Anvers à travers les âges*, 2 dln., Brussel, 1888.
Génard, P., ‘Tijdordelijke tafel der namen van personen te Antwerpen in de XVIe eeuw voor het “feit van religie” vervolgd’, in AA, dl. XIV, 1-113.
George, T., ‘De spiritualiteit der vroege Dopers in de Lage Landen’, in *Doopsgezinde Bijdragen* 12-13 (1986-87), 195-211.
Geudens, E., *Het hoofdambacht der meerseniers. (Burgerdeugd - I)*, Antwerpen, 1903.
Geudens, E., *Het St Huibrechtsgild en zijne genooten in de Onze-Lieve-Vrouwenkerk (1500-1821)*, Antwerpen, 1921.
Ghys, I., *De Antwerpse magistraat in een laat-humanistische en contra-reformatorische periode, 1585-1621. Een institutionele, sociaal-economische en culturele analyse*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 1988.
Gilly, C., *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Bazel-Frankfurt am Main, 1985.
Gilmont, J.-F., ‘La mission de Jean Crespin aux Pays-Bas (1566-1567)’, in *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme belge* VIII-3 (1979), 73-89.
Goeters, J.F.G., ‘Die Rolle des Täufertums in der Reformationsgeschichte des Niederrheins’, in *Rheinische Vierteljahrsblätter* 23-24 (1958-59), 217-236.
Goeters, J.F.G., ‘Der Weseler Konvent niederländischer Flüchtlinge vom 3. November 1568’, in *Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 17 (1968), 88-114.
Goeters, W.G., ‘Dokumenten van Adriaan van Haemstede, waaronder eene gereformeerde geloofsbelijdenis van 1559’, in *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 5 (1908), 1-60.
Goris, J.A., *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne*, Leuven, 1925.
Grapperhaus, F.H.M., *Alva en de tiende penning*, Zutphen, 1982.
Greengrass, M., *The French Reformation*, Oxford, 1987.
Grell, O.P., ‘Merchants and ministers: the foundations of international Calvinism’, in A. Pettegree, A. Duke en G. Lewis eds., *Calvinism in Europe 1540-1620*, Cambridge, 1994, 254-273.
Grendler, P.F., *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300-1600*, Baltimore-Londen, 1989.
Grosheide, D., ‘Twee protestantiserende werken door Plantin in 1558 gedrukt: *L' A.B.C. ou instruction chrestienne*, en: *Instruction chrestienne par F.J. Pierre Ravillian’*, in F. de Nave ed., *Liber Amicorum Leon Voet*, Antwerpen, 1985, 77-95.

Hagedorn, B., *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert*, Berlijn, 1910.

Halkin, L.-E., *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint*, Brussel, 1957.
Hamilton, A., *The Family of Love*, Cambridge, 1981.
Hamilton, A., 'The Family of Love in Antwerp', in BG 70 (1987), 87-96.
Hammer, G., 'Der Streit um Bucer in Antwerpen. Ein rätservoller Textfund und ein unbekannter Lutherbrief', in *Lutheriana. Zum 500. Geburtstag Martin Luther*, Keulen-Wenen, 1984, 393-454.
Harline, C.E., 'Official Religion - Popular Religion in Recent Historiography of the Catholic Reformation', in *Archiv für Reformationsgeschichte* 81 (1990), 239-262.
Hauben, P.J., 'Marcus Pérez and Marrano Calvinism in the Dutch Revolt and the Reformation', in *Bulletin d'Humanisme et Renaissance* 29 (1967), 121-132.
Heijting, W., *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585*, 2 dln., Nieuwkoop, 1989.
Hendrickx, M., 'Enkele cijfers in verband met de bekering van de protestanten te Antwerpen in 1585-1589', in *Ons Geestelijk Erf* 41 (1967), 302-309.
Hollweg, W., 'Die Nachwirkungen der Weseler Konventbeschlüsse von 1568 dargestellt bis zur Emder Synode von 1571', in *Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 17 (1968), 140-162.
Holt, M.P., *The French Wars of Religion, 1562-1629*, Cambridge, 1995.
Hsia, R. Po-Chia, *Society and Religion in Münster, 1535-1618*, New Haven-Londen, 1984.
Hudson, W.S., 'The Weber Thesis Reexamined', in *Church History* 57 (1988), Suppl. 56-67.
Janssens, G., *'Brabant in het Verweer'. Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567-1578*, Kortrijk, 1989.
Janssens, G., 'De eerste jaren van Filips II 1555-1566', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. VI, Haarlem, 1979, 186-201.
Jeannin, P., 'Anvers et la Baltique au XVIe siècle', in *Revue du Nord* 37 (1955), 93-113.
Jelsma, A.J., *Adriaan van Haemstede en zijn martelaarsboek*, 's-Gravenhage, 1970.
Johnston, A.G., 'L' imprimerie et la Réforme aux Pays-Bas', in J.-F. Gilmont ed., *La Réforme et le livre. L' Europe de l'imprimé (1517-v. 1570)*, Parijs, 1990, 155-190.
Johnston, A.G. en Gilmont, J.F., 'L' imprimerie et la Réforme à Anvers', in J.F. Gilmont ed., *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimé (1517-v. 1570)*, Parijs, 1990, 191-216.
Kaplan, B.J., *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht, 1578-1620*, Oxford, 1995.
Keeney, W.E., *The development of Dutch Anabaptist thought and practice from 1539-1564*, Nieuwkoop, 1968.
Keller, R., 'Gnesiolutheraner', in TRE, dl. XIII, Berlijn-New York, 1985, 512-519.
Kinder, A.G., 'Agostino Boacio: las avonturas de un protestante genovés con la Inquisición', in *Actas del Primer Congreso Anglo-Hispano*, dl. III: *Historia*, Madrid, 1994, 275-287.
Kinder, A.G., 'A hitherto unknow group of Protestants in sixteenth-century Aragon', in *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* 51-52 (1985), 131-160.

Kint, A., *The Community of Commerce: Social Relations in Sixteenth Century Antwerp*. Onuitgegeven proefschrift Columbia University, New York, 1995-96.
Klaassen, W., 'Menno Simons: vormgever van een traditie', in *Doopsgezinde Bijdragen* 12-13 (1986-87), 226-247.
Klassen, J., 'Women and the Family among Dutch Anabaptist Martyrs', in *The Mennonite Quarterly Review* 60 (1986), 548-571.
Knappert, L., *Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme in de Nederlanden*, Utrecht, 1924.
Knetsch, F.R.J., 'Church Ordinances and Regulations of the Dutch Synods "under the Cross" (1563-1566) Compared with the French (1559-1563)', in J. Kirk ed., *Humanism and Reform. The Church in Europe, England and Scotland, 1400-1643*, Oxford, 1991, 187-205.
Knetsch, F.R.J., 'De nationale synode te Dordrecht 1578 en de positie der Waalse kerken', in D. Nauta en J.P. van Dooren eds., *De Nationale Synode van Dordrecht 1578*, Amsterdam, 1978, 53-67.
Koch, E., 'Der kursächsische Philippismus und seine Krise in den 1560er und 1570er Jahren', in H. Schilling ed., *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland - Das Problem der 'Zweiten Reformation*', Gütersloh, 1986, 60-77.
Koenigsberger, H.G., Mosse, G.L. en Bowler, G.Q., *Europe in the Sixteenth Century*, Londen, 1989[2].
Krahn, C., *Dutch Anabaptism. Origin, spread, life and thought (1450-1600)*, 's-Gravenhage, 1968.
Kreider, A., 'De betekenis van de *Martelaers Spiegel* voor deze tijd', in *Doopsgezinde Bijdragen* 10 (1984), 11-28.
Kronenberg, M.E., *Verboden boeken en opstandige drukkers in de hervormingstijd*, Amsterdam, 1948.
Kühler, W.J., *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Haarlem, 1961.
Kuttner, E., *Het Hongerjaar 1566*, Amsterdam, 1979[4].
Laenen, J., *Notes sur l' organisation ecclésiastique du Brabant à l' époque de l' érection des nouveaux évêchés (1559)*, Antwerpen, 1904.
Laenens, C., *Geschiedenis van het Antwerps gerecht*, Antwerpen, 1953.
Lamet, M.S., 'French Protestants in a Position of Strength. The Early Years of the Reformation in Caen', in *Sixteenth Century Journal* 9 (1978), 35-55.
Latré, G., 'William Tyndale in Antwerpen: hervormer, bijbelvertaler en maker van de Engelse taal', in *Antwerpen, dissident drukkerscentrum. De rol van de Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland (16de eeuw)*, Antwerpen, 1994, 59-70.
Lauwaert, R., 'Ambachten en nieuwe nijverheden', in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 143-60.
Lenselink, S.J., *De Nederlandse Psalmberijmingen van de souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*, Assen, 1959.
Lis, C. en Soly, H., *Poverty and Capitalism in pre-industrial Europe*, Bristol, 1976.
Lis, C., en Soly, H. eds., *Werken volgens de regels. Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*, Brussel, 1994.

Loades, D.M., ‘Le livre et la Réforme anglaise avant 1558’, in J.-F. Gilmont ed.,

La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimerie (1517- v. 1570), Parijs, 1990, 269-300.
Lüthy, H., 'Variations on a theme by Max Weber', in M. Prestwich ed., *International Calvinism 1541-1715*, Oxford, 1986, 369-90.
Maag, K., *Seminary or University? The Genevan Academy and Reformed Higher Education, 1560-1620*, Aldershot, 1995.
Mack, P., 'The Wonderyear. Reformed Preaching and Iconoclasm in the Netherlands', in J. Obelkevich ed., *Religion and the People 800-1700*, Chapel Hill, 1979, 191-220.
Mack Crew, P., *Calvinist Preaching and Iconoclasm in the Netherlands 1544-1569*, Cambridge, 1978.
Mackenney, R., *Tradesmen and Traders. The World of the Guild in Venice and Europe, c. 1250-c. 1650*, Londen-Sydney, 1987.
Maltby, W.S., *Alba. A Biography of Fernando Alvarez de Toledo, Third Duke of Alba 1507-1582*, Berkeley-Los Angeles, 1983.
Marinus, M.J., *De Contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een stad*. Onuitgegeven proefschrift K.U. Leuven, 1993.
Marinus, M.J., *Laevinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen (1587-1595)*, Brussel, 1989.
Marnef, G., *Antwerpen in Reformatietijd. Ondergronds Protestantisme in een internationale handelsmetropool, 1550-1577*. Onuitgegeven proefschrift K.U. Leuven, 1991.
Marnef, G., *Antwerp in the Age of Reformation. Underground Protestantism in a Commercial Metropolis, 1550-1577*, Baltimore-Londen, 1996.
Marnef, G., 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577-1580', in BG 70 (1987), 7-21.
Marnef, G., *Het Calvinistisch Bewind te Mechelen 1580-1585*, Kortrijk, 1987.
Marnef, G., 'The changing face of Calvinism in Antwerp, 1550-1585', in A. Pettegree, A. Duke en G. Lewis eds., *Calvinism in Europe 1540-1620*, Cambridge, 1994, 143-159.
Marnef, G., 'De gereformeerde wortels van twee Waterlandse leiders: Hans de Ries en Albrecht Verspeck', in *Doopsgezinde Bijdragen* 21 (1995), 9-20.
Marnef, G., 'Een kanunnik in troebele tijden: Franciscus Doncker, voorman van de contrareformatorische actie te Antwerpen (1566-1573)', in *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd (16de-18de eeuw) aangeboden aan prof. dr. Michel Cloet*, Leuven, 1996, ter perse.
Marnef, G., 'Protestanten in "Noord" en "Zuid". Kerkhistorische beschouwingen n.a.v. een recente studie', in BG 70 (1987), 139-145.
Marnef, G., 'Het Protestantisme te Brussel, ca. 1567-1585', in *Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis* 1 (1984), 57-82.
Marnef, G., 'Het Protestantisme te Brussel onder de "Calvinistische Republiek", ca. 1577-1585', in W.P. Blockmans en H. Van Nuffel eds., *Staat en Religie in de 15e en 16e eeuw*, Brussel, 1986, 231-299.
Marnef, G., *Reformatie en Opstand in een handelsmetropool. Prosopografie van protestanten en rebellen te Antwerpen vervolgd 1550-1577*, Ieper, ter perse.

Marnef, G., ‘Repressie en censuur in het Antwerps boekbedrijf, 1567-1576’, in *De zeventiende eeuw* 8 (1992), 221-231.
Marnef, G., ‘Tijdelijke triomf van een nieuwe geest’, in R. Van Uytven ed., *De geschiedenis van Mechelen. Van Heerlijkheid tot Stadsgewest*, Tielt, 1991, 129-35.
Marnef, G., ‘Tussen tolerantie en repressie: Protestanten en religieuze dissidenten te Antwerpen in de 16de eeuw’, in H. Soly en A.K.L. Thijs eds., *Minderheden in de Westeuropese steden (16de-20ste eeuw)*, Brussel-Rome, 1995, 189-213.
Marnef, G. en De Schepper, H., ‘Raad van Beroerten (1567-1576)’, in E. Aerts e.a. eds., *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*, dl. I, Brussel, 1994, 469-477.
Marshall, S., ‘Women and Religious Choices in the Sixteenth Century Netherlands’, in *Archiv für Reformationsgeschichte* 75 (1984), 276-89.
Martin, J., *Venice's Hidden Enemies. Italian Heretics in a Renaissance City*, Berkeley-Los Angeles, 1993.
Masure, Th., *De stadsfinanciën van Antwerpen 1531-1571. Een poging tot rekonstruktie*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U. Gent, 1986.
McGrath, A., *A Life of John Calvin. A Study in the Shaping of Western Culture*, Oxford, 1990.
Meiners, E., *Oostvrieschlandts kerkelyke Geschiedenisse*, 2 dln., Groningen, 1738-39.
Mellink, A.F., *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw*, Nijmegen, 1978.
Mellink, A.F., ‘Antwerpen als anabaptistencentrum tot ±1550’, in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 46 (1964-65), 155-168.
Mellink, A.F., *De radikale Reformatie als thema van sociaal-religieuze geschiedenis*, Nijmegen, 1979.
The Mennonite Encyclopedia. A Comprehensive Reference Work on the Anabaptist-Mennonite Movement, 4 dln., Scottdale, 1955-1959.
Mertens, F.H. en Torfs, K.L., *Geschiedenis van Antwerpen*, 8 dln., Antwerpen, 1845-53.
Meskens, A., *Wiskunde tussen Renaissance en Barok. Aspecten van wiskunde-beoefening te Antwerpen 1550-1620*, Antwerpen, 1994.
Meylan, H., ‘L'Eglise d'Anvers sous la terreur. Lettres inédites de Johannes Helmichius (1567)’, in *Mélanges historiques offerts à monsieur Jean Meyhoffer*, Lausanne, 1952, 73-85.
Moeller, B., *Reichsstadt und Reformation*, Berlijn, 1987[2].
Montias, J.M., *Artists and Artisans in Delft. A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century*, Princeton, 1982.
Moreau, G., ‘Un colporteur calviniste en 1563’, in *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français* 118 (1972), 1-31.
Moreau, G., ‘La corrélation entre milieu social et professionel et le choix de la religion à Tournai’, in *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden*, Leuven, 1968, 286-301.
Moreau, G., *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas*, Parijs, 1962.

Moreau, G., ‘Les synodes des églises wallonnes des Pays-Bas en 1563’, in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 47 (1965), 1-11.

Mout, N., 'The Family of Love (Huis der Liefde) and the Dutch Revolt', in A.C. Duke en C.A. Tamse eds., *Britain and the Netherlands. Vol. VII: Church and State since the Reformation*, 's-Gravenhage, 1981, 76-93.
Mulder, J.-J., *De uitvoering der geloofsplakkaten en het stedelijk verzet tegen de inquisitie te Antwerpen (1550-1566)*, Gent-'s-Gravenhage, 1897.
Nationaal Biografisch Woordenboek, 14 dln., Brussel, 1964-92.
Nauta, D., 'De synode van Emden (1571) en de Hugenoten', in *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 73 (1973), 76-94.
Nauwelaerts, M.A., 'Humanisme en onderwijs', in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 257-300.
Nicholls, D., 'The social history of the French Reformation: ideology, confession and culture', in *Social History* 9 (1984), 25-43.
Nieuw Nederlands Biographisch Woordenboek, 10 dln., Leiden, 1911-37.
Nijhoff, W. en Kronenberg, M.E., *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 3 dln., 's-Gravenhage, 1923-66.
Oberman, H.A., *Die Wirkung der Reformation*, Wiesbaden-Stuttgart, 1987.
O'Malley, J.W., *The First Jesuits*, Cambridge, Mass., 1993.
Oosterbaan, J.A., 'Vlekken en rimpels. Over verdeeldheid en hereniging', in *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980*, Zutphen, 1980, 62-83.
Op de Beeck, R.A.E., *De gilde van Onze-Lieve-Vrouw-Lof in de kathedraal van Antwerpen. Vijfhonderd jaar Mariaverering te Antwerpen*, Antwerpen, 1978.
Ozment, S., *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*, Cambridge, Mass., 1983.
Parker, C., 'French Calvinists as the Children of Israel: An Old Testament Self-Consciousness in Jean Crespin's *Histoire des Martyrs* before the Wars of Religion', in *The Sixteenth Century Journal* 24 (1993), 227-248.
Parker, G., *The Dutch Revolt*, Londen, 1990^2.
Parker, G., *El ejército de Flandes y el Camino Español 1567-1659*, Madrid, 1986.
Parker, G., 'Mutiny and Discontent in the Spanish Army of Flanders, 1572-1607', in Id., *Spain and the Netherlands 1559-1659. Ten Studies*, Glasgow, 1990^2, 104-121.
Pastoor, G.M.C., 'Bijbelse historiestukken in particulier bezit', in C. Tümpel ed., *Het Oude Testament in de Schilderkunst van de Gouden Eeuw*, Zwolle, 1991, 122-133.
Pettegree, A., *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the Development of Reformed Protestantism*, Oxford, 1992.
Pettegree, A., 'The Exile Churches and the Churches "Under the Cross": Antwerp and Emden During the Dutch Revolt', in *The Journal of Ecclesiastical History* 38 (1987), 187-209.
Pettegree, A., 'The Exile Churches during the *Wonderjaar*', in J. van den Berg en P.G. Hoftijzer eds., *Church, Change and Revolution. Transactions of the Fourth Anglo-Dutch Church History Colloquium*, Leiden, 1991, 80-99.
Pettegree, A., *Foreign Protestant Communities in Sixteenth-Century London*, Oxford, 1986.

Pettegree, A., ‘The London Exile Community and the Second Sacramentarian

Controversy, 1553-1560', in *Archiv für Reformationsgeschichte* 78 (1987), 223-252.
Pettegree, A., 'The stranger community in Marian London', in *Proceedings of the Huguenot Society* 24 (1987), 390-402.
Pettegree, A., 'The Struggle for an Orthodox Church: Calvinists and Anabaptists in East Friesland, 1554-1578', in *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 70 (1988), 45-59.
Philippen, L., *Le culte de Notre-Dame op 't stocxken à Anvers 1474-1580*, Antwerpen, 1925.
Philippen, L., *Het volksonderwijs in onze middeleeuwse steden inzonderheid te Antwerpen 1200-1563*, Antwerpen, 1920.
Pijper, F., *Martelaarsboeken*, 's-Gravenhage, 1924.
Pinto Crespo, V., *Inquisición y control ideológico en la España del siglo* XVI, Madrid, 1983.
Pohl, H., *Die Portugiesen in Antwerpen (1567-1648). Zur Geschichte einer Minderheit*, Wiesbaden, 1977.
Poncelet, A., *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas*, 2 dln., Brussel, 1926-29.
Pont, J.W., *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Haarlem, 1911.
Post, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*, Utrecht-Antwerpen, 1954.
Postma, F., 'Nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103 (1990), 10-27.
Prims, F., *De Antwerpse 'Raad van Justitie' van Alva tot Requesens 1571-1575*, Brussel, 1950.
Prims, F., '"De boom der schriftuur" te Antwerpen', in *Antwerpiensia*, 13de reeks (1939), 84-91.
Prims, F., 'Het dochtertje van Ursula Lopez', in Id., *Beelden uit den cultuurstrijd*, dl. II, Antwerpen, 1943, 367-76.
Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen*, 29 dln., Antwerpen, 1927-49.
Prims, F., *Geschiedenis van Sint-Jorisparochie en kerk te Antwerpen (1304-1923)*, Antwerpen, 1923.
Prims, F., *Het Wonderjaar (1566-1567)*, Antwerpen, 1941[2].
Put, E., *De cleijne schoolen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16de eeuw-1795)*, Leuven, 1990.
Puts, F., 'Geschiedenis van de Antwerpse rederijkerskamer de Goudbloem', in *Jaarboek 'de Fonteine'* 23-24 (1973-74), 5-34.
Rachfahl, F., *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand*, 3 dln., 's-Gravenhage, 1906-24.
Ramsay, G.D., *The City of London in international politics at the accession of Elizabeth Tudor*, Manchester, 1975.
Realenzyclopädie für Protestantische Theologie und Kirche, 24 dln., Leipzig, 1896-1913[3].

Révah, I.S., ‘Pour l'histoire des marranes à Anvers: recensements de la “nation portugaise” de 1571 à 1666’, in *Revue des études juives* 4de reeks, 2 (1963), 123-147.

Richet, D., 'Aspects socio-culturels des conflits religieux à Paris dans la seconde moitié du XVIe siècle', in *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations* 32 (1977), 764-789.
Ris Lambers, C.H., *De kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578. Bijdrage tot de geschiedenis van het Protestantisme in Noord-Nederland*, Barneveld, 1890.
Rogier, L.J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, 5 dln., Amsterdam-Brussel, 1964.
Roose, L., 'De Antwerpse hervormingsgezinde rederijker Frans Fraet', in *Jaarboek 'de Fonteine'* 19-20 (1969-70), 95-107.
Roose, L., 'De letterkunde', in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 321-348.
Rosenberg, D., 'Les registres paroissiaux et les incidences de la réaction à la Saint-Barthélemy à Amiens', in *Revue du Nord* 70 (1988), 501-510.
Rossato, V., 'Anvers et ses libertés vue par Giovanni Zonca, hétérodoxe vénitien (1562-1566)', in *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 85 (1990), 291-321.
Sabbe, M., *Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom. Bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in de 16e eeuw*, Antwerpen en 's-Gravenhage, 1929.
Scheerder, J., *De Beeldenstorm*, Haarlem, 1978[2].
Schilling, H., 'Confessional Europe', in TH.A. Brady, H.O. Oberman en J.D. Tracy eds., *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, dl. II, Leiden-New York-Keulen, 1995, 641-681.
Schilling, H., 'Die Kirchenzucht im frühneuzeitlichen Europa in interkonfessionell vergleichender und interdisziplinärer Perspektive - eine Zwischenbilanz', in H. Schilling ed., *Kirchenzucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa*, Berlijn, 1994, 11-40.
Schilling, H., 'Nationale Identität und Konfession in der europäischen Neuzeit', in B. Giessen ed., *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*, Frankfurt, 1991, 192-252.
Scholliers, E., 'De lagere klassen', in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 161-180.
Scholliers, E., *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen, 1960.
Scholliers, E., 'Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de 16e eeuw', in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 11 (1956), 285-322.
Scribner, R.W., *For the sake of simple folk. Popular propaganda for the German Reformation*, Cambridge, 1981.
Scribner, R.W., 'How Many Could Read? Comments on Bernd Moeller's "Stadt und Buch"', in W.J. Mommsen ed., *Stadtbürgertum und Adel in der Reformation. Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland*, Stuttgart, 1979, 44-45.
Scribner, R.W., 'Oral Culture and the Diffusion of the Reformation Ideas', in Id., *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*, Londen, 1987, 49-69.

Scribner, R.W., ‘Preachers and People in the German Towns’, in Id., *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*, Londen, 1987, 123-143.

Scribner, R.W., 'Ritual and Reformation', in R. Po-chia Hsia ed., *The German People and the Reformation*, Ithaca, 1988, 122-144.
Scribner, R.W., Porter, R. en Teich, M. eds.,*The Reformation in national context*, Cambridge, 1994.
Sillem, W., 'Die wallonische Gemeinde in Stade', in *Geschichtsblätter des Deutschen Hugenotten-Vereins* II-6 (1893), 3-32.
Sillem, W., 'Zur Geschichte der Niederländer in Hamburg von ihrer Ankunft bis zum Abschluss des Niederländischen Contracts 1605', in *Zeitschrift für Hambürgische Geschichte* 7 (1883), 481-598.
Simons, E., *Niederrheinisches Synodal- und Gemeindeleben 'unter dem Kreuz'*, Freiburg i.B.-Leipzig, 1897.
Simons, W., 'Een zeker bestaan. De Zuidnederlandse begijnen en de Frauenfrage, 13de-18de eeuw', in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17 (1991), 125-146.
Skinner, Q., *The foundations of modern political thought*, 2 dln., Cambridge, 1978.
Slenk, H., 'De muziek van het protestantisme', in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 511-520.
Smeyers, M., 'Bidden en pronken. Devotie en beeldgebruik 15de-16de eeuw', in J. Van der Stock ed., *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*, Brussel, 1991, 219-236.
Snyder, A., 'Orality, literacy, and the study of Anabaptism', in *The Mennonite Quarterly Review* 65 (1991), 371-392.
Soly, H., 'De bouw van de Antwerpse citadel (1567-1571). Sociaal-economische aspecten', in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis* 21 (1976), 549-578.
Soly, H., 'Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16de eeuw', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970), 520-535.
Soly, H., 'De groei van een metropool', in K. Van Isacker en R. Van Uytven eds., *Antwerpen. Twaalf eeuwen cultuur en geschiedenis*, Antwerpen, 1986, 84-92.
Soly, H., 'De megalopolis Antwerpen', in L. Voet e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, Brussel, 1978, 95-119.
Soly, H., 'Fortificaties, belastingen en corruptie te Antwerpen in het midden der 16de eeuw', in BG 53 (1970), 191-210.
Soly, H., 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw', in *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*, Brussel, 1984, 605-631.
Soly, H., 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984), 341-361.
Soly, H., 'Sociale relaties in Antwerpen tijdens de 16de en 17de eeuw', in J. Van der Stock ed., *Antwerpen verhaal van een metropool 16de-17de eeuw*, Gent, 1993, 37-47.

Soly, H., *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedebouwkundige en industriële onderneming van Gilbert van Schoonbeke*, Brussel, 1977.
Spierenburg, P., *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa*, Hilversum, 1990.

Spiertz, M.G. en Janssens, J.A.M.M., *Gids voor de studie van Reformatie en Katholieke Herleving in Nederland 1520-1650*, Den Haag, 1982.
Staedtke, J., 'Die niederländischen Ausgaben der Werke Heinrich Bullingers (1504-1575)', in *Zwingliana* 13 (1969-73), 407-419.
Stappaerts, G., *Bijdrage tot de studie van schilderijen in privé-bezit te Antwerpen in de zestiende eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 1988.
Stayer, J.M., *Anabaptists and the Sword*, Lawrence, Kansas, 1976.
Steen, C.R., *A Chronicle of Conflict: Tournai, 1559-1567*, Utrecht, 1985.
Steenbergen, G.J., 'De auteur van de Antwerpse ommeganck-ordonnantie anno 1566', in *De Gulden Passer* 25 (1947), 297-313.
Stelling-Michaud, S., *Le livre du recteur de l'Académie de Genève (1559-1878)*, dln. II-VI: *Notices biographiques des étudiants*, Genève, 1966-80.
Stempel, W., 'Die Reformation in der Stadt Wesel', in *...unnder Beider gestalt... Die Reformation in der Stadt Wesel*, Wezel, 9-73.
Stiasny, H.H.TH., *Die strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der freien Reichsstadt Köln 1529 bis 1618*, Münster, 1962.
Subacchi, P., 'Italians in Antwerp in the Second Half of the Sixteenth Century', in H. Soly en A.K.L. Thijs eds., *Minderheden in Westeuropese steden (16de-20ste eeuw)*, Brussel-Rome, 1995, 73-90.
ten Boom, H., *De reformatie in Rotterdam 1530-1585*, Amsterdam, 1987.
Ten Doornkaat Koolman, J., *Dirk Philips. Vriend en medewerker van Menno Simons 1504-1568*, Haarlem, 1964.
Theologische Realenzyklopädie, dl. I-, Berlijn-New York, 1977-.
Thijs, A.K.L., *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen*, Turnhout, 1990.
Thijs, A.K.L., *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'. De textielnijverheid te Antwerpen (Einde 15de-begin 19de eeuw)*, Brussel, 1987.
Thimme, H., 'Der Handel Kölns am Ende des 16. Jahrhunderts und die internationale Zusammensetzung der Kölner Kaufmannschaft', in *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 31 (1912), 389-473.
Trapman, J., *De Summa der godliker scrifturen (1523)*, Leiden, 1978.
Truman, R.W. en Kinder, A.G., 'The Pursuit of Spanish Heretics in the Low Countries: the Activities of Alonso del Canto, 1561-1564', in *The Journal of Ecclesiastical History* 30 (1979), 65-93.
Uyttenhooven, A., *Geschiedenis der Hervormde Kerke te Antwerpen, van de twaalfde eeuw tot den tegenwoordigen tijd*, dl. I., Amsterdam, 1794.
Valkema Blouw, P., 'Augustijn van Hasselt as a printer in Vianen and Wesel', in *Quaerendo* 16 (1986), 163-190.
Valkema Blouw, P., 'Drukkers voor Menno Simons en Dirk Philips', in *Doopsgezinde Bijdragen* 17 (1991), 31-74.
Valkema Blouw, P., 'Gilles Coppens van Diest als ondergronds drukker, 1566-67', in *Liber Amicorum H.D.L. Vervliet*, Kapellen, 1988, 143-163.
Valkema Blouw, P., 'Plantin's betrekkingen met Hendrik Niclaes', in M. De Schepper en F. de Nave eds., *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)*, Antwerpen, 1989, 121-158.

Valkema Blouw, P., ‘Printers to Hendrik Niclaes: Plantin and Augustijn van Hasselt’, in *Quaerendo* 14 (1984), 247-272.
Valkema Blouw, P., ‘The secret background of Lenaert der Kinderen's activities, 1562-7’, in *Quaerendo* 17 (1987), 83-127.
Valkema Blouw, P., ‘The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms or Why Frans Fraet had to die’, in *Quaerendo* 22 (1992), 165-190, 245-272.
Valvekens, E., *De Zuid-Nederlandsche Norbertijner abdijen en de Opstand tegen Spanje maart 1576-1585*, Antwerpen, 1929.
Van Autenboer, E., *Het Brabants Landjuweel der rederijkers (1515-1561)*, Middelburg, 1981.
Van Autenboer, E., ‘Rederijkers en schutters in de branding van de 16de eeuw’, in *Noordgouw* 18 (1978), 85-106.
Vandamme, L., ‘Revolt in the Westkwartier’, in *Revolt and emigration. Refugees from the Westkwartier in Sandwich in the XVIth century*, Dikkebus, 1988, 29-72.
Vandamme, L., *De socio-professionele recrutering van de reformatie te Brugge, 1566-1567*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 1982.
Van de Laar, L.J.A., ‘De katholieke restauratie te 's-Hertogenbosch ca. 1525-1625’, in *Zesde colloquium ‘De Brabantse Stad’. Congresboek*, Antwerpen, 1983, 171-234.
Van den Branden, L., ‘Archiefstukken betreffende het Antwerpse boekwezen in de 15de en 16de eeuw’, in F. de Nave ed., *Liber Amicorum Leon Voet*, Antwerpen, 1985, 169-187.
Vandenbroeck, P., *Jheronimus Bosch tussen volksleven en stadscultuur*, Berchem, 1987.
Van den Nieuwenhuizen, J., ‘Het kapelaniewezen te Antwerpen tot 1477’, in *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden*, Leuven, 1968, 221-235.
Van den Nieuwenhuizen, J., ‘Onder de geestelijke hoede van het Onze-Lieve-Vrouwe-kapittel’, in K. Van Isacker en R. Van Uytven eds., *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, 65-70.
Van den Nieuwenhuizen, J., ‘De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de Middeleeuwen’, in *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, Leuven, 1983, 15-27.
Van der Essen, L., ‘Episodes de l'histoire religieuse et commerciale d'Anvers dans la seconde moitié du XVIe siècle. Rapport secret de Géronimo de Curiel, facteur du roi d'Espagne à Anvers, sur les marchands hérétiques ou suspects de cette ville (1566)’, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 80 (1911), 321-362.
Van der Essen, L., ‘Les progrès du luthéranisme et du calvinisme dans le monde commercial d'Anvers et l'espionnage politique du marchand Philippe Dauxy, agent secret de Marguerite de Parme, en 1566-1567’, in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte* 12 (1914), 152-234.
van der Pol, F., *De Reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*, Kampen, 1990.
Van der Schaar, J., *Woordenboek van voornamen*, Utrecht, 1983.
Van der Stighelen, K., ‘Burgers en hun portretten’, in J. Van der Stock ed., *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*, Brussel, 1991, 141-156.

Van der Wee, H., ‘De economie als factor bij het begin van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden’, in C.B. Wels ed., *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, dl. I, Den Haag, 1980, 55-70.
Van der Wee, H., *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, 3 dln., Den Haag, 1963.
Van der Wee, H., ‘Handel in de Zuidelijke Nederlanden’, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. VI, Haarlem, 1979, 75-97.
van der Zijpp, N., ‘Antwerp’, in *The Mennonite Encyclopedia*, dl. I, Scottdale, 1955, 134-35.
van der Zijpp, N., *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*, Arnhem, 1952.
Vande Weghe, R., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*, Antwerpen, 1977.
Van de Wiele, J., ‘De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen’, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 97 (1982), 19-63.
van Dooren, J.P., ‘Der Weseler Konvent 1568. Neue Forschungsergebnisse’, in *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 31 (1982), 41-55
van Dorsten, J.A., ‘Temporis filia veritas. Learning and religious peace’, in Id., *The Anglo-Dutch Renaissance. Seven Essays*, eds. J. van den Berg en A. Hamilton, Leiden, 1988, 38-45.
Van Dülmen, R., ‘Protestantismus und Kapitalismus. Max Webers These im Licht der neueren Sozialgeschichte’, in C. Gneuss en J. Kocka eds., *Max Weber. Ein Symposion*, München, 1988, 88-101.
Van Elslander, A., *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*, Gent, 1953.
Van Elslander, A., ‘Een refreinfeest te Antwerpen in 1556’, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 25 (1946), 134-142.
Van Gelderen, M., *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, Cambridge, 1992.
Van Goethem, P., *Gegevens van demographisch-administratieven aard betreffende de stad Antwerpen op het einde van haar bloeiperiode (1577-1585)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U. Gent, 1946.
van Iperen, J., *Tweehonderdjarig jubel-feest der Nederlandsche vryheid, of plegtige redenvoeringe, ter gedagtenisse der afwerpinge van het Spaansch juk*, Middelburg, 1772.
Van Langeraad, L.A., *Guido de Bray. Zijn leven en werken. Bijdrage tot de geschiedenis van het Zuid-Nederlandsche protestantisme*, Zierikzee, 1884.
Van Lennep, M.F., *Gaspar van der Heyden (1530-1586)*, Amsterdam, 1884.
van Nierop, H.F.K., *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567*, Nijmegen, 1978.
Vanroelen, J., ‘Het stadsbestuur’, in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 37-54.
Van Roey, J., ‘De bevolking’, in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 95-108.

Van Roey, J., ‘Het boekbedrijf in Antwerpen in 1584-1585’, in M. De Schepper en F. de Nave eds., *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)*, Antwerpen, 1989, 419-433.
Van Roey, J., ‘De correlatie tussen het sociale-beroepsmilieu en de godsdienst-

keuze te Antwerpen op het einde der XVIde eeuw', in *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden*, Leuven, 1968, 239-257.
Van Roey, J., *De sociale structuur en de godsdienstige gezindheid van de Antwerpse bevolking op de vooravond van de Reconciliatie met Farnèse (17 augustus 1585)*. Onuitgegeven proefschrift R.U. Gent, 1963.
Van Roey, J., *De Val van Antwerpen 17 augustus 1585 - voor en na*, Antwerpen, 1985.
Van Roey, J., 'De zeventiende eeuw', in L. Voet e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, Brussel, 1978, 121-132.
Van Roosbroeck, R., *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)*, Leuven, 1968.
Van Roosbroeck, R., *Het Wonderjaar te Antwerpen 1566-1567. Inleiding tot de studie der godsdienstonlusten te Antwerpen van 1566 tot 1585*, Antwerpen, 1930.
Van Schelven, A.A., 'Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e-eeuwsche Nederlanden', in *Handelingen en Mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 28 (1914-15), 126-156.
Van Schelven, A.A., *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIde eeuw in Engeland en Duitsland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1909.
Van Schelven, A.A., 'Het verzoekschrift der drie millioen goudguldens (October 1566)', in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 6de reeks, 9 (1930), 1-42.
Van Schelven, A.A., *Willem van Oranje. Een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen*, Amsterdam, 1943.
Van Stuijvenberg, J.H., 'Problemen rond "de" these van Weber', in H. Baudet en H. Van der Meulen eds., *Kernproblemen der economische geschiedenis*, Groningen, 1978, 111-116.
van 't Spijker, W., 'Stromingen onder de reformatorisch gezinden te Emden', in D. Nauta e.a., *De synode van Emden, oktober 1571. Een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking*, Kampen, 1971, 50-74.
Van Uytven, R., 'Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen', in *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden*, Leuven, 1968, 259-279.
Van Uytven, R., *Leuven 'De beste stad van Brabant'*, dl. I: *De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*, Leuven, 1980.
Van Uytven, R., 'Scènes de la vie sociale dans les villes des Pays-Bas du XIVe au XVIe siècle', in *Actes du Colloque la Sociabilité Urbaine en Europe du Nord-Ouest du XIVe au XVIIIe siècle. 5 février 1983*, Douai, 1983, 11-31.
Vazquez de Prada, V., *Lettres marchandes d'Anvers*, dl. I: *Introduction*, Parijs, 1959.
Verbeemen, J., 'Immigratie te Antwerpen', in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving. Lustrumuitgave De Brabantse Stad* (1965), 81-100.

Verheyden, A.L.E., *Le Conseil des Troubles*, Flavion, 1981.

Verheyden, A.L.E., *Het Gentsche martyrologium (1530-1595)*, Brugge, 1945.
Verheyden, A.L.E., *Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, Brussel, 1959.
Verheyden, A.L.E., *Le martyrologe courtraisien et le martyrologe bruxellois*, Vilvoorde, 1950.
Vermaseren, B.A., 'De Antwerpse koopman Martin Lopez en zijn familie in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw', in BG 56 (1973), 3-79.
Visser, C.C.G., *De Lutheranen in Nederland tussen katholicisme en calvinisme 1566 tot heden*, Dieren, 1983.
Voet, L., *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 2 dln., Amsterdam-Londen-New York, 1969-73.
Voet, L., *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, Antwerp, 1973.
Voet, L., *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 dln., Amsterdam, 1980-83.
Voet, L., 'Some considerations on the production of the Plantin Press', in F. Vanwijngaerden e.a., *Liber Amicorum Herman Liebaers*, Brussel, 1984, 355-369.
Voet, L., 'De typografische bedrijvigheid te Antwerpen in de 16e eeuw', in *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, 233-255.
Voet, L.e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis*, Brussel, 1978.
Vos, K., 'De doopsgezinden te Antwerpen', in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 84 (1920), 311-390.
Vroom, W.H., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm*, Antwerpen-Amsterdam, 1983.
Waite, G.K., 'The Anabaptist Movement in Amsterdam and the Netherlands, 1531-1535: An Initial Investigation into its Genesis and Social Dynamics', in *The Sixteenth Century Journal* 18 (1987), 249-265.
Waite, G.K., 'Reformers on Stage: Rhetorician Drama and Reformation Propaganda in the Netherlands of Charles V, 1519-1556', in *Archiv für Reformationsgeschichte* 83 (1992), 209-239.
Wells, G.E., *Antwerp and the Government of Philip II: 1555-1567*. Onuitgegeven proefschrift, Cornell University, Ithaca, 1982.
Wendel, F., *Calvin. The Origins and Development of his Religious Thought*, Londen, 1980.
Willems-Closset, M.-P., 'Le protestantisme à Lille jusqu'à la veille de la révolution des Pays-Bas (1521-1565)', in *Revue du Nord* 52 (1970), 199-216.
Williams, G.H., *The Radical Reformation*, Kirksville, 1992[3].
Willocx, F., *L' introduction des décrets du concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la Principauté de Liège*, Leuven, 1929.
Woltjer, J.J., 'Dutch Privileges, Real and Imaginary', in J.S. Bromley en E.H. Kossmann eds., *Britain and the Netherlands. V. Some Political Mythologies*, Den Haag, 1975, 19-35.

Woltjer, J.J., *Friesland in Hervormingstijd*, Leiden, 1962.
Woltjer, J.J., 'Geweld tijdens de godsdienstoorlogen in Frankrijk en in de Nederlanden: een vergelijking', in *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 3 (1994), 281-296.
Woltjer, J.J., *Kleine oorzaken, grote gevolgen*, Leiden, 1975.
Woltjer, J.J., 'De politieke betekenis van de Emdense synode', in D. Nauta e.a., *De synode van Emden. Een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking*, Kampen, 1971, 22-49.
Woltjer, J.J., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580*, Amsterdam, 1994.
Woltjer, J.J., 'De Vrede-makers', in S. Groenveld en H.L.PH. Leeuwenberg eds., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 1979, 56-87.
Wuthnow, R., 'Towns, Regimes and Religious Movements in the Reformation', in E.D. Genovese en L. Hochberg eds., *Geographic Perspectives in History. Essays in Honor of Edward Whiting Fox*, Oxford, 1989, 34-56.
Zijp, R.P., 'Spiritualisme in de 16de eeuw, een schets', in *Ketters en papen onder Filips II. Het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw*, Utrecht, 1986, 75-93.
Zilver uit de Gouden Eeuw van Antwerpen. Tentoonstellingscatalogus, Antwerpen, 1988.

Index van namen en plaatsen

Aalst, Land van 236
Ackermans, Laureys 134
Aelst, Peter van 136, 200-201, 327 n. 94
Aepinus, Johannes 117, 307 n. 119
Aertsen, Pieter 299 n. 127
Aken 109, 185, 211
Aken, Gillis van 109, 111, 305 n. 88
Aken, Lenaart van 213
Akeren, Jan van 222
Aleander, nuntius 68
Alkmaar 323 n. 36
Alva, Alvarez de Toledo, hertog van 9, 13-14, 24, 64, 89-90, 152-162, 164, 168-170, 173-175, 182-183, 190, 214, 249, 270
Amsterdam 72, 109, 131, 142, 323 n. 36, 329 n. 28
Anthoine, Michiel 312 n. 50
Arias Montano, Benito 9
Armentières 70, 104, 184, 192, 194, 239, 249, 335 n. 26
Arnhem, Hendrik van 109, 207-208, 214-215
Arnouts, Peter 312 n. 50
Artesië 105, 183, 193
Asseliers, Peter 154, 156, 162
Assonleville, Christophe d' 153
Ath 335 n. 26
Atrecht 104, 168, 192
Auchy, Jacques d' 112
August, keurvorst van Saksen 310 n. 25. 311 n. 29
Augustus (een predikant) 182, 184
Avila 269
Axel 103, 131

Baelde, Gelein 104
Baelde, Hans 104
Baers, Sebastiaan 144-145
Balck, Ysbrand 181
Banc, Arnout 301 n. 32
Bar, Nicolas du 70
Barlaeus, Jacob 199-200, 326 n. 79
Barlaeus, Lambert 199
Barrefelt, Hendrik Janssen 272
Bastingius, Jeronimus 273
Bazel 64, 199-200, 298 n. 107
Beaulieu, Charles de 195
Bedburg 191-192
Bellerus, boekdrukkersgeslacht 67
Beneden-Rijn 191, 197-198

Benedict, Philip 10, 259
Berchem, van, familie 87
Berchem, Hendrik van 39, 159
Bergen, Maximiliaan van, aartsbisschop van Kamerijk 168
Bergh, Willem van den 72, 298 n. 112
Bernaerts, Michiel 206-208, 215, 328 n. 17
Bernuy, Fernando de 134-137, 269
Béthune 249
Beza, Theodore 70-71, 255, 327 n. 94

Bleickere, Adriaan de 184-185
Boazio, Agostino 71, 123
Bock, Olivier de 118
Bocquet, Jaques 254
Boersma, Owe 191
Bökel, Cornelis 118
Bomalès, Daniel di 144-145
Bombergen, Cornelis van 129, 135-136, 200
Bombergen, Daniël van 135
Bombergen, Karel van 129, 135-136, 186, 199-200
Bononiensis, Virgilius 242, 335 n. 33-34
Boonen, Cornelis 162-163
Bordeaux 185
Borgerhout 182-183, 206-207, 209-210, 239, 249, 252
Borromeo, Carlo 176
Boumans, René 242, 245-246
Bourges 100
Bouwens, Lenaert 109
Boye, Cools 112
Boye, Jan 112
Brabant, classis 137, 192-194
Brabant, hertogdom 29, 58-59, 62, 70, 105, 107, 110-111, 153, 190-194, 196, 208, 210-211, 236
Braeker, Hans de 118
Braght, T.J. van 161, 213, 219-220
Branden, Lode Van den 67
Brant, Gelein 103
Braudel, Fernand 74
Breda 59, 72, 103, 131, 192-194, 208, 210
Brederode, Hendrik van 72, 310 n. 25
Breen, Adriaan van 333 n. 1
Bremen 117-118, 141, 200
Brès, Guy de 106, 108, 124, 192
Bret, Hans 215-216, 221, 331 n. 62
Brimeur, François 214
Bruchsalius, Alexander 96, 117-118
Brueseghem van, Adriaan 250, 255, 336 n. 49
Brugge 11, 24, 29, 72, 103, 111, 132, 135-136
Brulez, Wilfrid 200
Brully, Pierre 97, 302 n. 12
Brussel 23-24, 42, 59, 66, 103, 110-111, 116-117, 151, 154-155, 162-163, 165-166, 169, 172, 176, 184-185, 192-194, 208, 210, 249, 311 n. 33
Bucer, Maarten 70
Bulcke, Anthony van den 188
Bullinger, Heinrich 69-70, 96, 255, 336 n. 62
Busschaert, Hans 109, 111, 206-207, 211, 214-215
Butkens, Peter 159, 161

Cadzand, Land van 261
Callewaert, Lieven 181-182
Calvijn, Johannes 69-70, 88, 96-99, 101, 117-118, 137-139, 168, 175, 258-259, 269-270
Camere, Laureys van der 210, 255
Camere, Margareta van der 210, 255
Camere, Willem van der 255
Cappel, Louis 184-185
Carbon, Pierre 184-185
Carlier, Jean 129, 134, 136, 309 n. 12
Cassander, Joris 174, 321 n. 133
Castellanos, Cristobal de 163, 318 n. 76
Casuele 103, 304 n. 50
Cateau-Cambrésis, Le 44
Cecil, William 308 n. 25
Celosse, familie 327 n. 87
Celosse, Jaspar 199
Champagney. *Zie* Perrenot, Frederik
Champs, Jean des 309 n. 147
Chevalier, Paul 105, 108
Claes, Geronimus 182, 187
Claessens, Cornelis 328 n. 3
Claesz, Jan 109
Claeyssens, Jan 103
Claeysson, Robert 170
Clasen, Claus-Peter 253
Clercq, Guillaume de 206
Clough, Richard 57
Cock, Simon 67
Cocq, Gerard 313 n. 74

Cocquiel, Anna 134
Colpin, Guillaume 134
Commelin, Jacob 199-200, 326 n. 79
Coomans, Joris 184-185
Cooreman, Adriaan 309 n. 147
Coornaert, Emile 104
Coppens van Diest, Gilles 72, 112
Cordes, Anna de 134
Cordes, Magdalena de 134
Cornelissen, Jan 183-186
Corte, Maeyken de 114
Corte, Peryne de 161, 220
Costerus, Franciscus 170, 174-175
Crauwels, Baetken 206
Crespin, Jean 255
Crom, Matthias 68
Cubus, Johannes 190
Curiel, Géronimo de 145, 152
Cuyper, Maarten de 168

Dachos, Hendrik 114
Dadizele 249
Dambrugge 207, 210, 249, 252
Danzig 109
Datheen, Pieter 106, 181-182, 186, 194, 254, 324 n. 45
Dauxy, Philip 140, 143, 145, 168
Davis, Natalie Zemon 63, 234-235, 238-239
Decavele, Johan 11, 101, 111, 236
Delft 11, 256, 323 n. 63
Deurne 183
Diedelmans, Peter 255
Diefendorf, Barbara B. 10
Diericsens, Jacob 213
Diest 210
Dijon 333 n. 32
Dole 100, 294 n. 68
Dommisent, Boudewijn 107
Doncker, François 145, 157
Dooren, J.P. van 191
Doornik 10, 45, 70, 97, 100, 104-105, 111-112, 131, 136, 140, 154, 183, 192-194, 244, 249, 320 n. 9
Dordrecht 198, 323 n. 32
Douai 112, 194, 200, 296 n. 68
Doutreleau, Louis 184-185
Dover 198
Dryvers, Joris 257
Duisburg 196, 198

Duitse Rijk 12, 61, 65, 69, 96, 98-99, 105, 111-112, 142-143, 193, 197-198, 210, 265, 305 n. 68
Duke, Alastair 267
Dyck, C.J. 211

Eduard VI, koning van Engeland 69
Ee, Jan van 250, 336 n. 49
Eecke 249
Eeklo 103
Eeren, Jan metter 118
Egmont, Lamoraal van 155
Eindhoven 208
Ekeren 213
Elisabeth, koningin van Engeland 98
Emden 45, 69-72, 96, 98-101, 104-105, 108-109, 112, 182, 184-185, 188-193, 196-200, 216, 255, 268, 296 n. 112, 303 n. 20, 325 n. 68-70, 329 n. 28
Emmerich 72, 211, 213
Engeland 45, 69-72, 96, 99, 105, 182, 184, 190, 193-198, 233, 336 n. 47
Enno van Gelder, H.A. 57
Erail, Evrard 98, 300 n. 16, 303 n. 32
Erasmus, Desiderius 86, 255, 271, 313 n. 66
Erven, Gillis van der 70
Espinosa, Diego de 163
Essen, Jan van 116
Everaerts, Nicolaas 311 n. 36

Fabritius, Christoffel 124, 309 n. 150
Faes, Josse 190
Faille, della, familie 140, 311 n. 37
Faille, Jan della 141
Farel, Guillaume 70
Farr, James 240
Ferdinand I, Duits keizer 257
Filips II, koning van Spanje 44-46,

51, 65, 117, 142, 151, 153-154, 161, 169
Filips, landgraaf van Hessen 310 n. 25
Flacius, Illyricus, Matthias 96, 117-118, 142-144, 307 n. 119
Fraet, Frans 58, 69, 297 n. 94
Franche-Comté 303 n. 32
Francken, Cornelis 191
Franeker 208
Frankenthal 182, 185-186, 192, 196, 198-199, 325 n. 69
Frankfurt 70, 98, 105, 135, 188, 196, 198, 327 n. 91
Frankrijk 44, 61, 100, 129, 191-192, 194, 231, 257, 265, 270, 305 n. 68
Frans-Vlaanderen 105
Frederik III, keurvorst van de Palts 64, 191, 310 n. 25, 318 n. 80
Fresneda, Bernardo de 154
Friesland 11-12, 112, 208, 211, 216

Gabriël (een ouderling) 192
Gabriël, Pieter 103
Gamel, Jan 309 n. 37
Gardin, du, familie 327 n. 87
Garrisson, Janine 65
Gast, Jacques 187
Gelderland 111, 208
Genève 64, 70-71, 96, 98-100, 135, 181, 185, 191, 197-198, 200, 298 n. 107
Gennep 198
Gent 11, 29, 57, 66, 104, 111-112, 122, 131-132, 135, 153, 181, 189, 193, 209, 271, 328 n. 3
Gheems, Aart 188
Ghelen, van, boekdrukkersgeslacht 67
Ghyselinck, Jan 208, 215
Gillis, Jan 102
Goch 198, 320 n. 15
Godin, François 129, 134
Gosset, Jean 108
Grain, Jean le 70, 194, 255
Granvelle, kardinaal 44-45, 136, 153, 159, 172, 174-175
Grave, Claas de 68
Gremers, Christoffel 188
Gresham, Thomas 310 n. 25
Greyn, Herman van den 110, 116, 207-209, 215, 328 n. 17
Groote, H.L.V. De 62
Guicciardini, Lodovico 39, 60, 266, 271
Gulik 112, 191

Haarlem 11
Haarlem, Maarten van 255
Haecht, Godevaert van 59, 74, 82-83, 89, 140, 143, 145, 151, 173, 183, 185, 295 n. 50

Haecht, Willem van 59, 295 n. 50
Haeften, Robert van 312 n. 50
Haelwijck, Cornelis van 309 n. 147
Haemstede, Adriaan van 97, 102, 123, 161, 302 n. 10
Hailly, Lucas 309 n. 12
Halen, Jan van 158
Halmale, Costen van 39
Halmale, van, familie 87
Hamal, Godefroid 104
Hamburg 117-118, 139, 199-200, 307 n. 119
Hamilton, Alastair 272
Haren, Jean 184-185
Harlingen 112
Haspengouw 236
Hasselt, Augustijn van 71-72
Hautes-Forges 239
Havet, Antoine, bisschop van Namen 175
Hazaert, Peter 104, 124
Heidelberg 64, 70, 185, 191, 197-201, 324 n. 45, 327 n. 94
Heindricx, Goris 72
Helmichius, Johannes 181-182, 184-186
Helwijck, Willem 73
Hendrickx, Jan 104
Henegouwen 105, 183, 185, 193
Henricx, Aart 188
Herborn 200, 327 n. 96
Hermans, Guillaume 215
Hermans, Jaspar 101

Hermanssens, Jaspar 215
Hersbeke, Clara van 134-135
Hertzen, Jacob 137, 269
Heuckelom, Jacob van 134
Heuzeck, Pierre 112
Heyden, Gaspar van der (Heydanus) 69, 72, 96-97, 108, 182, 191-192
Heyden, Jacob van der 40
Heyns, Peter 62
Hickman, Rose 54, 294 n. 24
Hill, Nicolaas 69
Hillen van Hoogstraten, Jan 68, 299 n. 117
Hillen van Hoogstraten, Michiel 68
Hilten, Josse van 313 n. 74
Hoffman, Melchior 12
Holland 12, 62, 103, 107, 109, 111-112, 116, 124, 167, 188, 190, 197-198, 208-210, 215
Hondschoote 236
Hooftman, Gillis 199
Hoorn, Filips de Montmorency, graaf van 155
Horne, graafschap 111
Hsia, Ronnie Po-chia 10
Huberti, Cornelis 89, 301 n. 40
Hulst 103, 131
Huyn, Michiel de 309 n. 12

Ieper 11, 167, 212, 328 n. 3
Immerseel, van, familie 87
Immerseel, Jan van 123
Italië 61, 155

Jacobsens, Adriaan 330 n. 46
Jacobsens, Hans 330 n. 46
Jan (een predikant) 184
Janssen, Pieter 114
Janssens, Christiaan 212, 222, 328 n. 3
Janssens, Herman 309 n. 147
Jaspers, Nelleken 219
Jaspersz, Govert 110, 217-218, 221, 305 n. 86
Jena 64, 118
Joachim, de passementwerker 188
Jumet 112
Junius, Franciscus 301 n. 32

Kamerijk 79, 136, 168-169
Kampen aan de IJssel 11, 71
Karel V 43-44, 55, 119, 122, 161, 169, 257, 292 n. 22
Kempen 249

Kerstiaan, een dominicaan 89
Kessel, Anna van 134, 136
Kessel, Geertrui van 134, 136
Keulen 66, 72, 101, 112, 196, 198-200, 207, 216, 268, 322 n. 15, 325 n. 68-69
Keyser, Maarten de 68
Kinderen, Lenaert der 71
Kleef, Land van 97, 112, 198, 211
Knevel, Hans 217-219
Koenigsberger, H.G. 9
Kortrijk 210, 249
Kühler, W.J. 215-216

Laet, Jan de 67
Laij, François du 140
Laínez, Diego 170
Lannoy, Margriete de 330 n. 92
Lannoy, Mattheus de 199-201, 327 n. 94
Laureins, Joos 104
Lausanne 100, 181, 185
Lauwers, Joos 330 n. 93
Leiden 185, 200, 296 n. 68
Leiestreek 112, 210, 236, 249
Leipzig 64
Leuven 29, 64, 68, 100-101, 176, 185, 200, 311 n. 33
Levant 24
Lier 58, 131, 162, 300 n. 5
Liesvelt, Jacob van 68
Lin, Wouter van 69
Lo, Jacques de 97
Lodron, Alberico de 155
Londen 40, 69-70, 96, 98, 100, 102, 104, 112, 140-141, 185, 187-188, 191, 195-199, 216, 229-235, 239-240, 259, 261, 266, 294 n. 24, 325 n. 68, 333 n. 3, 334 n. 10, 335 n. 31
Lopez, Martin 136-137
Lopez, Ursula 198

Lopez Rambour, Juan 70-71
Loyola, Ignatius 170
Lübeck 117-118, 141
Luik, prinsbisdom 66, 111-112, 210
Luther, Maarten 13, 57, 68, 72, 88, 116-118, 168, 175, 258, 268, 270, 299 n. 117
Lyon 40, 63, 66, 70, 135, 234-236, 238, 334 n. 22

Madrid 168
Mahieu, Reinier 250, 336 n. 49
Maidstone 195, 325 n. 69
Maire, Adam le 307 n. 12
Maistres, Jean des 129, 309 n. 12
Mannacker, Adriaan 134
Mansfelt, graaf van 151-153, 155
Manstrop, Hans van 212, 220
Marburg 64
Marcke, Françoise 330 n. 93
Margareta van Parma 14, 45, 129-130, 136, 151-157, 168, 308 n. 138
Maria van Hongarije 119, 159
Marnix, Filips van 191-192, 324 n. 45
Marot, Clément 71, 255
Mary I, koningin van Engeland 54, 69, 98
Masure, Thierry 160
Matthijs, Heer 139
Mechelen 29, 59, 85, 103, 110-111, 131, 169-170, 176
Mechelen, aartsbisdom 37, 169, 173
Meeren, Herman van der 129, 134, 136, 190-192
Meevels, Lyntken 213, 254
Melanchton, Philip 69-70, 118
Mellink, A.F. 253
Menen 249
Mermier, Stephanus 301 n. 32
Metsius, Laurentius 168-169, 173
Metz 72, 337 n. 67
Michiels, Jacob 69
Micron, Maarten 96
Middelburg 131, 137, 139, 185, 188, 198, 209, 239
Middeldonck, Jacob van 58
Mierdman, Steven 69
Milaan 171, 173, 176-177
Moded, Herman 124, 128-129, 186, 190, 194
Moeller, Bernd 9
Moens, Matthys 255
Molanus, Johannes 200
Monceau, Jacques 184-185, 194
Mons 239

Monsieur (een predikant) 184
Moreau, Gérard 10, 230
Moreels, Hendrik 98
Morillo, Juan 97-98
Morillon, Maximiliaan 37, 130, 144, 153, 168, 173, 181-182
Moy, Hans de 255
Mühlberg 257
Munssoor, Leonard 116
Münster 12, 108, 219

Nassau-Dillenburg 327 n. 96
Neu-Hanau 199
Neustadt 198-199
Nicholls, David 10
Niclaes, Hendrik 71, 272
Nicolai, Guilielmus 117-118
Nielles, Charles de 308 n. 26
Nieuwkerke 104, 112, 236
Nigri, Filips 90, 292 n. 24
Nijmegen 249
Nipkerke 249
Noël, Mr. 184
Noot, Jan van der 137, 257, 269
Norwich 182, 184-185, 196-198, 325 n. 68
Nürnberg 123, 327 n. 91
Nutius, boekdrukkersgeslacht 67

Oberman, Heiko A. 10
Ochino, Bernardino 71, 298 n. 107
Oelegem 183
Oosterweel 144-146, 154, 183
Oost-Friesland 109, 190, 193, 198
Oranje, Willem van 43, 45, 128-130, 141-142, 145-146, 151, 154, 158, 166-167, 172, 181, 186, 188, 194-195, 205, 219

Orléans 100
Ostende, Jan van 95-96, 121
Oudart, Nicolaas 154, 156, 161-163
Oudenaarde 58, 93, 236
Overijssel 111
Oyens, Baptist 199

Padua 254
Paepe, Lieven de 118
Páez, Jacobus 170
Palma, Marcus de 136
Palts 190-191, 197-198
Pardo, Silvester 161, 215
Parijs 26, 66, 72, 98, 100, 334 n. 22
Pauli, Franciscus 184
Pels, Jan 198
Penyn, François de 63
Perez, Louis 199
Perez, Marcus 129, 135-137, 198-200
Perrenot, Frederik Champagney 159-162, 175
Perussel, François 97-98
Peter in de Roode Schotel 63
Petit, Jean 70
Pettegree, Andrew 197
Philips, Dirk 71, 112, 116, 208, 215
Piëmont 303 n. 68, 333 n. 26
Piersson, Pierken 211
Pirenne, Henri 236
Plantin, Christoffel 51, 66, 71-72, 272
Pleynshorn, Hans 123, 309 n. 146
Pluquet, Niclaas 184-185
Pluvier, Lenaart 114
Poncheau, Gabriel du 182, 187
Pont, J.W. 142
Poote, Jan 206-207, 216, 218
Portugal 24
Pots, Jenneken 206-207, 214, 217, 221
Pottey, Ambrosius 140
Pottey, Herman 140-141, 311 n. 65, 334 n. 20
Prims, Floris 14, 81
Pruynis, Lucie 167
Puthuys, Paulus 184

Quiroga, Gaspar de 163

Rasier, Gerard de 219
Raymakere, Hendrik de 115

Regenmortel, Assuerus van 187
Requesens, Luis de 81, 88, 158, 160-161, 163, 166, 170-171, 173-177, 330 n. 48
Rethius, Cornelis 190, 201
Reygersberch, Pieter 195, 325 n. 62
Richardot, François, bisschop van Atrecht 168
Ridder-Symoens, Hilde De 64
Ries, Hans de 189, 215-216, 330 n. 57
Rijnland 72, 182
Rijsel 97, 100, 104-105, 136, 185, 192-194, 205
Rio, Luis del 156, 186
Rithovius, Maarten, bisschop van Ieper 169
Rockox, Nicolaas 40, 152, 157
Roey, Jan Van 28, 31, 67, 74, 245-246
Roger, François de 172, 320 n. 118
Rome 65, 79, 172, 174
Roosbroeck, Robert Van 14, 144
Rooze-Stouthamer, C. 312 n. 46
Rosenberger, Aart 309 n. 12
Rosseau, Cornelis 254, 257
Rostock 64, 141
Rotterdam 11, 185, 188, 198
Rouen 259, 334 n. 22
Roy, Philips van 323 n. 32
Rubbens, Jan 152, 157-158
Ruremond, Christoffel van 68

Saaftinge, Land van 103
Saige, Guillaume le 163
Saint Vaast, Pierre de 129, 309 n. 12
Sandwich 104, 196, 198, 325 n. 68-69
Sardes, Ambrosius de 254-255
Schelde 24, 181, 266

Schelle, Lysken van 213, 330 n. 47, 332 n. 93
Schetz, Melchior 40
Schönau 198
Schoonbeke, Gilbert van 74
Schoonhoven, van, familie 87
Schoonhoven, Jan van 39
Schoyte, Cornelis 294 n. 68
Schuddematte, Peter 58, 63, 296 n. 63
Scribani, C. 242
Scribner, Robert W. 65
Segovia 119
Sellin, Nicolas 129
Serwouters, Peter 't 200
Sevilla 24
Sevilla, Hernando de 310 n. 50
's-Hertogenbosch 59, 81, 111, 131, 140, 154, 169, 173, 186, 192-194, 196, 208, 210, 304 n. 92, 311 n. 28, 325 n. 68
Sigura, Louisa de 198
Silvius, Willem 67
Simons, Menno 12, 71, 95, 108-109, 116, 122, 217-219, 222, 331 n. 62
Sint-Omaars 184, 239
Snoelaecke, Hendrik 307 n. 147
Soly, Hugo 26, 28, 67, 74-75, 266
Sonnius, Franciscus, bisschop van 's-Hertogenbosch en Antwerpen 169, 175-177, 330 n. 48
Southampton 198
Spaen, Hans 72
Spanje 24, 44, 111, 154, 155
Spieghele, Jan van de 184-185
Spierinck, Cornelis 190
Spierinck, François 114
Stade 199
Steelsius, boekdrukkersgeslacht 67
Steenwerck 333 n. 26
Stegers 239
Sterck, Godevaart 44
Stollaert, Isaac 71, 114
Straatsburg 97, 99, 185
Stralen, Antoon van 40, 151-153, 155, 157-158
Symonssen, Jan 217, 328 n. 3
Taffin, Jean 129, 308 n. 26
Tassis, Roger de 81, 145, 170
Thielens, Antoon 70-71
Thielt, Thomas van 200, 327 n. 94
Thierry, Louis 98, 103, 107
Thijs, Alfons K.L. 75, 240
Thionville 155

Thomaessens, Maarten 206, 254
Tibergien, Pierre 187
Tielt 184
Titelmans, Pieter 45, 110, 119, 209, 292 n. 26
Tophusanus, Valerius Pauli 184-185
Toulouse 334 n. 22
Tourcoing 239
Touwaert, Guillaume 228
Trente 13, 81-82, 86, 88, 90, 168-169, 172
Trogney, Martha van 115
Tübingen 64
Turnhout 103, 131
Tyndale, William 68, 72

Ursel, Lancelot van 40, 143
Ursel, Reinier van 39, 44
Utenhove, Jan 69, 72, 106
Utenhove, Karel 102, 271, 304 n. 42
Utrecht 11, 111, 179, 213

Vaille, Koenraad del 40
Val, Pierre du 98, 301 n. 20
Valenciennes 70, 97, 100, 104-105, 136-137, 146, 154, 192, 322 n. 9
Valvekens, E. 82
Vandamme, Ludo 135
Vargas, Juan de 156, 186
Vecht, Matheus de 328 n. 3
Veere 195, 324 n. 62
Velde, Jenneken van den 212-213, 219-220
Velthoven, Christiaen van 118
Venetië 24, 62, 66, 71
Verbeke, Joost 109-111, 306 n. 92
Verdickt, Antoon 23, 108
Verkindert, Joos 212, 215, 219-222

Vermeeren, Joachim 109, 111
Verniers, Lauwereys 214
Verspeck, Albrecht 189, 215
Vianen 72, 154
Vier Ambachten 103
Viglius, Aytta van Zwichem 154, 176
Vigne, Jean de la 184-185
Villavicencio, Lorenzo de 64, 81, 157
Vilvoorde 110-111, 155, 158
Viret, Pierre 70
Visscher, de, familie 325 n. 87
Vivier, Nicolaas du 45, 129
Vlaanderen 11, 28-29, 62, 70, 103-105, 107, 109-112, 190, 192-194, 208, 210-211, 236, 239, 247, 335 n. 26
Vlissingen 185, 195
Voes, Hendrik 116
Voet, Leon 66-67
Voghele, Lodewijk de 103
Voort, Willem van der 140
Vorsterman, Willem 68
Vos, Karel 213
Vos, Lauwereis de 103
Vossenhole, Hans van 195
Vrancx, Jeronimus 183, 228, 254, 257
Vroede, Gislenus de 169
Vrommon, Jacques 70
Vuelpere, Augustyn de 221

Waalse gewesten 70, 95, 104-105, 107, 111, 136, 188, 193-194, 210, 234, 237
Waele, Catharina de 141
Waerlins, Anthony 187-188
Walle, Jan van de 110, 206-209, 211, 213-214, 216, 254
Wargin, Jean 136
Waveren, Catharina van 213-214, 221, 328 n. 48, 332 n. 93
Weber, Max 139
Wee, Herman Van der 29, 74-75, 138-139, 266
Weelde, Jan de 219
Weghe, R. Vande 242
Wells, Guy 43, 152
Wenen 100
Wens, Maeyken 212
Werve, Dirk van de 39
Werve, Jan van de 39-40
Wervik 111, 249
Wesenbeke, Filips van 118
Wesenbeke, Jacob van 44, 118, 158
Westhuysen, Joos van 103, 107

Westkwartier 104, 111, 188
Westphal, Joachim 96, 117-118, 305 n. 118
Wezel 97-98, 105, 118, 181-182, 185, 190-192, 198, 322 n. 15
Wijnegem 183
Willem, landgraaf van Hessen 318 n. 80
Willem, de Zwijger. *Zie*: Oranje, Willem van
Willemsens, Olivier 213, 221-222
Wilpin, Nicolaas 98
Wilrijk 183, 206, 209
Wissekercke, Filips van 70
Wittenberg 11, 64, 116-117
Wolffaert, Jan 40
Wolffaerts, Digna 82
Woltjer, J.J. 10, 88-89
Woudanus, Johannes 184, 192
Wouters, Merten 63
Wybo, Joris 124, 129, 190

Yarmouth 184
Ysdonck, Johannes 118

Zanchi, Hieronimus 273
Zeeland 62, 70, 97, 107, 111, 167, 188, 190, 197-198, 210, 241, 261
Zierikzee 182
Zonca, Giovanni 23
Zúñiga, Juan de 171-172, 174, 318 n. 113
Zurck, van, familie 136
Zürich 96, 99
Zweden 196
Zwingli, Ulrich 96
Zwitserland 98, 197-198